

Akademisk avhandling för teknologie doktorsexamen

Le Corbusier och Ville radieuse

Att skriva den moderna staden

JOHAN LINTON

Arkitekturens teori och historia
Chalmers tekniska högskola
Göteborg 2013

**Le Corbusier och Ville radieuse
Att skriva den moderna staden**

Johan Linton

Stort tack till

Forskningsrådet Formas

ARQ, stiftelsen för arkitekturforskning

Elna Bengtssons fond

Estrid Ericsons stiftelse

Helgo Zettervalls fond

Janneman Schmidts stipendiefond

Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg

Peter och Brigitta Celsings stiftelse

Stiftelsen Lars Hiertas minne

© Johan Linton, Göteborg 2013

ISBN 978-91-7385-946-2

Doktorsavhandlingar vid Chalmers tekniska högskola

Ny serie nr 3628

ISSN 0346-718x

Chalmers Arkitektur

Chalmers Tekniska Högskola

412 96 Göteborg

Le Corbusier and Ville radieuse

Writing the modern city

Johan Linton

The History and Theory of Architecture

Department of The History and Theory of Architecture

Chalmers University of Technology

Abstract

This thesis regards Ville radieuse: a theory – related to a kind of ideal city – intended as a model for modern urban design and created by the French-Swiss architect Le Corbusier (1887-1965). The theory was developed in the 1930s and thoroughly exhibited in the book *La ville radieuse*, published in 1935. It was Le Corbusier's largest book ever to be published, and where he most profoundly presented his view on modern urbanism, in spite of this fact it has not been subject to any wider research efforts and it is not particularly well known outside the world of Le Corbusier studies.

This thesis aims at a description and an analysis of the theory of Ville radieuse, its background, development and presentation in published form, where the most important example is the book *La ville radieuse*. It is consequently a thesis that also (indirectly) deals with the history of modern urban design as well as with the history of architectural theory, and also with Le Corbusier's writings in general.

The subject matter was processed by way of a thorough reading of Le Corbusier's works to examine how ideas and thoughts evolve around the concept of Ville radieuse, mainly in the 1930s. The thesis follows his writings from the book *Précisions*, which appeared in 1930, to the small publication *Le lyrisme des temps nouveaux et l'urbanisme* from 1939. This thesis describes in detail how Le Corbusier's plans for the book *La ville radieuse* constantly changed, and how they developed in relation to other experiences in theory and practice.

An important portion consists of a detailed description and analysis of the book itself. It is made, chapter by chapter, identifying central thoughts and making connections to other writings by Le Corbusier. The thesis gives new insight into the creation of one of the historically fundamental books on urban theory in the twentieth century. Indirectly it illustrates the Ville radieuse's relation to questions of sustainable building.

Keywords: Le Corbusier, Ville radieuse, architectural theory, modern architecture, modern urban planning.

Innehållsförteckning

Förord 7

Inledning 13

Introduktion 15 Sammanhang 18 Le Corbusierforskning i Sverige och i Norden 24 Inriktning 30 Källmaterial 31 Ville radieuse i arkitekturlitteraturen 33 Ville radieuse i forskningen 36 Arkitekturhistorien och praktiken 50 Disposition 51

Ville radieuse 53

En doktrin för den moderna staden 55 Grundandet av CIAM 57 Brytningar 1929-1930 61 Stadsplanearbete i Sydamerika 64 Moskva och den Gröna staden 71 Moskva – mot ett nytt teoretiskt projekt 79 *Plans* och nytt tidskriftsarbete 84 Bokprojektets födelse 87 Ytterligare bokprojekt 94 Byggnaden och staden 96 Polemik – Korståg 99 Stadsplaner 106 Paris 108 Stockholm 113 Stadsplane-tävlingen – bakgrund 113 Le Corbusiers besök i Stockholm 115 Tävlingsförslaget 116 Tävlingsresultatet 119 Förseningar och fortsatt arbete 120 Det fjärde CIAM-mötet 123 Luft, ljud, ljus – Air, son, lumière 126 Aten-chartat 129 Aten-chartat och Ville radieuse 134 Markmobilisering – Mobilisation du sol 137 Arkitekturen och myndigheterna 144 *L'Architecture d'aujourd'hui* – en skiss till *La ville radieuse* 148 En första innehållsförteckning – *L'Homme réel* 1934 154 Slutarbetet med *La ville radieuse* 155 Ville radieuse – ett begrepp för den moderna staden 163 Produktionsarbetet 171

***La ville radieuse* 179**

La ville radieuse, struktur och innehåll 181 1:a avdelningen: Inledning 183 2:a avdelningen: Den moderna tekniken 188 3:e avdelningen: De nya tiderna 198 4:e avdelningen: Ville radieuse 209 5:e avdelningen: Ur *Prélude* 223 6:e avdelningen: Planer 232 Paris – teoriutveckling 233 Sydamerika – nya angreppssätt 237 Alger 239 Brev till en borgmästare 239 Vittnesbörd – att lära av den antika

staden 240 Projekt A 244 Genève 250 Antwerpen 253 Venetiansk inledning
254 Utgångspunkter 255 De åtta avsnitten 257 Cité Mondiale 263 Moskva
264 Oued Ouchaïa 266 Stockholm 268 Rom 271 Barcelona 273 Nemours
276 7:e avdelningen: Att omorganisera landsbygden 279 8:e avdelningen: Slut-
satser 286

Efter *La ville radieuse* 289

Förvaltandet av en teori 291 När katedralerna var vita 292 Paris – CIAM-möte
och världsutställningen 305 Det femte CIAM-mötet 305 Kanoner, ammunition
och bostäder 309 De nya tidernas poesi – en signifikativ 316 Mottagandet av *La
ville radieuse* 321

Avslutande kommentar 327

Att skriva den moderna staden 329 Teori 331 Grönstrukturer 338 Arkitekturteo-
rin 341 Avslutning 343

Engelsk sammanfattning och källor 345

Summary 347 Källförteckningen 349 Artiklar av Le Corbusier i kronologisk ord-
ning 349 Publikationer av Le Corbusier i kronologisk ordning 353 Övrig litteratur
i alfabetisk ordning 357 Opublicerade källor 368 Manuskript, anteckningar,
broschyrer, ritningar 368 Korrespondens 368 Opublicerade akademiska arbeten
och översättningar 368

Förord

Jag vill börja med att uttrycka min tacksamhet över att ha fått möjlighet att skriva det här arbetet. Det har varit en förmån att ha en plats för mitt projekt på Chalmers arkitektur, och att genom mitt arbete få möta personer som på olika sätt har lärt mig mycket.

Min huvudhandledare, professor emeritus Gunilla Linde Bjur, var ursprungligen min lärare i arkitekturhistoria. Hon har allt sedan den tiden med entusiasm, generositet och tilltro befordrat mitt arbete på ett stimulerande sätt. Hennes breda kompetens som såväl arkitekt som arkitekturhistoriker inom den konstvetenskapliga disciplinen har varit en ovärderlig tillgång.

Min examiner professor emeritus Claes Caldenby kom till avdelningen för arkitekturens teori och historia samtidigt som jag påbörjade min forskning 1998. Jag betraktar hans stora kunnande och hans långtgående erfarenhet av att skriva och producera texter och böcker som unika i Sverige inom arkitekturfältet. Tillsammans med hans internationella förankring utgör de kompetenser som det varit ett privilegium att få komma i kontakt med, både i text och i samtal.

Professor emeritus Hans Bjur var prefekt på Chalmers arkitektur när jag började mina doktorandstudier, och han hjälpte mig på ett värdefullt sätt att söka ekonomiska medel i ett kritiskt skede av min forskning. Han gjorde också en engagerad och kompetent tidig läsning av mitt manuskript som varit viktig för fortsättningen av mitt forskningsarbete.

Professor Sten Gromark var examiner för min licentiatavhandling. Även om Gromark inte haft något direkt att göra med mitt forskningsarbete under själva doktorandtiden så har de samtal vi då och då haft varit beri-

kande. Gromarks kunskaper om den franska arkitekturvärlden och hans kommentarer kring det han sett av mina texter har varit av värde.

Professor Johan Mårtelius vid Kungliga tekniska högskolan i Stockholm var opponert på mitt licentiatseminarium och även på mitt slutseminarium. Jag har haft kontakt med Mårtelius sedan min tid som arkitektstudent och har alltid känt glädje över vad han förmedlat av djupa arkitekturhistoriska kunskaper och skicklighet som arkitekturskribent.

Professor och prefekt Fredrik Nilsson har visat intresse för min forskning på ett sätt som varit stimulerande och har underlättat slutarbetet med avhandlingen. Han tog dessutom sent på sig det formella ansvaret som examinator när det visade sig att professor emeritus Claes Caldenby som deltidsanställd inte längre uppfyllde de institutionella kriterierna för den funktionen. På samma sätt tog Caldenby på sig det formella ansvaret som huvudhandledare, eftersom professor emeritus Gunilla Linde Bjur som heltidspensionär inte formellt kunde vara kvar i den rollen. Jag är tacksam mot samtliga för hjälpen med att på detta sätt uppfylla de formella kraven för presentationen av avhandlingen.

Björn Linn (1933-2011) var professor i arkitekturhistoria på Chalmers under min studietid. Genom sin precision, sin encyklopediska kunskap och sitt nära förhållande till historien var han en inspirerande lärare. De tankar han förmedlade då, och senare, har varit viktiga för mitt förhållande till arkitekturhistoriaämnet.

Professor Ola Nylander har visat intresse för mitt historiska arbete från den första text jag publicerade. Utbytet med Nylander och hans kommentarer kring mina texter har sedan dess varit en uppmuntran som jag satt värde på.

Biträdande professor Inger Lise Syversen gav mig sent under arbetet ett generöst och handgripligt stöd som glädde mig och blev av betydelse för att föra arbetet mot ett slut.

Med arkitekt och teknologie doktor Tobias Engberg har jag haft ett utbyte sedan studietiden. Hans intresse för arkitektur och hans synpunkter på mitt arbete har alltid varit berikande.

Docent Gerd Bloxham Zettersten har följt min forskning sedan många år tillbaka. Hennes engagemang kring mitt avhandlingsprojekt har varit värdefullt för mig.

Bibliotekarierna vid arkitekturbiblioteket på Chalmers – Elisabeth Kihlén, Chatarina Eggertz-Hede och Sara Nässén – har i olika omgångar följt mitt

forskningsarbete, ända från början. Deras vänliga, lojala och serviceinriktade bemötande har inte bara varit en hjälp rent praktiskt utan också en uppmuntran.

På Chalmers arkitektur finns dessutom ytterligare kollegor, fler än vad som kan nämnas här, vilka genom stöd, uppmuntran och intresse gjort mitt arbete lättare.

Bland personer utanför Chalmers vill jag främst nämna docent i idé- och lärdomshistoria och psykoanalytiker Per Magnus Johansson. Han har varit en viktig samtalspartner långt innan jag började studera arkitektur. Hans allvar och hängivenhet för både kunskap och skrivande har varit grundläggande för min egen syn på forskning. Med engagemang, kunnighet och tankeskärpa har han stöttat mig i mina teoretiska och praktiska projekt. Han har dessutom givit ett levande och kreativt exempel på det fruktbara i att förena historisk och teoretisk forskning med praktiskt arbete. Även om han inte är utbildad inom mitt ämnesområde har han haft stor betydelse för den här avhandlingen.

Mogens Krstrup (1921-2011), tidigare professor vid Konstakademiet i Köpenhamn, var kritiker när jag 1996 presenterade mitt allra första arbete om Le Corbusier. Sedan dess hade vi ett pågående samtal om såväl Le Corbusier som Le Corbusierforskningen. Krstrups kunskap, engagemang och generositet är av fortsatt betydelse för mitt arbete.

Bland danska forskare vill jag också nämna arkitekt och doktor Peter Bjerrum, som bjöd in mig som huvudtalare till den första nordiska Le Corbusierkonferensen i Köpenhamn i september 2011. Möjligheten att där redogöra för delar av min forskning, och samtalen i samband med konferensen, har varit värdefulla.

Konstnärinnan Kerstin Rääf (1914-2010) var brorsdotter till Le Corbusier genom sin styvfar Albert Jeanneret. Med vänlighet och aldrig sinande generositet delade hon med sig av sina minnen kring sin berömde farbror under våra regelbundna samtal. Med intresse och uppmuntran följde hon mitt forskningsarbete från det att vi först möttes våren 1998. Jag beklagar att varken hon eller Mogens Krstrup – som båda var närvarande när jag presenterade min licentiatavhandling – fick se min doktorsavhandling färdig.

I familjen Jeanneret-Rääf har jag dessutom haft ett återkommande utbyte med Kerstin Rääfs systerdotter Anne Eek. Även hennes mor, Brita Rääf, upplevde Le Corbusier som farbror under 1920- och 1930-talet i Paris. Eek

har liksom sin moster Kerstin Rääf generöst delat med sig av minnen och tankar kring Le Corbusier och vad han betytt för deras familj. Liksom sin moster har Eek med uppmuntran och odelat stöd följt arbetet med avhandlingen.

Även med praktiserande arkitekter har jag haft stimulerande samtal om Le Corbusier. Särskilt kan nämnas Per Bornstein och Gert Wingårdh som sedan många år berikat mig med sina reflektioner och med intresse följt mitt forskningsarbete.

Bland Le Corbusierforskare utanför Skandinavien vill jag särskilt lyfta fram professor Giuliano Gresleri i Bologna. Sedan slutet av 1990-talet har vi haft regelbundna samtal om Le Corbusier och om arkitekturhistoria generellt. Hans breda kunskaper och förtrogenhet med den internationella arkitekturvärlden har varit en ständig källa till kunskap, glädje och en känsla av frihet. Han har följt mitt arbete med generositet och engagemang och bland annat låtit mig få arbeta i sitt privata arkiv.

Bland andra Le Corbusierforskare som jag träffat och haft ett meningsfullt utbyte med kan nämnas Debora Antonini, Tim Benton, Jean-Louis Cohen, Luca Gibello, Stanislaus von Moos, Daniel Naegele, Carlo Olmo, Josep Quetglas, Arthur Rüegg och Ivan Zaknic. De har alla på olika sätt delat med sig av sitt kunnande och förmedlat glädje och inspiration.

Detsamma gäller den tyske arkitekten och Le Corbusierforskaren Christoph Schnoor, som genom sina kunskaper i nordiska språk kunnat läsa mitt manuskript. Hans kunnighet och noggrannhet tillsammans med det faktum att han är den ende läsaren av mitt arbete med specialistkunskaper om Le Corbusier har gjort hans synpunkter extra värdefulla.

Vid sidan av forskarna har jag också fått stor hjälp av arkiv och bibliotek som förvaltar material om och av Le Corbusier. Fondation Le Corbusier i Paris har assisterat mig på en mängd sätt sedan jag först besökte dem sommaren 1995. Särskilt vill jag nämna tidigare direktören Evelyne Tréhin, nuvarande direktören Michel Richard och bibliotekarien Arnaud Dercelles. De har genom åren hjälpsamt och generöst bidragit till att göra mitt arbete lättare och intressantare. Bibliothèque de la Ville i La Chaux-de-Fonds besökte jag första gången på våren 1998. Sylvie Béguelin, forsknings- och informationsansvarig, har alltid gjort mitt arbete på biblioteket angenämt och meningsfullt. Forskningsarkivet på ETH i Zürich – gta Archiv – besökte jag första

gången sommaren 2003. Arkivchef Bruno Maurer, arkivarie Daniel Weiss och forskare Gregor Harbusch har inte bara underlättat mitt arbete utan också delat med sig av sina kunskaper i lärorika och trevliga samtal.

Chalmers arkitekturs förordning att inhämta godkännande från opponent och betygsnämnd sex månader innan disputation har lett till att professor Mari Hvattum, professor Sten Gromark, professor Britt-Inger Johansson och professor Juhani Pallasmaa lämnat synpunkter på mitt manuskript. De av deras kommentarer som på det sättet kommit mig till del har varit en värdefull hjälp under de sista månadernas arbete med att färdigställa avhandlingen.

En annan sen läsning av manuskriptet har gjorts av doktor i konst- och bildvetenskap Astrid von Rosen. Hennes intresserade, ingående och konstruktiva kommentarer har varit betydelsefulla för bearbetandet av manuskriptet i slutskedet.

Ytterligare läsningar har gjorts av docent i idé- och lärdomshistoria Thomas Karlsohn. Hans substantiella, kompetenta och initierade synpunkter har varit väsentliga för att höja kvalitén på avhandlingen både strukturellt och på detaljnivå.

Läsningar har också gjorts av några kollegor i tidskriften Arches redaktion. Mats Leffler, Håkan Liljeland och Johan Stålberg har alla kommit med kvalificerade synpunkter som varit ett viktigt stöd i slutarbetet med manuskriptet.

Förutom det ekonomiska och institutionella stöd som jag har fått från Chalmers tekniska högskola har jag haft förmånen att erhålla ekonomiskt och symboliskt stöd för arbetet med min avhandling även från andra institutioner. Omfattande stöd kommer från Forskningsrådet Formas och från ARQ, stiftelsen för arkitekturforskning. Inte lika omfattande – men väl så betydelsefullt – stöd kommer från Elna Bengtssons fond, Estrid Ericsons stiftelse, Helgo Zettervalls fond, Janneman Schmidts stipendiefond, Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg, Peter och Birgitta Celsings stiftelse och Stiftelsen Lars Hiertas minne. För den hjälp och det förtroende som dessa institutioner, fonder och stiftelser visat mig vill jag här uttrycka mitt varma tack.

Min hustru Chiara Linton har från det att vi träffades visat engagemang för mitt forskningsarbete och varmt bistått mig under färdigställandet av avhandlingen. Även om hon ursprungligen saknat kunskaper i arkitektur har hon på ett glädjefullt och intresserat sätt följt mig i mötet med arkitekter, forskare, byggnader och texter.

Mina föräldrar, Gunilla och Otto Linton, har genom sin kärlek och genom vad de förmedlat kring människans plats i kulturen, historien och traditionen varit de som från början gjort det möjligt för mig att skriva den här doktorsavhandlingen. Därför tillägnas detta arbete dem.

Som framgår har jag haft förmånen att möta och få stöd av ett stort antal kompetenta och generösa personer och institutioner, fler än vad som kunnat nämnas ovan. För allt detta vill jag uttrycka min mycket stora tacksamhet. Det har gjort mitt arbete intressant, stimulerande, berikande och på ett väsentligt sätt bidragit till dess kvaliteter. För bristerna är jag ensam ansvarig.

Inledning

Introduktion

Städernas storskalighet och snabba tillväxt är fenomen som utmärker det moderna skedet i historien. Sammansatta och svåröverskådliga bestämmer stadsmiljöerna på flera sätt villkoren för människans vardagsliv. De är också intimt förbundna med moderniseringsprocessen i sig.¹ Redan sedan antiken vet vi att staden, och byggandet av staden, varit föremål för något slags styrning, vilken i sin tur varit präglad av föreställningar, tankar och idéer.² Idag, säkerligen mer än tidigare i historien, är komplexiteten när det gäller sambanden mellan alla de intressen och faktorer som är inbegripna i stadsutvecklingen närmast oöverskådlig. Stadens förmåga att möta människans praktiska behov blir viktigare för allt fler och samtidigt fortsätter den att utöva en lockelse som objekt för drömmar om ett rikt liv också bortom rent praktiska och funktionella aspekter.

Den här avhandlingen är skriven utifrån ett både personligt och yrkesmässigt intresse för staden. Sedan tidigt har jag varit fascinerad av städer och som utbildad arkitekt och arkitekturhistoriker har den fascinationen fått en fortsättning i ett professionellt intresse. Inte minst gäller det möjligheten att lära sig något om och förstå städerna, deras egenskaper och kvaliteter. Hur ser den kunskap och förståelse ut som kan bidra till att städer gestaltas på ett

1. Begreppen modernism, modernitet, modernisering är viktiga för den här avhandlingen. De används utan några särskilda avvikelser från den betydelse de normalt har i vetenskapliga arbeten som behandlar samma tidsepok – som i till exempel titeln på Kenneth Framptons *Modern architecture : a critical history* (1980). När Le Corbusier (hädanefter LC) uttrycker sin kärlek till det moderna livet (*la vie moderne*) handlar det oftast om ett storstadsliv som erbjuder alla den moderna teknikens och industrins bekvämligheter och möjligheter.

2. Som ett illustrativt exempel kan nämnas hur en historiker som Spiro Kostof ifrågasätter idén om den organiska (spontan framvuxna, eller "oplanerade") staden.

så välfungerande och rikt sätt som möjligt? Arkitektens och stadsbyggarens och politikerns tänkande, vilken kunskap grundar det sig på? Vilka idéer är det förbundet med? Hur interagerar det med den sammansatta verklighet som städerna utgör?

I förhållande till sådana frågor finns även ett annat område inom arkitektur och stadsbyggande som varit huvudobjekt för den här studien, nämligen arkitekturteori och arkitekturpublikationerna. Också här har jag under mina studier och mitt arbete inom arkitektur haft en önskan att förstå mer. Vilken betydelse har den arkitekturteoretiska publikationen, och vilken är dess relation till arkitekturtänkandet och arkitekturpraktiken? Hur kan man förstå arkitekturpublikationer och det de uttrycker i förhållande till ett praktiskt arkitektarbete? Hur kan man beskriva relationerna mellan å ena sidan det teoretiska och praktiska arkitektarbetet och å andra sidan den arkitekturteoretiska traditionen? Med andra ord, vad är arkitekturteoriens relation till professionell kunskap och yrkesutövning?

Avhandlingen är inte skriven utifrån några föreställningar om att kunna lämna explicita svar på så svåra och långtgående frågor som de jag nämnt ovan. Samtidigt har frågorna varit av stor betydelse för arbetet och påverkat det på olika sätt. Boken utgör ett försök att närma sig sådana frågor utifrån de förutsättningar och den form som avhandlingsprojektet har erbjudit.

Objektet för studien är den bok och det begrepp i den fransk-schweiziske arkitekten Le Corbusiers³ (1887-1965) arkitektur- och stadsbyggnadstän-

3. Pseudonym för Charles Édouard Jeanneret-Gris. Pseudonymen användes officiellt första gången i oktober 1920 – då i formen ”Le Corbusier-Saugnier” – i samband med publiceringen av första numret av den i Paris utgivna tidskriften *L'Esprit Nouveau*. Från och med 1928 signerade Jeanneret-Gris även sitt måleri med pseudonymen ”Le Corbusier”. I den här texten hänvisas genomgående till Jeanneret-Gris genom hans pseudonym, d v s även för tiden innan den började användas. När det gäller den tidiga formen ”Le Corbusier-Saugnier” användes den så sent som vid publicerandet av *Vers une architecture* (1923), men ändrades till enbart ”Le Corbusier” i senare utgåvor av boken. ”Saugnier” var Amédée Ozenfants (1886-1966) mors flicknamn och enligt hans utsaga representerade namnet att han bidragit med foton till de artiklar i *L'Esprit Nouveau* som ingick i boken. För en ytterligare behandling av pseudonymfrågan, se ”Appendix 1” i författarens licentiatavhandling. Amédée Ozenfant, *Mémoires 1886-1962*. Paris: Seghers, 1968, p 113-114. Johan Linton (hädanefter

kande som han gav namnet Ville radiouse – Den strålande staden.⁴ Boken *La ville radiouse* (1935) publicerades ett och ett halvt decennium efter att Le Corbusier etablerat sig som arkitekturteoretiker, och efter att han redan givit ut en lång rad böcker. Även om hans teoriutveckling skulle fortsätta under ännu något decennium kan boken ses som en kulmen på hans försök att – med ord och illustrationer – framställa en helhetsbild av sin syn på arkitektur- och stadsbyggande. Det är dessutom det mest omfattande teoretiska verk som han någonsin publicerade.

Boken och begreppet Ville radiouse är följaktligen centralt i Le Corbusiers teoretiska arbete och har därmed också en plats i den moderna stadsbyggnadshistorien.⁵ Med sin inriktning mot kommunikationernas och grönområdenas fundamentala betydelse för städerna har den också relevans för dagens diskussion om en hållbar stadsutveckling. Samtidigt kan den knappast räknas till Le Corbusiers mest kända och spridda böcker. Även om den förekommer i litteraturen om Le Corbusier har den inte blivit föremål för några mer omfattande eller systematiska vetenskapliga studier. Avhandlingen är skriven för att lämna ett bidrag när det gäller denna specifika brist men också för att ur ett mer generellt perspektiv redogöra för en av de grundläggande skrifterna inom den moderna arkitektur- och stadsbyggnadsteorin. Huvudsakligen sker det genom en studie av Ville radiouse, en rekonstruerande granskning av dess tillkomsthistoria och fortsatta betydelse, samt genom en grundlig, detaljerad genomgång av boken *La ville radiouse*, dess struktur och innehåll: undersökningar som hittills saknats i forskningen. Även om litteraturen om Le Corbusier är i princip oöverskådlig och nya verk ständigt tillkommer så saknas

JL), *Le Corbusiers maskin – industriella spår i ett arkitekturtänkande*. Lic avh. 1999. 2:a revid tryckn. Göteborg: Chalmers, 1999, s 108-110.

4. För att öka klarheten i framställningen kommer begreppet Ville radiouse genomgående i texten att hänvisa till LC:s projekt med samma namn. Den kursiverade beteckningen *La ville radiuese* syftar istället på den bok om projektet som publicerades 1935, detta även om det förekommer att projektet – och inte boken – kallas för "La ville radiouse" i LC:s egna texter.

5. När det gäller den stora betydelsen av LC:s arbeten för 1900-talets arkitektur och stadsbyggnad tar jag den för given. För en diskussion av LC:s betydelse i ett annat sammanhang, se exempelvis Johan Linton, "Le Corbusier", i *Arkitekturteoriernas historia*. Claes Caldenby, Erik Nygaard (eds). Stockholm: Formas, 2011.

ännu vetenskapliga arbeten inom många områden. Det är betydligt vanligare med översiktliga, tolkande arbeten, än grundliga studier inriktade på att utifrån förstahandskällor försöka klargöra enskilda aspekter av den franskschweiziske arkitektens arbeten. Samtidigt är sådana arbeten viktiga för att också de mer populärt och kritiskt inriktade arbetena skall kunna ta sig an materialet på ett initierat sätt, något som skall belysas nedan.

Sammanhang

Le Corbusiers långt drivna och i flera avseenden extrema visioner kring den moderna stadsmiljön har inte sällan väckt ifrågasättande. Syftet med avhandlingen är samtidigt inte att kritisera hans idéer, utan istället att göra en ingående, noggrann och analyserande studie av hans mest omfattande stadsbyggnadsteori.

För en djupare förståelse av Ville radieuse är det, menar jag, väsentligt att inte bara ha kunskap om stadsmodellen i sig utan också om den långa skriv- och tankeprocess som den var förbunden med, både före och efter att boken *La ville radieuse* (1935) publicerades. Med andra ord: det är viktigt att ha kunskap om hur stadsbyggnadsteorin kring Ville radieuse växte fram, vilka konsekvenser den fick och hur den förhåller sig till andra delar av Le Corbusiers verk och verksamhet.

Avhandlingen är inriktad mot staden, och den närmar sig staden genom att undersöka hur Le Corbusier skriver om staden, hur tankarna och deras framträdande i boken växer fram och tar form. Det hade varit möjligt att välja andra inriktningar, att exempelvis i första hand studera hur Le Corbusier arbetar med just själva stadsrummen, att studera i detalj hur Ville radieuse förhåller sig till En samtidsstad för tre miljoner invånare (1922)⁶ och boken *Urbanisme* (1925), att undersöka hur teorierna förhåller sig till annan samtida teoribildning, att granska hur idéerna kom att omsättas i Le Corbusiers senare stadsbyggnadsprojekt, som exempelvis i Chandigarh. Några sådana teman

6. Une ville contemporaine de trois millions d'habitants visades första gången på Höstsalongen i Paris 1922 och presenterades i ett kapitel tillsammans med en utvecklingsplan i *Urbanisme* (1925). Le Corbusier, *Urbanisme*. Paris: Crès, 1925, s 157-168.

tangeras här, huvudinriktningen är likväl att granska just den teoretiska konstruktionen i sig, att beskriva och analysera den i sin sammansättning och i sina beståndsdelar. Bedömningen är att den inriktningen är av större värde för framtida forskning. Det gör säkert avhandlingen i vissa avseenden mindre underhållande än den hade kunnat bli, å andra sidan ger det förhoppningsvis en större hållbarhet och ett bättre stöd för dem som vill beakta Ville radieuse i framtida undersökningar. Genomgången av närbesläktad Le Corbusier-forskning nedan visar också att detta anknäver till redan genomförda arbeten. Vill man hänvisa till ett lokalt exempel med samma inriktning kan man nämna den tidigare professorn vid Chalmers Arkitekturens teori och historia, Björn Linn, och hans avhandling *Storgårdskvarteret : Ett bebyggelsemönsters bakgrund och karaktär* (1974). Linn noterar ”bristen på tidigare samlade framställningar” och anser det därför som angeläget att låta ”den urskiljande och beskrivande delen” få stort utrymme.⁷ Han lämnar därmed många frågor ”helt eller delvis öppna” och överlåter åt framtida forskning att mer noggrant utvärdera och kritiskt granska det studerade objektet.⁸

När det gäller förutsättningar och tillvägagångssätt för arbetet med avhandlingen har det – som antytts – funnits olika perspektiv att förhålla sig till. Om man beaktar avhandlingar skrivna på den institution där jag är utbildad, Arkitektursektionen vid Chalmers tekniska högskola, finns exempel med varierande inriktningar, från mer tekniskt inriktade studier och sammanläggningsavhandlingar till monografier. Detta gäller också om man vidgar fältet mot avhandlingar skrivna inom arkitekturämnet i Sverige generellt. Traditionen för doktorsavhandlingar producerade vid svenska arkitekturskolor är relativt sett kort. I en inventering av sådan forskning skriver Björn Linn att ”[f]rån senare delen av 1950-talet kan arkitekturforskningen i Sverige anses vara etablerad i en efter hand växande institutionell ram”.⁹ När Linn redogör

7. Björn Linn, *Storgårdskvarteret: ett bebyggelsemönsters bakgrund och karaktär*. Arch D diss. Statens institut för byggnadsforskning, 1974, s 5.

8. Linn, *Storgårdskvarteret*, 1974, s 5-6.

9. Björn Linn (1933-2011) var professor i Arkitekturens teori och historia vid Chalmers mellan 1983 och 1998. Björn Linn, ”Arkitekturforskningens historia: Två huvudlinjer”, i Björn Linn, Jan Ahlin, Gunilla Enhörning, *Arkitekturforskning med betydelse för konst och gestaltning – inventering och kommentarer*. 1998. 2:a tryckn. Chalmers, 2000, s 11.

för vilka modeller arkitekturskolorna beaktade bland redan befintliga forskningstraditioner, skriver han om den genre till vilken också föreliggande avhandling hör, att ”[a]rkiteturhistoriska studier fann ganska oproblematiska mallar i konsthistoriens monografiska tradition”.¹⁰

För en avhandling skriven i Sverige som lyfter fram ett enskilt utländskt teoretiskt verk inom den moderna traditionen har jag inte funnit några föregångare. Däremot finns flera doktorsavhandlingar som behandlar modern arkitekturteori ur andra perspektiv. Inte heller när det gäller forskning på doktorsnivå speciellt inriktad mot Le Corbusier finns några svenska föregångare. Det har därför legat närmre till hands att snarare beakta relevanta exempel utomlands än i Sverige.

När det gäller inträngande forskning om specifika teoretiska verk av Le Corbusier finns några av dessa verk som särskilt kan lyftas fram. Det gäller den aldrig publicerade *La construction des villes* (1910-), *Le voyage d’Orient* (publicerad postumt 1966), *Vers une architecture* (1923), *La charte d’Athènes* (1943) och *Le poème de l’angle droit* (1955). Man kan också nämna böcker som givits ut i nyutgåva eller översättning med mer eller mindre omfattande förord – till exempel den postuma *Mise au point* (1966). Vidare kan man nämna forskningsarbeten som behandlar olika aspekter av Le Corbusiers teori, utan att rikta sig särskilt mot någon enskild bok. Om man här inskränker sig till just doktorsavhandlingar, eller andra vetenskapliga arbeten, som behandlar en enskild publikation av Le Corbusier så finns bara ett fåtal tidigare exempel.

Den första av dem presenterades redan 1976 och gällde den för modernismen inflytelserika *La Charte d’Athènes* (1943). Avhandlingen skrevs av forskaren och dåvarande arkitektstudenten Thilo Hilpert och lades fram på avdelningen för samhälls- och socialvetenskap vid Georg-August universitetet i Göttingen.¹¹ Originalmanuskriptet, med titeln *Le Corbusiers Stadtvision und die ”Charta von Aten”*, har jag inte haft möjlighet att konsultera men däremot den bok, baserad på avhandlingen, som Hilpert publicerade två år senare i Viewegs publikationsserie *Bauwelt Fundamente: Die Funktionelle*

10. Linn, ”Arkitekturforskningens historia: Två huvudlinjer”, 2000, s 12.

11. Thilo Hilpert (f 1947) tog arkitektexamen först 1978. Han disputerade 6 december 1976.

Stadt : Le Corbusiers Stadtvision – Bedingungen, Motive, Hintergründe (1978).¹² Boken är en grundlig genomgång av Atenkartats tillkomst och innehåll och placerar det i ett sammanhang som sträcker sig tillbaka till Le Corbusiers arkitekturteori från början av 1920-talet och där Hilpert strävar efter att avtäckta den samhällssyn som teorin är grundad i. Boken innehåller ingen systematisk presentation av själva Atenkartats text, något Hilpert skulle bidra med i ett senare arbete, publicerat 1984.¹³

Nästa avhandling presenterades vid Georgia State University 1981 och behandlade *Le Poème de l'angle droit* (1955). Nancy Monroe Stephenson's *Analysis and annotation of Le Corbusier's Le Poème de l'angle droit* är en stencilavhandling på 434 sidor som grundligt går igenom arkitektens betydelsefulla publikation från 1955. Första delen inriktar sig särskilt på texten och andra delen gör en genomgång av den grafiska publikationen blad för blad, där tyngdpunkten ligger på det ikonografiska innehållet och hur det förhåller sig till andra delar av Le Corbusiers konstnärliga verk.¹⁴ Arbetet skrevs under forskaren Richard A. Moore, som tidigt började intressera sig för relationen mellan Le Corbusiers konst och hans liv.¹⁵

Samma år som hundraårsminnet av Le Corbusiers födelse uppmärksammades runt om i världen presenterade Geoffrey Simmins en avhandling om arkitektens mest inflytelserika och kända bok. Arbetet *New lamps for old : Tradition and innovation in Le Corbusier's Vers une architecture*, skrevs under pionjärforskaren H. Allen Brooks ledning och lades fram vid Univer-

12. Thilo Hilpert, *Die funktionelle Stadt, Le Corbusiers Stadtvision – Bedingungen, Motive, Hintergründe*. Braunschweig: Vieweg, 1978.

13. Boken är en kritisk utgåva av texten i tysk översättning: Le Corbusier, "Charta von Aten", *Texte und Dokumente : Kritische Neuausgabe : Herausgeben von Thilo Hilpert*. 1984. 2:a uppl. Braunschweig: Vieweg, 1988.

14. Nancy Monroe Stephenson, *Analysis and annotation of Le Corbusier's Le Poème de l'angle droit*. Ph D diss. Stencil. Georgia State University, 1981.

15. Stephenson assisterade bl a Moore i arbetet med utställningen *Le Corbusier: Myth and meta architecture : The late period (1947-1965)*, som visades vid Georgia State University 1977. Moore disputerade två år efter utställningen med avhandlingen Richard Allen Moore, *Le Corbusier and the "mécanique spirituelle" : an investigation into Le Corbusier's architectural symbolism and its background in Beaux-Arts "dessin"*. Ph D diss. University of Maryland, 1979.

sity of Toronto den 30 april 1987.¹⁶ Simmins inledde arbetet med avsikten att detaljerat analysera mottagandet av *Vers une architecture* (1923), en målsättning som han vidgade då han fått en bättre uppfattning om det stora källmaterial som fanns kring boken i Fondation Le Corbusier's arkiv. Hans arbete blev istället en grundlig redogörelse för bokens tillkomsthistoria och analys av samtida publicerat material som Le Corbusier använde vid skapandet av sitt teoretiska genombrottsverk. Simmins skriver själv att den ursprungliga studien ”utvecklades till en analys av allting i kring boken” och att den till sist kom att handla mycket om ”kontexten i vilken konstverk skapas och bedöms” (min kursiv i båda citaten).¹⁷

Året därpå presenterades ytterligare en avhandling om *Vers une architecture*, men med en helt andra utgångspunkter. Martin Riehls *Vers une architecture, Das moderne Bauprogramm des Le Corbusier* – framlagd vid Katolische Universität Eichstätt-Ingolstadt – utgör ett försök att från filosofisk synvinkel analysera boken. Med utgångspunkt i främst Martin Heideggers filosofi problematiserar Riehl det moderna i Le Corbusiers arbeten för att visa på dess ”metafysiska horisont”. Hans metod blir att noga följa tankar och begrepp i *Vers une architecture* och se hur de avspeglar sig i arkitektens byggnader under 1920-talet.¹⁸

Ett arbete som återvände till *Le Poème de l'angle droit* (1955) presenterades vid Cambridge University i januari 1990. Daphne Becket-Charys *A study of the Le Corbusier's Poème de l'Angle droit* är formellt sett en mastersuppsats, men med sin grundliga behandling av Le Corbusiers verk utifrån förstahandskällor har den ändå en plats i den väsentliga litteraturen om Le Corbusier. Becket-Chary tar sig an Le Corbusiers bok- och bildverk med hänsyn till hans övriga produktion, arkivmaterial och troliga inspirations-

16. Simmins disputerade den 30 april 1987.

17. Geoffrey Simmins, *New lamps for old: tradition and innovation in Le Corbusier's Vers une architecture*. Ph D diss. Stencil. University of Toronto, 1987, s 9.

18. Jag har inte haft tillgång till Riehls originalmanuskript. Avhandlingen publicerades 1992, med tillägg av bland annat en korrespondens mellan Riehl och den tyske konsthistorikern Julius Posener (1904-1996). Martin Riehl, *Vers une architecture, Das moderne Bauprogramm des Le Corbusier*. Ph D diss, Eichstätt Universität, 1988. Utökad uppl. München: scaneg, 1992.

källor med målsättningen (vilket redan nämnts) att ”öppna” det för vidare studier av arkitektens ikonografi och arkitektur.¹⁹ Arbetet är delvis skrivet utifrån en kritik mot tidigare behandlingar av verket som hon menar varit för personliga och snäva. Materialets omfång gör att hon begränsar sig till att lyfta fram ”huvudpunkterna och utveckla de mest viktiga av dem”.²⁰

Bara två månader efter Becket-Charys studie presenterades ytterligare ett ambitiöst arbete på grundnivå som behandlade *Le Poème de l'angle droit*. James M. Splawns *Under the oak tree : The mythical intentionality in Le Corbusier's 'Le Poème de l'angle droit'* skrevs, vilket är värt att uppmärksamma, vid arkitekturskolan på McGill University i Montreal. Arbetet är enklare än Becket-Charys, men formen, en genomgång steg för steg av Le Corbusiers bok i ett försök att tolka den utifrån ett konsekvent val av kringlitteratur, är ett skäl att lyfta fram den. Studiens systematiska genomgång av bokens text och bilder är avgränsad mot en ”andlig” läsning av Le Corbusier – för övrigt den typ av tolkning som Becket-Chary kritiserar – och Splawn hänvisar särskilt till Le Corbusier-forskaren Richard A. Moores arbeten.²¹

Som framgått är alla de akademiska arbeten som behandlar en enskild skrift av Le Corbusier utförda antingen i Nordamerika eller i Tyskland. Det gäller även det sista arbete som här skall nämnas, Christoph Schnoors studie av Le Corbusiers första bokprojekt, den aldrig publicerade stadsbyggnads-traktaten som initierades av läraren Charles L'Éplattenier på våren 1910. Schnoors *La construction des villes : Charles-Edouard Jeannerets erstes städtebauliches Traktat von 1910/1911* presenterades vid Technische Universität Berlin 13 november 2002. Manuskriptet hade publicerats av den schweiziske forskaren Marc E. Albert Emery 1992 men togs upp igen av Schnoor knappt tjugo år senare när han avsåg att undersöka i vilken utsträckning Le

19. Daphne Becket-Chary, *A study of the (sic) Le Corbusier's Poème de l'angle droit*. Ph M thesis. Stencil. Cambridge University, 1990, s 3.

20. Becket-Chary, *Le Corbusier's Poème de l'angle droit*, 1990, s 4.

21. Splawns arbete är daterat 16 mars 1990. I förordet nämns förutom Richard A. Moore även Alberto Perez-Gomez, men det är oklart i vilken utsträckning den senare lämnat synpunkter på arbetet eller bara gjort det möjligt. James M. Splawn, *Under the oak tree: The mythical intentionality in Le Corbusier's 'Le Poème De L'Angle Droit'*. Arch M thesis. McGill University, 1990.

Corbusier tagit intryck av Camillo Sitte vid utarbetandet av manuskriptet. Han upptäckte då att delar av manuskriptet saknades i den tidigare publikationen och vidgade sin studie genom en noggrann rekonstruktion, inte bara av manuskriptet och dess tillkomst, utan också av den litteratur som Le Corbusier stött sig på under arbetet, och ibland mer eller mindre direkt integrerat i sin egen text.

Le Corbusierforskning i Sverige och i Norden

Forskning om andra av Le Corbusiers skrifter konstituerar en viktig del av sammanhanget för den här avhandlingen. En annan viktig kontext utgörs av forskningen om och uppmärksammandet av Le Corbusier i Sverige och i Norden. Innan jag går vidare med att diskutera studier av Ville radieuse skall jag därför lämna en översiktlig redogörelse för situationen när det gäller Le Corbusier som forskningsobjekt i de nordiska länderna, och då främst i Sverige.

Betraktar man nordiska förhållanden så har forskningen, inte bara gällande Ville radieuse, utan generellt kring Le Corbusier, varit begränsad. Få arbeten och artiklar skrivna i Norden vittnar om någon orientering när det gäller den forskning som pågår internationellt.²² Det har också, fram till idag, varit brist på arbeten av, och om, Le Corbusier i nordiska forskningsbibliotek.²³

Det är inte oväsentligt att ett av de verkligt tidiga akademiska arbetena skrivits på samma högskola som den här doktorsavhandlingen. Arkitekt och docent Carl Birger Troedsson publicerade 1951 en kort text – *Two stand-points towards modern architecture* – som jämför Le Corbusier och Frank

22. Författaren har tidigare kommenterat uppmärksammandet av Le Corbusier i den nordiska länderna. Se Johan Linton, "Mellan arkitektur och måleri, Något om Le Corbusier i Norden och *Le Poème de l'angle droit*", i Johan Linton (ed), *Le Corbusier: I tjurens tecken, teckningar och grafik*. Halmstad: Mjällby Konstgård, 2000.

23. För att nämna ett exempel relevant för den här avhandlingen så har jag inte funnit något bibliotek i Norden som har exemplar av tidskrifterna *Plans*, *Prélude* och *L'Homme réel*, än mindre några fullständiga utgåvor.

Lloyd Wright utifrån en läsning av Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* (1918–22).²⁴ Även med internationella mått mätt är det ett tidigt akademiskt arbete om den fransk-schweiziske arkitekten, och skriften finns med i två viktiga internationella biografier med texter om Le Corbusier.²⁵ Konstvetaren Viveca Bosson, dotter till surrealisten Erik Olson, sökte upp Le Corbusier i Paris under 1960-talet och skrev en licentiatuppsats om purismen som presenterades 1973.²⁶ Bosson har vid ett flertal tillfällen skrivit om Le Corbusier och har varit delaktig i att ordna utställningar med hans konst på Mjällby konstgård i Hamstad, men också på Kulturhuset i Stockholm.²⁷ Hon deltog dessutom, tillsammans med Mogens Krustrup, Stanislaus von Moos och Daniel Naegele, med två texter i katalogen till Le Corbusier-utställningen på Nordjyllands Konstmuseum 1995.²⁸ Man kan också nämna att såväl Arkitekturmuseet i Stockholm som Statens museum för konst i Köpenhamn, ord-

24. Carl Birger Troedsson, *Two standpoints towards modern architecture, Wright and Le Corbusier*. Chalmers tekniska högskolas handlingar Nr 113. Göteborg: Gumperts förlag, 1951, som jämför LC och Frank Lloyd Wright utifrån en läsning av Oswald Spenglers, *Der Untergang des Abendlandes*. 2 vols, 1918–22.

25. Randall J van Vynckt (ed), *International dictionary of architects and architecture*. 2 vols. Detroit: St James Press, 1993, samt i Darlene Brady, *Le Corbusier: an annotated bibliography*. New York: Garland, 1985.

26. Viveca Bosson, *Ozenfant - Jeanneret, En studie i purism, essentialism och L'Esprit nouveau 1914-1927*. Ph lic. Lund, 1973. Jag har upprepade gånger sökt ett exemplar av avhandlingen, både vid Lunds universitet och genom Viveca Bosson, men den verkar vara förlorad.

27. Se katalogerna: Margareta Zetterström (ed), *Le Corbusier, konstnären och arkitekten*. Stockholm: Kulturhuset, 1993; Johan Linton (ed), *Le Corbusier : I tjurens tecken, teckningar och grafik*. Halmstad: Mjällby Konstgård, 2000, och även artiklarna: Viveca Bosson, "Ett brev från Paris", *Arkitekten, SAR:s medlemsblad*, 4 (1967); Viveca Bosson, "Sluta då upp att kalla Le Corbusier för funktionalist!", *Paletten*, 3 (1974).

28. Utställningen sträckte sig mellan 30 sept och 10 dec 1995. Viveca Bossons två artiklar var "Møde med Le Corbusier" och "Le Corbusier – maleren som blev arkitekt", publicerade i *Le Corbusier, maler og arkitekt, painter and architect*. Thomas Birket-Smith, Peter Mandal Hansen, & Gilbert Hansen (eds). Aalborg: Fonden Arkitekturtidskrift B, 1995.

nade utställningar med tillhörande publikationer i samband med hundraårsminnet av Le Corbusiers födelse 1987.²⁹

Betydelsefulla arbeten har också tillkommit efter Troedssons text från 1951 och Bossons från 1973. Samma år som Bosson presenterade sin licentiatsavhandling så publicerade den danske arkeologen och arkitekturhistorikern Mogens Krstrup sin första text om Le Corbusier, ”Pyramiden och rotundan”.³⁰ Krstrup kom därefter att publicera en lång rad texter om Le Corbusier, och då särskilt inrikta sig mot hans bildkonst. Bland Krstrups viktigaste arbeten kan nämnas det om Le Corbusiers illustrationer av Illiaden, teckningar som den danske forskaren upptäckte och var den förste att lyfta fram internationellt.³¹ Ett annat viktigt bidrag är hans arbete kring den stora emaljporten för parlamentsbyggnaden i Chandigarh. Den utförliga studien *Porte émail* från 1991 gäller idag som ett internationellt standardverk om Le Corbusiers bildkonst.³²

Man kan också nämna en isländsk forskare, Thor Rögnvaldsson, som i en licentiatsavhandling studerade den fransk-schweiziske arkitekten utifrån filosofiska utgångspunkter. Arbetet *Filosoffen Le Corbusier* lades fram vid Konstakademiets arkitektskole i Köpenhamn 1988 och hade Mogens Kr-

29. Karin Winter (ed), *Le Corbusier och Stockholm*. Stockholm: Arkitekturmuseum, 1987; Mogens Krstrup, Esbjørn Hiort (eds), *Le Corbusier som billedkunstner*. København: Statens museum för konst, 1987.

30. Krstrups bidrag inom LC-forskningen finns presenterade i en artikel av undertecknad i ett nummer av kulturtidskriften *Arche*. Där finns även Krstrups första artikel om LC översatt till svenska. Mogens Krstrup, ”Pyramiden och rotunden” [särtryck], *Dansk Udsyn*, 2-3 (1973); Mogens Krstrup, ”Pyramiden och rotundan”, *Arche*, 40-41 (2012); Johan Linton, ”Mogens Krstrup (1921–2011)”, *Arche*, 40-41 (2012).

31. Krstrup presenterade teckningarna i en publikation på franska 1986. Han har därefter redogjort för dem även i artikelform. Studien kom därefter ut i en utökad upplaga i italiensk översättning år 2000. Le Corbusier, *L’iliade, dessins*. Mogens Krstrup (ed). Köpenhamn: Borgen, 1986; Mogens Krstrup, ”Le Corbusier et Homère”, i *Le Corbusier et la Méditerranée*, Varoujan Arzoumanian, Patrick Bardou (eds). Marseille: Editions Parenthèses, 1987; Le Corbusier, *L’iliade*. Mogens Krstrup (ed). 1986. it övers. Milano: Abitare Segesta, 2000.

32. Mogens Krstrup, *Porte émail, Le Corbusier, Palais de l’assemblée de Chandigarh*. Köpenhamn: Arkitektens Forlag, 1991.

trup som handledare.³³ Några år senare presenterades ett arbete vid Universitetet i Oslo, Jonny Aspens idéhistoriska studie *Le Corbusiers urbana revolution – En analyse av bymessig og arkitektonisk modernisering* (1993).³⁴

En svensk avhandling som delvis behandlar Le Corbusier lades fram av Thordis Arrhenius vid Kungliga tekniska högskolan 2003.³⁵ I studien *The fragile monument : on conservation and modernity* diskuterar hon den moderna synen på historien utifrån fyra empiriska exempel, och där ett utgörs av Le Corbusiers Plan Voisin för Paris.

Den första, och hittills enda, nordiska doktorsavhandling som specifikt behandlar Le Corbusier lades fram av Thomas McQuillan på Arkitektur- och designhögskolan i Oslo 2006.³⁶ Hans arbete *Edouard among the machines : a discussion of Le Corbusier's technological agenda* är inriktat mot teknik och naturvetenskap och tar en utgångspunkt i de olika hus och bostäder som Le Corbusier ritade åt sig själv och sin familj.

På samma sätt kan man nämna att anmärkningsvärt få av Le Corbusiers skrifter översatts till nordiska språk. Under 1900-talet gjordes egentligen bara två av Le Corbusiers många skrifter tillgängliga på nordiska språk, *La maison des hommes* (1942) som översattes till danska som *Menneskenes bolig* (1945), och till svenska som *Vår bostad* (1962), samt *Manière de penser l'urbanisme* (1946) som översatts till svenska som *Den nya staden* (1969). I inget av fallen återgav översättningarna originalutgåvan.³⁷ Dessu-

33. Thor Rögnvaldsson, *Filosoffen Le Corbusier*. Arch lic. Köpenhamn: Konstakademiets Arkitektskole, 1988.

34. Uppsatsen tar sin utgångspunkt i LC:s stadsplanering under 1920-talet och Ville radieuse behandlas inte. Jonny Aspen, *Le Corbusiers urbana revolution – En analyse av bymessig og arkitektonisk modernisering*. Oslo: Institutt for kulturstudier, Universitetet i Oslo, 1993.

35. Arrhenius har senare publicerat en bok som utgår från avhandlingen, Thordis Arrhenius, *The fragile monument : on conservation and modernity*. Arch D diss. Stockholm: KTH, 2003; Thordis Arrhenius, *The fragile monument – On conservation and modernity*. London: Artifice, 2012.

36. Thomas McQuillan, *Edouard among the machines : a discussion of Le Corbusier's technological agenda*. Ph D diss. Oslo: AHO, 2006.

37. Den första skandinaviska översättningen av någon av Le Corbusiers böcker, *Menneskenes bolig* (1945), gavs ut på danska, översatt av Grete Mikkelsen, samt

tom har det gjorts en stencilöversättning av *Vers une architecture* (1923) till finska (1979)³⁸, och en översättning av huvudpunkterna i *La Charte d'Athènes* (1943) till danska (1985).³⁹ Också texten i *Le poème de l'angle droit* (1955) föreligger i dansk översättning (1987).⁴⁰ Även ett antal av Le Corbusiers artiklar finns översatta till nordiska språk.⁴¹ I det sammanhanget

granskad ("redaktion") och med förord av Ole Buhl. En ny utgåva kom 1965. Av originalboken, *La maison des hommes* (1942), var det dock bara hälften – François de Pierrefeu's del utelämnades – som översattes och publicerades. Detsamma gäller för den svenska översättningen *Vår bostad* (1962) med förord av Lennart Holm som kom i nya utgåvor 1970 och 1976. Den svenska utgåvan *Den nya staden* (1969), översatt av Per-Olov Zennström samt fackgranskad och med förord av Lennart Uhlin, gjordes inte från originalutgåvan av *Manière de penser l'urbanisme* (1946) utan från en publicering från 1963 som skiljer sig väsentligt från originalet. Detta klargjordes dock inte i den svenska utgåvan. François de Pierrefeu & Le Corbusier, *La maison des hommes*. Paris: Librairie Plon, 1942; Le Corbusier, *Menneskenes bolig*. 1942. Dansk övers. København: Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1945; Le Corbusier, *Vår bostad*. 1945. Sv övers. Stockholm: Bokförlaget Prisma, 1962; Le Corbusier, *Manière de penser l'urbanisme*. Editions de l'architecture d'aujourd'hui, odat [1946]; Le Corbusier, *Manière de penser l'urbanisme*. 1946. Ny förändrad utg. Paris, Gonthier: 1963; Le Corbusier, *Den nya staden, planer, analyser, visioner*. 1946. Sv. övers. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1969.

38. Översättningen gjordes av Esa Piironen (muntliga uppgifter från Juhani Pallasmaa, feb 2000). Esa Piironen har även skrivit förordet till den förlagsutgivna översättningen till finska från 2004 som nämns nedan. Samtal med Juhani Pallasmaa, feb 2000. Man skulle också kunna nämna att mindre utdrag av boken finns översatta till danska av Birgitte Ramsgård och Allan de Waal i en stencil från Konstakademiets arkitektskola i Köpenhamn. Le Corbusier, *Vers une architecture*. 1923. Utdrag i dansk övers. Birgitte Ramsgård & Allan de Waal (eds). stencil. Köpenhamn: Konstakademiets arkitektskola, 1969.

39. [Le Corbusier], *Aten-erklæringen*. 1943. Dansk övers, stencil. København: Dansk Byplanlaboratorium, 1985. Översättning av Ernst Kristoffersen och förord av Vibeke Dalgas. Bara själva punkterna utan kommentarer har översatts. LC:s namn står inte på titelsidan men det anges att översättningen är gjord utifrån "Le Corbusier's udgave fra 1942 [sic]".

40. Översatt i *Le Corbusier som billedkunstner*. København: Statens museum for kunst, 1987. Skriften innehåller också en översättning av LC's korta text "Akrobat", dock utan att det anges varifrån den är hämtad.

41. Man kan exempelvis nämna Le Corbusier, "Arkitektur, maleri og skulptur". 1936. Dansk övers. *Arkitekten* (Köpenhamn), (1957) s 82-85, med introduktion av

är det också relevant att nämna den standardiserade utställningskatalog som gavs ut i ett flertal delvis olika versioner i samband med den långa vandringstställning som öppnade i Zürich 1957 och kom till Stockholm och Köpenhamn 1958.⁴² Katalogen utgör i någon mening den enda bok av Le Corbusier som givits ut i en originalversion i Norden. Under 2000-talet har Le Corbusiers genombrottsbok *Vers une architecture* (1923) utkommit i förlagsutgivna översättningar på både finska (2004) och norska (2004), den sistnämnda med ett efterord av Thomas McQuillan.⁴³

Ejnar Borg och översatt från Le Corbusier, "Architecture and the arts", *Transition*, 25 (1936); Le Corbusier, "Till arkitekturens försvar". 1931. Sv övers. i *Le Corbusier och Stockholm*, Karin Winter (ed). Stockholm: Arkitekturmuseet, 1987, översättning av Janne Ahlin, publicerad senare i *Mama*, 7 (1994), och troligen från Le Corbusier, "Défense de l'architecture". 1931. Publ på franska. *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933) (originalartikeln var Le Corbusier, "Obrana architektury, Odpoved' K. Teigovi" *Musaion*, 2 (1931)); och Le Corbusier, "På Akropolis" & "Konstantinopel. Moskéerna". 1926, i Claes Caldenby & Fredrik Nilsson (eds), [*ur ett pågående samtal*] om arkitektur. Stockholm: Arkus, 2002, översättning av Claes Caldenby från Le Corbusier, *Almanach d'architecture moderne*. Paris: Éditions Crès, 1926.

42. Utställningsturnén (av LC kallad "10 capitales") öppnade på Kunsthaus i Zürich 5 juni 1957 och besökte en mängd städer, bl a Wien, München, Frankfurt, London och Liverpool. Moderna museet i Stockholm skall ha visat utställningen 29 aug – 28 sept och Kunstindustrimuseet i Köpenhamn 17 okt – 9 nov. Utställningsturnéns kataloger var till format och utseende standardiserade och LC kontrollerade den generella utformningen. I de flesta kataloger ingick minst en av LC:s texter i översättning. I både den svenska och danska katalogen bifogades LC:s inledningstext till första volymen av *Œuvre Complète* i svensk resp dansk översättning (i det danska fallet delvis beskuren). I den svenska katalogen fanns även översatt en artikel, "La rue" publicerad i *L'intransigeant* i maj 1929, också den troligtvis översatt från första volymen av *Œuvre Complète* där den finns publicerad. Le Corbusier, *Arkitektur, målningar, skulpturer, gobelänger, teckningar*. Stockholm: Moderna Museet, 1958; Le Corbusier, *Arkitektur, Maleri, Skulptur, Gobeliner*. Esbjørn Hiort (ed). København: Kunstindustrimuseet, 1958.

43. Le Corbusier, *Kohti uutta arkkitehtuuria*. 1923. Finsk övers. Helsinki: Avain, 2004; Le Corbusier, *Mot en arkitektur*. 1923. Norsk övers. Oslo: Spartacus, 2004. McQuillans efterord har titeln "For og imot".

Inriktning

Jag nämner inledningsvis exemplen ovan – när det gäller Le Corbusiers skrifter och när det gäller Norden – för att ge en bild av sammanhanget kring mitt arbete, av liknande studier som genomförts och för att visa hur angreppssätt och tillvägagångssätt varierat.

I mitt eget fall har arbetet bestått i ett studium av såväl originaltexten som annat relevant material av och om Le Corbusier. Studiet har haft formen av en noggrann, ingående och uppmärksam läsning utifrån en kunskap om Le Corbusiers praktiska och teoretiska verk generellt. Med stöd i själva boken *La ville radieuse*, arkivmaterial och andrahandskällor har jag sedan, så långt det varit möjligt, rekonstruerat Le Corbusiers arbete med verket. För att kunna redovisa bokens sammansättning och relation till andra delar av Le Corbusiers teori har det varit viktigt att också beskriva boken ingående, kapitel för kapitel. Avhandlingens redogörelser innehåller, även om de är riktade mot det sakliga och deskriptiva, också moment av analys. Jag lyfter fram texten i referat men undersöker samtidigt dess innehåll och konstruktion i förhållande till sammanhanget och helheten av Le Corbusiers arbeten. Det handlar följaktligen om ett försök till noggrann läsning av en originaltext där analys och rekonstruktion är överordnade kritik och spekulation.

Det är uppenbart att forskningsämnet är internationellt och att en stor del av de specialiserade forskare som kan ha intresse av avhandlingen inte kan tillgodogöra sig den på svenska. Samtidigt handlar det om ett arbete som är förankrat i språket och där den språkliga precisionen och nyanseringen är avgörande, såväl när det gäller beskrivningar som när det gäller analyser och slutsatser. Det har därför varit självklart för mig att skriva min avhandling på svenska – mitt modersmål. Min förhoppning är att det också skall bli möjligt att presentera texten på ett språk som gör den tillgänglig för fler läsare, men den önskan har aldrig konkurrerat med övertygelsen om värdet av att presentera den här typen av text på det språk som ger störst möjlighet till rik framställning och hög precision. Jag ser det inte heller som någon nackdel rent generellt att det finns avhandlingstexter skrivna på svenska inom internationell modernism. När det gäller forskning om Le Corbusier är problemet snarare att det saknas vetenskapliga texter på svenska, än att det skulle vara för stor inriktning mot det strikt nationella språkområdet. Kring en gestalt som är så allmänt känd som den fransk-schweiziske arkitekten är det också en till-

gång att det finns texter som bidrar till en vetenskapligt nyanserad bild i den svenska offentligheten. Som framgått avviker inte heller valet att skriva på sitt modersmål från tidigare Le Corbusier-forskarens bidrag inom samma fält.

Även om avhandlingen är skriven på svenska och i princip alla citat i texten är översatta till svenska har det ändå varit viktigt att just citaten från Le Corbusier varit tillgängliga på originalspråk i noterna. Ställningstagandet att skriva på svenska utgår från det självklara i att inga översättningar kan ersätta den ursprungliga texten när det gäller det precisa uttrycket med dess betydelse, valörer och nyanser. Därför har det på samma sätt varit fundamentalt att ge läsarna direkt tillgång till det studerade objektet, också i originalversion. För att i båda avseenden komma så nära objektet som möjligt har jag valt att presentera också titlarna på Le Corbusiers arbeten på svenska, även om de flesta av hans skrivna arbeten inte föreligger i svensk översättning.⁴⁴

Källmaterial

Det är sedan länge, också utanför Le Corbusier-forskningen, bekant vilken svindlande omfattning det är på arvet som den fransk-schweiziske arkitekten lämnade vidare till eftervärlden. Ett enormt arkivmaterial förvaras främst vid Fondation Le Corbusiers arkiv i Paris och vid Bibliothèque de la Ville i La Chaux-de-Fonds i Schweiz, men även vid andra arkiv och samlingar runt om i världen såsom Institut für Geschichte und Theorie der Architektur vid Eidgenössische Technische Hochschule i Zürich och Getty Research Institute i Kalifornien i USA.⁴⁵ Omfattningen gäller också Le Corbusiers publikationer

44. Alla översättningar till svenska är mina egna, såvida inte något annat anges.

45. Största delen av materialet, omkring en halv miljon objekt, förvaras vid Fondation Le Corbusiers arkiv i Paris (hädanefter FLC). Originalmaterial från åren innan LC:s etablering i Paris 1917 förvaras vid Bibliothèque de la Ville i La Chaux-de-Fonds (hädanefter BV) i Schweiz och har uppskattats till en knapp tiondel av objekten i Paris. FLC i Paris är juridisk arvtagare till upphovsrätten för samtligt material; Francesco Passanti, "H. Allen Brooks, gen. ed., The Le Corbusier Archive", *Art Journal* (summer, 1983). Vid gta (Institut für Geschichte und Theorie der Architektur) i Zürich och Getty Research Institute i Los Angeles förvaras bland annat viktiga delar av arkivmaterialet från CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne). Det

och texter. Trots att det redan innan hundraårsminnet av Le Corbusiers födelse gavs ut en mer än trehundra sidor omfattande bibliografi över texter av och om den produktive arkitekten har jag efter nästa tjugo års forskning om honom ännu inte sett en fullständig bibliografi över allt han publicerat.⁴⁶

Den här avhandlingen inriktar sig mot Le Corbusiers texter och det viktigaste källmaterialet – vilket framgår av både avhandlingstexten och källförteckningen – är hans publicerade material. Som framgår tydligt av den följande redogörelsen är boken *La ville radieuse* (1935) förbunden med en stor mängd andra av Le Corbusiers texter och skrifter. En utgångspunkt för avhandlingen är just att det sammanhanget är viktigt för en djupgående förståelse av boken och teorin *Ville radieuse* i sig. Inom ramen för den här avhandlingen har det samtidigt inte varit möjligt att exempelvis redogöra för och nämna allt det som Le Corbusier skrev och på olika sätt publicerade mellan 1930 och 1939.

Som stöd i undersökningen har jag dessutom stött mig på arkivmaterial, så som opublicerade manuskript, korrespondens, ritningar och teckningar. Jag har också haft stor hjälp av andrahandskällor, den forskning som andra historiker redan bidragit med och utan vilken det hade varit omöjligt att skriva den här avhandlingen på det sätt som jag har gjort.

Allt detta sammantaget gör att materialet är både koncentrerat och diversifierat. Det inriktar sig mot Le Corbusiers skrivande, men det föreligger inte bara på franska utan också på engelska, italienska, katalanska, spanska och tyska. Mycket av det har sitt ursprung i Schweiz och Frankrike, men något av det också från Norden och andra delar av Europa. Det har varit odelat intressant att umgås med det här materialet och jag hoppas kunna förmedla något av det till läsaren.

handlar då i större utsträckning om sekundärmaterial, dock inte nödvändigtvis mindre väsentligt material.

46. Brady, *Le Corbusier, an annotated bibliography*, 1985.

Ville radieuse i arkitekturlitteraturen

Ville radieuse utvecklades under första hälften av 1930-talet och utgör en konsolidering av Le Corbusiers stadsbyggnadstänkande. Det var inom ramen för Ville radieuse som han gradvis började formulera sina idéer om ett allomfattande urbant landskap, det vill säga om sambandet mellan staden, periferin, landsbygden och de moderna kommunikationslederna. Detta komplicerade samspel av rum och relationer – som Le Corbusier tidigt tog sig an från både praktiska och teoretiska utgångspunkter – är betydelsefullt för lösandet av de globala stadsbyggnadsproblemen och finns uppmärksammat i en rad publikationer från senare år. Samtidigt saknas arbeten som grundligt redogör för den tidiga moderna teoriutvecklingen inom detta kunskapsfält. Det har redan nämnts hur Ville radieuse, både begreppet och boken, är relativt lite kända, studerade och diskuterade, trots dess viktiga plats i Le Corbusiers stadsbyggnadstänkande. Hans intresse för att skapa namn och formuleringar med retorisk kraft har kanske bidragit till att hänvisningarna likväl återkommer i teori- och stadsbyggnadslitteraturen. För att ge läsaren en bild av hur Ville radieuse refereras skall här presenteras några signifikativa exempel. Det är en allmänt hållen genomgång som syftar till en inledande översikt, en redogörelse för forskning kring Ville radieuse följer senare.

Det första exemplet är hämtat ur en klassiker i den moderna stadsbyggnadslitteraturen, Jane Jacobs *The Death and Life of Great American Cities*. Boken publicerades första gången 1961 och översattes till svenska 2005. Jacobs placerar Le Corbusier som en av de teoretiker som satt spår i det moderna stadsbyggnadstänkandet och skriver bland annat att "[hans] drömstad haft ett enormt inflytande på våra städer".⁴⁷ När hon introducerar "drömstaden" och placerar den i Le Corbusiers teori sker det med hänvisningen: "Han uppfann på 1920-talet en drömstad som han kallade den Strålände staden".⁴⁸ Därefter blir den "Strålände staden", eller med Jacobs benämning "drömsta-

47. "Le Corbusier's dream city has had an immense impact on our cities". Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*. 1961. Ny utg. New York: Vintage Books, odat, s 23.

48. "He devised in the 1920's a dream city which he called the Radiant City." Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*. Vintage Books, odat, s 21.

den” de begrepp hon använder när hon talar om Le Corbusiers stadsplanetänkande generellt. I en polemisk text kan detta låta sig göras. Framträdande aspekter i Le Corbusiers tänkande kan ändå lyftas fram och på det sättet diskuteras. Däremot blir det aldrig i grunden en problematiserande granskning som noggrant försöker förhålla sig till den faktiska källan. Jacobs visar genom sin felaktiga hänvisning att hon aldrig på djupet satt sig in i den teori hon hänvisar till. Hennes polemik med Le Corbusier har avgjort ett värde, men med den betydelse hennes bok fått bidrar hennes brist på precision också till att förenklade synsätt sprids.

Ett annat exempel är Hanno-Walter Krufts monumental verk över arkitekturteoriernas historia. I redogörelsen för Le Corbusiers bidrag nämns inte Ville radieuse, varken som begrepp eller publikation. Bland böcker skrivna efter 1920-talet väljer Kruft i stället att lyfta fram *La Charte d’Athènes* (1943) samt *Le Modulor* (1950) och *Modulor 2* (1955).⁴⁹ Säkerligen är detta ett uttryck för att de böckerna haft ett större direkt inflytande, men det är samtidigt noterbart att Kruft inte nämner Le Corbusiers mest ambitiösa och omfattande teoretiska verk.

Ett likartat förhållningssätt finns hos en av de få nordiska forskare som tagit sig an att skriva mer allmänt inom arkitekturteoriernas historia, nämligen i Nils-Ole Lunds *Teoridannelser i arkitekturen* (1970). Även om hans bok är inriktad på teoriutvecklingen från 1940 fram till 1970 ägnar Lund inledningsvis en del utrymme åt Le Corbusiers 20-talsteori och då särskilt *Vers une architecture* (1923).⁵⁰ På samma sätt som hos andra författare kan Lunds hänvisning till Le Corbusier förstås utifrån arkitektens stora inflytande, och den danske historikern skriver om *Vers une architecture* att ”boken fick en enorm betydelse”.⁵¹ När han senare i boken beskriver Lucio

49. Även om Kruft liksom många andra misstar sig på publikationsåret för *Le Modulor* och skriver att det är 1948 och inte 1950. Detta nämns här i marginalen som ytterligare ett exempel på värdet av en separat granskning av LC:s arkitekturteori. Hanno-Walter Kruft, *A history of architectural theory from Vitruvius to the present*. 1985. 3:e korrigerade tryckn, 1991. Delvis korrigerad eng övers. New York: Princeton architectural press, 1994. s 401.

50. Nils-Ole Lund, *Teoridannelser i arkitekturen : arkitekter og ideer fra 40'rne til i dag*. Köpenhamn: Arkitektens Forlag, 1970, s 12-15.

51. Lund, *Teoridannelser i arkitekturen*, 1970, s 13.

Costas och Oscar Niemeyers Brasília väljer han att, utan vidare kommentarer, kalla den spektakulära huvdstaden för ”denna ’ville radieuse’”.⁵² På det sättet visar Lund såväl på den retoriska kraften i Le Corbusiers begrepp som på behovet av en vidare behandling av detsamma. Vad menas med Ville radieuse? I vilka avseenden kan Brasília sägas vara en ”strålande stad”, och i vilka avseenden inte?

I en svensk text från samma period som Nils-Ole Lunds bok kan man iaktta ett delvis annat förhållningssätt. I sin artikel ”Ordens Le Corbusier – hur skall han tolkas?” (1966) skriver Elias Cornell en av få svenska betraktelser över den fransk-schweiziske arkitekten som teoretiker. Texten behandlar det generella innehållet i teorin och hur man kan förstå Le Corbusiers skrivande som sådant. Den innehåller citat från olika skrifter men hänvisar egentligen bara explicit till två av dem: *Vers une architecture* (1923) och *Le Modulor* (1950).⁵³ Samtidigt är ett av artikelns längsta citat hämtat från 1930-talet och Cornell presenterar denna passage genom att skriva: ”[v]em har väl sammanfattat sin inställning till livet klarare än Le Corbusier i sina mest stridbara år, i fyrtiofemårsåldern på 1930-talet”.⁵⁴ Det nämns följaktligen inte i artikeln att detta enligt Cornell viktiga citat kommer från just *La ville radieuse*, och då från bokens inledande avsnitt ”Jag dras till...”.⁵⁵ En enda hänvisning till Ville radieuse finns i artikeln, men den förekommer i en bildtext och gäller då projektet, och inte boken. Cornell lyfter därmed fram betydelsen av publikationen *La ville radieuse* (1935) samtidigt som hans artikel – även den – indirekt visar på betydelsen av att behandla skriften utförligare.

Slutligen skall jag nämna ett exempel som visar på hur Ville radieuse uppträder också i den mer samtida diskussionen. Det gäller Deyan Sudjics

52. Lund, *Teoridannelser i arkitekturen*, 1970, s 180.

53. Benämningen Le Modulor upprepas flera gånger, och det nämns även att LC skrev läroskrifter kring måttsättning och proportioner. Samtidigt står det aldrig uttryckligt att *Le Modulor* (1950) dessutom var en bok om måttssystemet med samma namn. Elias Cornell, ”Ordens Le Corbusier - Hur ska han tolkas?”, *Arkitektur*, 10 (1966).

54. Cornell, ”Ordens Le Corbusier - Hur ska han tolkas?” (1966).

55. ”Je suis attiré...” Le Corbusier, *La ville radieuse, Éléments d’une doctrine d’urbanisme pour l’équipement de la civilisation machiniste*. Paris: Éditions de l’Architecture d’Aujourd’hui, 1935, s 6.

bok om de vidsträckta moderna stadslandskapen som Le Corbusier började intressera sig för just i anslutning till det nämnda begreppet. I *The 100 Mile City* (1992) tar Sudjic upp *La ville radieuse*, lite på samma sätt som Nils-Ole Lund, det vill säga som en benämning på Le Corbusiers stadsbyggnadstänkande generellt. Samtidigt är han mycket mer detaljerad än Lund i sina hänvisningar till begreppet och boken. Bland annat skriver han att när ”Le Corbusier började formulera *La ville radieuse* 1918 [...] så var Haussmann den verkliga inspirationen”.⁵⁶ Han hävdar också att Le Corbusiers efterkrigsbostadshus, de som vanligtvis kallas för Unité d’habitations, utgör ”kärnan i *ville radieuse*-idén”.⁵⁷ Även om sådana utsagor på inget sätt förtar kraften i Sudjics argument så rör det sig likväl om yttranden som brister i vetenskaplighet och historisk förankring. Att en så kvalificerad skribent som Sudjic inte hittar helt rätt när det gäller den historiska beskrivningen av ett begrepp som har relevans för hans skrivna verk säger något om värdet av en fortsatt vetenskaplig behandling av *Ville radieuse*.

Ville radieuse i forskningen

När det gäller forskning eller mer elaborerade texter som översiktligt tar upp *Ville radieuse* finns fler referenser än vad som går att behandla här, även om många andra av Le Corbusiers skrifter är betydligt mer kommenterade och omnämnda. Samtidigt finns relativt få texter som är specifikt inriktade mot *Ville radieuse*. I redogörelsen för tidigare forskning kommer jag att beakta de texter som genom hänvisningar i titeln eller på annat sätt tilldelar teorin särskild betydelse, samt sådana som är generella men ändå har passager där *Ville radieuse* lyfts fram på ett framträdande sätt. Urvalet kan naturligtvis

56. ”When, in an attempt to define the modern city, Le Corbusier began to formulate *La Ville Radieuse* in 1918, twenty years after Howard published his garden city blueprint, it was Haussmann who was the real influence.” Deyan Sudjic, *The 100 mile city*. London: André Deutsch, 1992, s 18.

57. ”After the war’s end in 1945, Le Corbusier started designing high rise apartment blocks, the kernel of the *ville radieuse* idea [...]” Sudjic, *The 100 mile city*, 1992, s 19.

diskuteras. Huvudsyftet är att visa på den betydelse teorin tilldelas utan att för den skull ges en grundlig historisk behandling.

För att ge en bild av hur det vetenskapliga uppmärksammandet av Ville radieuse inte varit det allra mest påtagliga kan man vända sig till en av de numera klassiska publikationerna inom Le Corbusier-forskningen, den omfattande katalog som togs fram för den stora utställningen på Centre Georges Pompidou i samband med hundraårsminnet av Le Corbusiers födelse år 1987. Boken presenterade Le Corbusiers liv och verk i form av en encyklopedi, och den närmast kaleidoskopiska framställningen ger en bild av den exceptionella spännvidden av ämnen och frågor av arkitekturhistorisk betydelse som har anknytning till den fransk-schweiziske arkitekten.⁵⁸ Det femhundra sidiga uppslagsverket i foliantformat innehåller ett hundrafemtio artiklar skrivna av sextio författare. Där finns uppslagsord för flera av Le Corbusiers publikationer och begrepp – *La construction des villes* (1910-), *Après le cubisme* (1918), *L'Esprit Nouveau* (1920-1925), *Vers une architecture* (1923), *Croisade* (1933), *Quand les cathédrales étaient blanches* (1937), *Sur les quatre routes* (1941), *Les trois établissements humains* (1945); Purisme, Immeuble-villas, 5 points d'une architecture nouvelle, Murondins, Unité d'habitation, Modulor – för att nämna några. Även uppslagsordet Ville radieuse finns med (märkligt, eller signifikativt, nog under "Radieuse (Ville)") men bara med ett kort citat ur boken och ett par illustrationer, inte med någon egentlig artikel. Teorin behandlas och kommenteras i andra artiklar, men inte specifikt. Man kan anmärka att exempelvis *Le Poème de l'angle droit* (1955) inte fanns med överhuvudtaget, men som framgått kan det i någon mån kompenseras av ett flertal vetenskapliga arbeten särskilt inriktade mot boken (publicerade både före och efter 1987).

Samtidigt har Ville radieuse haft en plats i den tidiga forskningen om Le Corbusier. En av de första avhandlingarna som lades fram specifikt om Le Corbusier är Norma Evensons studie av Chandigarh. Den påbörjades redan under Le Corbusiers livstid och gavs ut som bok 1966. Referenser till Ville radieuse finns med i hennes studie av den indiska provinshuvudstaden, även

58. Jacques Lucan (ed), *Le Corbusier, une encyclopédie*. Paris: Centre Pompidou, 1987. Boken gavs även ut i en italiensk utgåva 1988 i samband med en utställning i Turin. Jacques Lucan (ed) *Le Corbusier : enciclopedia*. Milano: Electa, 1988.

om de inte spelar någon huvudroll i hennes arbete.⁵⁹ Större utrymme får teorin i den bok om Le Corbusiers stadsplanering som hon gav ut några år senare, *The machine and the grand design*, från 1969. I den koncisa texten är ett kapitel – även om det bara är på tre sidor – särskilt ägnat Le Corbusiers projekt. Det är naturligtvis svårt att redogöra för en så omfattande teori så kortfattat och Evenson ger relativt sett mycket plats åt de aspekter som har med luftanfall och med tillämpningarna på landsbygden att göra. Hon nämner inte heller själva boken i avsnittet. Samtidigt är det en diskussion av flera viktiga aspekter, och ursprunget i Moskva och CIAM lyfts fram.⁶⁰ Boken innehåller dessutom referenser till Ville radieuse även i andra delar.⁶¹ Den här avhandlingen skiljer sig naturligtvis från Evensons arbete genom att den lämnar avsevärt mer utrymme åt Ville radieuse. I sin inriktning knyter den också på ett mycket tydligare sätt teorin till själva boken om teorin.

En annan bok som kan nämnas är en av de tidigaste antologierna med kvalificerade artiklar av Le Corbusier-forskare: *The Open Hand*, från 1977, som hade den Nya Zeeländske arkitekten Walden Russel som redaktör. Boken innehåller en sektion med två artiklar om stadsbyggnad, båda tar upp Ville radieuse, och den ena har även med begreppet i titeln, nämligen Robert Fishman's "From the Radiant City to Vichy: Le Corbusier's Plans and Politics, 1928-1942".⁶² Den andra är skriven av Anthony Sutcliffe och behandlar utopin och optimismen i Le Corbusiers stadsplaneteorier, däribland också

59. Avhandlingen skrevs vid Yale University under Vincent Scully and Christopher Tunnard. Norma Evenson, *Chandigarh*. Ph D diss. Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1966.

60. Den internationella arkitektorganisationen *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne* var verksam mellan 1928 och 1959. Se vidare redogörelsen nedan.

61. Norma Evenson, *Le Corbusier: The machine and the grand design*. London: Studio Vista, [1969].

62. Robert Fishman, "From the Radiant City to Vichy: Le Corbusier's Plans and Politics, 1928-1942", i *The open hand, essays on Le Corbusier*, ed. Walden, Russel. Cambridge, Boston: The MIT Press, 1977.

Ville radieuse.⁶³ Den här avhandlingen uppvisar likheter med de här två tidigare texterna i intentionen att gå bortom generaliseringarna av Le Corbusiers arbeten och studera dem i detalj. Samtidigt vidgar avhandlingen omfattningen av intentionen genom att diskutera Ville radieuse i sin helhet.

Två andra viktiga författare som tilldelar Ville radieuse betydelse är den franska arkitekturhistorikern Françoise Choay och den brittiske arkitekturkritikern och arkitekten Kenneth Frampton. I sin kända *La règle et le modèle* från 1980, en behandling av arkitektur- och stadsbyggnadsteoriernas historia, hänvisar Choay genomgående till *La ville radieuse* när hon diskuterar Le Corbusiers bidrag.⁶⁴ Utifrån hennes utgångspunkt etablerar han egentligen ingenting nytt som stadsbyggare, men hon väljer att ha med honom ändå, delvis eftersom hans skrifter är ”de mest omfattande, de mest spridda och de mest lästa i stadsbyggnadslitteraturen – och har blivit till ett slags symbol”.⁶⁵

I Framptons numera klassiska verk *Modern architecture : a critical history*, utgiven första gången 1980, är Le Corbusier den ende arkitekten som tillägnas tre kapitel.⁶⁶ Det mellersta av de kapitlen behandlar just Ville radieuse.⁶⁷ Frampton menar att den nya modellen drev Samtidsstadens (för tre miljoner invånare) öppna stadsrum till sin spets, och hävdar att även om Le

63. Anthony Sutcliffe, ”A Vision of Utopia: Optimistic Foundations of Le Corbusier's *Doctrine d'urbanisme*”, i *The open hand, essays on Le Corbusier*, ed. Walden, Russel. Cambridge, Boston: The MIT Press, 1977.

64. Även i litteraturlistan är boken det enda skrivna verk av LC som hon hänvisar till. Françoise Choay, *La règle et le modèle : Sur la théorie de l'architecture et de l'urbanisme*. 1980. Ny revid uppl. Paris: Seuil, 1996, s 356.

65. ”[S]on œuvre écrite – la plus abondante, la plus répandue, la plus lue de la littérature urbanistique – est devenue une sorte de symbole.” Choay, *La règle et le modèle*, 1996, s 317.

66. Frank Lloyd Wright och Ludwig Mies van der Rohe tillägnas två kapitel vardera. Kenneth Frampton, *Modern architecture, a critical history*. 1980. 3:e utökade uppl, 1992. Nytryck. London : Thames and Hudson, 1994.

67. ”Le Corbusier and the Ville Radieuse 1928-46”. Texten sammanfaller delvis med en artikel om Ville radieuse som Frampton publicerade i *Oppositions* samma år som första upplagan av hans bok publicerades. Frampton, *Modern architecture*. 3:e uppl, nytryck, 1994, s 178-185; Kenneth Frampton, ”Editor's introduction : The rise and fall of the radiant city: Le Corbusier 1928-1960”, *Oppositions*, 19/20 (1980).

Corbusier aldrig fick realisera den ”så fick den ett omfattande inflytande som framtida modell för efterkrigstidens stadsbyggande i och utanför Europa”.⁶⁸

Frampton lämnar en utförligare beskrivning av Ville radieuse än Choay, men båda tar upp Le Corbusiers teori relativt kortfattat och har istället som inriktning att sätta in den i ett större sammanhang. Det egentliga objektet för deras studier är just det större sammanhanget; arkitekturteorins historia i Choays fall och den moderna arkitekturhistorien i Framptons. Den här avhandlingen är istället avgränsad till ett grundligt studium av Ville radieuse i sig, och då i förhållande till Le Corbusiers teori och arbete som teoretiker generellt. Om den i det avseendet väljer en annan väg än Choay och Frampton så tar den samtidigt stöd i deras framställningar genom att uppmärksamma just den del av Le Corbusiers teori som de indirekt lyfter fram betydelsen av.

Två ytterligare hänvisningar till Ville radieuse kan också vara värda att lyfta fram, även om de inte har främst vetenskaplig inriktning. De kommer från två av vår tids mest uppmärksammade arkitekter och deras syn på hur Ville radieuse förhåller sig till verkligheten.

Den del av Le Corbusiers teorier som främst intresserar den holländske arkitekten Rem Koolhaas i hans genombrottsbok om stadsbyggnad från 1978, *Delirious New York*, är just Ville radieuse.⁶⁹ När Koolhaas tio år senare lyfter ut och bearbetar en del av den texten för att bidra till en antologi om Le Corbusier blir hans artikel en av relativt få överhuvudtaget som refererar till just Ville radieuse i titeln.⁷⁰ Koolhaas intresse är just relationen till Manhattan och hans framställning är en minst sagt ironisk beskrivning av hur Le Corbu-

68. ”The Ville Radieuse took the open-city concept of the Ville Contemporaine to its logical conclusion”. ”While the radiant city was never realized, its influence as an evolving model on post-war urban development in Europe and elsewhere was extensive.” Frampton, *Modern architecture*. 3:e uppl, nytryck, 1994, s 180, 183.

69. Se kapitlet ”Europeans: Biuer! Dali and Le Corbusier Conquer New York”. Rem Koolhaas, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*. New York: Oxford University Press, 1978, s 199-233.

70. Rem Koolhaas, ”La Ville radieuse”, i *Sulle traccie di Le Corbusier*. Carlo Palazzolo, Riccardo Vio (eds). Venedig: Arsenale, 1989. Boken kom ut i en engelsk utgåva två år senare. Carlo Palazzolo & Riccardo Vio (eds), *In the footsteps of Le Corbusier*. 1989. Eng utgåva. New York: Rizzoli, 1991.

siers idéer kring Ville radieuse möter verkligheten, den mega-stad, metropolis, som, till skillnad från Le Corbusiers idéer, faktiskt har realiserats.

En liknande kommentar kommer från den engelsk-irakiska arkitekten Zaha Hadid, i en bok publicerad i samband med 100-årsminnet av Le Corbusiers födelse. Boken innehåller olika personers syn på den inflytelserike arkitekten och i en kort text på en sida framhåller Hadid att hon snarare är intresserad av den Le Corbusier-influerade brasilianske arkitekten Oscar Niemeyer.⁷¹ När hon väljer en skiss av Le Corbusier att kommentera – och som hon relaterar till ett av sina egna projekt – så är det just en teckning, ett julkort, där han på ett fritt sätt applicerat Ville radieuse på Manhattan. Koolhaas reproducerade samma teckning i *Delirious New York* och skriver där att den är ”grotesk”.⁷² Hadid är lika kritisk och menar att den på ett ”flagrant sätt” visar på Le Corbusiers oförståelse för de stadsmässiga villkoren för New York.⁷³

Även om Koolhaas kommentar är mycket mer utförlig, djupgående och avancerad än Hadids – den utgör i själva verket ett kvalificerat bidrag till förståelsen av Ville radieuse – så är båda texterna intressanta genom att de visar på två framstående praktikers spontana intresse för just denna del av Le Corbusiers teori.⁷⁴ De två texterna lämnar därigenom, också utifrån praktikerens horisont, ett stöd för värdet av ytterligare studier kring Ville radieuse.

Ett annat bidrag som är viktigt att lyfta fram är den franska konsthistorikern Catherine de Smets studier av Le Corbusiers arbete med att producera och gestalta böcker. De Smet har specialiserat sig på den grafiska formgivningens historia och är den förste forskare som på ett mer systematiskt och

71. Zaha Hadid, ”[Une réponse architecturale]”, i *Corbu vu par*, Hubert Tonka (ed). Liège: Mardaga, 1987.

72. ”[T]he Christmas cards he sends from New York show a grotesque Radiant City on Manhattan”. Koolhaas, *Delirious New York*, 1978, s 223.

73. ”Sa Ville Radieuse pour Manhattan illustre d’une manière flagrante sa méconnaissance des conditions urbaines de New York.” Hadid, ”[Une réponse architecturale]”, i *Corbu vu par*, 1987, s 128.

74. En utförligare diskussion kring Koolhaas studie av LC:s förhållande till New York finns i Johan Linton, ”Arkitektur och psyke : Mellan tanken och verkligheten”, i *I kulturen : En vänbok till Per Magnus Johansson*. Mats Leffler, Johan Linton, Johan Ståhlberg (eds). Göteborg: Freudianska föreningen, 2010.

helhetligt sätt tagit sig an Le Corbusiers böcker. Hennes arbete är ett pionjärarbete och det ligger nära inriktningen hos den här avhandlingen i det avseendet att hon intresserar sig för i detalj hur Le Corbusiers böcker har blivit till. Samtidigt närmar hon sig Le Corbusier som skapare av böcker mer än som arkitekturteoretiker och arkitekturskribent.

de Smet inledde studiet av Le Corbusiers böcker i samband med med sin doktorsavhandling och inriktade sig då mot senare delen av hans bokproduktion. Arbetet *Le livre comme synthèse des arts. Édition et design graphique chez Le Corbusier 1945-1965*, presenterades vid École des hautes études en sciences sociales i Paris på hösten 2002.⁷⁵Handledare för arbetet var Le Corbusier specialisten Jean-Louis Cohen och i juryn satt bland annat den schweiziske nestorn inom Le Corbusier-forskning, Stanislaus von Moos.⁷⁶

Efter avhandlingen skulle de Smet utveckla skrivandet om Le Corbusiers publikationer och publicera ett antal artiklar och böcker. Viktiga i förhållande till den här avhandlingen är bland annat artikeln ”La Ville radieuse ressemble-t-elle à la Ville radieuse ?” (”Liknar Ville radieuse *La ville radieuse*?”), som är en kommentar till den retrospektiva stadsplaneringsboken *Parisplaner 1922-1956* från just 1956.⁷⁷ de Smet beskriver en bok som inte är konform med sin titel, som egentligen inte handlar om Le Corbusiers planer för Paris, utan om städer och stadsbyggande generellt, där planer för andra städer dominerar. Det samma gäller för övrigt de Smets egen artikel, som egentligen inte handlar om *La ville radieuse*, utan diskuterar just boken *Parisplaner* och jämför den med Rem Koolhaas *S, M, L, XL*. de Smet redogör för tidigare texter som gör samma jämförelser mellan Koolhaas och Le Cor-

75. Avhandlingen presenterades 29 oktober 2002. Catherine de Smet, *Le livre comme synthèse des arts. Édition et design graphique chez Le Corbusier 1945-1965*. Ph D diss, Paris: École des hautes études, 2002.

76. De övriga tre jurymedlemmarna var filosofen Hubert Damisch, konsthistorikern och chefen för Musée d’Orsay Serge Lemoine, konsthistorikern och nuvarande chefen för l’École nationale des chartes Jean-Michel Leniaud. Smet, *Le livre comme synthèse des arts*, 2002.

77. Catherine de Smet, ”La Ville radieuse ressemble-t-elle à la Ville radieuse ? La forme du livre comme métaphore urbanie : l’exemple des *Plans Le Corbusier de Paris, 1956-1922*”, *Les cahiers de la recherche architecturale et urbaine*, 13-14 (2003); Le Corbusier, *Les plans de Paris 1956-1922*. Paris: Editions de Minuit, 1956.

busier, men som då relaterar den förres stora bok med den senares åtta volymer omfångsrika *Samlade verk*.⁷⁸ de Smet själv menar att det vore mer lämpligt att relatera Koolhaas bok till *Parisplaner*, om man intresserade sig för originaliteten hos *S, M, L, XL*. Man skulle också kunna hävda att det ändå är noterbart att det i de tre berörda artiklarna, ingen på allvar verkar relatera *S, M, L, XL* och *La ville radiouse*. de Smets redogörelse har det stora värdet att visa på hur mångfacetterad frågan om jämförelser är, och som framgår i redogörelsen nedan finns också viktiga faktorer som talar för *La ville radiouse* betydelse som referens när det gäller en tradition av arkitekturteoretiska böcker som hanterar samhället och byggandet utifrån hela skalan av arkitekturproblem, från detalj till helhet.⁷⁹

En annan publikation av de Smet som är viktig för det här arbetet är den bok som utgår från hennes avhandling, men som utvidgar perspektivet till att gälla hela den period då Le Corbusier publicerade böcker: *Vers une architecture du livre: Le Corbusier: édition et mise en pages 1912-1965*.⁸⁰ Titeln demonstrerar just de Smets inriktning mot Le Corbusiers verksamhet som bokskapare och inte som teoretiker, en inriktning mot det senare hade inlett berättelsen 1910, det år då han publicerade sin första teoretiska text. Det är också noterbart att den huvudsakliga inriktningen av arbetet fortfarande ligger på perioden hon behandlade i sin avhandling, det vill säga efter 1945. Av de hundraåttioåtta sidor i boken som specifikt redogör för Le Corbusiers böcker – mellan inledning och slutparti – behandlar hundrasextiosex sidor perioden 1945-1965. Endast tjugotvå sidor behandlar böckerna innan dess, och drygt två av dem tar upp *La ville radiouse*. Boken nämns under rubriken ”Från Crès till Bloc” och de Smet uppmärksammar boken i förhållande till bytet mellan förlaget Crès och *L'Architecture d'aujourd'hui* (André Bloc). Hon nämner boken som ”ett lite rörigt kompilat” och tar inte särskilt upp det faktum att det handlar om Le Corbusiers mest ambitiösa bokprojekt

78. Hon hänvisar till Hans van Dijk, “An anonymous architect-hero is something to be : *S,M,L,XL*, treatise on the undecidable”, *Archis*, 7 (1996) och Joseph Cho, ”S, M, L, XL, cherchez le guide”, *le Visiteur*, 7 (2001).

79. Se vidare den avslutande kommentaren.

80. Catherine de Smet, *Vers une architecture du livre: Le Corbusier: édition et mise en pages 1912-1965*. Baden: Lars Müller Publishers, 2007.

någonsin.⁸¹ Hon hänvisar inte heller till någon annan forskningslitteratur i avsnittet om boken utan stöder framställningen på Le Corbusiers korrespondens. Därmed antyder hon också indirekt värdet av att gå vidare med studier av skriften i fråga.

Genom sin betydelsefulla vetenskapliga insats att i detalj undersöka hur Le Corbusiers böcker blivit till bidrar de Smet till att betona vikten av ett fortsatt sådant arbete rent generellt, inte bara kring grafisk formgivning utan också när det gäller den teoretiska texten i sig. Hennes arbete utgör också på det sättet snarare ett stöd för än en kritik mot ämnesvalet för den här avhandlingen.

En annan nyligen publicerad studie, relevant i förhållande till *La ville radieuse*, är M. Christine Boyers omfattande bok om Le Corbusiers skrivande mellan 1907 och 1947, *Le Corbusier, Homme de lettre* från 2011.⁸² Boken utgör det första, och enda, större vetenskapliga arbete som i ett bredare perspektiv inriktar sig specifikt mot Le Corbusiers författarskap. Om jag här ägnar det stort utrymme är det på grund av dess karaktär av både referensverk och forskningsarbete som för fram den mest aktuella synen på Le Corbusiers teori. Eftersom jag inte helt delar Boyers uppfattning har jag ansett det viktigt att klargöra i vilket avseende och varför.

Boyers forskning skiljer sig i ett viktigt avseende från undersökningen i den här avhandlingen genom att den är mer inriktad mot Le Corbusier som författare i sig, än som arkitektur- och stadsbyggnadsteoretiker. Detta avspeglar sig också i hennes boktitel, där Le Corbusier som författare och intellektuell får företräde framför Le Corbusier som arkitekturteoretiker. Det innebär bland annat att hennes arbete i mycket större utsträckning undersöker Le Corbusiers korrespondens. Hennes imponerande sjuhundraåttioen sidor tjocka bok ägnar ett avsnitt på trettio sidor åt *La ville radieuse*. Samtidigt behandlar hon några av de enskilda artiklar som publicerades separat men ändå ingår i boken, utanför det avsnittet.

81. "Il s'agit bien d'une compilation – vaguement indigeste". de Smet, *Vers une architecture du livre*, 2007, s 66.

82. M. Christine Boyer, *Le Corbusier, Homme de lettre*. New York: Princeton Architectural Press, 2011.

Boyer nämner kort *La ville radiouse* bakgrund i arbetet med Moskva samt i Le Corbusiers resor från slutet av 1920-talet och framåt – till Sovjet, Sydamerika, Spanien och Algeriet – samt förbindelsen till tidskrifterna *Plans* och *Prélude*. Hennes omdöme om boken är att den är ”kryptisk, fylld av indirekta referenser och odrägligt repetitiv”.⁸³

En mycket viktig utgångspunkt för Boyer i presentationen av *La ville radiouse* är trädets roll som metafor för Le Corbusier. Avsnittet som behandlar boken har rubriken: ”The well-planted tree: The Radiant City”.⁸⁴ Boyer lyfter fram ett citat i inledningen av Le Corbusiers text där han skriver om hur människan ”leds av institutioner sedan länge avlägsnade från livsträdet”.⁸⁵ Boyer menar att just denna symbol – livsträdet – är den bild som dominerar boken (”the ruling sign of the entire book”).⁸⁶ Hon pekar på trädets rikedom som metafor och menar att Le Corbusier använt metaforen sedan sin ungdom och nu utvecklar den i *La ville radiouse*, både direkt och indirekt.⁸⁷ Hon menar också att ”trädmetaforen” blir mer påtaglig i hans skrifter under 1930-talet och skriver att den är ”ett perfekt sätt att dramatisera rörelsen i hans tankar och begrepp från Purismens mekaniska lagar till symboler för organisk gestaltning”.⁸⁸ Själv hänvisar hon till begreppet träd i fem av de åtta underrubrikerna i avsnittet om boken och det är svårt att nämna hennes forskning i det här fallet utan att kommentera just den aspekten.⁸⁹

83. Boyer, *Le Corbusier, Homme de lettre*, 2011, s 502.

84. ”II. The well-planted tree: The Radiant City”. Boyer, *Le Corbusier, Homme de lettre*, 2011, s 502.

85. ”[Ê]tre conduits par des institutions détachées depuis longtemps de l’arbre de vie”. Boyer citerar ur den engelska översättningen: ”[R]uled by a system that is like a dead branch fallen from the tree of life”.

86. Boyer, *Le Corbusier, Homme de lettre*, 2011, s 504.

87. Boyer, *Le Corbusier, Homme de lettre*, 2011, s 504.

88. ”It is a perfect vehicle to dramatize the shift in his concepts and thoughts from the mechanical laws of Purism toward symbols of organic creation”. Boyer, *Le Corbusier, Homme de lettre*, 2011, s 504.

89. De åtta rubrikerna är: Modern techniques, The tree of knowledge, The tree of life, The life of a tree, The battle of trees, A lump of coal in a brazier, The tree of (civic) life, The radiant farm and the twenty-four hours. Boyer, *Le Corbusier, Homme de lettre*, 2011, s 506-528.

Utan att förringa trädets betydelse i Le Corbusiers tänkande, verkar det ändå relevant att tänka att Boyers påstående kring *La ville radieuse* – att hela bokens yttersta metafor är trädets – kräver en utförligare argumentation. Att Le Corbusier betraktar naturen som en grundläggande förebild för människans skapande är uppenbart mycket tidigt i hans skrifter. Det är också tydligt vilken stor betydelse han tillmäter trädets, både som växt och som symbol. Samtidigt är naturen, och därmed även trädets, delar i ett system som innefattar världen i sin helhet. Det finns till exempel flera exempel i *La ville radieuse* på hur Le Corbusier låter solen och himlen komma före träden i en hierarkisk ordning över vad som är viktigt för det moderna stadsbyggandet. Eller hur han hänvisar till De väsentliga glädjeämnen utan att nämna träden, och istället hänvisar till ”grönskan”.⁹⁰ När Le Corbusier i *Vers une architecture* (1923) hade möjlighet att ansluta sig till dem som menade att de doriska kolonnerna härstammar från trädets – och ”därmed bevisar att varje vacker form kommer från naturen” – så menar han att det är ”komplett felaktigt”.⁹¹ Grekerna hade enligt Le Corbusier inte tillgång till raka trädstammar, utan de utformade kolonnerna i enlighet med ”ett skulpturalt system i förbindelse med våra sinnen”.⁹² Samtidigt är detta ”skulpturala system” ett uttryck för samma (natur)lagar som styr såväl människan och träden som världen, ett synsätt som manifesteras tydligt också i förhållande till Modulorsystemet, som ju blir till ett decennium efter *La ville radieuse* (1935).⁹³

Man kan också peka på hur Le Corbusier i *Urbanisme* (1925) på försättsbladet till ett av kapitlen återger en ”turkisk aforism”. Den lyder: ”där man bygger planterar man träd”.⁹⁴ Det är ett citat som man återfinner med en

90. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 86.

91. ”[P]reuve que toute forme d’art belle est tirée de la nature. C’est archifaux”. Le Corbusier [sign Le Corbusier-Saugnier], *Vers une architecture*. Paris: Éditions Crès, 1923, s 170.

92. ”Les Grecs ont créé un système plastique actionnant directement et puissamment nos sens.” Kursiverat i originalet. LC, *Vers une architecture*, 1923, s 170.

93. Se exempelvis Linton, *Om arkitekturens matematik*, 1996, och även LC:s artikel ”Arkitekturen och den matematiska andan” (*L’architecture et l’esprit mathématique*) från 1948, som finns översatt till svenska i samma arbete.

94. ”Aphorisme turc : où l’on bâtit, on plante des arbres.” LC, *Urbanisme*, 1925, s 61.

annan formulering i ett av de första större skrivprojekt Le Corbusier tog sig an: Resan till Orienten.⁹⁵ I en av hans allra tidigast publicerade artiklar finner man dessutom, i direkt anslutning till en lovsång om trädet, en kursivering när han talar om just ”den organiska linjen”.⁹⁶ Även i de texter om purismen där man återfinner Le Corbusiers mest abstrakta resonemang kan man samtidigt se hänvisningar till huset som en ”organism” och till hur en atlantångare har en ”organisk skönhet”.⁹⁷ Skall man, likt Boyer, identifiera en rörelse i Le Corbusiers skrivande från 1920-tal till 1930-tal är en annan möjlighet att se hur skrivandet blir mer inriktat mot staden och samhället och rör sig från mer generella teoretiska resonemang till mer konkreta tillämpningar i stads- och samhällsplanering. I Le Corbusiers praktiska verksamhet är det tydligt att hans intresse för naturen och det organiska tar sig mer fria uttryck från slutet av 1920-talet och framåt.

I vissa punkter accentueras också på vilket sätt, och i vilken utsträckning, Boyers syn på *La ville radieuse* och trädet utgör en tolkning. Passagen som i Boyers bok har rubriken ”Kunskapens träd” inleds med en behandling av det avsnitt i *La ville radieuse* som har rubriken ”Förutsägelsens professorer”.⁹⁸ Boyer kommenterar Le Corbusiers skepsis mot ”professorer” och skolor och skriver att:

Le Corbusier är misstänksam mot lärare men däremot omätlig när det gäller lärdomar. Likt ett blommande träd uppstår lärdomar spontant ur

95. Reseberättelsen som skrevs till största delen under 1911 publicerades i sin helhet postumt. Le Corbusier, *Le voyage d'Orient*, Jean Petit (ed). Éditions Forces Vives, 1966, s 84.

96. ”[L]a ligne organique”. Le Corbusier [sign Ch.-E. Jeanneret.], ”En Orient, quelques impressions (Suite 1)”, *Feuille d'Avis de La Chaux-de-Fonds*, 3 aug 1911. Samma passage finns också med i den senare publicerade boken, LC, *Le voyage d'Orient*, 1966, s 16.

97. ”[L]’organisme des édifices”. ”Il y a dans la structure d’un transatlantique une beauté organique”. Le Corbusier & Amédée Ozenfant [sign. Ozenfant et Jeanneret], *Après le cubisme*. Paris: Édition des commentaires, 1918, s 27, 30.

98. Boyer nämner också att texten publicerats som tidskriftsartikel i *Prélude* innan den publicerades i *La ville radieuse*. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 180-181; Le Corbusier, ”Professeurs de prévisions”, *Prélude*, 1 (1933); Boyer, *Le Corbusier, Homme de lettre*, 2011, s 512, 743 n 78.

de arbeten som skapas av människor engagerade i livet. Han ser livets träd som den enda läraren värd namnet – men för att förstå dess undervisning måste man ha trätt in i livet, vara en av dess uppfinnare.⁹⁹

Man kan jämföra detta med vad Le Corbusier själv skriver i texten:

Om jag misstror lärare så är jag istället hungrande när det gäller lärdmoar [...]. Lärdomarna framträder spontant ur de arbeten som skapas av människor mitt i livet, arbeten som där åstadkommer verkliga explosioner. [...] För att ta del av livets undervisning så måste man befinna sig där själva hjärtat slår, i kontakt med det som händer; och mer ändå, man måste själv vara en av dem som får saker att hända [...]. [...] Den sanna läraren, den verkliga undervisningen, det är den ständigt förnyade integralen som uppstår ur detta åskväder: natur och människa i en fantastisk spänning.¹⁰⁰

I själva verket lämnar Le Corbusier inte någonstans i avsnittet, eller artikeln, ”Förutsägelsens professorer” någon hänvisning till träd, eller till ”livets träd”.¹⁰¹ Boyers tolkning säger någonting om Le Corbusier likafullt, men för en läsare som inte är så bekant med arkitektens texter är det troligen en hjälp i det här fallet att, utan att behöva gå till originalkällan, förstå vad Boyer

99. ”Mistrustful of teachers, Le Corbusier is however voracious for lessons. Like a tree that blossoms, these emerge spontaneously from the works of man engaged with life. He believes that the tree of life is the only worthwhile teacher—but to read its lessons one must be immersed in life, be one of its inventors.” Boyer, *Le Corbusier, Homme de lettre*, 2011, s 512. Boyer stöder sig här på den engelska översättningen av *La ville radieuse*.

100. Si je me méfie des professeurs, par contre, je suis avide de *leçons* [...]. Les leçons surgissent spontanément de l'œuvre des hommes placée dans la vie où elle y provoque l'éclatement de l'explosion. [...] Pour lire les leçons de la vie, il faut être dans la palpitation générale, en contact avec les événements ; plus que cela, il faut être soi-même un provocateur d'éclatement [...]. [...] Le vrai professeur, la vraie leçon, c'est l'intégrale toujours renouvelée qui surgit de cet orage : nature et homme dans une tension formidable. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 180-181.

101. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 180-181; Le Corbusier, ”Professeurs de prévisions”, *Prélude*, 1 (1933).

refererar som explicit och vad hon refererar som implicit, samt vilka övriga källor hon stöder sig på.

En tanke som uppstår är att Boyer i synen på *La ville radieuse* och träd-metaforen kan ha varit indirekt inspirerad av en tidig text av pionjärforskaren Mary Patricia May Sekler, som just förbinder termen Ville radieuse med trädet som metafor. Texten finns i den redan nämnda antologin *The Open hand* (1977) och innehåller det kanske första exemplet på en diskussion av det språkliga ursprunget till begreppet Ville radieuse.¹⁰² Artikeln undersöker Le Corbusiers förhållande till konst- och arkitekturteoretikern John Ruskin, och en väsentlig del av den ägnas åt den senares tankar om träd. Sekler för fram en tanke som liknar Boyers, att *La ville radieuse* har en särskild förbindelse till träd, och hon anför många av de ställen som senare även Boyer lyfter fram.

Såväl Sekler som Boyer pekar säkert på någonting väsentligt, samtidigt behöver det nödvändigtvis inte betyda att en så omfattande bok som *La ville radieuse* främst bör förstås utifrån en enda metafor.

Skall man slutligen anknyta till den här avhandlingen kan man anmärka att den enda övriga forskning som Boyer hänvisar till i anslutning till sin behandling av *La ville radieuse* (1935) är Mary McLeods doktorsavhandling från 1985.¹⁰³ Även om det är rimligt med få hänvisningar till andrahandskällor då det gäller ett arbete som främst utgår från omfattande egna läsningar av Le Corbusiers originaltexter, antyder kanske avsaknaden av sådana referenser i det här fallet också en brist när det gäller forskning om just Ville radieuse. Man kan slutligen hävda att det faktum att två så betydelsefulla, aktuella och kvalificerade studier av Le Corbusiers skrifter som de Smets och Boyers ägnar så litet utrymme åt den mest omfattande av dem, säger något om relevansen av att ta sig an den i en vetenskaplig undersökning.

102. Mary Patricia May Sekler, "Le Corbusier, Ruskin, the Tree, and the Open hand", i *The Open hand : Essays on Le Corbusier*. Russel Walden (ed). Cambridge, Boston: The MIT Press, 1977.

103. Mary Caroline McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*. Ph D diss, Princeton University, 1985.

Arkitekturhistorien och praktiken

Den här avhandlingen är följaktligen ett försök till noggrann rekonstruktion av en arkitekturteoretisk text av betydelse för modern stadsbyggnadshistoria. I förhållande till ett så stort och i någon mening jordnära ämne som stadsbyggnad kan det förefalla speciellt att så mycket här handlar om att, ibland ord för ord, visa hur texten och teorin har kommit till och satts samman. För att ta ett enkelt exempel är ett nytt bidrag i avhandlingen att lyfta fram hur Le Corbusier i februari och mars 1934 presenterade en stor del av upplägget för sin bok *La ville radieuse* (som distribuerades i september 1935) tillsammans med i princip hela första avdelningen i den relativt obekanta tidskriften *L'Homme Réel*. Några få forskare nämner tidskriften, men ingen påpekar att Le Corbusier där presenterade nästan hela innehållsförteckningen och nästan hela första avdelningen för *La ville radieuse*, och i februari 1934 hävdade att den var i tryck.

Det kan vara berättigat att ta upp frågan om vad sådana klarlägganden och ett sådant här arbete egentligen är värt, i synnerhet som det är gjort på en arkitekturskola, en akademisk institution med tydlig inriktning mot i första hand praktiskt arbete.

Som en illustration av denna problematik skulle jag här kunna hänvisa till ett av mina tidigare vetenskapliga arbeten, en studie av relationen mellan matematik och arkitektur utförd vid Chalmers avdelning för tillämpad matematik.¹⁰⁴ Den behandlade arkitekters förhållande till proportioner och mått i skapandet av och tänkandet kring arkitektur. Studien visar tydligt på svårigheten med universella pretentioner gällande olika matematiska system och deras betydelse för rums och byggnaders kvaliteter. Det är uppenbart att flera arkitekter genom historien haft ett fruktbart förhållande till matematik men inom ramen för studien gick det inte att finna ett enda exempel där en arkitekt vetenskapligt lyckats visa att dennes matematiska system hade en garanterad giltighet också för andra arkitekter. Undersökningen visade på en skillnad mellan att arkitekter på ett fruktbart sätt kunnat inspireras av matematiken och att deras sätt att använda matematiken därmed skulle vara universellt

104. Johan Linton, *Om arkitekturens matematik - en studie av Le Corbusiers Modulor*. Ex arb. Göteborg: Chalmers, 1996.

giltigt för alla. Studien visade också på hur även framstående arkitekter kunde använda matematik på ett meningsfullt sätt utan att ha ingående kunskaper om de matematiska begrepp och element de använde sig av. Studien gav alltså inget stöd för att matematiska kunskaper nödvändigtvis skulle vara av värde för arkitekter i skapandet av viktiga och framstående byggnadsverk. I ett avseende var det däremot uppenbart att matematiska kunskaper var av fundamental betydelse: när det gällde att förstå arkitekternas matematiska konstruktioner, och vilket måhända är ännu viktigare, när det gällde att värdera arkitekternas pretentioner kring sina matematiska system.

Det är min bedömning att man kan betrakta också stadsbyggnadshistorien ur ett liknande perspektiv. Varje redogörelse kring historien har möjlighet att inspirera en arkitekt, oavsett hur grundligt, eller inte, denne har förstått sammanhang och detaljer. Det är inte nödvändigtvis kvaliteterna hos den historiska kunskapen som avgör kvaliteterna hos arkitektens eller stadsplanerarens färdiga verk. Arkitekter använder i stor utsträckning kunskap på ett pragmatiskt sätt. De behöver inte ha tillgång till akademiska historiska kunskaper för att åstadkomma ett rikt verk i arkitektur eller stadsbyggande. För att på ett ingående sätt kunna förstå och kritiskt diskutera arkitekternas arbeten krävs däremot kunskaper förankrade i en vetenskaplig tradition. En sådan diskussion av kvaliteter och brister är inte minst viktig när det gäller en så betydelsefull aspekt av den mänskliga livsmiljön som staden och stadsrummen.

Disposition

Le Corbusier publicerade *La ville radieuse* ett och ett halvt decennium efter att han etablerat sig som arkitekturteoretiker, och efter att han redan givit ut en lång rad böcker. Även om hans teoriutveckling skulle fortsätta under ännu något decennium kan boken ses som en kulmen på hans försök att nå ut med en helhetsbild av sin syn på arkitektur- och stadsbyggande. *La ville radieuse* har följaktligen ett sammansatt förhållande till Le Corbusiers skrivna verk i sin helhet, något det varit viktigt att lyfta fram i den här studien.

Det sker genom att först behandla bokens relativt sett långa tillkomst-historia och visa hur den förhåller sig till andra projekt, praktiska och teoretiska, som Le Corbusier var engagerad i samtidigt. Redogörelsen startar i

princip vid Le Corbusiers besök i Sovjetunionen och Moskva i slutet av 1920-talet och med grundandet av CIAM 1928. Via teoretiska och praktiska arbeten under första hälften av 1930-talet sträcker den sig fram till bokens tryckning och distribution på hösten 1935. Därefter genomförs en grundlig behandling av bokens struktur och innehåll. Det är en såväl refererande som förtydligande och analyserande genomgång som syftar till att i detalj visa på teorins sammansättning, de olika texternas ursprung och väsentliga relationer till andra teoretiska och praktiska arbeten av Le Corbusier. Sedan beskrivs hur boken och teorin kring Ville radieuse framträdde och utvecklades i Le Corbusiers skrifter under återstoden av 1930-talet. Där behandlas bland annat reseberättelse från vistelsen i USA, *Quand les cathédrales étaient blanches* ("När katedralerna var vita") från 1937, samt katalogen för paviljongen på världsutställningen i Paris samma år *Des canons, des munitions? Merci ! Des logis... s.v.p.* ("Kanoner och ammunition? Tack! Bostäder vore bra..."), som kom ut 1938. Den sista skrift som tydligt anknöt till begreppet Ville radieuse var specialnumret av tidskriften *Le Point* från 1939 där Le Corbusier presenterade texten "Le lyrisme des temps nouveaux et l'urbanisme" ("De nya tidernas poesi och stadsplaneringen").¹⁰⁵ Därefter kom han att ägna skrivandet kring stadsplanering åt att utveckla sitt sista viktiga teoretiska bidrag inom det fältet, nämligen "Les trois établissements humains" ("De tre mänskliga grundmiljöerna"), ett ämne som ligger utanför den här avhandlingen.¹⁰⁶ Samtidigt fanns teorin för Ville radieuse närvarande också i hans senare teori och ett sekundärt syfte med avhandlingen är att visa på det sammansatta förhållande begreppet och boken har till Le Corbusiers verk i sin helhet (också innan begreppet kom till). Avslutningsvis diskuteras mottagandet av Ville radieuse, en diskussion som leder fram till kommentarer och slutsatser. Slutligen presenteras de källor som använts för arbetet, tillsammans med en kort kommentar.

105. Le Corbusier, *Le lyrisme des temps nouveaux et l'urbanisme*. Specialnummer. *Le Point*, 20 (1939).

106. Teorin presenterades i boken Le Corbusier (ed), *Les trois établissements humains*. Denoël, 1945.

Ville radieuse

En doktrin för den moderna staden

Le Corbusier fick sitt internationella genombrott under 1920-talet. I Sverige till exempel skedde detta när Uno Åhrén kom tillbaka från världsutställningen i Paris 1925 och i ett antal artiklar berättade om mötet med Le Corbusiers arbeten. Genom skrifter, byggnader, projekt och möbler vann den Parisbaserade arkitekten uppmärksamhet världen över. Även om några av hans mest spektakulära idéer gällde stadsbyggande så arbetade han under detta decennium i princip bara med ett enda större stadsbyggnadsprojekt för en befintlig stad: Plan Voisin för Paris.¹⁰⁷ De tankar som han vidareutvecklat ur det långvariga arbetet med boken *Stadsbyggnad* (*La construction des villes*)¹⁰⁸ – påbörjad 1910 men aldrig publicerad – och som han presenterade på Salon d'Automne 1922 i projektet för en Samtidsstad för 3 miljoner invånare, tog form i en konkret situation i panoramat över Plan Voisin på den nämnda världsutställningen i Paris 1925. Samma år presenterade han teorin bakom

107. Samtidigt kan man anmärka att LC vid ett flertal tillfällen arbetade med stadsplanerliknande strukturer, som exempelvis i Pessac (1926), för Palais des Nations (1927) eller i det idealstadslika projektet Cité Mondial (1929). När han påbörjade en ny serie stadsbyggnadsarbeten med förslagen kring några sydamerikanska städer (1929-1930) var de inledningsvis mer att betrakta som skisser.

108. Manuskriptet för *La construction des villes* (1910-) har publicerats och kommenterats postumt i bland annat följande arbeten: Charles-Edouard Jeanneret, Le Corbusier, *La construction des villes*, Marc E. Albert Emery (ed). *L'âge d'homme*, 1992; Christoph Schnoor, *La construction des villes, Charles-Edouard Jeannerets erstes städtebauliches Traktat von 1910/11*. Arch D diss, presenterad 2002. Berlin: Technische Universität Berlin, 2003; Le Corbusier, *La construction des villes : [Charles-Edouard Jeannerets erstes städtebauliches Traktat von 1910/11]*. Christoph Schnoor (ed). Zürich: gta, 2008.

projektet i *Urbanisme* (1925).¹⁰⁹ Det skulle sen dröja tio år innan han publicerade någon renodlad bok om stadsbyggnad igen. Den boken blev det mest omfattande och innehållsrika verk han någonsin kom att publicera. *La ville radiouse* (1935) (Den strålände staden) är en sammansatt och tät bok med referenser till en mängd viktiga teman och element i Le Corbusiers tänkande. Arbetet med *Ville radiouse* kom också att dominera hans teoriutveckling under i princip hela 1930-talet.

Efter att under första hälften av 1920-talet ha delat sin verksamhet mellan teori, måleri, mindre byggnadsprojekt och viss industrirörelse kom Le Corbusier efter *Urbanisme* (1925) att intensifiera arbetet med byggandet. Generellt skulle man kunna beskriva det som att han under andra hälften av 20-talet ägnade sig åt att praktiskt omsätta sina under lång tid konsoliderade arkitekturidéer i olika byggnadsprojekt, vilka till största delen utgjordes av villor, hyresfastigheter och institutionsbyggnader. Det var först de sista åren under 20-talet som han började närma sig konkreta och renodlade stadsbyggnadsfrågor igen. När den vändningen väl skett inleddes en längre period – i stort sett hela 30-talet – där tyngdpunkten i arbetet försköts från konkreta byggnadsprojekt till stora stadsbyggnadsstudier, ofta av idealstadskaraktär och där programmet inte sällan utformades av Le Corbusier själv. Detta arbete, som utgick från hans djupgående försök att utveckla och precisera sitt tänkande kring den moderna staden, presenterades i mitten av 1930-talet i *La ville radiouse* (1935).

När det gäller initiering av arbetet som ledde fram till teorierna om *Ville radiouse* skulle man särskilt kunna lyfta fram tre föregående skeenden som var av väsentlig betydelse. Det gäller dels bildandet av CIAM¹¹⁰ och dess första möte i La Sarraz 1928, dels Le Corbusiers resa till Sydamerika 1929 samt skrivandet av den efterföljande boken *Précisions* (1930)¹¹¹, och dels de funderingar kring utbyggnaden av Moskva som han i olika omgångar kom-

109. Främst i kapitlen "Une ville contemporaine", "L'heure du travail", "L'heure du repos" och "Le centre de Paris". LC, *Urbanisme*, 1925, s 157-235, 263-272.

110. *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*.

111. LC skulle själv, i alla fall indirekt, förbinda boken med arbetet som ledde fram till *La ville radiouse* (1935). Se nedan, exempelvis avsnittet "Slutarbetet med *La ville radiouse* (1935)".

menterade på förfrågan från sovjetiska myndigheter under 1930.¹¹² När arbetet väl påbörjats kom ytterligare ett antal skeenden att bli av stor betydelse för utvecklingen av Ville radieuse, som exempelvis arbetet med tidskrifterna *Plans* och *Prélude*, samt det fjärde CIAM-mötet 1933.

Grundandet av CIAM 1928

Enligt Le Corbusier skapades CIAM som en följd av den behandling som den moderna arkitekturen utsattes för i samband med tävlingen för Nationernas förbund 1926-1927.¹¹³ Som är känt ansåg han att hans egna förslag vid ett normalt förfarande borde ha vunnit tävlingen, men att juryn efter påtryckningar, och på ett regelvidrigt sätt, utsett en ansvarig arkitekt som representerade de etablerade institutionernas konservativa värderingar.¹¹⁴ Le Corbusier såg det därför som väsentligt att försöka samla och institutionalisera den moderna arkitekturens representanter och intressen i en internationell sam-

112. LC skrev bland annat de båda texterna "Commentaires relatifs à Moscou et à la Ville verte" och "Réponse à un questionnaire de Moscou" med anledning av utbytet med Sovjet. Han kommenterade sitt arbete med den sovjetiska huvudstaden i *La ville radieuse* vilket kommenteras på flera ställen nedan, bl a i passagen om Moskva i avsnittet "6:e avdelningen: Planer".

113. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 18, 187.

114. LC nämner ibland endast Henri-Paul Nénot som ansvarig arkitekt, och då understödd av arkitekterna för tre andra "akademiska" tävlingsförslag: Carlo Broggi, Camille Lefèvre, József Vágó. I själva verket hade Nénot skapat sitt förslag i samarbete med sin schweiziske kollega Julien Flegenheimer, och båda utsågs till ansvariga arkitekter. Likaledes hade ett av de övriga tre förslag, vars upphovsmän ingick i arbetsgruppen, fler än en upphovsman; således fanns bland medarbetarna förutom Broggi, Lefèvre och Vágó även Broggis medarbetare Giuseppe Vaccaro och Gino Franzini. Broggi blev senare utsedd att företräda sina båda tävlingskollegor, och Nénot blev i mars 1929 utsedd ansvarig för projektgruppen som då bestod av fem arkitekter. Se exempelvis Le Corbusier, *Une maison – un palais, "à la recherche d'une unité architecturale"*. Paris: Éditions Crès, 1928, s 195; Ciro Luigi Anzivino, Ezio Godoli, *Ginevra 1927: Il concorso per il palazzo della Società delle nazioni e il caso Le Corbusier*. Calenzano: Modulo editrice, 1979, s 94, 101-102.

manslutning. Beslutet att utse den franske Beaux-Arts-arkitekten Henri-Paul Nénot och hans schweiziske kollega Julien Fleggenheimer till ansvariga för utformandet av huvudkontoret kungjordes i december 1927 och strax därefter lämnade Le Corbusier och Pierre Jeanneret in ett överklagande av beslutet – daterat den 28 februari 1928 – till Nationernas Förbund.¹¹⁵ Hur allvarligt Le Corbusier såg på tävlingsförfarandet framgår också av hans korrespondens, där han bland annat refererar till hur Frantz Jourdain kallat affären en ny Dreyfusaffär.¹¹⁶ I princip samtidigt, i december 1927, hade konstnärinnan och konstsamlerskan Hélène de Mandrot bildat en stiftelse för att ordna kongresser kring konstfrågor på sitt medeltida slott i La Sarraz.¹¹⁷ Den första kongressen var tänkt att behandla den moderna arkitekturen, och hon skall tidigt ha kontaktat den schweiziske arkitekturhistorikern Sigfried Giedion, som sedan blev CIAM:s generalsekreterare fram till 1956. Sekretariatet kom att ledas av den franske arkitekten Gabriel Guevrékian. Han kontaktade Le Corbusier för att be även honom att delta.¹¹⁸ Le Corbusier skall först ha varit negativ till inbjudan med hänvisning till att det inte fanns något program. Senare accepterade han att delta under förutsättning att det togs fram ett program, vilket han erbjöd sig att formulera själv. Ett första femsidigt utkast var

115. LC, *Une maison – un palais*, 1928, s 198-214.

116. LC till modern (Marie Jeanneret), 7 feb 1928, FLC, R2 (1), 2. Transkriberat i Le Corbusier, *Choix de lettres, Sélection, introduction et notes par Jean Jenger*. Jean Jenger (ed). Basel: Birkhäuser, 2002, s 193-194.

117. Kortare, inte helt överensstämmande, redogörelser kring CIAM:s grundande återfinns i bl a Martin Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*. Zürich: gta, 1979, s 12-13; Alfred Roth, *Begegnungen mit Pionieren, Le Corbusier, Piet Mondrian, Adolf Loos, Josef Hoffmann, Auguste Perret, Henry van de Velde*. Basel: Birkhäuser, 1973, s 58-64; samt Eric Paul Mumford, *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000, s 9-16.

118. Gabriel Guevrékian till LC, 2 mars 1928, Archivio Giuliano Gresleri, Bologna (AGG). Enligt en senare redogörelse från LC var det de Mandrot som insisterade på att han skulle delta, och Mumford beskriver det som att LC, när han bestämt sig för att delta, var den som gav Guevrékian ansvar för att ordna kongressen. Le Corbusier, ”Hélène de Mandrot”, *The architectural review*, 105 (april 1949); Mumford, *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960*, 2000, s 12.

färdigt i april och ett mer omfattande i slutet av maj.¹¹⁹ Då hade också professor Karl Moser – som suttit i juryn för tävlingen om huvudkontoret för Nationernas Förbund – blivit ordförande för kongressen. Den andra programversionen trycktes därefter i början av juni, några veckor innan mötet som ägde rum mellan den 26 och 28 i samma månad.¹²⁰ I juni ställdes även Le Corbusiers och Pierre Jeannerets förslag till huvudkontor för Nationernas Förbund ut i Paris.¹²¹

Trots att det fanns flera deltagare vid det första CIAM-mötet som reagerat mot hur tävlingen för Nationernas Förbund hanterats, och trots att tävlingen rimligtvis kan räknas bland de bidragande orsakerna till att CIAM bildades, framstår det likväl som att Le Corbusiers beskrivning av bakgrunden till föreningens tillblivelse på ett väsentligt sätt utgår från premisserna för hans eget deltagande. Intrycket är att han framhäver det eller de skäl som var knutna till hans eget engagemang.¹²² CIAM gav honom möjligheten att inom ramen för en internationell institution presentera den arkitektursyn som han menade hade förbigåtts vid tävlingen i Genève. På ett annat sätt än i hans övriga publikationer fick det han skrev inom ramen för CIAM en officiell och institutionell prägel. Målsättningen för CIAM, som formulerades efter

119. Se Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 12-21. En något förändrad version av det andra programmet publicerades i LC, *La ville radieuse*, 1935, s 19-25.

120. Programmet angav ankomst till La Sarraz på kvällen 25 juni och avslutning 29 juni. Se Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 16.

121. Den officiella utställningen hölls i Genève 1927. Enligt ett informationsblad visades LC:s förslag även på Galerie Georges Bernheim i Paris mellan 1 och 31 juni 1928. På samma informationsblad finns en text som kritiserar hanteringen av tävlingen, ”Ce que le public ignore au sujet du Projet de Palais des Nations de Le Corbusier et P. Jeanneret” (Vad allmänheten inte vet kring projektet för ett Palais des Nations av LC & Pierre Jeanneret (hädanefter PJ)). En text som i huvudsak återgavs också i *Une maison – un palais* (1928). ”Ce que le public ignore au sujet du Projet de Palais des Nations de Le Corbusier et P. Jeanneret” [1928], AGG; Le Corbusier, *Une maison – un palais, ”à la recherche d’une unité architecturale”*, 1928, s 195-196.

122. Mumford anför diskvalificeringen av LC:s projekt som ”en större bidragande faktor” till bildandet av CIAM. Mumford, *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960*, 2000, s 10.

det första mötet i fyra korta punkter, var i princip identisk med målsättningen för Le Corbusiers tidigare teoretiska verksamhet:¹²³

- a) att formulera den samtida arkitekturproblematiken;
- b) att presentera den moderna arkitekturens idéer;
- c) att sprida dessa idéer i industriella, ekonomiska och sociala kretsar;
- d) att sträva efter att lösa arkitekturens problem.¹²⁴

Något som utmärkte *La ville radieuse* (1935) var just att den så uttryckligt riktade sig till myndigheterna, och det är uppenbart att arbetet inom CIAM tillät Le Corbusier att formulera flera viktiga tankar som bidrog till utvecklandet av Ville radieuse. Det preliminära program för mötet som han utarbetade i maj och som trycktes i juni kom också att utgöra en av de tidigaste av de många texter som senare skulle ingå i *La ville radieuse* (1935).¹²⁵ Det var i själva verket en mer omfattande text än det dokument som – med Le Corbusiers text som utgångspunkt – utarbetades under själva mötet. Den gemensamma formuleringen från det första CIAM-mötet utgjordes av ett maskinskrivet dokument på fyra sidor, framtaget både på tyska och franska och undertecknat av tjugofem arkitekter från åtta länder.¹²⁶ Dokumentet sätter in

123. "Die Statuten der 'Vereinigung Internationale Kongresse für Neues Bauen'", som antogs i en tysk och en fransk version vid CIAM-mötet i Frankfurt am Main 1929. LC utarbetade flera förslag för dessa statuter. Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 32-33.

124. "[A], de formuler le problème architecturale contemporain; b, de représenter l'idée architecturale moderne; c, de faire pénétrer cette idée dans les cercles techniques, économiques et sociaux; d, de veiller à la réalisation du problème de l'architecture." Ur "Die Statuten der 'Vereinigung Internationale Kongresse für Neues Bauen'". Se Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 33.

125. Det är bl. a. i anslutning till presentationen av detta program som LC påpekar hur arbetet i CIAM tillät honom att formulera tidiga tankar kring Ville radieuse. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 19.

126. "Congrès préparatoire international d'architecture moderne" undertecknat i La Sarraz 28 juni 1928. I den tyska versionen hänvisas till 25 arkitekter som undertecknat dokumentet medan den franska versionen hänvisar till 24 arkitekter som undertecknat (den italienske arkitekten G. Maggioni saknas). De båda versionerna av dokumentet finns reproducerade i *C.I.A.M., International Congresses for Modern*

arkitekturen och stadsbyggandet i ett brett samhällsperspektiv. Den byggda miljön berörs bara delvis och en stor del av dokumentet gäller ekonomi, industri, politik, sociala frågor och den allmänna opinionen – det vill säga det moderna samhället i sin helhet. Samtliga av de nämnda aspekterna kom att få en viktig plats i *La ville radieuse* (1935).

Ett annat CIAM-möte som hade betydelse för arbetet med boken var det i Bryssel 1930, där Le Corbusier för första gången presenterade de kända planscherna som illustrerade den tidigaste formuleringen av Ville radieuse. Av ännu större generell betydelse var det fjärde mötet ombord på fartyget Patris II på kryssning mellan Marseille och Aten 1933. Det resulterade i utarbetandet av Aten-chartat; en av de texter Le Corbusier skulle publicera i bokform under andra världskriget.¹²⁷

Också när det gäller det första CIAM-mötet kan man notera att Le Corbusier hade idén att ta fram en publikation. Av ett dokument framgår att han i december 1928 tänkte sig att mötet kunde presenteras i en skrift som ingick i en planerad publikationsserie ”Collection Le cycle nouveau de l’architecture”.¹²⁸ Denna tänkta serie kan relateras till den befintliga serien Collection de l’Esprit Nouveau vilken Le Corbusier, som framgår nedan, använde sig av fram till 1933.

Brytningar 1929-1930

Ett annat viktigt steg på väg mot Ville radieuse var Le Corbusiers resa till Sydamerika hösten 1929. Det var då han för första gången sedan Plan Voisin (1925) började arbeta, om än skissartat, med nya stora planer för befintliga städer. Han gjorde det också på ett nytt sätt, med en starkare relation till den omgivande naturen och med mer spektakulära och djärva byggnadsvolymer.

Architecture, Congrès Internationaux d’Architecture Moderne, 1-2. Nytryck. Nendeln: Kraus Reprint, 1979.

127. När det gäller dessa möten och de nämnda dokumenten, se nedan, särskilt avsnittet om det fjärde CIAM-mötet.

128. Handskriven anteckning daterad 16 dec 1928. FLC, B2 (12), 50.

När Le Corbusier publicerade boken om resan och planerna – *Précisions* (1930) – lät han den sluta med påpekandet att undersökningen kring den arkitektoniska revolutionen var över och att han nu snarare skulle ägna sig åt samhällsbyggnad i vidare bemärkelse.¹²⁹ De sista två texterna i boken är daterade i Moskva 1930. Detta faktum accentuerar vad Le Corbusier också redogjort för i andra sammanhang: att han slutförde *Précisions* (1930) när nästa steg i hans tänkande just påbörjats, ett steg som inleddes med besöket i Moskva på våren 1930. Det besöket kan betraktas som det viktigaste konkreta skeende som initierade arbetet med Ville Radieuse.

Le Corbusier hade besökt Moskva första gången i oktober 1928. Då reste han för att delta i tävlingen om en kontorsbyggnad för konsumentkooperationens centralorganisation. Han vann tävlingen som resulterade i Tsentrosojuzprojektet, den första större byggnad han fick uppförd.¹³⁰ Det var också det första av hans offentliga byggnadsuppdrag som realiserades och ett av de första byggnadsuppdragen utanför Frankrike sedan han flyttade dit 1917.¹³¹ Le Corbusier återkom sedan till Moskva både 1929 och 1930. Bland de radikala sovjetiska arkitekterna fanns ett stort intresse för Parisarkitektens tänkande och arbeten, och under besöken skedde ett utbyte kring den moderna arkitekturen också på en generell nivå. Ett av de problem som sysselsatte de sovjetiska arkitekterna var utbyggnaden av Moskva. Sedan 1929 diskuterade man idéer om ett slags fritidsstad för arbetare, en ”Grön stad” (Ville verte), som skulle byggas nordöst om den ryska huvudstaden.¹³² Vid sitt besök i mars 1930 blev Le Corbusier ombedd att lämna sina synpunkter på idéerna, något som resulterade i texten ”Kommentarer gällande Moskva och den Gröna staden” som skrevs under besöket.¹³³ Efter det att han återvänt till

129. Se nedan, samt Le Corbusier, *Précisions sur un état présent de l'architecture et de l'urbanisme*. Paris: Crès, 1930, s 269.

130. En utförlig beskrivning av projektets historia finns i Jean-Louis Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS, Théories et projets pour Moscou, 1928-1936*. Bruxelles: Pierre Mardaga, 1987, s 86-137.

131. Tsentrosojuz föregicks av Maison Guiette (1925-1927) i Antwerpen.

132. Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 163-164.

133. ”Commentaires relatifs à Moscou et à la Ville Verte”. Manuskript daterat 12 mars 1930. En transkriberad version finns publicerad i Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 285-292.

Paris blev han även ombedd att lämna sina synpunkter på Moskvas utveckling mer generellt. Detta ledde fram till formulerandet av ”Svar på frågor från Moskva”, ett manuskript som var färdigskrivet i juni 1930.¹³⁴ Det var i anslutning till att han funderade kring Moskvas stadsbyggnadsproblem som han utarbetade de första teorierna för en egen Grön stad – de stadsbyggnadsidéer han skulle sammanfatta med benämningen Ville radieuse. Teorin utarbetades först i ett antal planstudier vilka presenterades offentligt första gången vid CIAM-mötet i Bryssel i november 1930. Det var kring dessa illustrationer som boken *La ville radieuse* (1935) gradvis växte fram. Under samma period påbörjade Le Corbusier också det skrivarbete som anknöt till illustrationerna. Under 1930 var han med om att grunda sin andra tidskrift efter *L'Esprit Nouveau*, tidskriften *Plans*, som började ges ut i januari 1931. Det var i *Plans* Le Corbusier publicerade de artiklar som utgjorde grunden för den nya boken. Hans artikel i första numret av tidskriften var daterad i oktober 1930, det vill säga precis innan mötet i Bryssel.¹³⁵

Det kunde således vara relevant att lite noggrannare kommentera Le Corbusiers skrivande och tänkande i perioden från Sydamerikabesöket hösten 1929 till presentationen av illustrationerna för Ville radieuse i november 1930. Året var betydelsefullt på flera sätt. Förutom publicerandet av *Précisions* (1930) och påbörjandet av *La ville radieuse* (1935) gav han också ut första volymen av *Œuvre complète*, hans samlade verk, en serie som till sist skulle omfatta åtta volymer.¹³⁶ Även på det personliga planet tog han några viktiga steg. I september 1930 blev han fransk medborgare och i december gifte han sig med Yvonne Gallis, den kvinna som han levte med sedan 1922 och som skulle förbli hans hustru fram till hennes död 1957.

134. ”Réponse à un questionnaire de Moscou”. Manuskript daterat 8 juni 1930. En transkriberad version, inklusive ett förord, daterat 1931, finns publicerad i Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 293-316.

135. Le Corbusier, ”Invite à l'action”, *Plans*, 1 (1931).

136. Den första volymen gavs först ut enbart i en tysk utgåva. Le Corbusier & Pierre Jeanneret, *Ihr gesamtes Werk von 1910-1929*. Oskar Stonorov & Willy Boesiger (eds). Zürich: Girsberger, 1930.

Stadsplanearbete i Sydamerika

Den första sydamerikanska stadsplanen som Le Corbusier utarbetade var för Buenos Aires. Det var den stad där han uppehöll sig största delen av sin Sydamerikavistelse och där han gav tio av de elva föreläsningarna som återgavs i *Précisions* (1930). Han presenterade planen vid den nionde av de tio föreläsningarna i staden, och som han höll 18:e oktober 1929. Titeln för föreläsningen var: ”Plan Voisin för Paris. Kan Buenos Aires bli en av världens mest betydande städer”.¹³⁷ Det var sent i föreläsningsserien men ändå tidigt under vistelsen, som sträckte sig från början av oktober till mitten av december. Le Corbusier utgick från två erfarenheter när han skapade stadsplanen. Dels lyfte han fram stadens läge vid havet och en fantastisk natur; närvaron av himlen, vattnet och ”magnifika färger”.¹³⁸ Dels pekade han på avsaknaden av sådana kvaliteter inne i själva staden. Le Corbusier beskrev mötet med Buenos Aires som plågsamt. Han hade kommit dit med båt och upplevt naturens storslagenhet, men när han väl var där såg han varken havet eller himlen. ”Buenos Aires är den mest omänskliga stad jag mött [...]. Jag har lidit i er stad som aldrig förr”, sa han till åhörarna under sin föreläsning.¹³⁹ Samtidigt upplevde han stor potential och energi hos Buenos Aires och hävdade att staden var ”ett av de vackraste temana i mitt liv.”¹⁴⁰ Le Corbusier verkar ha ansett att den argentinska huvudstaden, med sina möjligheter och brister, utgjorde ett

137. ”Le Plan ’Voisin’ de Paris. Buenos-Ayres peut-elle devenir l’une des plus dignes villes du monde”. (Frågan i titeln återges utan frågetecken.) En anspelning på tankar kring förnyelse av Buenos Aires finns också i titeln på en tidigare föreläsning, hållen 14 okt: ”En människa = en cell, celler = staden. En samtidsstad för tre miljoner invånare. Är Buenos Aires en modern stad?” (”Un homme = une cellule, des cellules = la ville. Une ville contemporaine de trois millions d’habitants. Buenos-Ayres est-elle une ville moderne?”). I texten från denna föreläsning nämns ingenting – vilket är värt att notera – om Buenos Aires, förutom i titeln. LC, *Précisions*, 1930, s 141-156, 167-213.

138. ”[C]ouleur magnifique qui est comme une richesse coulant d’une corne d’abondance”. LC, *Précisions*. 1930, s 200.

139. ”Buenos-Ayres est la ville la plus inhumaine que j’aie connue [...]. J’ai souffert dans votre ville comme jamais.” LC, *Précisions*. 1930, s 199-200.

140. ”[L]’un des plus beaux sujets de ma vie.” LC, *Précisions*. 1930, s 199.

bra råmaterial för det moderna stadsbyggandet. Som motvikt till upplevelserna av frustration lyfte han fram sin ankomst på natten, när han från båten såg staden som en linje av ljus som skilde himlen från havsytan. Om han i sina tidigare planer förbundit städerna med naturupplevelser på ett generellt plan, så gjorde han nu upplevelsen av stadens specifika naturliga omgivning till en central utgångspunkt för sitt tänkande.

Plötsligt, bortom de första lysande sjömärkena, såg jag Buenos Aires. Havet bredde ut sig jämnt, platt, utan gräns åt höger och åt vänster, och ovanför vidgade sig den stjärnbeströdda argentinska himlen. Buenos Aires, denna fantastiska linje av ljus som börjar i oändligheten till höger och fortsätter mot oändligheten till vänster, precis i vattenlinjen. Bara detta – förutom i mitten av den ljusa randen, ett elektriskt sprakande skimmer som visar stadens hjärta. Det är allt! Buenos Aires är varken pittoreskt eller omväxlande. Det enkla mötet mellan Pampas och Oceanen i en linje som på natten är upplyst från ena änden till den andra. Hägring, nattens mirakel: den enkla regelbundenheten och oändligheten hos randen av ljuspunkter från staden visar upp Buenos Aires för en resande som varit ensam på oceanen under fjorton dagar.

Den synen har blivit kvar hos mig, intensiv, storslagen. Jag tänkte att det enda Buenos Aires har är denna starka och majestätiska linje. [...].

Med utgångspunkt i denna min första bild av staden, som den ligger utsträckt vid Rio, skapade jag en dag staden som Buenos Aires skulle kunna vara – om hängivna och klarsynta medborgare, om ett iskallt förnuft, kunde uppbåda nödvändig kraft.¹⁴¹

141. "Tout d'un coup, au delà des premières balises éclairantes, j'ai vu Buenos-Ayres. La mer unie, plate, sans limite à gauche et à droite ; dessus, votre ciel argentin si rempli d'étoiles ; et Buenos-Ayres, cette phénoménale ligne de lumière commençant à droite à l'infini et s'enfuyant à gauche à l'infini, au ras de l'eau. Rien d'autre, sauf au centre de la ligne des lumières, la crépitation d'une lueur électrique qui exprime le cœur de la ville. C'est tout ! Buenos-Ayres n'a ni pittoresque, ni variété. Simple rencontre de la Pampa et de l'Océan, en une ligne, éclairée la nuit d'un bout à l'autre. Mirage, miracle de la nuit : le simple ponctuellement régulier et

Som en annan utgångspunkt för projektet gjorde han en jämförelse mellan Buenos Aires och New York. Med sina skyskrapor var New York vad Le Corbusier kallade en ”gripande paradox” (paradoxe pathétique), en stad byggd med den moderna tidens möjligheter men utan klarsyn.¹⁴² Buenos Aires, världsstaden vid Atlanten på Amerikas södra kontinent, skulle i stället kunna bli en *verkligt* modern stad, en sydamerikansk port mot Atlanten. Le Corbusiers idé var att öppna stadens kontakt med havet genom att bygga en väldig betongpir som sträckte sig ut utöver vattnet. Den kunde liknas vid en gigantisk överdäckning som skapade utrymme för tåg, biltransporter och lastningsfunktioner under den artificiella markytan, medan den samlade kontors- och affärslokaler i höghus ovanför. Detta gav stadsborna en ny och mer omedelbar kontakt med vattnet, och eftersom skyskraporna samlade mycket verksamhetsyta på liten markyta kunde byggnadsmassan närmast havet öppnas upp. I princip skulle man kunna betrakta lösningen som den första – och kanske enda konkreta – tillämpningen av en av Le Corbusiers tidigaste moderna stadsbyggnadsidéer, den om pilotistäderna (villes-pilotis).¹⁴³ Precis som i fallet med Plan Voisin i Paris (1925) handlade det följaktligen om ett förslag som främst gällde utarbetandet av ett centrum med verksamheter – en ”affärsstad” (cité d’affaires). Liksom för Plan Voisin använde Le Corbusier också här den ”cartesianska” skyskrapan som huvudsaklig byggnadstyp.¹⁴⁴

infini de l’éclairage de la ville dessine ce qu’est Buenos-Ayres aux yeux du voyageur resté seul pendant quatorze jours sur l’océan. Cette vision m’est restée, intense, magistrale. J’ai pensé : il n’existe rien à Buenos-Ayres. Mais quelle ligne forte et majestueuse. [...] Un jour, sur ma vision première de la ville étendue au bord du Rio, j’ai construit la ville que pourrait être Buenos-Ayres, si un civisme ardent et clairvoyant, si une raison de glace, soulevaient les énergies nécessaires.” LC, *Précisions*. 1930, s 200-202.

142. LC, *Précisions*. 1930, s 202.

143. Villes-pilotis tas upp redan i en av LC:s artiklar från 1921 och är ett viktigt steg i utvecklingen mot En samtidsstad för 3 miljoner invånare. Le Corbusier [sign Le Corbusier-Saugnier], ”Trois rappels à MM. les architectes [troisième rappel: le plan]”, *L’Esprit Nouveau*, 4 (1921).

144. LC använde begreppet cartesiansk skyskrapa (gratte ciel cartésien) för att särskilja sina egna skyskrapor från de amerikanska skyskraporna, som han följaktligen menade var mindre ”rationella”. LC hänvisade till den franske filosofen René Descartes i flera av sina skrifter och nämner honom i titeln till en artikel som sen kom

En suggestiv teckning visar hur han tänkte sig att det nya Buenos Aires skulle visa sig för den resenär som närmade sig från havet. Fem strålande skyskrapor reser sig storslaget över den ljus-skimrande horisontlinjen, sträcker sig upp mot natthimlens stjärnor och speglar sig i den blanka havsytan. Denna teckning kom att bli omslagsbild till *Précisions* (1930).

I fallet med Buenos Aires hade Le Corbusier gått vidare i sitt stadsbyggnadstänkande genom att på ett dramatiskt sätt omforma en befintlig stad utifrån dess relation till naturen. I nästa steg utvecklade han den läsningen med utgångspunkt i ett studium av staden från luften.¹⁴⁵ Planen för Buenos Aires hade, som tidigare nämnts, presenterats i en föreläsning redan i mitten av oktober medan de följande sydamerikanska stadsplanerna presenterades i Rio de Janeiro den 8 december 1929 under en föreläsning som i sin nedskrivna form är daterad i Paris den 27 januari 1930. De städer Le Corbusier presenterade planer för var Montevideo, São Paulo och Rio de Janeiro. Samtliga tre förslag utgick ifrån studier gjorda från luften, och omfattade de väldiga akvedukt- eller viaduktliknande byggnader som förenade bostäder, kontor och vägar, en byggnadstyp Le Corbusier här använde för första gången, och som han senare skulle kalla ”viaduktled” (viaduc autostrade).¹⁴⁶ Som han

att ingå i *La ville radieuse* (1935). Se nedan, samt Le Corbusier, ”Descartes est-il américain?”, *Plans*, 7 (1931); LC, *La ville radieuse*, 1935, s 127-134.

145. I föreläsningen om planen för Buenos Aires nämner LC att han också sett staden från luften då han återkom i hydroplan efter att ha varit i Montevideo. Det är troligt att detta är ett tillägg gjort i efterhand, när han skrev ner föreläsningen. Den nämnda föreläsningen är utan jämförelse den längsta i boken och den innehåller även andra partier som är tillagda i efterhand. De tio föreläsningarna i Buenos Aires hölls mellan den 3 och 19 okt 1929 och det förefaller mindre sannolikt att LC gjorde något besök i Montevideo under den perioden. De flesta resorna gjordes efter föreläsningarna och fram till och med återfärden till Paris 9 dec 1929. Tolkning att LC utarbetade skissen för Buenos Aires i två steg, där det andra steget skedde efter att han studerat staden från luften stöds även av att LC i ett brev till sin mor, daterat 29 okt 1929, omnämner att man förespeglat honom att få se Buenos Aires från luften. LC, *Précisions*. 1930, s 167-213, särsk s 207; LC till modern (Marie Jeanneret), 29 okt 1929, FLC R2 (1), 63, transkriberat i LC, *Choix de lettres*, 2002, s 199-200.

146. De sydamerikanska projekten kommenteras och diskuteras nedan bl a i behandlingen av innehållet i *La ville radieuse* (1935).

indirekt beskriver det föddes idén i förhållande till Montevideo. Stadens centrala delar låg på en höjd som sluttade brant ner mot vattnet. Liksom för Paris och Buenos Aires utgick han från att man måste skapa ett affärs- och kontorscentrum (cité d'affaires) för att ge staden ekonomiska förutsättningar till utveckling. Problemet var att man varken kunde uppföra skyskrapor eller dra fram trafik till hamnen där det nya affärs- och kontorscentret borde ligga. För att lösa trafiksvårigheterna föreslog Le Corbusier tre stora byggnader i form av sinsemellan vinkelräta armar som sträckte sig från höjden ut mot, och över, vattnet. På det sättet skapade han de byggnadsvolymer som behövdes för ett affärs- och kontorscentrum, samtidigt som han gjorde dem tillgängliga genom att låta trafikrummen ta plats på taken. Istället för skyskrapor (gratte-ciel) hade han här skapat "havsskrapor" ("gratte-mer").¹⁴⁷ Han menade att man då också åstadkom en storslagenhet av samma slag som i Marseille eller Antibes med byggnader (i de senare fallen befästningar) som från höjden blickade ut över staden. Han jämförde även med Hadrianus villa på platån högt över Rom. "Men", som han tillade, "hur mycket mer majestätiskt blir det inte här!"¹⁴⁸

I São Paolo tillämpade Le Corbusier på samma sätt som i Montevideo ortogonalt ordnade byggnadskroppar för att skapa ett cité d'affaires. Här strålade byggnaderna dock ut i alla fyra riktningar från staden, som genomfartsleder. I mötet – korsningen – över stadens centrum användes byggnaderna för kontor, och längre ut från centrum som bostäder. Om han i planen för Montevideo kallat byggnaderna "havsskrapor" ("gratte-mer") så kallade han dem här "markskrapor" ("gratte-terre").¹⁴⁹ Marknivån behövde därmed inte byggas utan kunde användas för sportanläggningar, parker och fritidsområden. Också här tänkte sig Le Corbusier att de väldiga byggnaderna skulle ge staden en ny estetisk kvalitet.

Så magnifik platsen skulle bli! Det skulle bli som akvedukten i Segovia, men större; det skulle bli som en gigantisk Pont du Gard! Det skulle bli en verklig manifestation av det lyriska. Finns det någonting

147. LC, *Précisions*. 1930, s 239.

148. "Mais combien plus majestueux cette fois-ci!" LC, *Précisions*. 1930, s 239.

149. LC, *Précisions*. 1930, s 242.

mer stilfullt än den rena linjen hos en akvedukt över en kuperad plats, och någonting mer varierat än stödstrukturerna som rör sig ner i sänkorna för att möta marken?¹⁵⁰

Den viktigaste bland de tre planerna med ”viadukt”-byggnader får ändå sägas vara den för Rio de Janeiro. Det var den mest utvecklade planen, och där Le Corbusier gav de akveduktliknande byggnaderna organiska former. Det var också en plan han skulle modifiera i samband med att han gjorde studier för stadens universitetsområde (Cité Universitaire) några år senare.¹⁵¹ Det var vidare en plan inför vilken Le Corbusier uttryckte stor personlig entusiasm, ett arbete han egentligen inte haft för avsikt att göra, men som han inte kunde avstå från när han sett Rio de Janeiro från luften.¹⁵²

När ni tack vare flygplanet har kommit till klarhet, och denna topografi – denna kuperade och komplexa gestalt – har gripit er, när ni efter att ha övervunnit svårigheterna uppfyllts av entusiasm, börjat känna idéerna födas, har trängt in i stadens kropp och själ, och förstått en del av dess öde; [...] då griper er en våldsamt, kanske galen, önskan, att också här ge er in i ett mänskligt äventyr – en önskan att spela tvåstämmigt, stämman ”bejaka människan” med eller mot ”naturens närvaro”. [...]

Från luften tecknade jag en väldig autostrada för Rio de Janeiro, som halvvägs upp förband bergsuddarnas fingrar ut mot havet, för att ge staden en snabb förbindelse med inlandets friska platåer. [...]

Här ser man hur den storslagna autostradan kan gå fram hundra meter över marknivån i staden, eller ännu högre. På det sättet sträcker den

150. ”L’aspect magnifique que prendrait tout le site ! Quel plus grand aqueduc de Ségovie, quels gigantesques Ponts du Gard ! Le lyrisme y trouverait son compte. Y-a-t-il rien de plus élégant que la ligne pure d’un viaduc dans un site mouvementé et de plus varié que ses substructures s’enfonçant dans les vallonnements à la rencontre de sol?” LC, *Précisions*. 1930, s 242.

151. Studierna, som båda är daterade 1936, publicerades i den tredje volymen av de samlade verken. Le Corbusier & Pierre Jeanneret, *Œuvre complète 1934-1938*. Zürich: Girsberger, 1939, s 40-45.

152. LC hänvisade till att han inte ville störa sin franske kollega Alfred Agache som höll på att utarbeta ett förslag för staden. LC, *Précisions*. 1930, s 236.

sig mot centrum av de höjder den angör. Den reser sig så högt, inte stödd på valv, men på volymer byggda för människor, för folkmassor. [...]

[...] Det blir nästan som ett örnäste. ”Gator i luften” (Rue en l’air) på varje våning; hissar; man åker upp och når garaget under autostradan; anslutningsrampen löper sen längs sidan och man åker upp med bil på kanten av autostradan.¹⁵³

På det sättet formulerades nya viktiga idéer i Le Corbusiers stadsplanetänkande i slutet av januari 1930; ett resultat av mötet med Sydamerika och erfarenheten av flygningen.¹⁵⁴ Dessa idéer skulle omgående komma att påverkas av andra rörelser och skeenden. I början av februari deltog Le Corbusier i ett möte för den tredje CIAM-konferensen vilken som bekant skulle hållas i Bryssel i november samma år.¹⁵⁵ I slutet av februari föreläste han om

153. ”[Q]uand, par l’avion, tout vous est devenu clair, et que cette topographie – ce corps si mouvementé et si complexe – vous l’avez apprise; quand la difficulté vaincue, vous avez été saisi d’enthousiasme, vous avez senti naître des idées, vous êtes entré dans le corps et le cœur de la ville, vous avez compris une part de son destin; [...] il vous vient un désir violent, fou peut-être, d’ici aussi tenter une aventure humaine, – le désir de jouer une partie à deux, une partie ”affirmation-homme” contre ou avec ”présence-nature”. [...] D’avion j’ai dessiné pour Rio-de-Janeiro, une immense autostrade (225) [bildhänv, egen anm] reliant à mi-hauteur les doigts des promontoires ouverts sur la mer, de façon à raccorder vite la ville, par l’autostrade aux hinterlands élevés des plateaux salubres. [...] Voici : l’autostrade majestueuse peut être à cent mètres audessus du sol de la ville, ou davantage encore; ainsi attaque-t-elle au vif les promontoires qu’elle touche. Elle est portée si haut, non par des arches, mais par des cubes de bâtisses pour des hommes, pour des foules d’hommes. [...] C’est presque le nid d’un oiseau planeur. La ”rue en l’air” à chaque étage; les ascenseurs; on monte; on est au garage, sous l’autostrade; la rampe de départ file sur le côté, vous montez avec votre voiture sur le bord de l’autostrade. LC, *Précisions*. 1930, s 235-236, 242-244.

154. En del av inledningskapitlet i *Précisions* (1930), samt en skiss av stadsplane-studien för Rio de Janeiro, publicerades redan i början av februari i *L’Intransigeant*. Le Corbusier, ”Voyages d’artistes, Prologue à l’Amérique”, *L’Intransigeant*, 4 feb 1930.

155. Mötet hölls i Paris 3 feb 1930. Se Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 212.

stadsplanering i Paris¹⁵⁶ för att några dagar senare ge sig iväg på sin tredje resa till Moskva. Den kom att få betydelse för hans teoretiska verk, inte minst genom att den gav avgörande impulser till arbetet med Ville radieuse.

Moskva och den Gröna staden

Att Le Corbusiers resa till Moskva 1930 var viktig för hans stadsplanetänkande framgår på flera sätt. Bland annat skrev han flera texter om stadsbyggnade under själva resan.¹⁵⁷ Som nämnts blev han tillfrågad om att lämna synpunkter på idéerna om ett slags ”socialistisk” trädgårdsstad utanför Moskva, en Grön stad (Ville verte).¹⁵⁸ Den ursprungliga impulsen till idéerna hade kommit från en sovjetisk journalist, Michail Koltsov. I början av 1929 hade Koltsov i en artikel i *Pravda* kritiserat det faktum att vissa privilegierade Moskvbor förutom sin stadsbostad hade tillgång till ytterligare en bostad utanför staden. Den hälsosamma miljön, särskilt i naturområdena nordöst om Moskva, borde bli tillgänglig för alla, menade han. Som en lösning föreslog Koltsov att man skulle bygga ett slags enorma ”proletärsanatorier”.¹⁵⁹ I början av 1930 organiserade sig en grupp arkitekter, bland annat Konstantin Melnikov, för att arbeta med Koltsovs förslag. När Le Corbusier anlände till Moskva i början av mars tog sovjetarkitekterna tillfället i

156. ”La grandeur et la beauté de Paris sauvegardées par la technique moderne”, föreläsning hållen 28 feb 1930, publicerad i *La Construction Moderne*, 6 juli 1930. FLC X1 (11), 73.

157. Förutom den redan nämnda texten ”Commentaires relatifs à Moscou et à la Ville Verte” skrev han ”Température parisienne”, daterad i Moskva i mars 1930, samt ”Atmosphère moscovite”, daterad på vägen mellan Moskva och Paris, 20 mars 1930. De två sistnämnda texterna publicerades samma år i *Précisions*. Se nedan samt LC, *Précisions*. 1930, s 249-268.

158. För en beskrivning av bakgrundshistorien till Ville verte, se ”La ville verte. (Résumé des matériaux)”, [stencil], daterad 1930. FLC, H3 (6), 40-51; Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 163-168.

159. Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 163.

akt att fråga honom om hans synpunkter på förslaget.¹⁶⁰ Man hade översatt en programhandling för en Grön stad (Ville verte) till franska och bad honom om kommentarer.¹⁶¹ Man bad honom också att lämna synpunkter på en arkitekttävling som man ordnat kring den Gröna staden. Att Le Corbusier blev berörd av förslaget framgår på flera sätt. Redan under besöket i Moskva skrev han som bekant en första text med anledning av vad han sett och läst: ”Kommentarer gällande Moskva och den Gröna staden”. Texten lämnades till kommittén för den Gröna staden innan han lämnade Moskva.¹⁶² Detta skedde parallellt med hans andra åtaganden och med sammanställandet av en text om Paris som kom att ingå i *Précisions* (1930).¹⁶³ Samtidigt avböjde han förfrågan om synpunkter på arkitekttävlingen med förklaringen att han inte ville bedöma sina kollegors arbeten.¹⁶⁴ På vägen hem avslutade han ytterligare en text, *Atmosphère moscovite*, som kommenterade den Gröna staden.¹⁶⁵ Den innehöll ett brev till Moisej Ginzburg vilket även det innehöll kommentarer. Senare under våren kontaktades Le Corbusier igen av sovjetarkitekterna, denna gången med ett frågeformulär kring utbyggnaden av Moskva generellt. Frågeformuläret omfattade trettio frågor och skickades till Le Corbusier i maj, och hans svar är daterat den 8 juni. I en text från 1931 berättar han hur han arbetade med frågorna samtidigt som han avslutade arbetet med boken

160. Tanken verkar inledningsvis ha varit att under våren 1930 ordna en stor tävling om Ville verte till vilken också västeuropeiska arkitekter skulle inbjudas. ”La ville verte. (Résumé des matériaux)”, [manuskript], daterat 1930. FLC, H3 (6).

161. ”La ville verte. (Résumé des matériaux)”, [manuskript], daterat 1930. FLC, H3 (6), 40-51.

162. ”Commentaires relatifs à Moscou et à la Ville Verte”, [maskinskriven stencil], FLC A3 (1), 65-81. Texten publicerades inte under LC:s livstid men är transkriberad i bl a Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 285-292; och Pier Giorgio Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*. Zürich: gta, 1978, s 158-165.

163. ”Température parisienne”, daterad ”Moscou, mars 1930”. Texten har delvis formen av en diskussion och det är inte helt tydligt hur mycket som är LC:s eget bidrag. LC, *Précisions*. 1930, s 249-259.

164. LC till Moisej Ginzburg, 17 mars 1930. Transkriberat i LC, *Précisions*. 1930, s 266-268.

165. ”Atmosphère moscovite”, daterad ”Via Moscou-Paris, 20 mars 1930”, utgjorde sista kapitlet i *Précisions* (1930). LC, *Précisions*. 1930, s 261-268.

Précisions (1930).¹⁶⁶ Parallellt med att han besvarade frågeformuläret påbörjade han även en egen studie som mer allmänt behandlade de tankar han specifikt applicerade på Moskva. Det var den studien som resulterade i planscherna för Ville radieuse – Le Corbusiers egen Gröna stad – vilka han presenterade för första gången offentligt på det tredje CIAM-mötet i Bryssel i november samma år.

Ville radieuse kom i princip att följa de grundidéer Le Corbusier redan presenterat. Skillnaden låg bland annat i att han framhöll principerna på delvis andra sätt samt preciserade och utvecklade strukturen och detaljutformningen. Det är noterbart att det var en konkret stadsplaneringsfråga – Moskvans stadsutveckling – som fick Le Corbusier att återigen utarbeta ett slags ideala stadsbyggnadsprinciper. Om man betraktar det sovjetiska dokument som presenterade Grön stad kan man konstatera att det i flera avseenden innehöll idéer som låg nära Le Corbusiers egna. Det framhöll industrialiseringens betydelse och vikten av att bygga ett samhälle utifrån radikalt nya förutsättningar:

Man inser för närvarande tydligt skillnaden mellan den höga graden av organisation och teknik i vår socialistiska industri och betingelserna för arbetarnas vardagsliv. [...]

Realiserandet av idén med en Grön stad är direkt knutet till återuppbyggandet av vår ekonomi tillsammans med de åtföljande förändringarna av alla aspekter av livet för de arbetande massorna.¹⁶⁷

Även om förslaget för den Gröna staden utgick från socialismen, vilket Le Corbusiers teorier inte gjorde, så var tankarna när det gällde användande av

166. "Reponse à un questionnaire de Moscou", transkriberad i Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 293-316.

167. "On se rend actuellement clairement compte de la divergence entre le haut degré d'organisation et de technique dans notre industrie socialiste et les conditions dans lesquelles se déroule la vie ordinaire des travailleurs. [...] La réalisation de l'idée de "La Ville Verte" est immédiatement liée avec la reconstruction de notre économie et avec le changement en découlant dans toutes les formes de la vie des masses travailleuses." "La ville verte. (Résumé des matériaux)", [manuskript], daterat 1930. FLC, H3 (6), 40-51.

modern teknik och kollektiv service mycket lika dem som den fransk-schweiziske arkitekten redan presenterat i sina skrifter. Också idéerna om de välgörande effekterna hos en stad med stor del grönska liknade Le Corbusiers tankar. Bland de stora skillnaderna fanns att Le Corbusier menade att man skulle förtäta och föra in grönska i de redan befintliga stadskärnorna i stället för att förlägga "fritids"-städer till periferierna. Han ansåg också att den kollektiva servicen skulle vara tillgänglig på individens villkor och att det kollektiva livet inte kunde ersätta det individuella. Dessutom betonade han viktigen av möjligheten till motion och idrott ("sport") för alla människor. Det var också i stor utsträckning decentraliseringen som Le Corbusier kritiserade i sina "kommentarer" av förslaget för den Gröna staden:

Decentraliseringstesen är mycket lockande och för mig personligen högst sympatisk; jag älskar naturen och vill gärna bo där. Men det är en platonisk önskan, livet är mer krävande och imperativt.

De senaste åren har decentraliseringen varit själva huvudtesen i London, och den senaste tiden, när man oroar sig mycket för stadens kritiska tillstånd, även i Paris. Men kylig analys har snabbt återfört oss *till staden!* Så tydligt att vi tycker oss vara utan en lösning eller hopp om att kunna förena två motstridiga behov.

Men i Sovjet har man presenterat en viktig nyhet: *ledighet var femte dag*, dessutom en ny idé som förefaller mig enastående: en *Grön stad* för avkoppling och semester.¹⁶⁸

168. "La thèse de décentralisation est très séduisante : elle m'est personnellement très sympathique; j'adore la nature, je souhaite y vivre, mais ce vœu est platonique; la vie est plus vorace et impérative. En ces dernières années, la décentralisation fut la thèse de Londres et en ces derniers temps où l'on s'inquiète beaucoup de l'état critique de la ville, celle de Paris. L'analyse froide nous a rabattus précipitamment *en ville!* Si bien qu'il nous semble être sans solution ni espoir de conciliation entre deux besoins contradictoires. Mais en URSS est intervenue une novation d'importance: *le repos du cinquième jour*, et une idée nouvelle est apparue qui m'apparaît remarquable: *la Ville Verte* de repos." LC, "Commentaires relatifs à Moscou et à la Ville Verte", [maskinskrivet manuskript], daterat 12 mars 1930, FLC A3 (1), 65-81; Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 286.

I sin text presenterade Le Corbusier ett slags allmänna riktlinjer för en Grön stad, och menade att den skulle kunna ingå som ”standard” i varje sovjetiskt produktionscentrum. Han tog också upp programmet för den Gröna staden på ett mer detaljerat sätt i den text han skrev på vägen hem från Moskva, *Atmosphère Moscovite*, som kom att ingå i *Précisions* (1930). I det till texten bifogade brevet till Ginzburg uttalade han sig visserligen positivt om utlokaliserade fritidsstäder, men tånjde begreppet Grön stad till att också omfatta hans egna stadsplaneidéer:

Min käre Ginzburg. Att organisera samhällslivet är precis vad den moderne arkitektens magnifika uppdrag handlar om. Jag var den förste att proklamera att den moderna staden bör vara en enorm park, en Grön stad. Men för att tillåta mig den skenbara lyxen har jag fyrdubblat befolkningstätheten, och i stället för att öka avstånden krympt dem.

Jag kan för övrigt mycket väl föreställa mig – som satellit till varje tätort för arbete (arbete och boende) – en Grön stad för återhämtning, eventuellt organiserad som hos er med skift var femte dag.¹⁶⁹

Le Corbusier beskriver också sitt engagemang i termer av att han fått i uppdrag att själv utforma en Grön stad. Efter hemkomsten skrev han till sin mor och berättade om ”det utmärkta arbetet” han gjort i Moskva och om ”nya magnifika arbeten”: en teater för tre tusen personer och ”en enorm stad (en Grön stad)”.¹⁷⁰ Strax senare skrev han till Moskva och bad om de formella

169. ”Mon cher Ginzburg, l’architecte moderne a précisément pour mission magnifiqué d’organiser la vie des collectivités. J’ai été le premier à proclamer que la ville moderne doit être un parc immense, une ville verte. Mais, pour me permettre ce luxe apparent, j’ai quadruplé la densité de population, et j’ai – au lieu de les distendre – raccourci les distances. Je conçois par ailleurs fort bien, en satellite à toute agglomération urbaine de travail (travail et résidence), une *Ville Verte* pour le repos, organisé éventuellement comme chez vous par roulement tous les cinq jours.” LC till Moisej Ginzburg, 17 mars 1930, publicerat i LC, *Précisions*. 1930, s 268. Ginzburg svarade på LC:s tankar i ett brev publicerat i *Sovremennaja Arhitektura*, 1-2 (1930), se Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l’URSS*, 1987, s 170-172, 201.

170. ”Excellent travail à Moscou.” ”Nouveaux travaux magnifiques : une ville immense (la Ville Verte)”. LC till modern (Marie Jeanneret), 26 mars 1930, FLC, R2 (1), 78.

villkoren för en sådan uppgift.¹⁷¹ Något svar på detta verkar han inte ha fått, men i maj fick han i stället ett annat uppdrag: de trettio frågorna kring den sovjetiska huvudstadens framtida utveckling.¹⁷² Det var i princip samtidigt som man i en annan huvudstad i norra Europa inledde ytterligare en viktig manifestation av modernt arkitekturtänkande, nämligen Stockholmsutställningen 1930. Le Corbusier inbjöds sent att som gäst besöka den numera berömda arkitekturuppvisningen vid Djurgårdsbrunnsviken, men avböjde.¹⁷³ Under våren arbetade han med frågeformuläret, vilket resulterade i den redan nämnda texten daterad den 8 juni. I ”Svar på frågor från Moskva” återvände han till den sovjetiska idén kring en Grön stad. Den här gången verkade Le Corbusier vara mindre benägen att ge den något berättigande:

För varje dag som går blir min förvisning allt klarare, och alla analytiska studier jag gör på området påvisar det ännu mer: att de stora moderna städernas olycka är deras orimliga utbredning. Det tycks mig följaktligen som att utopin om satellitstäderna utgör ett slags flykt undan ett brännande problem. [...]

Under mitt besök i Moskva i mars tidigare i år ombads jag att skriva ett utlåtande om de första planskisserna för projektet att skapa en Grön stad i närheten av Moskva. Jag har lovat mig själv att inta en kategorisk hållning i förhållande till en utopi som verkade vinna inflytande i Moskva: utopin om desurbanisering.¹⁷⁴

171. LC till Abramovitch Efross, 8 april 1930, FLC, U2 (9), 162.

172. Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 172.

173. Légation de Suède till LC, 28 april 1930, FLC, C3 (5), 130; LC till Georg Knutsson Kjellberg [otydligt skrivet], 10 juni 1930, FLC, C3 (5), 321.

174. ”Une certitude m'apparaît tous les jours plus clairement, et toutes les études d'analyses que je poursuis sur ce thème me le démontrent toujours davantage : c'est que la calamité des grandes villes modernes est l'extension démesurée; c'est que l'utopie des villes satellites me semble créer une espèce de faux-fuyant en face d'un problème pressant. [...] Au sujet des projets de création d'une ville verte aux environs de Moscou, j'ai été prié, lors de mon passage en mars dernier, d'établir un rapport sur les premiers essais de plans qui en ont été faits. Je me suis promis de prendre une attitude catégorique, en face d'une utopie qui semblait obtenir du crédit à Moscou, celle de la 'desurbanisation'”. LC, ”Réponse à un questionnaire de Moscou”, [manu-

Le Corbusier upprepade sedan samma kritik i *La ville radieuse* (1935), och då inte helt utan ironi:

I Moskva 1930 så gäller entusiasmen ”decentralisering”. ”Städernas hemiska stenmatta; kvävande, tillintetgörande; ett rent uttryck för kapitalism.”

Därför tänker man slå sönder staden i tio delar. Och utspridda på landet, i skogen, på slätterna, kommer husen att finna sina platser mitt i naturen. Människan kommer att ha återfått kontakten med harmonins ursprung.

[...] Och man var uppfyllda av en dröm: städerna skall vara landsbygd. Jag kommer att bo 50 kilometer från mitt kontor under en gran. Och min sekreterare kommer att bo 50 kilometer från kontoret, i andra riktningen, under en annan gran.¹⁷⁵

Som redan framgått tänkte sig Le Corbusier i stället att man borde öka befolkningskoncentrationen i innerstäderna, något han upprepade på flera ställen i ”Svar på frågor från Moskva” (1930). Bland annat hävdade han att även om man ökade bostadsytan för invånarna i Moskva från den rådande normen på 9 kvm per invånare till 15 kvm per invånare, så skulle man kunna realisera en Grön stad med en täthet på 1000 inv per hektar:

Konsekvensen av en sådan oerhörd ökning av tätheten blir att man löser krisen för kollektivtrafiken. Genom att lämna den felaktiga, reaktionära och lättjefulla principen med trädgårdsstäder i periferierna, och genom

skript] daterat 1930/1931, ur Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 314-315.

175. ”A Moscou 1930, l'engouement est à la 'désurbanisation'. 'Le pierrier atroce des villes : étouffement, écrasement, est une pure manifestation capitaliste.' Donc on brisera la ville en dix morceaux. Et éparpillés au large, dans la campagne, dans la forêt, dans les prairies, les maisons seront en pleine nature. L'homme aura retrouvé les origines de son harmonie. [...] Et l'on caressait un rêve : les villes seront la campagne, j'habiterai à 50 kilomètres de mon bureau sous un sapin; ma dactylo, à 50 kilomètres aussi, à l'opposé, sous un autre sapin.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 74.

att bygga en Grön stad med hög täthet, kan man med ens avfärda problemet med förortskommunikationerna.

Från specialisterna kommer man snart att få de svar man väntar på gällande principen *luft, ljud, ljus*; arkitekturen och stadsbyggandet kommer i besittning av nya sanningar, vars första konsekvens blir att reglerna för byggnadshöjder elimineras.¹⁷⁶

Ett huvudskäl till att öka koncentrationen i städerna var alltså att detta skulle lösa trafikproblemen, enligt Le Corbusier ett av de största hindren för ett dragligt vardagsliv för den moderna människan. I sina svar kring Moskva påpekade han också att det genom historien fanns ett samband mellan hög täthet i städerna och högstående kultur, samt att dödligheten minskade på platser med hög befolkningskoncentration. Den fritid i naturmiljö man i Sovjetunionen ville skapa genom den Gröna staden kunde man enligt Le Corbusier få direkt vid bostäderna enligt de principer han redan redogjort för. Han flyttade, som framgått, begreppet Grön stad till att gälla sin egen idé om en förtätad grön storstad:

De moderna städerna bör genom att koncentreras bli till vad man kan kalla en Grön stad, det vill säga städer med en kraftfull lunga, det enda som kan garantera det nödvändiga välbefinnandet.¹⁷⁷

176. "La conséquence d'un accroissement si prodigieux de la densité, c'est le dénouement de la crise des transports en communs: on répudie le principe erroné, réactionnaire et paresseux des cités-jardins, en périphérie des villes; et en construisant des villes vertes à forte densité, on supprime d'un coup la question même des transports suburbains. AIR, SON, LUMIÈRE vont à bref délai recevoir des spécialistes, les réponses attendues; l'architecture et l'urbanisme posséderont de nouvelles certitudes dont le premier effet sera de réduire à néant les réglementations sur la hauteur des constructions." LC, "Réponse à un questionnaire de Moscou", [manuskript] daterat 1930/1931, ur Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 306.

177. "Tout en se resserrant, les grands villes modernes doivent devenir ce qu'on peut appeler des villes vertes, c'est-à-dire des villes ayant un poumon puissant, seul capable d'assurer l'hygiène indispensable." LC, "Réponse à un questionnaire de Moscou", [manuskript] daterat 1930/1931, ur Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 314.

Parallellt med att denna tanke förtydligades hos Le Corbusier tilltog också hans kritik mot trädgårdsstäderna. Vid utarbetandet av Samtidsstaden för tre miljoner invånare (1922) hade han tänkt sig att det borde finnas trädgårdsstäder i stadens utkanter. Nu intog han i stället en starkt kritisk hållning, och menade att de var både överflödiga och skadliga som planeringsprincip.

Om man realiserade den Gröna staden *skulle alla allmänna transportproblem* i ett slag minska på ett häpnadsväckande sätt. Den orimliga utsträckningen av de stora städerna är ett sentimentalt kätteri grundat i *dyrkandet av trädgårdsstaden*. Trädgårdsstadens konsekvenser är att individen isoleras, underkastas ansträngande förpliktelser och fås att tro att hon är lycklig. (Jag medger att denna illusion ibland har betydelse).

Socialt sett är trädgårdsstaden ett narkotikum; den slår sönder den kollektiva andan – dess initiativ, dess entusiasm, dess kraft – och förskingrar den mänskliga energin i ett ogripbart och formlöst stoft.¹⁷⁸

Moskva – mot ett nytt teoretiskt projekt

Redogörelsen ovan ger en bild av hur arbetet med de trettio frågorna kring utvecklingen av Moskva gav Le Corbusier möjlighet att än en gång, på ett nytt och mer detaljerat sätt, tänka kring och formulera sig om den moderna storstaden. Framställningen antyder också rörelsen mot att börja utarbeta en ny ideal teoretisk modell kring detta, det vill säga ett slags utveckling av Samtidsstaden för tre miljoner invånare (1922), något som resulterade i Ville

178. "D'un coup, les villes vertes peuvent être construites et *tout le problème des transports en commun réduit d'une manière saisissante*. Car le principe de l'extention démesurée des grandes villes est une hérésie sentimentale dont la clé de voûte est la *dévotion aux cités-jardins*. Ces cités-jardins ont pour effet d'isoler l'individu, de lui réserver une tâche harassante et de lui faire croire qu'il est heureux. (Je conviens que cette illusion compte parfois). La cité-jardin est, socialement parlant, un narcotique; elle brise l'esprit collectif, ses initiatives, ses galvanisations, son énergie, et elle éparpille l'énergie humaine en poudre impalpable et amorphe." LC, "Réponse à un questionnaire de Moscou", [manuskript] daterat 1930/1931, ur Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 314-315.

radieuse. Utvecklingen utgick från arbetet med Moskva, men i form av en mer generell modell. Le Corbusier beskriver detta på följande sätt i enkätsvaret om den sovjetiska huvudstaden:

Studiens kärna utgörs av en grundskiss för en huvudstad av samma betydelse som Moskva. Denna skiss är överlägsen mina tidigare stadsbyggnadsstudier från 1922 och 1925 eftersom den med fullständig flexibilitet anpassar sig till all framtida utveckling. En sådan skiss är i själva verket som ett levande väsen och svarar, som jag ser det, mot den stora samtidsstadens verklighet och mot dess ofrånkomliga tillväxt.¹⁷⁹

Det framgår här hur Le Corbusier tog sig an frågorna kring Moskva utifrån en reflektion som gällde den moderna staden generellt. När han senare beskrev arbetet i *La ville radieuse* (1935) betonade han ytterligare hur frågeformuläret och idealskissen var separata studier:

Myndigheterna i Moskva hade skickat mig ett frågeformulär där de bad om förslag för den sovjetiska huvudstadens framtid. Det räckte med enkelt formulerade svar och med att presentera idéer – vilket jag gjorde. Men medan jag dikterade mina svar så började bilder, scheman, planer att ta form i mina tankar. För jag är egentligen ingenting annat än en arkitektur- och stadsbyggnadsspecialist. ”Den mest enkla skiss är mer värd än en lång rapport.” Skisserna kunde ge bevis.

Det var på det sättet, efter att jag dikterat mina svar, som jag utarbetade ett tjugotal illustrerade planscher – dock utan att de hade någon direkt koppling till frågeformuläret. Frågeformuläret gällde Moskva,

179. ”J’ai établi, comme clé de cette étude, un schéma organique d’une grande capitale, d’une importance équivalente à celle de Moscou. Ce schéma a comme avantage sur les précédentes études d’urbanisme que j’avais faites en 1922 et 1925, de répondre avec une entière souplesse à toute extension d’avenir. Un tel schéma constitue, en fait, un être vivant; il me paraît répondre au phénomène de la grande ville contemporaine et au phénomène inévitable de sa croissance.” LC, ”Réponse à un questionnaire de Moscou”, [manuskript] daterat 1930/1931, ur Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l’URSS*, 1987, s 314.

planschererna gällde att organisera livet i städerna under maskinåldern – under vår tidsålder.¹⁸⁰

Le Corbusier beskriver följaktligen hur arbetet med frågeformuläret för Moskva kunde betraktas som en fortsättning på hans tidigare teoretiska studier, och då i riktning mot en generell modell för den moderna stadsutvecklingen. För Le Corbusier utgjorde detta den centrala ansträngningen i reflektionen kring Moskva, och passagen mellan det specifika och det generella finns beskrivet på ett anmärkningsvärt sätt i *La ville radiouse* (1935), utifrån själva benämningen, eller titeln, på det teoretiska bidraget.¹⁸¹

Men en vacker dag överglänstes titeln Svar till Moskva av något mer vidsträckt och djupgående: det mänskliga framträdde. Jag kallade det således: Ville radiouse.¹⁸²

Det kan vara värt att notera att i den tidiga teoretiska studien för Ville radiouse, de tjugo planschererna, fanns det med en ”tillämpning” av studien på Moskva. När Le Corbusier senare publicerade planschstudien i boken om Ville radiouse ingick inte den tillämpningen – bara 17 av de tjugo planscher-

180. ”Un questionnaire m’avait été envoyé par les autorités de Moscou, réclamant des solutions pour l’avenir de la capitale de l’U.R.S.S. On pouvait répondre à ce questionnaire, en langage courant : il suffisait d’émettre des idées. C’est ce que j’ai fait. Mais pendant que je dictais mes réponses, des images, des schémas, des dessins, s’ébauchaient dans mon esprit. Car je ne suis autre chose qu’un technicien de l’architecture et de l’urbanisme. ’Le plus simple des croquis vaut mieux qu’un long rapport.’ Des croquis pouvaient apporter la preuve. C’est ainsi qu’après avoir dicté ma réponse au questionnaire, j’entrepris l’exécution d’une vingtaine de planches dessinées, sans que celles-ci eussent un rapport direct avec le questionnaire. Le questionnaire, c’était Moscou; les planches, c’était le phénomène d’organisation de la vie dans les villes d’une époque machiniste – de l’époque présente.” LC, *La ville radiouse*, 1935, s 90.

181. En mer detaljerad behandling av beteckningen ”strålande” (radiouse) följer nedan.

182. ”Mais un beau jour ce titre : ’Réponse à Moscou’ est submergé par quelque chose de plus étendu et de plus profond : l’humain surgit. J’intitule alors : ’La ville radiouse.’” LC, *La ville radiouse*, 1935, s 91.

na var med. Huvudillustrationen från planschen var i stället flyttad och presenterades kraftigt förminskad i anslutning till att Le Corbusier diskuterade sina projekt för Moskva, helt i enlighet med den utveckling i synen på projektet som citatet beskriver.

Reflektioner kring de sovjetiska frågeställningarna ledde således till att Le Corbusier skapade sin egen Gröna stad, den grönskande maskinåldersstad han kom att kalla Ville radieuse – den strålande staden. Arbetet var inte baserat på några radikalt nya tankar, utan korrigerade, preciserade och utvecklade idéer han presenterat tidigare. Som delvis redan framgått handlade det bland annat om en mer långtgående förtätning, en noggrannare detaljering av lösningar för transporter och social service, en mer uttalad zonerings och en mer genomarbetad orientering av staden i förhållande till solen. En annan viktig aspekt var möjligheten till framtida utveckling. När det gäller erfarenheterna från Moskva kan man också urskilja teman som han skulle bearbeta längre fram, exempelvis idéerna kring bandstaden.¹⁸³

Även om projektet utvecklade redan befintliga tankar, så finns tecken på att Le Corbusier sommaren 1930 ändå uppfattade att hans arbete med de nya stadsbyggnadsidéerna på ett väsentlig sätt ändrat inriktning. I de sista meningarna i *Précisions* – som trycktes i augusti 1930 – menar han att de tio föreläsningarna i Buenos-Aires var de sista som behandlade temat kring den ”arkitektoniska revolutionen sprungen ur den moderna tekniken”. Nu hade han istället definierat ett nytt tema för en ny bok, nämligen att ”utrusta maskinsamhället” – det vill säga ett betydligt mer vidsträckt projekt.¹⁸⁴

Som ytterligare en bakgrund till denna riktningsändring kan man lyfta fram två andra publiceringar på våren 1930. I perioden när Le Corbusier var involverad med Moskva kom den tredje volymen av *L'architecture vivantes* specialutgåva med Le Corbusiers och Pierre Jeannerets verk, en ”serie” arbe-

183. Se Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 196-199.

184. ”Je pense que ces dix conférences de Buenos-Aires seront, pour moi, les derniers sur ce sujet : 'La révolution architecturale fomentée par les techniques modernes.' [...] 'L'HEURE QUI PASSE, ou L'EQUIPEMENT DE LA CIVILISATION MACHINISTE', tel est le livre que, bientôt, on se sentirait le goût d'écrire.” LC, *Précisions*. 1930, s 269.

ten presenterade i mappform med lösa vikta textblad och rena bildblad.¹⁸⁵ Fram tills *L'Œuvre complète* ("De samlade verken") publicerades på franska första gången 1935 (den andra volymen) så var de vackra men opraktiska mapparna den mest fullständiga samlade redogörelsen för Le Corbusiers och Jeannerets verk på deras modersmål. Den tredje volymen innehöll deras gemensamma text om "minimibostaden" och, bland projekten, en utförlig presentation av Tsentrosojuzprojektet.¹⁸⁶

Ännu viktigare samma år var säkert just den första publikationen av det som till sist skulle bli åtta volymer i den kända serien av *L'Œuvre complète* ("De samlade verken"). Den gavs i första versionen ut på enbart tyska och täckte perioden 1910 till 1929.¹⁸⁷ Det långsmala formatet – rikt men ändå hanterbart – tillsammans med de utförliga presentationerna av byggnadsprojekt i ord och bild gjorde att de nya fullständigt böckerna skulle ta över *L'architecture vivantes* plats som referenspublikation. Det faktum att Le Corbusier så tydligt under våren fick se en framställning kring vad han åstadkommit fram till inledningen av 1930-talet, skulle kunna ha stärkt honom i hans strävan efter att följa en ny riktning.

Idealstadsstudiens tjugo planscher tillsammans med svaren på de trettio frågorna från Moskva kan på det sättet knytas till utgångspunkterna för ett nytt stort teoretiskt projekt. Det var i relation till dem som Le Corbusier påbörjade den fem år långa skrivprocess som ledde fram till hans mest omfattande teoretiska verk, boken *La ville radieuse* (1935). Även om det var ett nytt projekt skulle arbetet inledningsvis ske genom användandet av erfaren-

185. Le Corbusier, P. Jeanneret, *Extrait de "L'architecture vivante" : Troisième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1930. De två tidigare volymerna hade publicerats 1927 och 1929. Le Corbusier, P. Jeanneret, *Extrait de "L'architecture vivante", Première série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1927; Le Corbusier, P. Jeanneret, *Extrait de "L'architecture vivante", Deuxième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1929.

186. Texten är daterad i Paris september 1929. Le Corbusier, P. Jeanneret, "Le problème de la 'maison minimum'", *Extrait de "L'architecture vivante", Troisième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1930.

187. Le Corbusier & Pierre Jeanneret, *Ihr gesamtes Werk von 1910-1929*. Oskar Stonorov & Willy Boesiger (eds). Zürich: Girsberger, 1930.

heter från den viktiga teoriutvecklingen och bokproduktionen i början av 1920-talet, nämligen genom tidskriftsarbete.

Plans och nytt tidskriftsarbete

I princip samtidigt som Le Corbusier började arbetet med Ville radieuse var han med vid grundandet av tidskriften *Plans*.¹⁸⁸ Initiativtagare var förläggaren Jeanne Walter¹⁸⁹ och advokaten Philippe Lamour¹⁹⁰. Walter blev chef för tidskriften, medan Lamour blev chefredaktör. Den senare var politisk idealist och kom under sitt brokiga politiska liv att visa sympatier för både extremhögern och extremvänstern. Även bland deltagarna i redaktionskommittén fanns personer som hade idéer om radikala politiska förändringar. I redakt-

188. När det gäller LC:s arbete med *Plans* samt med de nedan nämnda tidskrifterna *Prélude* och *L'Homme réel* är forskningen knapphändig, något som står i anmärkningsvärd kontrast till den omfattande forskningen kring *L'Esprit Nouveau*. En utförlig avhandling om LC:s teori under 1930- och 1940-talet presenterades emellertid av Mary McLeod 1985. Hennes text, som utgör ett pionjärarbete, framstår fortfarande som den ojämförligt bästa historiska behandlingen av LC:s engagemang kring de nämnda tidskrifterna. Mary Caroline McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*. Ph D diss, Princeton University, 1985.

189. Jeanne Walter var hustru till arkitekten Jean Walter. Trots hennes betydelse för *Plans* och trots att LC skrev en text om henne när hon gick bort 1935, nämns hon mycket sällan i litteraturen om LC. Varken hon eller hennes make finns exempelvis upptagna i registret till standardverket *Le Corbusier, une encyclopédie* (1987). McLeod är en av få LC-forskare som nämnt henne. McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*, 1985, s 108, 174; Jacques Lucan (ed), *Le Corbusier, une encyclopédie*. Paris: Centre Pompidou, 1987; Le Corbusier, *A Jeanne Walter* [stencil], daterad 13 sept 1935, FLC, A3 (1), 108.

190. Lamour finns nämnd men knappast presenterad i *Le Corbusier, une encyclopédie* (1987). McLeod nämner honom frekvent och refererar till en intervju med honom 1977, samt till en följande korrespondens. Lamour skrev en självbiografi där han nämnde LC och arbetet med *Plans*. En biografi över honom publicerades i Frankrike år 2002. Lucan, *Le Corbusier, une encyclopédie*, 1987, s 348, 455, 463, 478; McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*, 1985, bl a s 106, 174; Philippe Lamour, *Le Cadran solaire*. Paris: Éditions Robert Laffont, 1980, s 115.

ionskommittén ingick, förutom Le Corbusier, advokaten, socialisten, fascisten samt Mussolini-vännen och senare Vichy-ministern Hubert Lagardelle¹⁹¹, militären och ingenjören François de Pierrefeu¹⁹² samt *L'Esprit Nouveau*-medarbetaren, den homepatiskt intresserade kirurgen och fascisten Pierre Winter¹⁹³. Tidskriften gavs ut i tre olika versioner mellan 1931 och 1933.¹⁹⁴

191. Lagardelle nämns på flera ställen i *Le Corbusier, une encyclopédie* (1987), men utan att vara tillägnad någon egen artikel. McLeod nämner honom och presenterar honom översiktligt i en not. Se bl a Jean-Louis Cohen, "Politique, Droite-gauche: 'invite à l'action'", i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987; Marida Talamona, "Italie: Stratégies pour une séduction, 1927-1940", i *Le Corbusier, une encyclopédie*. Jacques Lucan (ed). Paris: Centre Pompidou, 1987; McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*, 1985, s 108, 174-175.

192. Pierrefeu var en av få medförfattare till LC, och skrev även en bok om denne. Han omnämns i en kort artikel i *Le Corbusier, une encyclopédie* (1987), samt presenteras översiktligt av McLeod. François de Pierrefeu, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret*. Paris: Éditions Crès, 1932; Pierrefeu & Le Corbusier, *La maison des hommes*, 1942; Rémy Baudoui, "Pierrefeu (François de)", i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987; McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*, 1985, s 108, 175.

193. Winter kan betraktas som en av LC:s vänner i alla fall från den tidiga Paris-tiden och fram till 1940-talet. Han skrev om LC i flera sammanhang. En kort notis om honom finns i *Le Corbusier, une encyclopédie* (1987). Också McLeod presenterar honom. Se bl a Rémy Baudoui, "Winter (Pierre)", i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987; Pierre Winter, "Le Corbusier et Jeanneret sont des biologistes", *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: *L'architecture d'aujourd'hui*, 1992; Pierre Winter, "Le Corbusier, Biologiste, Sociologue", i *Œuvre complète 1934-1938. Le Corbusier & Pierre Jeanneret*. Zürich: Girsberger, 1939; Pierre Winter, "Le point de vue du biologiste", i *Architecture et urbanisme. Le Corbusier m fl, Collection Comœdia-Charpentier*. Paris: Les publications techniques, 1942. McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*, 1985, s 100, 169-170.

194. *Plans* gavs ut månadsvis i tretton nummer mellan jan 1931 och mars 1932. Därefter gavs den ut i åtta nummer som utkom två gånger per månad mellan april 1932 och aug-sept 1933. Slutligen utgavs en mindre version av tidskriften, *Bulletin des groupes Plans*, i fyra nummer (där det sista var ett dubbelnummer) mellan feb 1933 och april-maj 1933. LC deltog med artiklar i de tretton första numren och med två artiklar i andra utgivningen av tidskriften. En förteckning över innehållet i samt-

Därefter fortsatte delar av gruppen kring *Plans* – Le Corbusier, Lagardelle, Pierrefeu och Winter – att mellan 1933 och 1936 ge ut tidskriften *Prélude*, ”Månatligt språkrör från centralkommittén för regionalism och syndikalism” (Organe mensuel du comité central d’action régionaliste et syndicaliste).¹⁹⁵ Le Corbusier kom dessutom, tillsammans med Lagardelle, de Pierrefeu och Winter, att under 1934 medverka i arbetet med syndikalisttidskriften *L’homme réel*, ledd av ekonomen Achille Dauphin-Meunier och inspirerad av den sociala utopisten Pierre Joseph Proudhon och samhällstänkaren Georges Sorel.¹⁹⁶ Flertalet av Le Corbusiers artiklar i dessa tidskrifter kom senare att ingå i *La ville radieuse* (1935). Till skillnad från böckerna 1923-1925 så utgjorde det redan utgivna artikelmaterial dock bara en del av den slutligen publicerade boken. Man kan även notera hur det politiska inslaget i Le Corbusiers tidskriftsdeltagande här var ett annat än för *L’Esprit Nouveau*. Det är uppenbart att han i början av 1930-talet försköt tyngdpunkten i sitt teoretiska arbete från de tekniska och estetiska grunderna för en ny arkitektur mot de nya förutsättningarnas konsekvenser för samhällsbyggandet.

Samtidigt kan man i några avseenden peka på en anmärkningsvärd kontinuitet när det gäller Le Corbusiers tidskriftsarbete från tidigt 1920-tal och fram till första hälften av 1930-talet. Strax efter att *Plans* börjat ges ut föreslog Le Corbusier Lamour att tidskriften skulle överta de ekonomiska till-

liga nummer, följt av ett index, finns i McLeods avhandling. Förteckningen finns också publicerad i en bibliografi i tidskriften *Oppositions*, 19/20 (1980). McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*, 1985, s 458-482; Mary McLeod, ”Bibliography: *Plans*, 1-13 (1931-1932); *Plans* (bi-monthly), 1-8 (1932); *Bulletin des Groupes Plans*, 1-4 (1933)”, *Oppositions*, 19/20 (1980).

195. *Prélude* gavs ut i sexton nummer mellan jan 1933 och juli-aug 1936. LC deltog med artiklar i minst elva av numren. En förteckning över innehållet i femton av de sexton numren, följt av ett index, finns i McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*, 1985, s 483-491.

196. *L’homme réel* gavs ut mellan 1934 och 1938. En förteckning över innehållet i de tolv nummer som gavs ut 1934, det år då LC vid sex tillfällen bidrog till tidskriften, finns, följt av ett index, i McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*, 1985, s 492-497. Se även Baudouin, ”Winter (Pierre)”, i *Le Corbusier, une encyclopédie*, 1987.

gångar som fanns kvar i *L'Esprit Nouveau*.¹⁹⁷ Detta omnämns också senare i ett informationsblad kring *Plans* och *Prélude*. I det odaterade dokumentet anges att *Prélude* utgjorde en fortsättning på *Plans*, som i sin tur ”delvis var en omdisposition (i betydelsen av ett studium av allmänna ekonomiska frågor)” av *L'Esprit Nouveau*.¹⁹⁸ En sådan enkel information säger ändå något väsentligt om Le Corbusiers arbete med tidskrifter och med sina publikationer generellt.

Bokprojektets födelse

Svaren på frågeformuläret från Moskva utgör som redan nämnts den konkreta inledningen på arbetet med att skriva *La ville radieuse* (1935). Dokumentet i sig kom inte att publiceras. Istället skulle Le Corbusier börja presentera sin nya teori i artiklar skrivna för tidskriften *Plans*. Den första artikeln ”Invite à l'action” (”Det är dags att handla”) publicerades i januari 1931, och man kan notera att den innehåller formuleringar som för tankarna till de tidiga uppslagsliknande passagerna i Le Corbusiers första texter i *L'Esprit Nouveau* – och även till dem han publicerade i *Après le cubisme* (1918) med Amédée Ozenfant.¹⁹⁹

Det handlar om att realisera Ville radieuse. Ville radieuse existerar på pappret. När ett tekniskt arbete är ritat och beräknat på pappret (siffror och ritningar) så finns det. Det är bara publiken, åskådarna, de oför-

197. McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*, 1985, s 108, 175.

198. ”[F]ut un regroupement partiel (dans le sens de l'examen des problèmes d'économie générales)”. FLC, A2 (19), 46.

199. I artikeln anger LC att ”Invite à l'action” lämnades till redaktionen för *Plans* den 10 okt 1930. Texten är odaterad i *Plans* men när den uppträder i *La ville radieuse* (1935) är den daterad ”oktober 1930”. *Plans* var avsedd att publiceras den 20:e i varje månad och det första numret bör därmed ha publicerats 20 jan 1931. LC, ”Invite à l'action”, *Plans*, 1 (1931); LC, *La ville radieuse*, 1935, s 97; ”Plans, revue mensuelle”, *Plans*, 1 (1931), (på insidan av främre pärmen).

mögna som behöver se det realiserat för att känna sig säkra. Ville radieuse, som kommer att förjaga vårt ångestmättade illamående, som kommer att följa på den rådande skymningen, den finns på papper. Vi väntar på ett ”ja” från den vakande och välvilliga makten. [...]

Den nya staden kommer krossa det elände som vi blivit fångslade av i den gamla staden.

Den nya stadens tillväxt är garanterad. Den är ”Ville radieuse”. Den kommer genom den moderna tekniken, som för den med sig. Det är så den framträder. Jag skall bestyrka detta i minsta detalj.²⁰⁰

Det sista stycket verkar peka framåt mot det omfattande publiceringsprojekt som följde. Utifrån Le Corbusiers målmedvetna och oupphörliga arbete med skrivande är det mycket troligt att han snart efter de första idéerna kring Ville radieuse också tänkte sig att försöka presentera dem i någon form av publikation. Det verkar också rimligt att föreställa sig att den tanken fanns närvarande när han skrev ”Invite à l’action”, den första artikeln kring sin nya teori, hösten 1930. Le Corbusier berättar i artikeln att han lämnat den till redaktionen redan 10 oktober 1930. Det är alltså troligt att han umgicks med tanken på en publikation redan när han presenterade de framtagna planscherna för Ville radieuse vid CIAM-mötet i Bryssel som ägde rum i slutet av november 1930.²⁰¹

200. ”Il est question de créer ‘la Ville Radieuse’. La ville radieuse est sur le papier. Lorsqu’une œuvre de la technique est dessinée et calculée sur le papier (chiffres et épures), elle est. La certitude n’est dans l’exécution que pour les spectateurs, les badauds, les impuissants. La ville radieuse qui dissipera notre angoissant malaise, qui succédera au crépuscule régnant, elle existe sur le papier. On attend un ”oui” d’une autorité qui veuille et qui veille ! [...] La ville nouvelle brisera les malheurs dans lesquels nous a enchaînés la vieille ville. Sa croissance est assurée. C’est la ‘Ville Radieuse’. Les techniques modernes l’apportent. Telle s’annonce la ville. J’en donnerai justification dans les moindres détails.” LC, ”Invite à l’action”, *Plans*, 1 (1931). Artikeln återgavs även i *La ville radieuse* (1935) men med ovanstående passage väsentligt förändrad. Se LC, *La ville radieuse*, 1935, s 93.

201. Det tredje CIAM-mötet hölls i Bryssel 27-29 nov 1930. Sexton av de tjugo planscherna ställdes ut i ett separat rum. Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 98-99.

Samtidigt verkar det sannolikt att själva det konkreta arbetet med boken inleddes på våren 1931. Det är uppenbart att det nya teoretiska projektet engagerade honom på ett djupgående sätt i den nämnda perioden. I ett brev till vännen och konsthistorikern Elie Faure, daterat 10 januari 1931, nämnde Le Corbusier att han inlett ”en ny etapp: *La ville radieuse*”. ”Jag har den i magen”, skrev han.²⁰² Detta var alltså strax innan den första artikeln som refererade till Ville radieuse publicerades i *Plans* 20 januari. När den gick i tryck verkar Le Corbusier, intressant nog, inte ha vetat hur nästa artikel skulle se ut. I annonseringen av innehållet för nästa nummer – med publiceringsdatum 20 februari – anges i hans fall endast att det blir ”sexton sidor av Le Corbusier”.²⁰³ Den följande artikeln är daterad ”januari 1931”, och var alltså troligen inte klar när första numret av *Plans* trycktes.²⁰⁴ När det andra numret publicerades föregicks Le Corbusiers artikel – ”Menace sur Paris” – av en förteckning över åtta numrerade texter (eller artiklar) under rubriken ”La ville radieuse”. Den första och den andra texten på listan var just ”Invite à l’action” och ”Menace sur Paris”. De åtta titlarna kom inte alla att publiceras i *Plans*, men samtliga av dem skulle senare ingå som avsnitt i *La ville radieuse* (1935).²⁰⁵ Strax senare skrev Le Corbusier till sin mor inför sitt första besök i Alger, dit han var inbjuden för att föreläsa. Han berättade för

202. ”Une nouvelle étape: *La Ville Radieuse*”, ”Je l’ai dans le ventre, la *Ville Radieuse*.” LC till Elie Faure, 10 jan 1931, FLC, E2 (2), 36, transkriberad i LC, *Choix de lettres*, 2002, s 211.

203. ”Les seize pages de Le Corbusier”. *Plans*, 1 (1931), s 160.

204. Artikelns datering togs inte med i *Plans*, utan först vid publiceringen i *La ville radieuse* (1935). Le Corbusier, ”Menace sur Paris”, *Plans*, 2 (1931); LC, *La ville radieuse*, 1935, s 103.

205. Förteckningen lyder: ”1. – Invite à l’action. // 2. – Menace sur Paris. // 3. – Vivre ! (respirer). // 4. – Vivre ! (habiter). // 5. – Mort de la rue. // 6. – Descartes est-il américain ? // 7. – La guerre aérienne sur la ville. // 8. – Recherche d’un état de conscience moderne.” LC, ”Menace sur Paris”, *Plans*, 2 (1931). De sex första texterna kom att publiceras som artiklar i *Plans* för att sedan ingå som avsnitt i *La ville radieuse* (1935). De två sista titlarna publicerades inte som artiklar i *Plans* men kan sägas återfinnas i boken som avsnitten ”9. État de conscience moderne” i avdelning 1, och ”8. Et la guerre aérienne?” i avdelning 2. Se litteraturförteckningen samt nedan i beskrivningen av *La ville radieuse* (1935).

modern att han var helt inne i sitt ämne eftersom han höll på att redigera ”La ville radieuse” – ”sju kapitel av tolv är skrivna och hela upplägget är klart”.²⁰⁶ Det verkar vara första gången han nämner boken utifrån en struktur.

Man kan säkert utgå från att Le Corbusier här i första hand syftade på artiklarna för *Plans* och på de tjugo planscherna över VILLE radieuse.²⁰⁷ Hans artikel i tredje numret av tidskriften, som publicerades 20 mars, hade överskriften: ”Mot den *Strålande staden*” (Vers la ’La ville radieuse’), en formulering som naturligtvis leder tankarna till hans genombrottsbok *Mot en arkitektur* (1923).²⁰⁸ Den överskriften skulle sedan återkomma för de flesta av artiklarna fram till decembernumret 1931, när den sista texten i serien publicerades. I och med fjärde numret av *Plans* – aprilnumret 1931 – hade Le Corbusier publicerat sex artiklar i tidskriften, även om en av dem sedan inte

206. ”7 chapitres sont écrits, sur 12, et tout est dessiné”. LC till modern (Marie Jeanneret), 10 mars 1931, FLC, R2 (1), 111. FLC:s transkribering säger 20 mars 1931. Dateringen i brevet föregås emellertid av angivelsen ”tisdag kväll” (mardi soir). Även om datumet skulle kunna läsas som ”20” var 20 mars 1931 en fredag medan 10 mars var en tisdag. Också innehållet i brevet talar för dateringen 10 mars 1931. LC var i Alger 20 mars 1931, medan han i brevet talar om att resan uppskjutits och att han i stället avreser på söndag (d v s 15 mars).

207. Det är inte helt klart hur man skall förstå uppgiften om att ”sju kapitel av tolv är skrivna”. LC syftade säkert på de tre artiklar som ingick i de tre första numren av *Plans*. Även om han skrev till sin mor innan tredje numret publicerats var den tredje artikeln daterad i feb 1931. Han kan även ha räknat in den fjärde artikeln som var daterad i mars 1931. I artikeln ”L’élément biologique : la cellule”, som publicerades i *Plans* först i nov 1931, fanns vidare en passage som var daterad ”sommaren 1930”. Man kan naturligtvis också notera att planscherna för La ville radieuse kom att utgöra ett kapitel i den slutliga boken och att LC eventuellt betraktade dem som ett kapitel också i början av 1931. Om man därefter tänker sig att han börjat på arbetet med artikeln ”Mort de la rue”, som är daterad i april 1931, så har man i alla fall en hypotetisk förteckning över sju delar av arbetet som LC skulle kunnat ha syftat på. LC, ”Invite à l’action”, *Plans*, 1 (1931); LC, ”Menace sur Paris”, *Plans*, 2 (1931); Le Corbusier, ”Vivre! (Respirer)”, *Plans*, 3 (1931); Le Corbusier, ”Vivre! (Habiter)”, *Plans*, 4 (1931); Le Corbusier, ”Mort de la rue”, *Plans*, 5 (1931); Le Corbusier, ”L’élément biologique: la cellule de 14m² par habitant”, *Plans*, 9 (1931); LC, *La ville radieuse*, 1935, s 111, 118, 126, 144, 156-173.

208. LC, ”Vivre! (Respirer)”, *Plans*, 3 (1931).

kom att ingå i boken.²⁰⁹ Flera faktorer pekar följaktligen på att det var tidigt på våren 1931 som han konkret började forma idén om en kommande bok baserad på artiklar i *Plans*; och då på ett sätt som påminde om hur han skapade böckerna från början av 1920-talet vilka utgjordes av artiklar från *L'Esprit Nouveau*. När han i december 1931 publicerade den nionde, och sista, artikeln i serien – ”Décisions” – följdes den av noten: ”Slut på första artikelserien om Ville radieuse”.²¹⁰ I slutet av artikeln angavs också att den ”fullständiga studien” över Ville radieuse skulle ges ut i ”en volym” samma vinter.²¹¹ Om man utgår från att ”vinter” i det här fallet som längst borde sträcka sig fram till slutet av mars framstår det följaktligen som om Le Corbusier tänkte sig att studien skulle ges ut mer eller mindre omgående efter decembernumret av tidskriften.

Om Le Corbusier valde att presentera en sådan intention i tryck bara några månader innan han tänkte sig att ge ut boken, så får man förmoda att han hade en mycket klar idé om hur den skulle se ut. En rimlig hypotes är att han avsåg att publicera de tjugo planscher och de nio artiklarna i *Plans* som de var, eventuellt med något mindre kompletterande material. Det är svårt att ange något enskilt konkret skäl till att detta publiceringsprojekt sköts upp, men man kan notera att Le Corbusier i den här perioden i början av 1930-talet drogs in i ett intensivt arbete med stadsbyggnadsplaner för städer runt om i världen. Dessa planer skulle ta tid från arbetet med boken, men även generera nytt material som han uppenbarligen ville ta med. Besöket i Alger våren 1931 initierade hans kanske mest omfattande stadsplanearbete vid sidan av planerna för Paris, och han skulle arbeta med olika planer för

209. Artikeln ”Ordre, Il est juste temps”, *Plans*, 4 (1931) publicerades inte i *La ville radieuse* (1935). De två artiklarna ”Vivre! (Respirer)”, *Plans*, 3 (1931); och ”Standards: Loi et unité”, *Plans*, 3 (1931) kom att ingå i samma avsnitt i boken, d v s avsnittet ”Vivre! (Respirer)”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 104-111; Le Corbusier, ”Ordre, Il est juste temps”, *Plans*, 4 (1931); LC, ”Vivre! (Respirer)”, *Plans*, 3 (1931); Le Corbusier [sign L. C.], ”Standards: Loi et unité”, *Plans*, 3 (1931).

210. ”(Fin de la première série sur ’La ville radieuse.’)” Le Corbusier, ”Décisions”, *Plans*, 10 (1931).

211. ”Les études complètes de ’La Ville radieuse’ paraîtront cet hiver en un volume” LC, ”Décisions”, *Plans*, 10 (1931).

den algeriska huvudstaden fram till 1942.²¹² Även planerna för Antwerpen, Barcelona och Stockholm – samt de nya planerna för Paris – kom att bli detaljerade, och i vissa fall utformas ner på byggnadsnivå. Bokprojektet kom alltså att utökas, och de nämnda nio artiklarna från *Plans* kom till slut att utgöra bara en av bokens åtta huvudavdelningar.²¹³ Man kan också notera att han under dessa år kom att dras in i ytterligare publikationsprojekt, vilka delvis var fristående från arbetet med *La ville radieuse* (1935).

Samtidigt verkar det som om Le Corbusier följde de skisserade planerna för boken vilket framträdde exempelvis i den nämnda listan och i brevet till modern från mars 1931. Han verkar också under de närmaste åren ha betraktat de första artiklarna i *Plans* som den grundläggande presentationen av Ville radieuse.²¹⁴

Att någonting i planerna på en snar utgivning av boken vintern 1931-32 var väl optimistiskt antyds eventuellt av den fjärde volymen av *L'architecture vivante*:s specialserie som kom ut på hösten 1931.²¹⁵ Den gula

212. De första resorna till Alger finns behandlade i en doktorsavhandling, Alex Gerber. *L'Algérie de Le Corbusier, les voyages de 1931*. Ph D diss. Lausanne: Ecole polytechnique Fédérale de Lausanne, 1993.

213. Av LC:s arton artiklar i *Plans* kom tretton att mer eller mindre oförkortat ingå i *La ville radieuse*. Tio av dem fördelades på nio kapitel (2-10) i avsnitt 4, "La 'Ville radieuse'"; en artikel ingick som kapitel 7 i avsnitt 1, "Préliminaires"; en artikel ingick som kapitel 1 i avsnitt 5, "Prélude"; och en artikel ingick som kapitel 2 i avsnitt 8, "Conclusion". Man kan betrakta nio av dessa tretton artiklar som ett slags huvudartiklar, nämligen de som utgjorde för bokens fjärde avsnitt, "La 'Ville radieuse'". Dessa artiklar var också, med något undantag, numrerade 1-9 när de publicerades i *Plans*.

214. I en liten publikation inför världsutställningen i Paris 1937 hänvisade LC till sin nya teori med frågan "Vad är 'La ville radieuse'?" (Qu'est-ce que la 'VILLE RADIEUSE'?). Som svar hänvisade han till de åtta första numren av *Plans*. I en något senare skrift om Immeuble Clarté i Genève refererade han till "La ville radieuse-tesen" ("la thèse de 'la La ville radieuse'"), och påpekade att den nya tesen fanns presenterad i tio artiklar i tidskriften *Plans*. [Le Corbusier], 1937, *Expo. int. de l'habitation Paris*. Paris, odat [1932]; Le Corbusier, Pierre Jeanneret, "L'immeuble 'Clarté' à Genève", *La maison de verre, immeubles "clarté"*. *L'art en Suisse*, 4/5 (april-maj 1933).

215. Le Corbusier, P. Jeanneret, *Extrait de "L'architecture vivante"*, *Quatrième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1931.

framsidan på mappen visar den kanske mest illustrativa planschen för Ville radieuse och i textmaterialet ingår Le Corbusiers artikel om markindelning från CIAM-mötet i Bryssel, en grundläggande del av den nya teorin. Även inne i mappen finns återgivet delar av planschmaterialet för Ville radieuse.²¹⁶ Samtidigt knyts inte det materialet till det nya begreppet, utan presenteras istället som en ny version av Plan Voisin för Paris.²¹⁷ Det är inte helt tydligt hur detta skall tolkas. Uppenbart är att Le Corbusier ville använda sina nya insikter för att förbättra ett gammalt projekt. Samtidigt antyder det att han kanske ännu inte var helt klar över hur planschmaterialet skulle ordnas och presenteras.

Det är för övrigt inte det enda exemplet på att både form och detaljer i teoriprojektet undergick förändringar och omdispositioner vid den här tiden. Ungefär samtidigt tänkte sig Le Corbusier exempelvis att han skulle publicera två olika utgåvor av boken om Ville radieuse. Den ena utgåvan skulle innehålla artiklarna i *Plans* och likna de böcker han gav ut under tiden med *L'Esprit Nouveau*. Den boken skulle dessutom ges ut inom ramen för samma publiceringsserie som han använt då: "Collection de L'Esprit Nouveau". Den andra utgåvan skulle vara en publikation med stora planscher i färg – säkerligen de ovan nämnda planscherna för Ville radieuse – och ges ut inom ramen för en annan av hans publikationsserier: "Le cycle nouveau de l'architecture".²¹⁸ Det verkar sannolikt att denna tanke är från tiden före december 1931, när han ju tydligt uttryckte att "[d]e 'kompleta' studierna kring Ville radieuse kommer att publiceras i *en* volym i vinter".²¹⁹ Det är troligt att anspelnigen på "Le cycle nouveau de l'architecture" snarare ligger närmre

216. Le Corbusier, "Rapport sur le parcellement du sol des villes", *Quatrième série, L'architecture vivante*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1931.

217. Rubriken för planscherna 18-23 är "Le Plan 'Voisin' de Paris, 1925 et 1930". LC, Jeanneret, *Quatrième série*, 1931.

218. Odaterad handskriven anteckning, FLC, B2 (12), 49.

219. "Les études complètes de 'La ville radieuse' paraîtront cet hiver en *un* volume." LC, "Décisions", *Plans*, 10 (1931). Min kursivering.

än längre ifrån 1928, ett år då han publicerade två texter inom ramen för denna publikationsserie.²²⁰

Ytterligare bokprojekt

Le Corbusier skulle arbeta med *La ville radieuse* (1935) under i princip fem års tid. Detta kan föra tankarna till åren då han arbetade med *L'Esprit Nouveau*, en period som också den varade ungefär ett halvt decennium. Det första numret av 1920-tals-tidskriften publicerades i oktober 1920 och Le Corbusiers skrivande resulterade i fyra böcker, varav tre publicerades så sent som 1925. Även om det handlade om flera olika publikationer var bokprojekten inom ramen för *L'Esprit Nouveau* mer sammanhållna, avseende såväl form som sammanhang. När det gällde *La ville radieuse* (1935) realiserade Le Corbusier under arbetets gång ett flertal andra publikationer som var av annan karaktär och som bara delvis skulle ingå direkt i den omfattande huvudpublikationen. Ändå är det tydligt att skrifterna, och arbetet med dem, kom att påverka den senare boken på många sätt. I det följande skall redogöras för dessa ytterligare projekt som alltså är relevanta för att ge en mer utförlig bild av sammanhanget kring *La ville radieuse*.

Ett av de övriga publikationsprojekten initierades redan under 1930 när Le Corbusier fick erbjudandet att skapa en tapetkollektion för företaget Salubra i Basel. Ett kontrakt skrevs i november 1930 men det verkar som om arbetet började på allvar först på våren 1931. Resultatet blev inte bara en kollektion utan också ett slags publikation: *Salubra, Claviers de Couleurs* (1931), som gavs ut på hösten samma år.²²¹ Den utgjordes av en färgvalskarta

220. De två texterna, två broschyrliknande publikationer, var: Le Corbusier, *Vers le Paris de l'époque machiniste. Supplément au Bulletin du Redressement français*, 15 feb 1928; Le Corbusier, *Pour bâtir: standardiser et tayloriser. Supplément au Bulletin du Redressement français*, 1 maj 1928.

221. Le Corbusier, *Salubra, Claviers de Couleurs*. Basel: Salubra, [1931]. I sitt verk om arbetet med Salubra hänvisar LC-forskaren Arthur Rüegg till ett kontrakt 1930; till att valsarna beställdes 31 jan resp 31 mars 1931; till en korrespondens mellan 25 april och 19 okt 1931; samt till omnämningen i *Das Werk* i okt 1931. Man kan notera att LC i ett brev till Joseph Behrens daterar kontraktet till nov 1930, samt att han

för tapeter och kan betraktas som en ny typ av publikation i Le Corbusiers produktion, en handbok direkt knuten till det praktiska arkitektarbetet. Som sådan stämde den överens med den linje han annonserat i *Précisions* (1930) kring att rent konkret ”utrusta maskinsamhället”²²², och den kan i det avseendet ses som en föregångare till bland annat modulatorböckerna.²²³ Relationen till de senare böckerna kan utvecklas, men en av likheterna består i att *Claviers de Couleurs* utgick från en oändlig mängd – den oändliga mängden färger (i modulatorsystemets fall den oändliga mängden mått) – och presenterade ett begränsat urval för arkitekten att arbeta med. Boken bestod av en kort inledande text av Le Corbusier, presentationer av fyrtiotre olika färgtoner och stansade mallar med vilka man kunde prova kombinationer av olika färger. En annan aspekt som för tankarna till de betydligt mer spridda modulatorböckerna är hur Le Corbusier beskrev publikationen som ett arbetsredskap för den moderna arkitekturen:

Denna färgklaviatur vädjar till det personliga initiativet, efter att ha ställt det på säker mark. Jag tror att den skall kunna bli ett exakt och effektivt arbetsredskap för den moderna bostaden som tillåter ett ration-

nämner en *bok* för Salubra i ett brev till sin mor i april 1931. Arthur Rüegg (ed), *Polychromie architecturale, Le Corbusiers Farbenklaviaturen von 1931 und 1959*. 3 vols. Basel: Birkhäuser, 1997; LC till Joseph Behrens, 19 jan 1931, FLC, E1 (7), 73, transkriberat i LC, *Choix de lettres*, 2002, s 212; LC till modern (Marie Jeanneret), april 1931, FLC, R2 (1), 118.

222. ”L’ÉQUIPEMENT DE LA CIVILISATION MACHINISTE”. LC, *Précisions*. 1930, s 269.

223. Liksom modulatorsystemet kom LC:s färgstudier att resultera i två publikationer. Dessa svårtillgängliga och speciella utgåvor har presenterats i ett faksimilliknande arbete utgivet av Rüegg. Det påkostade verket i tre volymer är inte någon faksimilåtergivning i strikt mening, men presenterar originalutgåvorna på ett utförligt och noggrant sätt. LC, *Salubra, Claviers de Couleurs*, [1931]; Le Corbusier, *La deuxième collection Salubra*. Basel: Salubra, [1959]; Rüegg (ed), *Polychromie architecturale, Le Corbusiers Farbenklaviaturen von 1931 und 1959*, 1997. Gällande modulatorsystemet och Le Corbusiers arbete med mått, se Linton, *Om arkitekturens matematik*, 1996.

ellt fastställande av en strikt arkitektonisk polykromi i överensstämmelse med naturen och vars och ens djupare behov.²²⁴

Med den formuleringen ansluter arbetet också väl till det omfattande teoretiska projektet för Ville radieuse. Även om inte färgvalskartan lyfts fram i *La ville radieuse* utgör den exempel på vad som nämns i undertiteln till boken: ett ”element i en stadsbyggnadsdoktrin för att utrusta maskinsamhället”.²²⁵

Byggnaden och staden

Under sommaren 1931 var planscherna för Ville radieuse utställda på Deutsche Bauausstellung i Berlin.²²⁶ I juli 1931 publicerade Le Corbusier den sjätte artikeln på listan över de åtta artiklarna för *La ville radieuse* (1935), ”Descartes est-il américain?”, och månaden därpå reste han för andra gången till Alger. Denna gång var det en semesterresa som han genomförde med Pierre Jeanneret.²²⁷ De färdades i bil genom Spanien ner mot Afrika, åttatusen kilometer på tjugosex dagar, vilket Le Corbusier senare berättade i den reseskildring som publicerades i ett följande nummer av *Plans*.²²⁸ Där – i

224. ”Ces claviers de couleurs font appel à l’initiative personnelle, après l’avoir placée sur des bases authentiques. Ils me paraissent pouvoir devenir un instrument de travail exact et efficace qui permettra d’établir rationnellement, dans la demeure moderne, une polychromie strictement architecturale, accordée à la nature et aux nécessités profondes de chacun.” LC, *Salubra, Claviers de Couleurs*, [1931].

225. Le Corbusier, *La ville radieuse, Éléments d’une doctrine d’urbanisme pour l’équipement de la civilisation machiniste*. Paris: Éditions de l’Architecture d’Aujourd’hui, 1935.

226. Utställningen varade mellan maj och augusti. På foton i *La ville radieuse* (1935) kan man urskilja några av planscherna (där anges felaktigt att utställningen ägde rum 1932), men det är mig veterligen okänt exakt hur många, eller vilka av dem som ställdes ut. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 212.

227. Resan finns skildrad i Gerber. *L’Algérie de Le Corbusier, les voyages de 1931*, 1993.

228. Le Corbusier, ”Retours ... ou l’enseignement du voyage – Coupe en travers, Espagne. Maroc. Algérie. Territoire du Sud.”, *Plans*, 8 (1931). Gerber hävdar att

julinumret – publicerades också den första artikeln för *La ville radieuse* (1935) som gick utöver de åtta artiklar vilka varit med på listan som presenterades i februari: ”En ny stad ersätter den gamla” (*Une nouvelle ville remplace une ancienne ville*). Likväl var den numrerad som artikel sju i den nämnda serien ”Mot den *Strålande staden*” och man kan förmoda att Le Corbusier än så länge följde idén att låta boken utgöras främst av artiklarna i *Plans*, även om han modifierade sådant som artikelordning och titlar.²²⁹ Det är uppenbart att det vid sidan av bokprojektet hela tiden fanns andra krävande arbetsuppgifter att ta sig an. I början av september hade Le Corbusier blivit tillfrågad om att delta i den internationella tävlingen för ett Sovjetpalats (*Palais des Soviets*) i Moskva. Idén om ett stort samlande nationellt monument för alla sovjeter – eller ryssar – hade föregångare under tiden även före revolutionen och manifesterade sig nu i en internationell inbjuden tävling för tre sovjetiska och nio utländska arkitekter eller arkitektgrupper. Inlämningen var satt till den första december, ett datum Le Corbusier fick uppskjutet till den 15 december.²³⁰ Arbetet med palatset utgjorde ett betydelsefullt steg i Le Corbusiers tänkande kring en stor byggnads relation till staden. Trots att projektet markerade slutet på de arbeten Le Corbusier utförde för Moskva lät han Sovjetpalatset inleda presentationen av stadsplanearbeten för den sovjetiska huvudstaden i *La ville radieuse* (1935).²³¹ I projektet studerade han relationen mellan trafik och stora människoflöden, samt hur den kringliggande staden skulle upplevas från byggnaden. På så sätt fick han möjlighet att i projektform pröva och ompröva viktiga delar av sitt tänkande. I sin lösning utgick han från trafikseparering, ramper och byggnadskroppar upphöjda

siffran är överdriven, se Gerber. *L'Algérie de Le Corbusier, les voyages de 1931*, 1993, s 445.

229. Le Corbusier, ”Une nouvelle ville remplace une ancienne ville”, *Plans*, 8 (1931). Listan från februari löd som bekant: ”1. – Invite à l’action. // 2. – Menace sur Paris. // 3. – Vivre ! (respirer). // 4. – Vivre ! (habiter). // 5. – Mort de la rue. // 6. – Descartes est-il américain ? // 7. – La guerre aérienne sur la ville. // 8. – Recherche d’un état de conscience moderne.” LC, ”Menace sur Paris”, *Plans*, 2 (1931).

230. För en beskrivning av arbetsprocessen, se Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l’URSS*, 1987, s 204-245.

231. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 288-291.

på pilotis. Byggnadskomplexet inbegrep flera auditorier, det största för 15.000 personer, och det skulle dessutom kunna samla 50.000 personer för friluftsmöten. Det var en väldig byggnad med en sammansatt relation till staden, och där Le Corbusier strävade efter att utveckla tekniska lösningar för konstruktion, akustik, ventilation och uppvärmning.

I samma period påbörjades också uppförandet av en byggnad som i liten skala kan ses som en realisering av flera av de principer som tillämpades i projektet för Sovjetpalatset. I november lades grundstenen för Pavillon Suisse i Cité Universitaire i Paris.²³² Det var ett studenthem, det vill säga ett slags flerbostadshus som också hade gemensamhetslokaler på ett sätt som kunde påminna om ett kollektivhus. Bostadsdelen var upphöjd på pelare och byggnaden inbegrep nya strukturella lösningar som stålstomme och fasad klädd med betongplattor. Det var också en byggnad som manifesterade Le Corbusiers nya inriktning mot naturmaterial och mer organiska former, något man kunde ana även i projektet för Sovjetpalatset. Båda projekten var som nämnts delvis upphöjda över marken, för att skapa ett oberoende i förhållande till stadens rörelser. Upphöjningen var också gjord med avsikt att frigöra stadsmiljön visuellt och tillåta utblickar mot omgivande stadsrum. I Pavillon Suisse var emellertid pilotis ersatt av grova pelare i rå betong på ett sätt som förebådade unité d'habitation-byggnaderna efter kriget. Pavillon Suisse, som invigdes i juli 1933, kan betraktas som en av de centrala byggnaderna i Le Corbusiers produktion och även om den inte finns nämnd i *La ville radieuse* utgjorde byggnaden en erfarenhet av betydelse för hans stadsbyggnadstänkande också långt efter att boken publicerats.²³³

232. Grundstenen lades 14 november 1931. Se Ivan Zaknic, *Le Corbusier, Pavillon Suisse, The biography of a building : Biographie d'un bâtiment*. Basel: Birkhäuser, 2004, s 178-180.

233. Invigningen skedde 7 juli 1933. LC hade involverats i projektet under 1930, lämnat sitt första förslag i 14 jan 1931, men blivit officiellt bekräftad som arkitekt först 14 feb 1931. En tidig studie och analys av byggnaden publicerade av William Curtis 1981. En utförlig monografi publicerades av Ivan Zaknic 2004. William J. R. Curtis, "Ideas of structure and the structure of ideas: Le Corbusier's Pavillon Suisse, 1930-1931", *Journal of the Society of architectural historians*, 4 (1981); Zaknic, *Le Corbusier, Pavillon Suisse, The biography of a building*, 2004, s 75-93, 216-223.

Polemik - Korståg

Under 1931 skulle den pågående polemiken med Beaux-Arts-arkitekterna sätta nya avtryck i Le Corbusiers skrivande. Bland annat publicerade han en andra utgåva av den skrift från 1928 – *Requête* – där han kritiserat handläggningen av tävlingen för huvudkontor för Nationernas förbund.²³⁴ Bakgrunden till nyutgåvan var att man under 1929 valt en ny tomt – Parc de’Ariana – för uppförandet av byggnaden. Den nya tomten var tillbakadragen från Genève-sjön, och man bad de arkitekter som placerat sig bäst i tävlingen att komma med nya förslag för dessa nya förutsättningar. Le Corbusier och Pierre Jeanneret bearbetade sitt tidigare projekt och Le Corbusier presenterade det för de ansvariga i april 1929. Trots att han upplevde att hans synpunkter mottogs med stort intresse, blev det de tidigare valda ”akademi-arkitekterna” som återigen utsågs att rita byggnaden. De hade förändrat sitt tidigare projekt, och på ett sätt så att Le Corbusier uppfattade att de hade kopierat hans och Pierre Jeannerets idéer. Detta fick honom att publicera en ny utgåva av den lilla skriften *Requête* (1928), där han utökade kritiken av det ursprungliga tävlingsförfarandet med en kritik av vad han nu uppfattade som ett plagiat.²³⁵

Då det i de definitiva planer enligt vilka Palais des Nations för närvarande håller på att uppföras inte längre återstår någonting av de fyra ursprungliga projekten, skall det visas i den andra delen av denna inlägg – för att tydliggöra den skada som Le Corbusier och hans kompanjon blivit offer för – att denna byggnad, såväl i sammansättningen av sina konstituerande element som i enskilda tekniska avseenden, är ett rent

234. LC, *Une maison – un palais*, 1928, s 198-214; Le Corbusier, *Requête de MM. Le Corbusier et P. Jeanneret à M. le Président du Conseil de la Société des Nations*. 1928. Revid nyutg. Paris, 1931.

235. Den nya skriften byggde på den gamla men var omdisponerad och omarbetad, med såväl nya som borttagna partier. Den var signerad och daterad 2 juli 1931, och då av LC själv. Detta till skillnad från den tidigare skriften från 1928 som var signerad och daterad av LC och Pierre Jeanneret tillsammans. Le Corbusier, *Requête de MM. Le Corbusier et P. Jeanneret à M. le Président du Conseil de la Société des Nations*. 1928. Revid nyutg. Paris, 1931.

och skärt plagiat av projekten utförda av Le Corbusier och hans kompanjon.²³⁶

De fyra ”ursprungliga projekten” Le Corbusier refererar till var tävlingsförslagen från de arkitekter som blivit utsedda att, under Henri-Paul Nénots och Julien Flegenheimers ledning, ansvara för uppförandet av Palais des Nations.²³⁷ I den nya utgåvan av *Requête* (1931) bifogade Le Corbusier en samling scheman där han visade hur samtliga dessa projekt på fyra väsentliga punkter skilde sig från hans eget projekt. Han hävdade sedan att det slutgiltiga projektet för den nya tomten – utarbetat under Nénot²³⁸ – på alla fyra punkter närmat sig hans eget förslag. Han hänvisade också till hur han presenterat sina förslag i en mängd olika sammanhang, inte minst i sina egna skrifter, och att likheterna därför inte kunde vara någon tillfällighet utan måste handla om en medveten kopiering.²³⁹

Senare på hösten 1931 intensifierades polemiken med de konservativa arkitekturkrafterna, stridigheter som skulle leda fram till, och som även gav den direkta impulsen till, publicerandet av boken *Croisade ou le Crépuscule des Académies* (”Korståg eller Akademiernas skymning”) två år senare.²⁴⁰ I ett

236. ”Il sera démontré dans la 2e partie de cette requête pour exposer la faute et le préjudice dont M. Le Corbusier et son associé sont victimes, qu’à l’heure actuelle, alors que plus rien des quatre projets primitifs ne subsiste dans le plan définitif du Palais actuellement en cours de construction, celui-ci est, tant dans l’ensemble de ses éléments constitutifs que dans les particularités techniques essentielles, un pur et simple plagiat des projets de M. Le Corbusier et de son associé.” LC, *Requête de MM. Le Corbusier et P. Jeanneret*, 1931, s 11.

237. De fyra projekten var utförda av Henri-Paul Nénot och Julien Flegenheimer; Carlo Broggi, Giuseppe Vaccaro och Gino Franzini; József Vágó; Camille Lefèvre.

238. Nénot och Flegenheimer var gemensamt ansvariga för samarbetsprojektet för den första tomten, medan Nénot utsågs till ansvarig arkitekt för arbetet på den andra tomten i mars 1929.

239. Bland skrifterna hänvisade LC till *Une maison – un palais* (1928) och LC & Jeanneret, *Ihr gesamtes Werk von 1910-1929* (1930). Han hänvisade också till att plagiatet uppmärksammats i en artikel i *Schweizerische Bauzeitung* under 1930. LC, *Requête de MM. Le Corbusier et P. Jeanneret*, 1931, s 24.

240. Le Corbusier, *Croisade ou le Crépuscule des Académies*. Paris: Éditions Crès, 1933.

brev till modern precis efter det att arbetet med Sovjetpalatset avslutats i december 1931 gav Le Corbusier glimtar från några skeenden i denna turbulenta period.²⁴¹

Det finns skäl till min tystnad: Jag har nedkommit med Sovjetpalatset. Vilket arbete: tre månader med femton ritare som arbetar till två på natten och på söndagarna. [...]

Samtidigt: ännu fler alltmer ansvarsfulla uppgifter. Kommittén för PLANS håller på att bli en plats där någonting skapas. [...]

Jag tror att Genève [Palais des Nations] är kört och jag är lättad över det, jag kan äntligen lämna det där tvivelaktiga sammanhanget. Det har städats ut av Palais des Soviets. Det är där som jag tror på framtida uppdrag.

Och i måndags kväll var det Salle Pleyel, fylld till brisningsgränsen, folk stående i fulla korridorer och åttahundra personer kvar på gatan.

Och därinne, ett oväsen utan like, obeskrivligt, enormt. Ett vrålande uppträdande under fyra timmar, som i all anspråkslöshet gällde mig själv.

Och att hålla detta stången när den väldiga salen översköljer en med dånet från ett vattenfall, att bjuda tystnad, få tystnad, och då, inför detta anhang av inpiskade skrikhalsar (Ecole des Beaux-Arts mobiliserad av Le Maresquier), finna rätt tankar, formulera dem, när man alltså inte kan tala utan måste skrika för full hals.²⁴²

241. Projektet avslutade 15 dec 1931 och lämnades till ryska ambassaden i Paris den 22 i samma månad. Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 224.

242. "Il y a des raisons à mon silence: Me voici accouché du Palais des Soviets. Quel boulot: trois mois avec quinze dessinateurs travaillant jusqu'à 2 h de la nuit et tous les dimanches. [...] Entremêlé à tout cela, des préoccupations de plus en plus sévères. Le comité des PLANS devient un lieu où se préparent des choses. [...] Je pense que Genève est foutu. J'en suis soulagé, je suis enfin décollé de ce monde équivoque. Le Palais des Soviets a fait le nettoyage. C'est la que je présume des tâches futures. Et il y eut lundi soir la Salle Pleyel, bondée à l'écrasement, gens debout plein les couloirs et huit cents personnes demeurant dans la rue. Et dedans, un chahut inimaginable, indescriptible, colossal. Une bataille hurlante pendant 4 heures, dont j'étais l'enjeu, en toutes modestie. Depuis la scène, tenir tête à cela quand par

Diskussionskvällen i Salle Pleyel, som Le Corbusier berättade om, var organiserad av den nystartade tidskriften *L'architecture d'aujourd'hui*.²⁴³ Några månader senare, den 14 mars 1932, höll professorn och Beaux-Arts-arkitekten Gustave Umbdenstock en föreläsning i Salle Wagram som ytterligare manifesterade de konservativas kritik av den moderna arkitekturen.²⁴⁴ Även om Le Corbusier inte var personligen närvarande vid föreläsningen blev den en viktig utgångspunkt för honom i det fortsatta bemötandet av kritiken, ett engagemang som alltså resulterade i boken *Croisade*, publicerad i september 1933. Den första delen i den collageaktigt sammansatta boken är daterad i juni 1932 och redan på första sidan utpekas Umbdenstock som ledare för de konservativa krafternas ”heliga krig”.²⁴⁵ I en bilddel i mitten av boken kommenteras flera av Umbdenstocks arkitekturprojekt, och boken avslutas med en transkription av den nämnda föreläsningen där Le Corbusier skrivit anmärkningar i marginalen. Boken ger prov på såväl nyanserade försök att ta sig an Umbdenstocks tänkande som förenklingar och bitande ironi. Också undertiteln på boken – Akademiernas skymning – tycks rymma en förbindelse till Umbdenstocks framträdande. Några dagar efter att den senare föreläst skriver Le Corbusier ett brev till *Plans*-medarbetaren Pierre Winter där han bland annat talar om Sovjetpalatset och sina planer för Alger. Han menar att samhällets grundvalar prövas i sådana projekt och skriver att man inför realiteten hos samtidens problem ”får en uppskattning av skymningen

son immense plafond, la salle vous inonde d'un vacarme de cataractes, imposer le silence, l'obtenir, et alors, face à cette meute de hurleurs patentés (l'École des Beaux Arts mobilisée par Le Maresquier), trouver des idées adéquates, trouver leur forme, quand, au lieu de parler, il faut hurler à plein gosier.” LC till modern (Marie Jeanne-
ret), 15 dec 1931, FLC, R2 (1), 138, transkriberat i LC, *Choix de lettres*, 2002, s 218-219.

243. Se Jean-Claude Vigato, ”Académisme”, i Jacques Lucan (ed), *Le Corbusier, une encyclopédie*. Paris: Centre Pompidou, 1987; Jean-Claude Vigato, ”Croisade”, i Jacques Lucan (ed), *Le Corbusier, une encyclopédie*. Paris: Centre Pompidou, 1987.

244. Föreläsningen var anordnad av Franska Handelskammaren. Förutom Umbdenstock föreläste Louis Hourticq, medlem av Académie de Beaux-Arts. LC, *Croisade*, 1933, s 7.

245. 15 juni 1932. Se LC, *Croisade*, 1933, s 7-38.

hos en [föråldrad] civilisation och de nya tidernas gryning".²⁴⁶ Det verkar inte orimligt att tänka sig att ordet "skymning" här är knutet även till den äldre akademi-traditionens möte med det nya så som det manifesterades i Umbdenstocks föreläsning.

Rent kronologiskt placerar sig *Croisade* i den period då Le Corbusier redan börjat tillämpa idéerna kring Ville radieuse i såväl texter som projekt, och i bokens bibliografi nämns att publikationen *La ville radieuse* är "under arbete" (en préparation).²⁴⁷ Le Corbusier skriver i inledningen att *Croisade* kan förefalla "utan syfte" eftersom den inte presenterar någonting nytt utan endast utgör ett försvar.²⁴⁸

Likväl är det den första egna boken där han nämner Ville radieuse. Han publicerar också en av de planscher som utgjorde första steget i utvecklingen av den nya stadsbyggnadsteorin. Dessutom visar han ett modellfoto för en av de första viktiga tillämpningarna av Ville radieuse, Plan Obus för Alger. Samtidigt sker detta utan någon egentlig teoretisk förklaring. Man får förmoda att han ansåg Ville radieuse redan etablerad genom artiklarna i *Plans* och att den här inte behövde någon vidare introduktion.

I anslutning till Le Corbusiers hänvisning till *Croisade* som ett försvar kan man notera att han redan två år tidigare publicerat en text som också i titeln uttryckte detta "Défence de l'architecture" ("Försvar för arkitekturen").²⁴⁹ Den gången var det istället ett försvar mot en anklagelse om att inte vara tillräckligt framåtsträvande, en diskussion som gällde bland annat Le Corbusiers Mundaneumprojekt (1928-1929), ett kulturcenter med en mastabaliknande huvudbyggnad proportionerad med gyllene snittet. Le Corbusiers

246. "Ici l'on mesure le crépuscule d'une civilisation et l'aube des temps nouveaux. LC till Pierre Winter, 19 mars 1932, FLC, A2 (3), 43.

247. LC, *Croisade*, 1933, s 4.

248. "Ce livre peut paraître sans but, puisqu'il n'apporte pas une construction nouvelle et qu'il n'est rien plus qu'une 'défense'." LC, *Croisade*, 1933, s 3.

249. Texten publicerades på tjeckiska 1931 och på franska först efter *Croisade* (1933), i december 1933. Le Corbusier, "Obrana architektury, Odpoved' K. Teigovi" *Musaion*, 2 (1931); Le Corbusier, "Défense de l'architecture". 1931. Utg på franska. *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933).

text är av intresse i det här sammanhanget också eftersom den hör till en av ytterst få av hans artiklar som översatts till svenska.²⁵⁰

För att ytterligare vidga perspektivet på *Croisade* kan man nämna att Le Corbusier redan under tiden i La Chaux-de-Fonds intagit en kritisk hållning till utbildningsinstitutionerna.²⁵¹ Den första offentliga manifestationen av denna kritik i bokform kan sägas uppträda i *Mot en arkitektur* där Le Corbusier attackerade Beaux-Arts-institutionerna på ett bitvis mycket aggressivt sätt. *Korståg*, som publicerades precis ett decennium senare, kan betraktas som ett slags sammanfattande kommentar av den kritiken – och där Le Corbusier nu utifrån en ny situation upprepade sin övertygelse att de traditionella akademierna befann sig i slutet av sin historia, i ”skymningen”. Boken var dessutom den åttonde och sista som publicerades i serien Collection de L’Esprit Nouveau, som inletts med *Mot en arkitektur*. I den senaste av böckerna noterar Le Corbusier för övrigt att de fenomen som han menade utmärkte Beaux-Arts-institutionerna – att arbeta utifrån ”absoluta” sanningar och utan eftertanke – också börjar visa sig hos företrädare för den moderna arkitekturen.²⁵² Liksom de två andra publikationerna från inledningen av 1930-talet – *Précisions* (1930) och *[G]esamtes Werk von 1910-1929* (1930) – kan *Croisade* sägas vara både ett slags avslutning och ett slags hänvisning framåt i tiden. Alla tre böckerna rymmer på ett tydligt sätt referenser till en tidigare period, men pekar i sin ansats, både direkt och indirekt, framåt i

250. Texten översattes av Janne Ahlin och har publicerats i två olika sammanhang. Le Corbusier, ”Till arkitekturens försvar” (1931) sv. övers. i *Le Corbusier och Stockholm*, Winter, Karin, ed. (1987); Le Corbusier, ”Till arkitekturens försvar” (1931) sv. övers. 1987. *Mama*, 7 (1994).

251. Den kritiska hållningen framträder i både brev och texter. Samtidigt kan nämnas att han under tiden i La Chaux-de-Fonds själv undervisade och bidrog till en broschyrliknande publikation som försvarade den institution där han var verksam: *Un mouvement d’art à la Chaux-de-Fonds, à propos de la Nouvelle Section de l’Ecole d’Art*. La Chaux-de-Fonds, 1914. För en utförligare behandling av LC:s relation till skolinstitutionerna se Johan Linton, ”Institutionen och ensamheten : Le Corbusiers arkitektutbildning”, *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 28-29 (2009).

252. Som när han i *Korståg* jämför kullvälta järnvägsvagnar med nybyggda modernistiska bostadsområden, och rekommenderar de unga arkitekterna att hellre studera Parthenon än sådan ”modern” arkitektur. LC, *Croisade*, 1933, s 55-57.

tiden. I det avseendet kan man också nämna att *Croisade* innehåller en kort men mycket viktig självbiografisk text där Le Corbusier kommenterar sitt ursprung. Syftet är att framhålla både hans bakgrund som hantverkare och hans franska tillhörighet.

Mina motståndare, utan att vara helt klara över sina källor, tycker om att göra gällande att jag är utlänning. [...] Men de har fel. Jag är fransk medborgare (genom ansökt medborgarskap²⁵³) och schweizare genom födseln. [...] Kring 1350 genomförde fransmännen i norr en enorm slakt på fransmännen i söder för att de senare uttryckt frihetsivrande idéer i vissa religiösa frågor [...]. Några lyckades emellertid rädda sig i exil till landområden [...] som för övrigt öppnades för dem av franska prinsar [...]. [...]

Allt detta är enbart och en gång för alla skrivet för att förklara det djupgående skälet till min oövervinnerliga dragning till Medelhavet. Efterforskningen kring min härstamning har givit en förklaring på den orubbliga attraktion som jag känner inför rena former i rummet, och renhet i tanken. Så som också den totala friheten i mitt tänkande och den idealistiska sida som i alla tider på ett grundläggande sätt utmärkt invånarna i de karga bergstrakterna i Jura.²⁵⁴

253. LC ansökte om att bli, och blev, fransk medborgare i samband med att han gifte sig med en fransk kvinna, Yvonne Gallis, 1930.

254. "[M]es antagonistes, pas tout à fait certains de leurs sources, aiment à faire savoir que je suis un étranger. [...] Mais ils sont dans l'erreur. Je suis citoyen français (de naturalisation) et citoyen suisse de naissance. [...] Vers 1350 les Français du Nord massacrèrent si copieusement les Français du Sud, parce qu'ils avaient manifesté des idées libertaires sur certains points de doctrine religieuse [...]. Certains purent se sauver toutefois : des terres d'asile leur étaient ouvertes [...] par des princes français d'ailleurs [...]. [...] D'ailleurs, tout ceci n'est écrit ici, une fois pour toutes, que pour expliquer la raison profonde de mon attraction invincible vers la Méditerranée. Cette recherche de filiation m'explique l'inflexible attirance qu'opèrent sur moi les formes pures dans l'espace, et la pureté dans la pensée. Et aussi ma liberté totale de penser et ce certain côté idéaliste qui fut de tout temps le caractère fondamentale des habitants des rudes Montagnes neuchâteloise." LC, *Croisade*, 1933, s 33-34.

Detta är första gången som Le Corbusier i någon av sina böcker så tydligt ger uttryck för synen på sin genealogiska förbindelse med medelhavsområdet – en idé som skulle bli av betydelse i det skrivande som under resten av hans karriär fick allt större självbiografiska inslag.²⁵⁵ Det nämns här för att visa på den betydelse perioden kring Ville radieuse har för Le Corbusiers skrivande generellt. Det är intressant att se hur idén om den genealogiska förbindelsen till Medelhavet inledningsvis presenteras i ett sammanhang som på olika sätt har att göra med frågor om offentlig legitimitet.²⁵⁶ När det gäller hela den polemik med akademien och de konservativa arkitekturmiljöerna som *Korståg* är ett uttryck för så skulle den – som skall demonstreras nedan – återkomma på olika sätt även i *La ville radieuse*.

Stadsplaner

Under 1932 utvecklade Le Corbusier sitt arbete med de internationella stadsplanerna. På våren inledde han på allvar arbetet med Alger och i mars daterades de första studierna för den väldiga strukturen av vägbanor, bostads- och kontorsbyggnader. Genom de suggestiva och mycket spridda modellfotona kom dessa tidiga studier – Le Corbusier kallade projektet för ”Krevadplanen” (Plan Obus) – att utgöra den kanske mest kända varianten av de under ett decennium utvecklade Alger-planerna.²⁵⁷ Ungefär samtidigt med de första planerna för Alger blev det klart att arbetena för Moskva var en återvändsgränd. Resultatet av tävlingen för Sovjetpalatset visade på en förändring av landets arkitekturpolitik mot konservatism och klassicism, något som

255. *Korståg* innehåller exempelvis en av de allra tidigaste referenserna i LC:s böcker till François Rabelais, en av de mest betydelsefulla författarna för arkitekten och förbunden med hans idé om ett ursprung i Sydfrankrike. Se vidare LC, *Croisade*, 1933, s 33; Johan Linton, ”Le Corbusiers följeslagare : en arkitekt och litteraturen”, *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 13 (2005).

256. För en ytterligare diskussion kring LC:s relation till sitt ursprung, se Johan Linton, ”Arkitekturens hemvist, Le Corbusier och horisonten”, *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 10 (2004).

257. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 236. För ytterligare behandling av LC:s planer för Alger, se redogörelsen för innehållet i boken nedan.

verkar ha gjort Le Corbusier ursinnig. Jurybeslutet togs den 28 februari 1932 och en av Le Corbusiers tidigaste skrivna reaktioner är en kommunikéliknande anteckning från den 10 mars.²⁵⁸ Den korta texten avslutas med ett karakteristiskt ironiskt omdöme om den neopalladianske förstestipendiaten Ivan Zjoltovskij: ”Herr Zjoltovskij är en mycket skicklig arkitekt”.²⁵⁹ Tre dagar senare skrev han till en av sina kontakter i Sovjet, den tidigare kommissarien för upplysningsväsendet Anatolij Lunatjarskij, och påpekade att den proletära sovjetiska folkrepubliken nu valde arkitektur i en stil som tidigare användes av de italienska renässansfurstar som förtryckte folket.²⁶⁰ I brevet refererade Le Corbusier till affären med huvudkontoret för Nationernas Förbund, och som en ytterligare hänvisning till aktualiteten hos motsättningarna mellan nytt och gammalt kan man notera att brevet skickades dagen innan Umbdenstock höll sin redan behandlade föreläsning mot den moderna arkitekturen i Salle Wagram.²⁶¹ Resultatet utgjorde säkert en indikation på den förändring av arkitektursituationen i Sovjet som ungefär samtidigt bidrog till att förberedelserna för det CIAM-möte (det fjärde) som planerades för Moskva avbröts.²⁶² Man kan notera att Le Corbusier redan innan tävlingsutgången hade börjat vända sig till fler länder där han hoppades på intresse för sina arkitekturidéer. I början av mars hade han fått brev från den italienske

258. Juryn fattade sitt beslut 28 feb och nyheten verkar ha nått LC omkring den 10 mars. Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 230, 233.

259. ”M. Joltowsky est un architecte de véritable talent”. Anteckningen är transkriberad i Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 233.

260. LC till Anatolij Lunatjarskij, 13 mars 1932. Delvis transkriberat i Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 233.

261. LC skulle senare dra paralleller också till tävlingen om Palazzo Littorio i Rom 1933-1934. Även det var en tävling om en viktig offentlig byggnad där ett traditionellt förslag valdes framför ett modernt. Se exempelvis brevet LC till Alberto Magrini, 15 jan 1935; transkriberat i Mimita Lamberti, ”Le Corbusier e l'Italia (1932-1936)”, *Annali della scuola normale superiore di Pisa*, Ser 3, Vol 2, 2 (1972), s 867-868.

262. Se exempelvis Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'URSS*, 1987, s 236. Det var först på våren 1933 som man slugiltigt beslutade om att inte förlägga det fjärde mötet i Moskva.

arkitekten Guido Fiorini, som han träffat i Paris året innan. Fiorini trodde sig kunna ordna föreläsningar åt honom i Italien, och då eventuellt i närvaro av Mussolini.²⁶³ Även om Le Corbusier uttryckte sitt intresse så skulle besöket i Italien dröja. I slutet av mars reste han i stället till Barcelona där han gjorde de första skisserna till omgestaltningen av den katalanska huvudstaden.²⁶⁴ Strax senare inledde han också arbetet med den enda egentliga stadsplan han gjorde för hemlandet Schweiz (om man undantar ungdomens arbete med La Chaux-de-Fonds): ordnandet av Rive droite i Genève.²⁶⁵ Det var i princip samtidigt med färdigställandet av Immeuble Clarté i Genève, Le Corbusiers första realiserade flerbostadshus, och som kan betraktas som ett slags modell för bostadshusen i Ville radieuse.²⁶⁶

Paris

Le Corbusier skulle vidare fortsätta med sina planer för Paris. Ännu i *Précisions* (1930) hade han lyft fram Plan Voisin som sin aktuella plantanke för

263. Guido Fiorini till LC, 3 mars 1932. Brevet finns transkriberat i Lamberti, "Le Corbusier e l'Italia (1932-1936)" (1972), s 852-853.

264. Se exempelvis Jordi Oliveras i Samitier, "Viatge de 1928, viatge de 1931, CIRPAC, Barcelona 1932", i *Le Corbusier i Barcelona*. Fernando Marzá (ed). Barcelona: Fundació Caixa de Catalunya, 1988; Jordi Oliveras Samitier, "Barcelone: Le Corbusier et le GATEPAC", i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987. Se också behandling av Barcelona i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* (1935) nedan.

265. Se Armand Brulhart, "Villereuse et rive droite, Le Corbusier Urbaniste", i *Le Corbusier à Genève 1922-1932, projets et réalisations*. Isabelle Charollais, André Ducret (eds). Lausanne: Editions Payot, 1987. Se även behandlingen av Genève i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* nedan.

266. Inflyttningen i huset skall ha börjat sommaren 1932. Armand Brulhart, Pierre Jéquier "Folio 4, Tableau synoptique, Le Corbusier à Genève 1922-1932", i *Le Corbusier à Genève 1922-1932, projets et réalisations*. Isabelle Charollais, André Ducret (eds). Lausanne: Editions Payot, 1987. Se också kommentaren nedan (under rubriken Förseningar och fortsatt arbete) kring specialnumret av tidskriften *L'art en Suisse*: Le Corbusier, *La maison de verre, immeubles "clarté"*. *L'art en Suisse*, 4/5 (april-maj 1933).

Paris men nu förnyades idéerna om den franska huvudstaden väsentligt genom en tillämpning av de nya principerna för Ville radieuse. Den utlösande orsaken till att Le Corbusier återigen tog sig an utvecklingen av Paris hade att göra med planerna på att ordna en världsutställning i Paris 1937. Så fort han fick höra talas om detta började han skriva om den planerade utställningen i ett antal artiklar avsedda att publiceras i *Plans* med början i juni. När han sedan i maj 1932 fick en bättre bild av hur förberedelserna kring utställningen var organiserade valde han att skjuta upp publicerandet av artiklarna och i stället vända sig med sina tankar direkt till den ansvariga kommittén.²⁶⁷ Resultatet blev den lilla, relativt okända, men viktiga, broschyren *1937, Expo. int. de l'habitation Paris*, från 1932, där han för första gången i tryck presenterade idéer för förnyelse av Paris som byggde på Ville radieuse.²⁶⁸ Med publikationen föreslog Le Corbusier en annan inriktning för utställningen, nämligen att den skulle bli en bostadsutställning. Han föreslog att man skulle uppföra ett gigantiskt bostadskvarter i meanderslinga (en redent), i Bois de Vincennes öster om staden. I anslutning till kvarteret skulle man uppföra olika servicebyggnader för utställningen, och hela anläggningen skulle kopplas till Den stora huvudleden (la grande traversée), den väldiga öst-västliga genomfartsled som han menade att man samtidigt borde börja skapa i Paris. En stor korsande trafikled var en tanke som fanns närvarande redan i Plan Voisin, och som han behandlat utförligt i tryck redan i publikationen *Mot maskinepokens Paris* (Vers le Paris de l'époque machiniste) från 1928.²⁶⁹ Projektet för utställningen 1937 är ett exempel på hur Le Corbusier uttryckli-

267. [Le Corbusier], *1937, Expo. int. de l'habitation Paris*. Paris [1932], pärmen. I förordet på pärmen, daterat 15 juni 1932, nämnde LC inte *Plans* uttryckligen, utan talade om "en tidskrift vars redaktion han tillhörde" ("une revue à la direction de laquelle il appartient.").

268. [LC], *1937, Expo. int. de l'habitation Paris* [1932].

269. LC, *Vers le Paris de l'époque machiniste* (1928). En tidig fördjupning av detta tema är gjord av Jean-Louis Cohen i en artikel från 1987. En behandling av författaren finns i tidskriften *Arche*. Jean-Louis Cohen, "Sulle traccie di Hénard", *Casabella*, 531-532 (1987); Johan Linton, "Paris : Bad romance", *Arche*, 34-35 (2011).

gen redovisade olika etapper i ett stadsbyggnadsprojekt och han tänkte sig där att Paris skulle omvandlas till en grönare och tätare stad i fyra olika steg.

Paris dras samman inom sig själv som Ville radieuse, som en Grön stad (88% av ytan planteras). 100% av markytan görs tillgänglig för fotgängarna. Förorterna inkorporeras, vilket löser transportproblemen.²⁷⁰

Broschyren är också intressant då den innehåller en publicerad ritning som tidigt förebådade efterkrigstidens bostadsenheter, de så kallade Unités d'habitation. Le Corbusier visar en sektion genom en byggnad ställd på pilotis där lägenheterna har dubbla våningsplan och ansluter till inre korridorer på varannan våning.²⁷¹ Han föreställde sig fortfarande byggnader som var flera hundra meter långa, men bortsett från det visar sektionen flera av de principer som de senare byggnaderna, de solitära bostadsenheterna, skulle utgå från. I broschyren visas även de gemensamma servicefunktionerna som där är inritade på våningsplanet närmast marken.²⁷²

Le Corbusier berättar dessutom hur han tänkt sig att broschyren 1937, *Expo. int. de l'habitation Paris* skulle inleda en kampanj liknande den han skapade i *L'Esprit Nouveau* före världsutställningen i Paris 1925. Han presenterar här på ett liknande sätt en särskilt formgiven logotyp för utställningen som är placerad i början av artikeln. Så gjorde han i *L'Esprit Nouveau*,

270. "Paris s'est resserré sur lui-même en 'ville radieuse,' en 'ville verte' (88% de surface plantée). Le 100% du sol est aux piétons. Les banlieues se sont résorbées : solution au problème des transports." [LC], 1937, *Expo. int. de l'habitation Paris* [1932], s 16.

271. I Unité d'habitation-huset i Marseille skulle lägenheterna saxas så att korridorerna hamnade på var tredje våningsplan.

272. [LC], 1937, *Expo. int. de l'habitation Paris* [1932], s 7. Mer detaljerade sektioner finns bl a på La ville radieuse-planschen nr 19 som med stor säkerhet gjordes tidigare. Man kan naturligtvis också betrakta redan Immeuble-villas (1922) som ett förebådande av Unités d'habitation, men då utan exempelvis pilotis och inre korridorer. Ett projekt som har mittkorridor men inte pilotis är Projets Wanner (1928). Le Corbusier & Pierre Jeanneret, *Ihr gesamtes Werk von 1910-1929*. Oskar Stonorov & Willy Boesiger (eds). Zürich: Girsberger, 1930, s 36-39, 183-185; Le Corbusier, *The Le Corbusier Archive, Appartement de Beistegui, Cité universitaire—Pavillon Suisse, La ville radieuse, and other buildings and projects, 1930*. H. Allen Brooks (ed). 32 vols, 1982–1984. Vol 8. New York: Garland, 1982, s 530.

och de artiklar som publicerades där med logotypen sattes sedan samman till boken *L'Art décoratif d'aujourd'hui* ("Modern design") som gavs ut 1925.²⁷³ Den här gången fick Le Corbusier aldrig möjlighet att fullfölja den intentionen. Idéförslaget för utställningen publicerades i olika sammanhang, men inte på det sätt som Le Corbusier initialt avsåg, det vill säga genom en serie sammanhållna artiklar.²⁷⁴ Den artikel som kanske främst följde upp vad som förefaller ha varit idén om en löpande publikationsserie utgjordes av ett utdrag ur broschyren publicerat i tidskriften *Prélude* året därpå – en artikel där logotypen också användes.²⁷⁵ Le Corbusier skulle visserligen publicera en bok med anledning av utställningen 1937, men den utgick från själva paviljongen och kan därför snarare jämföras med *Almanach d'architecture moderne* ("Årsbok för modern arkitektur") från 1926, än med *L'Art décoratif d'aujourd'hui* ("Modern design").

Publiceringsprojektet inför utställningen 1937 är intressant av många skäl. Det är ytterligare ett exempel på Le Corbusiers tendens att tänka på lanseringen av sina arkitekturprojekt i termer av publicering. Det är också ett exempel på hur han då använde sig av sina tidigare erfarenheter. Projektet med bostadskvarteret i Bois de Vincennes skulle sedan förgrena sig i två olika riktningar. Le Corbusier skulle fortsätta arbeta med utställningen 1937 och göra successiva förslag som följde den officiella planeringen av utställningen. Han skulle också utveckla idén med ett bostadsområde av typen Ville radieuse för Paris, ett arbete som ledde fram till projektet Saneringskvarter nr 6 (L'îlot insalubre N°6), vilket han bland annat presenterade i broschyren med samma namn 1938.²⁷⁶

273. [LC], 1937, *Expo. int. de l'habitation Paris* [1932], s 1.

274. Projektet presenterades bl a i *La ville radieuse* (1935) och diskuteras nedan i genomgången av bokens innehåll.

275. Le Corbusier, "La Fortune se saisit aux cheveux... Une occasion: 1937", *Prélude*, 4 (1933).

276. [Le Corbusier, Pierre Jeanneret], *L'îlot insalubre N°6*. Paris, 1938. Broschyren är daterad i maj 1938 och en stor del av innehållet – om än något omdisponerat – skulle också publiceras i *Des canons, des munitions?* (1938) som gavs ut några månader senare. Bl a var baksidan på pärmen identisk på de båda publikationerna.

Slutligen kan man peka på hur de båda paviljongerna som Le Corbusier skapade för världsutställningarna i Paris 1925 och 1937 kan förbindas både med hans två första idealstadsprojekt och med hans två viktigaste tidskriftsprojekt. Paviljongen från 1925 innehöll en modell som visade hur projektet En samtidsstad för tre miljoner invånare tillämpades på Paris – det vill säga Plan Voisin. Paviljongen anknöt uttryckligt till tidskriftsprojektet från början av 1920-talet genom sitt namn Pavillon de l'Esprit Nouveau. Paviljongen från 1937 var byggd för att iscensätta en vandring genom en utställning som visade Le Corbusiers teorier – den var som ett slags behållare för presentationen av Ville radieuse. Namnet – Paviljong för de nya tiderna (Pavillon des Temps Nouveaux) – anspelar inte direkt på *Plans*, men det som presenterades i själva paviljongen och dess katalog rymmer en rad hänvisningar till Le Corbusiers bidrag i tidskriften.

På hösten 1932 publicerades också den femte volymen i serien från *L'architecture vivante*.²⁷⁷ Där märks nu tydligt Le Corbusiers rörelse mot projekt knutna till staden och stadsbyggnadsfrågor. I den rika volymen presenteras en text om Plan Obus i Alger och dessutom en återgivning av innehållet i broschyren för Parisutställningen 1937 – om än omdisponerad och utan en del av bildmaterialet.²⁷⁸ Därefter följde ett rikt presentationsmaterial för Plan Obus, Sovjetpalatset och Porte Maillot, samtliga exempel på ambitiösa stadsbyggnadsstudier. Enda undantaget från inriktningen mot staden var den lilla villan som Le Corbusier ritade åt Hélène de Mandrot i Au Pradet i Var.

277. Le Corbusier, P. Jeanneret, *Extrait de "L'architecture vivante", Cinquième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1932.

278. Le Corbusier, Pierre Jeanneret, "Plan d'aménagement de la ville d'Alger 1931-1932", i *Extrait de "L'architecture vivante", Cinquième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1932. Återgivningen av texten för utställningen presenteras som "Utdrag ur Brochyr '1937'" (Extrait de la Brochure "1937"). Le Corbusier, Pierre Jeanneret, "'1937' Proposition de programme pour l'exposition d'art décoratif projetée pour 1937", i *Extrait de "L'architecture vivante", Cinquième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1932.

Stockholm

Under 1933 skulle Le Corbusier fortsätta att arbeta med internationella stadsplaner. Tidigt 1933 involverades han i den internationella tävlingen om planen för Nedre Norrmalm som kom att inta en viktig plats i den kommande publikationen om *Ville radieuse*.²⁷⁹ Han deltog också i en annan tävling, för Antwerpen, ett arbete som kom att utgöra ett centralt exempel i den kommande boken.²⁸⁰ Båda utgjorde exempel på tillämpningen av *Ville radieuse* i anslutning till befintliga städer. Dessutom arbetade han med planerna för Alger och med andra projekt i den algeriska huvudstadens närhet, så som Oued Ouchaia-området (Lotissement de l'Oued Ouchaia).²⁸¹

Det finns inte utrymme att ingående behandla Le Corbusiers engagemang i olika specifika stadsplaner relaterade till *Ville radieuse*. Likväl skulle man kunna göra ett undantag just när det gäller Stockholm. Det var en arbetsinsats som skedde under mycket kort tid, men som ändå ledde fram till ett förslag som blev av betydelse både för Le Corbusier själv och för Sverige. När det gäller själva publikationen *La ville radieuse* exempelvis så utgör Stockholmsplanen en av de utrymmesmässigt viktigaste planerna.

Stadsplanetävlingen – bakgrund

Tävlingen som var den utlösande faktorn till att Le Corbusier engagerade sig i Stockholm gällde ett av de historiskt sett mest strategiska områdena i den svenska huvudstaden. Södra delen av Norrmalm (Nedre Norrmalm) har en central plats i Stockholms stadsbyggnadshistoria. Området i norr som vetter mot Helgeandsholmen med Riksdagshuset och Gamla Stan med Stockholms

279. Se ytterligare behandling av Stockholm i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* nedan.

280. Se ytterligare behandling av Antwerpen i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* nedan.

281. Se ytterligare behandling av Lotissement de l'Oued Ouchaia/ Lotissement du Domaine Baradja i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* nedan.

slott, har vid flera tillfällen varit av väsentlig betydelse för stadens utveckling. Den första egentliga regleringen av området var en rutnätsplan utarbetad under första hälften av 1600-talet. Den upprättades sedan befolkningen ökat kraftigt och behovet av en representativ huvudstad blivit större till följd av Sveriges expansion som stormakt i Europa. Även om flera av planens gatus-träckningar ännu finns kvar fick området dagens stadsmässiga prägel först med 1800-talets stenstadskvarter. När Nicodemus Tessin d y efter slottsbranden 1697 tog sig an uppgiften att uppföra den nya slottsbyggnaden såg han områdets betydelse i skapandet av en ny monumental stadsmiljö kring slottet.²⁸² En betydligt senare men väsentlig förändring av förutsättningarna för Norrmalm skedde med den moderna trafikens utveckling. I slutet av 1920-talet ökade biltrafiken i centrala Stockholm dramatiskt och det blev nödvändigt att ta fram en bättre fungerande stadsplan. Efter ett generalplanförslag av Albert Lilienberg från 1928 diskuterades möjliga tävlingar om utformningen av området. Detta resulterade så småningom i den så kallade Norrmalmstävlingen som utlystes i april 1932 och hade inlämningsdatum den 1 mars 1933.²⁸³

Le Corbusier hade blivit informerad om tävlingen av sin svenske medarbetare Rudolf Cronstedt som arbetade på hans legendariska kontor på 35 rue de Sèvres under 1932. När Cronstedt i december slutade sin praktikperiod och reste hem blev han ombedd av Le Corbusier att arrangera en föreläsningsserie i Stockholm redan i januari nästa år. Cronstedt tog kontakt med ordföranden i Svenska Arkitektföreningen Hakon Ahlberg som i sin tur ar-

282. Ragnar Josephson, *Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800*. Diss. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1918; Göran Lindahl "Tessinarnas stad och bilarnas", *Arkitektur*, 2 (1993), s 8-13.

283. Gotthard Johansson, "Norrmalmstävlingen", i *Samfundet S:t Eriks årsbok 1934*. Gösta Selling (ed). Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1934, s 185-212; Bosse Bergman & Anders Gullberg, "I skönhetsens, folklivets och framkomlighetens tjänst : Tage William-Olsson en särling i kampen om Stockholms framtid", i Eva Rudberg (ed), *Tage William-Olsson : stridbar planerare och visionär arkitekt*. Stockholm: Stockholmia, 2004, s 73-175, 298-302.

rangerade inbjudningen och besöket.²⁸⁴ Intresset för Le Corbusier hade varit stort i Sverige alltsedan mitten av 1920-talet, då hans arbeten presenterades i flera artiklar av arkitekten och stadsbyggaren Uno Åhrén. Modernismen – eller funktionalismen – hade fått stort genomslag och manifesterats framgångsrikt i bland annat Stockholmsutställningen 1930. Den förknippades också officiellt med det moderna samhällsprojektet och ett socialt bostadsbyggande.²⁸⁵

Le Corbusiers besök i Stockholm

Le Corbusier anlände till Stockholm den 26 januari 1933. Den 31 januari reste han vidare till Oslo och Göteborg för att också där föreläsa om modern arkitektur och stadsbyggnad. Han kom sedan tillbaka till Paris den 3 februari och upptog samma dag arbetet med en utställning av planerna för Alger. Den 13 februari föreläste han i Zürich innan han i slutet av februari reste till Alger för att fortsätta sitt arbete där. Den tid han disponerade för att delta i Norrmalmstävlingen var alltså mycket begränsad.²⁸⁶

Redan innan han anlät till Stockholm spekulerades det kring hans eventuella deltagande i tävlingen. Flera gånger svarade han journalister att tiden förmodligen var för knapp för att utarbeta ett förslag.²⁸⁷ Att han trots allt valde att delta kan delvis ha berott på den stora uppmärksamheten kring honom under vistelsen i Stockholm. Föreläsningarna var överbokade och pres-

284. Rudolf Cronstedt, "Hågkomster av Le Corbusier", *Arkitektur*, 12 (1965), notisavd s 117-120; Rudolf Cronstedt, *Le Corbusier i Stockholm den 26 - 31 januari 1933*. [stencil] (26 feb 1983), FLC, E1 (17), 129.

285. Claes Caldenby (ed), *1900-talets svenska arkitektur. Att bygga ett land*. Stockholm: Arkitekturmuseet, 1998.

286. LC beskrev sin Skandinavienresa och nämnde arbetet med tävlingen i ett brev till sin mor strax efteråt. LC till Marie Jeanneret, 12 feb 1933, FLC, R2 (1), 183.

287. "Corbusier med i tävlan om Norrmalms stadsplan, kommer hit för studier på platsen", *Svenska Dagbladet*, 26 jan 1933; "Arkitekten är ej blott estet, även etiker. Le Corbusier utvecklar sitt program", *Svenska Dagbladet*, 27 jan 1933; [Sign Kenneth], "Perukstockarna skola ej få sista ordet!", *Nya Dagligt Allehanda*, 27 jan 1933.

sen kommenterade hans besök i en mängd artiklar. Le Corbusier nämnde också att framträdande personer intresserat sig för han syn på Stockholms stadsutveckling.²⁸⁸ Under besöket hade han träffat flera för staden betydelsefulla personer som Hakon Ahlberg, Erik Lallerstedt, Yngve Larsson, Albert Lilienberg, Sven Markelius, Prins Eugen, Ivar Tengbom och Tage William-Olsson. Han träffade också tidigare bekanta inom konstvärlden, som målaren Otto G. Carlsund. Ytterligare en bidragande orsak till att han deltog kan ha varit hans uppskattning av Stockholm och av naturen som gjorde intryck på honom.²⁸⁹ Det är hur som helst uppenbart att han redan under besöket förberedde sig för ett deltagande.²⁹⁰ Han räknade förmodligen också med att få hjälp i det tidspressade arbetet av Sven Backström, som befann sig på hans kontor från hösten 1932 till våren 1933.²⁹¹

Tävlingsförslaget

Oavsett i vilken utsträckning det hade med tidsskäl att göra så valde Le Corbusier att frångå tävlingsprogrammet både vad gällde innehåll och tävlingsområde. Han hävdade själv att situationen krävde att man såg till helheten och att han snarast försökte presentera ett antal generella idéer för utformandet av det moderna Stockholm.²⁹²

288. Se bl a brev från LC till Tage William-Olsson, 15 jan 1934. Tage William-Olssons privata arkiv. En stor del av brevet finns översatt i Bergman & Gullberg, "I skönhetsens, folklivets och framkomlighetens tjänst", 2004, s 129, 300.

289. Vilket kan exemplifieras med hans spontana entusiasm över den nordiska himmelsfärgen; "Underbar färg på himlen, Corbusiers första ord i Stockholm", *Aftonbladet*, 27 jan 1933.

290. Se LC:s anteckningsbok från besöket, Carnet LC C10, s 83-89, i Le Corbusier, *Sketchbooks, Volume 1, 1914-1948*. Françoise de Franclieu (ed). 4 vols, 1981-1982. Vol 1. London: Thames and Hudson, 1981, ill 652-656.

291. Cronstedt, "Hågkomster av Le Corbusier" (1965).

292. Se bl a brev från LC till Tage William-Olsson, 1933 odat. Tage William-Olssons privata arkiv. Gällande redovisningen nedan av LC:s beskrivning av Stockholmsplanen hänvisas till LC, *La ville radieuse*, 1935, s 297-303.

En central utgångspunkt för Le Corbusiers förslag blev Stockholms topografiska kvaliteter med läget vid vattnet. I förhållande till Stockholmsplanen förtydligade han hur han såg på det angreppssätt som han redan använt på ett signifikativt sätt i exempelvis Sydamerika och Alger.

Mina stadsbyggnadsstudier har, tack vare den moderna tekniken, lett mig till ett nytt sätt att gripa mig an själva stadens materia, det vill säga byggnadsvolymer avsedda för bostäder. Då stadsbyggandet fram till nu begränsat sig till två dimensioner, så har marken, oavsett hur den varit beskaffad – slätt eller berg – blivit täckt med en *skorpa* av hus (likt en hudsjukdom).

Idag är det själva rörelsen hos marken – dess kraftfullhet – som för fram till ett välgörande lugn genom skapandet av rena och sammanhängande höjdryggar.²⁹³

Le Corbusier tänkte sig att långsmala byggnadsvolymer i meanderform (en redents) skulle följa topografin och att man på Nedre Norrmalm skulle skapa ett centralt offentligt rum som sträckte sig mot vattnet, Slottet, Stadsholmen och ner mot Slussen.²⁹⁴ Som i Algerplanen skulle strandlinjen friläggas och byggnader skulle kröna höjderna kring staden för att skapa bostäder med utblickar över vattnet och landskapet. I Stockholmsplanen framhåller Le Corbusier dock ytterligare vikten av att knyta staden till vattnet. Han tänkte sig parkanläggningar som gick ner till strandlinjen och ett slags boulevarder längs vattnet där det också skulle ligga vattensportanläggningar. Han underströk i relation till Stockholmsprojektet även hur frågan om bostäderna borde vara överordnad trafiken.

293. "Mes études d'urbanisme m'ont conduit, grâce aux techniques modernes, à un traitement nouveau de la matière même de la ville, c'est-à-dire des cubes de bâtisse destinés à l'habitation. Jusq'ici l'urbanisme demeurant à deux dimensions, le sol, quel qu'il fut, – plaine ou montagnes – était recouvert d'une *croûte* de maisons (aspect d'une maladie de peau). Aujourd'hui, c'est le mouvement même du sol – sa véhémence – qui conduit au calme bienfaisant par la création de la ligne de faite pure et continue." LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 298.

294. Ritning FLC 13296.

Man får inte glömma att grunden i problemet är *boendet* – inte trafiken. Trafiken är bara en konsekvens av boendet.²⁹⁵

Att staden måste anpassas efter biltrafikens och den moderna kommunikationens krav och behov var alltså något som i första hand hade att göra med boendets krav och behov. Liksom i planen för Antwerpen ville Le Corbusier flytta ut järnvägens säckstationer, spårområden och underhållsanläggningar utanför staden och se stationerna enbart som byggnadskomplex för på- och avstigning.²⁹⁶ Han upprepar också att järnvägen som transportmedel är daterat och bara kan motiveras för viktigare transportsträckor. Gällande trafik kan även nämnas hur han uppskattade Tage William-Olssons moderna trafikläggning för Slussen.²⁹⁷

I Stockholmsplanen utvecklade Le Corbusier sin syn på den moderna stadsplaneringen som en skulptural behandling av platsen för att få landskapets former att framträda i samspel med arkitekturen. Han underströk också att det i Stockholm inte passade med skyskrapor utan att man skulle bevara det kuperade landskapets silhuett. Som historisk referens för en sådan arkitektur hänvisade han till Vatikanpalatset, särskilt som man ser det från Castel Sant'Angelo, och visade i sina ritningar hur hans föreslagna byggnader också samspelade med Stockholms befintliga monumentalbyggnader.²⁹⁸

När det gäller stadens centrala offentliga rum beskrivs det som ett slags (antikt) forum.²⁹⁹ Det sträcker sig mellan Norrmalm och Slussen som en lång bred esplanad eller boulevard vilken befriats från tung, snabb trafik och hyste offentliga byggnader, lokaler och affärer. I presentationen av Stockholmsprojektet lyfter han särskilt fram betydelsen av att integrera den småskaliga

295. "Il ne faut pas oublier le fond de la question qui est : HABITER, et non pas circuler. Circuler n'est qu'une conséquence d'habiter." LC, *La ville radieuse*, 1935, s 301.

296. Något som antyds på ritning FLC 13304.

297. Se bl a brevet från LC till Tage William-Olsson, 1933 odat. Tage William-Olssons privata arkiv.

298. Som exempelvis i en ritning som visar hur de långsträckta sektionerna vänder sig mot vattnet. Ritning FLC 13297.

299. Ritning FLC 13303.

hantverks-, industri- eller serviceverksamheten i staden så att den hamnar i anslutning till boendet och de offentliga rummen.³⁰⁰

Le Corbusier nämner också att han tänker sig ett etappvis genomförande av Stockholmsplanen. I ritningar som inte publicerats i boken illustreras tre etapper som dock i det närmaste är identiska, och man kan anta att de refererar till en intention som inte hann genomarbetas till tävlingsinlämningen.³⁰¹

Liksom i fallet med Plan Voisin för Paris har Le Corbusier i Sverige kritiserats för att vilja riva de äldsta delarna av Stockholm, det medeltida Gamla Stan på Stadsholmen. I presentationen av Stockholmsförslaget betonade Le Corbusier dock även sin syn på bevarande och menade att det historiska i en stad kunde bevaras, värderas och framhävas. När det gällde byggnader nämner han med särskild uppskattning Stockholms slott och Stadshuset. Om Stadsholmen uttryckte han sig på flera ställen positivt och skrev att han ville bevara dess kvaliteter. Han föreslog att den frilades från vägbanorna som skulle passera den på låg höjd eller eventuellt genom tunnlår. På samma gång hävdade han att den bara skulle rymma lämningar av verkligt historiskt värde och att Stockholms centrum gradvis och försiktigt borde ”städas”.³⁰² Många av hans skisser och ritningar är dock schematiska och det är svårt att se precis hur han tänkt sig. Också när det gäller Stockholmsförslaget framhöll han hur de flesta städer historiskt varit underkastade förändring och kontinuerligt byggts om. Projektet var ett principförslag och Le Corbusier framhöll att detaljbeslut måste fattas av personer som hade bättre kunskaper om situationen i Stockholm än han själv. Samtidigt är det tydligt att hans förslag utgår från en dramatisk omgestaltning av den befintliga staden.

Tävlingsresultatet

Den internationella tävlingen om Nedre Norrmalm blev en stor framgång som samlade 450 förslag och deltagare från 30 länder – vilket gjorde den till

300. Något det hänvisas till på ritning FLC 13306

301. Ritningarna FLC 13298, FLC 13299 och FLC 13300.

302. "[...] [N]ettoyé, épuré petit à petit". LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 301.

den största tävlingen i sitt slag i Sveriges historia. Den stora mängden förslag försvårade bedömningen och prisnämndens beslut kunde inte offentliggöras förrän 20 december 1933. Som Le Corbusier själv anat låg hans projekt för långt utanför programmet för att kunna beaktas, men den ledande arkitekturkritikern Gotthard Johansson uppmanade likväl staden att ändå köpa in förslaget. Även om han upprepade uppmaningen också vid ett senare tillfälle blev detta dock aldrig av.³⁰³ Le Corbusier själv menade om tävlingen att man premierat förslag där gamla bristfälliga kvarter revs bara för att i stället uppföra nya kvarter med precis samma brister.³⁰⁴

Förseningar och fortsatt arbete

Le Corbusier hade publicerat sin sista artikel i tidskriften *Plans* sommaren 1932.³⁰⁵ Därefter började han i stället publicera artiklar med anknytning till Ville radieuse i tidskriften *Prélude* som startade 1933.³⁰⁶ Trots att både det praktiska och teoretiska arbetet kring Ville radieuse var inne i en expansionsfas tyckte sig Le Corbusier under våren 1933 se ett slut på boken. I slutet av mars skrev han till sin mor om sin syn på situationen:

Jag har återupptagit mitt skrivande. När man är på resande fot är skrivandet omöjligt, eftersom tankarna är för upptagna av det man har om-

303. Gotthard Johansson, ”Le Corbusiers Stockholmsdröm, Funktionalismens fader deltagare i Norrmalmstävlan” *Svenska Dagbladet*, 23 dec 1933; Gotthard Johansson, ”Le Corbusiers utopi köpes av staden?” *Svenska Dagbladet*, 13 april 1942; ”Staden betalar 750 kr för Corbusiers plan”, *Svenska Dagbladet*, 24 april 1942.

304. Se brev från LC till Tage William-Olsson, 15 jan 1934. Tage William-Olssons privata arkiv. Större delen av brevet finns översatt i Bergman & Gullberg, ”I skönhetens, folklivets och framkomlighetens tjänst”, 2004, s 129, 300.

305. Le Corbusier, ”Thèse: Questions et réponses”, *Plans (bi-mensuel)*, 5 (1932).

306. LC:s första artikel i den nya tidskriften var Le Corbusier, ”Professeurs de prévisions”, *Prélude*, 1 (1933).

kring sig. [...] En liten stridsskrift ("Croisade") kommer ut i april. En mycket mycket stor bok, *La ville radieuse*, kommer i höst.³⁰⁷

Strax därefter, i maj, skrev han den inledande dedikation som skulle kvarstå när boken publicerades 1935: "Detta verk är tillägnat myndigheterna, Paris, maj 1933".³⁰⁸ När *Korståg* (Croisade) väl trycktes ungefär ett halvår senare än vad Le Corbusier uttryckt i brevet till modern – i september i stället för i april 1933 – angav han att publiceringen av *La ville radieuse* (1935) var "förestående".³⁰⁹ I slutet av året håller han ännu fast vid att den "mycket stora" stadsbyggnadspublikationen snart skall komma ut och nämner i specialnumret av *L'Architecture d'aujourd'hui* från slutet av 1933 att boken är "i tryck" hos Éditions Crès.³¹⁰

I själva verket skulle det dröja knappt två år till innan boken slutligen publicerades. Skälen till detta var säkerligen flera. Omfånget på boken utsträcktes kontinuerligt genom nya texter och stadsbyggnadsprojekt. Artiklarna i *Prélude* – som delvis beskrev nya arbeten – kom att fortsätta publiceras fram till slutet av 1934.³¹¹ Dessutom arbetade Le Corbusier med en mängd både praktiska och teoretiska projekt som var fristående i förhållande till Ville Radieuse. Som framgått kom exempelvis *Croisade* (1933) att ta större

307. "Je reprends les écritures. Car en voyage, c'est impossible. L'esprit est trop occupé par ce qui est autour de soi. [...] Un petit livre de combat ("Croisade") va sortir ce mois d'avril. Un immense immense bouquin "La Ville Radieuse" en automne." LC till modern (Marie Jeanneret), 29 mars 1933, FLC, R2 (1), 187.

308. "Cet ouvrage est dédié à l'autorité, Paris, mai 1933". LC, *La ville radieuse*, 1935, s 3.

309. "En préparation". Se LC, *Croisade*, 1933, s 4, 89.

310. "[...] ([À] l'impression aux Edit. Crès et Cie: 'La Ville Radieuse'. Collection de l'Équipement de la Civilisation Machiniste)." Citat återfinns i specialnumret av *L'architecture d'aujourd'hui* som gavs ut i dec 1933: [Le Corbusier], "A la recherche d'une doctrine d'urbanisme pour l'équipement de la civilisation machiniste 1922-1933", *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933), faksimil (1992), s 36.

311. Den sista artikeln av LC i *Prélude* som kom med i boken var Le Corbusier, "1933-1934, réorganisation agraire, la 'Ferme radieuse', le 'Village radieux'", *Prélude*, 14 (1934). LC skrev sedan en ytterligare artikel för *Prélude* som publicerades 1936: Le Corbusier, "Quand les cathédrales étaient blanches", *Prélude*, 16 (1936).

delen av 1933 i anspråk, betydligt mer än vad Le Corbusier tänkt sig. Han skulle dessutom vara involverad i ytterligare publikationer under året. På sensvåren kom ett specialnummer av tidskriften *L'art en Suisse* – fram till 1926 kallad *Pages d'art* (där Le Corbusier publicerat en artikel 1917)³¹² – som behandlade Le Corbusiers hyresfastighet i Genève, Immeuble Clarté, vilken blivit klar året innan.³¹³ Det är uppenbart att Le Corbusier varit delaktig i publikationsarbetet. Bland annat har han författat inledningstexten där han ger sin syn på relationen mellan teori och praktik. Teori är, enligt hur Le Corbusier framställer det i texten, formulerandet av ideal som av olika skäl ännu inte varit möjliga att realisera i byggandet. Han formulerar också tydligt hur han ser på värdet av att en förnyande praktik sker med kunskap om teorin:

Denna byggnad är ett etappmål, ett riktmärke för den moderna arkitekturen i en bakåtsträvande värld. Nya sätt att se på bostaden, nya sätt att bygga, har tvingats underkasta sig villkoren för det förgångnas stadsplanering (genom omedelbart närliggande stads- och gaturum) och föreskrifter från förr i tiden som är grundade i traditionella byggnadssätt. Clarté är alltså bara ett första steg. För att arbeta i den andan – en oundgänglig passage – är det nödvändigt att ha kunskap om tesen för Ville radieuse (en tes som presenterats i tio artiklar i tidskriften *Plans* 1931).³¹⁴

312. Le Corbusier [sign Ch.-E. Jeanneret], "Une industrie d'art au canton de Neuchâtel, la médaille et le décor de la montre", *Pages d'art*, 3 (1917). Se vidare Johan Linton, *Le Corbusiers maskin – industriella spår i ett arkitekturtänkande*. Lic avh. 1999. 2:a revid tryckn. Göteborg: Chalmers, 1999; och Johan Linton, "Le Corbusier and Alfred Chapuis. Writings on watchmaking and mechanics", *Massilia 2004. Annuaire d'études corbuséennes* (2004).

313. Le Corbusier, *La maison de verre, immeubles "clarté"*. *L'art en Suisse*, 4/5 (april-maj 1933).

314. "Cet immeuble est un point d'étape, un jalon d'architecture moderne dans un milieu passéiste : *Une nouvelle conception du logis, de nouvelles méthodes de construire*, ont dû se soumettre à des modalités d'urbanisme passé (rue et espace direct) et à des réglementations établis autrefois sur la base de modes de construction traditionnels. "Clarté" n'est donc qu'un *jalón*. Il faudrait, pour opérer dans son esprit, le transfert nécessaire, connaître la thèse de "*la Ville Radieuse*" (cette thèse a été exposé dans

Det fjärde CIAM-mötet

Under sommaren 1933 var Le Corbusier involverad i ytterligare ett projekt som säkerligen bidrog till att slutförandet av boken försenades. Det fjärde CIAM-mötet ägde rum mellan 29 juli och 13 augusti och hölls ombord på fartyget *Patris II*, i Marseille och i Aten.³¹⁵ Efter det tredje mötet i Bryssel 1930 hade man först avsett att hålla det fjärde mötet i Moskva, något som visade sig problematiskt. I december 1932 undertecknades ett avtal enligt vilket mötet skulle hållas i Moskva i juni året därpå. Ett program togs fram i mars 1933 men bara några dagar senare kom ett brev från Moskva där man önskade flytta fram mötet.³¹⁶ Tävlingsresultatet för Sovjetpalatset visade på de tilltagande svårigheterna för den moderna arkitekturen i Sovjet, men brukar inte anses ha varit avgörande för att det fjärde CIAM-mötet flyttades.³¹⁷ I april 1933 samlades några ledande företrädare för CIAM i Paris där det – efter ett förslag från Marcel Breuer – avgjordes att mötet i stället skulle hållas på ett fartyg. Efter teman förknippade med bostaden och boendet hade man, i samband med mötet i Bryssel, valt att ägna den fjärde CIAM-kongressen åt den samtida staden under rubriken: ”La ville fonctionelle”.³¹⁸ Kongressen kan

dix articles de la Revue ”Plans”, 1931.)” Le Corbusier, Pierre Jeanneret, ”L’immeuble ’Clarté’ à Genève”, *La maison de verre, immeubles ’clarté’*. *L’art en Suisse*, 4/5 (1933). Angående referensen till tio artiklar, se behandlingen av tidskriften *Plans* ovan.

315. Den kommitté som arbetade med det skriftliga offentliga yttrandet från konferensen hade även ett möte i Marseille – där LC inte deltog – den 14:e augusti. Se exempelvis Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 148.

316. Se exempelvis Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 113-129. Det telegram där man slutgiltigt meddelade att mötet måste skjutas upp till 1934 skickades 15 april. Då hade Giedion redan börjat agera för att få till stånd ett möte i Paris för att diskutera alternativ till Moskva. Sigfried Giedion till LC, 29 mars 1933, gta.

317. Se exempelvis Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l’URSS*, 1987, s 236.

318. Se exempelvis Cornelis van Eesteren, ”Le but des congrès” (1933) och Sigfried Giedions redogörelse i ”Comptes-rendus des séances”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933).

i flera avseenden betraktas som den viktigaste sedan CIAM:s grundande 1928. Dels var diskussionerna i större grad än tidigare inriktade mot den mänskliga livsmiljön i sin helhet och dels resulterade den i ett viktigt officiellt dokument.³¹⁹

Skeendena kring den fjärde CIAM-kongressen är både omfattande och sammansatta och det finns inget utrymme att ingående behandla dem här. Om man ser till de publicerade texterna kan man i Le Corbusiers fall hänvisa till i huvudsak tre bidrag.³²⁰ Det gäller för det första hans inledande anförande den första hela arbetsdagen, 30 juli.³²¹ Det gäller för det andra den föreläsning, ”Air – son – lumière”, som han höll i Aten 3 augusti.³²² Slutligen, och för det tredje, gäller det slutdokumentet från mötet som Le Corbusier hade ett stort inflytande över och som han tio år senare skulle publicera i redigerad form med sina egna kommentarer i *La Charte d’Athènes* (1943).

Konferensen, och utbytet vid konferensen, bidrog i princip inte till några radikalt nya ståndpunkter eller förändringar av Le Corbusiers teori. Samtidigt kan man anta att den intensiva diskussionen kring konkreta stadsbyggnadsanalyser och utbytet med arkitekter och teoretiker från olika delar av Europa gav honom nya impulser och tankar kring den teori han utarbetat. Det finns exempelvis skäl att tänka sig att en del nya och viktiga uttryck och modeller i hans teori kan förbindas med mötet, något som kommenteras nedan. Det

319. Även i anslutning till de andra mötena hade det tagits fram publikationer, men ingen som utgjorde ett lika starkt manifest för CIAM. Aten-chartat kom också att få avgjort störst historisk betydelse.

320. Mötet öppnades kvällen 29 juli med tal av ordföranden Cornelis van Eesteren och av sekreteraren Sigfried Giedion. Förutom de tre ovan nämnda bidragen kan man påpeka att LC begärde ordet och avslutade öppnandet med ett inlägg vilket enligt honom själv hade sin grund i en felaktig översättning. Man kan också nämna att LC under den officiella banketten den 2 aug höll ett tal där han hyllade det antika Grekland samtidigt som han kritiserade kopierandet av historien. ”Comptes-rendus des séances”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933), s 1130, 1166-1167.

321. ”Comptes-rendus des séances”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933), s 1166-1169.

322. Le Corbusier, ”Air – son – lumière”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933); ”Le séjour du congrès en Grèce (29 juillet – 10 août)”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933), s 1130.

verkar också troligt att han fick tankar om att formulera och presentera sin teori på delvis nya sätt. Av inte försumbar betydelse var även det faktum att hans teori genom konferensen kom att integreras och formuleras inom ramen för en internationell institution.

Le Corbusiers första inledande anförande, som han gav morgonen 30 juli, gällde det empiriska material som mötet utgick från i sina diskussioner: de stadsplaneanalyser av ett trettiotal städer som förberetts av de olika nationella arbetsgrupperna.³²³ Med referenser till flera av de tankar och begrepp som han började sätta i rörelse på allvar i sin teori vid den här tiden – som exempelvis ”24 timmars-cykeln”, ”grundläggande glädje”, ”storslagen enhet”³²⁴ – förespråkade han att man utifrån det empiriska materialet gjorde en radikal granskning av de moderna städernas tillstånd och förutsättningar. Hur radikal han ansåg att man måste vara i sina slutsatser framgår av slutorden:

Efter att ha granskat dessa frågor genom det prisma som utgörs av de analytiska planstudierna för trettio städer så får vi besluta oss:

Kan de fortsätta att existera i sina nuvarande tillstånd?

eller

Är det nödvändigt att riva dem helt eller delvis?³²⁵

323. Man kan notera att danska, finska och norska, men inga svenska arkitekter var närvarande. Däremot analyserades Stockholm, som under mötet presenterades av den finske arkitekten N. G. Hahl. Även en annan skandinavisk stad analyserades, nämligen Oslo, som presenterades av Frithjof Reppen. ”Les travaux du congrès à bord, liste des participants du IV C. I. A. M.”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933), 1165; ”Comptes-rendus des séances” (1933), s 1172.

324. ”[L]e cycle des 24 heures solaires”, ”joies essentielles”, ”unité de grandeur”.

325. ”Ayant examiné ces questions à travers le prisme des plans analytiques de trente villes, nous déciderons: Peuvent-elles poursuivre leur existence dans l'état actuel ? ou Faut-il les détruire-partiellement ou totalement ?” ”Comptes-rendus des séances”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933), s 1169. LC-forskaren Pier Giorgio Gerosa har återgivit detta föredrag parallellt med både LC:s manuskript och det stenografiska protokollet. Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 165-168.

Luft, ljud, ljus – Air, son, lumière

Le Corbusiers andra bidrag var den kända föreläsningen ”Air – son – lumière”, en begreppslig formulering han presenterat redan vid det andra CIAM-mötet i Frankfurt-am-Main 1929, och som kan betraktas som ett teoretiskt komplement till hans ”5 points d’une Architecture nouvelle” (”5 punkter för en nya arkitektur”) från slutet av 1920-talet.³²⁶ Le Corbusier skall efter Frankfurt ha föreslagit den som tema för CIAM-mötet i Bryssel året därpå – det vill säga 1930 – en idé som uppenbarligen inte realiserades.³²⁷ Likväl gjorde han själv ett frågeformulär kring det nya teoretiska bidraget som skickades ut till mötesdeltagarna innan mötet, men som inte verkar ha väckt någon större entusiasm.³²⁸ Tre år senare i Aten presenterade han istället teorin bakom formuleringen i en av mötets huvudföreläsningar. I sin framställning försökte Le Corbusier ta sig an samtidssituationen utifrån sina tre punkter: luft, ljud, ljus – det vill säga ventilation, ljudisolering, dagsljus. Som han nämner i föreläsningen var den ursprungligen tänkt att hållas vid det inställda CIAM-mötet i Moskva.³²⁹ Han redogör också för hur arbetet med Tsentrosojuz på ett väsentligt sätt fick honom att börja ta sig an frågan om vad den moderna tekniken kunde betyda för inneklimatet. Det verkar alltså rimligt att tänka sig

326. För en diskussion av de fem punkterna, se bl a Linton, ”Le Corbusier”, *Arkitekturteoriernas historia*, 2011; Johan Linton, ”Ordens horisont : Le Corbusier, Italien och resan till Orienten 1911”, *Arche*, 40-41 (2012).

327. Se LC, *Réponse à un questionnaire de Moscou* [stencil, 1930/1931], transkriberad i Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l’URSS*, 1987, s 305.

328. Se Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 82-85. I ett brev strax innan mötet skriver Sigfried Giedion att man skickat ut femtio frågeformulär men ännu bara mottagit två svar. Sigfried Giedion till LC, 5 nov 1930, AGG. Formuläret presenterades senare i *La ville radieuse* (1935), s 47-50. Se behandlingen av innehållet i *La ville radieuse* i avsnittet ”2:a avdelningen: Den moderna tekniken” nedan.

329. Att LC planerat föreläsningen för det inställda Moskva-mötet framgår även av hans korrespondens. Bl a skriver Sigfried Giedion till honom så sent som i juli 1933 att ”[E]r nya föreläsning ’Air, Son, Lumière’ som ni velat ge i Moskva bör i stället kunna äga rum i Aten inför stor publik.” (”[V]otre nouvelle conférence ’Air, Son, Lumière’ que vous avez bien voulu faire à Moscou doit avoir lieu à Athènes devant le grand public.”) Sigfried Giedion till LC, 4 juli 1933, AGG.

att formuleringen skapades i förhållande till tänkandet kring Tsentrosojuz och Moskva.³³⁰ När han nu talade i Aten, i en helt annan miljö, inledde han med att lyfta fram Akropolis som en referens för den moderna arkitekturen och stadsbyggandet.

I Akropolis namn, för en stor harmoni som segrar, utan svaghet, utan brist.

Att skapa sig en obeveklig själ.

Det är uppmaningen från Akropolis!³³¹

Akropolis berättade alltså om den kraft och den harmoni som borde finnas också i det moderna stadsbyggnadsprojektet. För att etablera en ”doktrin” för detta moderna stadsbyggande utgick Le Corbusier från möjligheten att skapa ”biologiska” eller ”psykologiska” kvaliteter i den moderna stadsmiljön – kvaliteter han betecknade med ”luft, ljud, ljus” (air, son, lumière). Citatet nedan ger en illustration av hur de tre begreppen kan betraktas som en utvidning av de fem punkterna för en ny arkitektur, och då avseende staden och stadsmiljön. De fem punkterna avseende själva byggandet hade vid det här laget funnit uttryck i ny arkitektur världen över och nu sökte Le Corbusier uppenbarligen en enkel, slagkraftig teoretisk modell som kunde påverka även stadsbyggandet.

Arkitekturen har revolutionerats, det är ett faktum. Men stadsbyggandet saknar en doktrin.

Vi måste försöka skapa den nödvändiga riktlinjen för en sådan doktrin. De magnifika upptäckterna under maskinens århundrade uppmanar oss till det. I en hänförande och sammandragen titel – *luft, ljud, ljus* – tror jag mig kunna samla implikationerna av alla dessa oräkneliga omständigheter genom att återföra dem till den enda angelägenhet som är intressant för oss: den psykologiska och biologiska människan. [...]

330. Både byggnaden och den klimatmässiga situationen i Moskva nämns i föreläsningen. LC, ”Air – son – lumière”, *Texnika Xponika*, 44-45-46 (1933).

331. ”Au nom de l’Acropole, une harmonie forte, conquérante, sans faiblesse, sans défaillance. Se faire une âme d’airain. Telle est l’admonition de l’Acropole !” LC, ”Air – son – lumière”, *Texnika Xponika*, 44-45-46 (1933).

Att tillfredställa den mänskliga biologins tusenåriga imperativ genom att skapa en ny urban miljö: *luft, ljud, ljus*.³³²

Begreppstriaden ger en intressant illustration av Le Corbusiers syn på staden. Snarare än aspekter man brukar förknippa med stadsliv – rörelse, mångfald, produktion och utbud av varor, tjänster och kultur – så tänker han sig att en avgörande kvalitet för att trivas i staden är att den fysiska miljön är väl utformad och i samklang med människans ”psykologi” och ”biologi”.

När det gällde frågan om inomhusklimat och ventilation i sig så var Tsentrosojuz den första realiserade byggnad där Le Corbusier tog sig an frågan på allvar. Samtidigt kan man påpeka att han börjat arbeta med liknande problem också i tidigare projekt, kanske främst i förslaget för Palais des Nations (1926-1927). Där hade han tillämpat Gustave Lyons princip kring ”aération ponctuelle” (”punktventilation”) och börjat pröva egna idéer som skulle leda fram till begreppen ”mur neutralisant” (”neutraliserande vägg”) och ”respiration exacte” (”exakt ventilation”).³³³ Man kan också följa detta intresse ännu längre tillbaka i tiden och se hur han redan i La Chaix-de-Fonds, i Villa Schwob, arbetat med att tekniskt hantera en stor hög yttre glasvägg.

332. ”L’Architecture est révolutionnée; c’est un fait acquis. Mais l’urbanisme est sans doctrine. Ce qu’il faut essayer c’est de voir si l’on peut établir l’axe essentiel d’une doctrine. Les magnifiques découvertes du siècle de la machine nous y invitent. En un titre saisissant et raccourci: AIR–SON–LUMIÈRE j’ai pensé pouvoir rassembler les conséquences de ces événements innombrables en les ramenants à la seule valeur qui puisse nous intéresser: l’homme-psychologie et biologie. [...] Satisfaire aux injonctions millénaires de la biologie humaine par la création d’un milieu urbain nouveau: AIR, SON, LUMIÈRE.” LC, ”Air – son – lumière”, *Texnika Xponika*, 44-45-46 (1933), s 1142, 1144.

333. Se exempelvis behandlingen av innehållet i *La ville radieuse* i avsnittet ”2:a avdelningen: Den moderna tekniken”, nedan.

Aten-chartat

Trots att föreläsningen fick relativt stor spridning³³⁴ kom det mest betydelsefulla bidraget från mötet – också för Le Corbusier – ändå att bli det gemensamma yttrandet, det så kallade Aten-chartat.³³⁵ När det gäller tillkomsten av detta dokument så är historien, liksom för mötet generellt, mycket sammanfatt och går troligen inte att rekonstruera i alla enskilda detaljer.³³⁶

Trots att det här inte är möjligt att presentera någon fullständig redogörelse för framväxten av Aten-chartat kan det ändå vara värdefullt att lämna en enklare rekonstruktion av de skeenden som resulterade i olika versioner av dokumentet.³³⁷

Redan vid det tredje CIAM-mötet i Bryssel 1930 bestämdes temat för det fjärde mötet till ”Den funktionella staden” (La ville fonctionelle).³³⁸ Under de förberedande sammankomsterna beslutades sedan att man skulle diskutera

334. Den viktigaste publiceringen, vid sidan av mötesrapporten, var troligen den i *L'architecture d'aujourd'hui* senare samma år. Le Corbusier, ”Discours d'Athènes”, *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L'architecture d'aujourd'hui, 1992. Föreläsningen publicerades emellertid också i andra tidskrifter som exempelvis Le Corbusier, ”Air, son, lumière”, *La Cité*, 1 (1934).

335. Namnet Aten-chartat tycks uppträda första gången i tryck i rapportskriften från femte CIAM-mötet som gavs ut 1938. Innan dess hänvisas i stället till benämningar som ”constatations” eller ”résolutions” när det refereras till denna skrivelse. Jag kommer likväl här av tydlighetsskäl att använda benämningen genomgående, också innan dokumentet fick detta namn. Se vidare avsnittet om femte CIAM-mötet nedan.

336. Jag kommer här, liksom i andra liknande fall där frågan om upphovsmannaskap är svår att bestämma, att i första hand utgå från det som verkligen publicerats och som Le Corbusier då på olika sätt identifierat sig med.

337. Även i den grundligaste forskningslitteraturen förekommer inte sällan motsägelsefulla uppgifter och olika syn på skilda versioner, deras ursprung och innebörd. I noterna nedan framgår vilka källor den här rekonstruktionen stöder sig på.

338. Eesteren, ”Le but des congrès” (1933), s 1135.

detta tema genom att utgå från ett antal analyser av befintliga städer.³³⁹ Sammanlagt under mötet presenterades ett trettiotal städer, främst i Europa, men också i USA och Asien.³⁴⁰ Förutom diskussionerna kring de presenterade stadsplaneanalyserna delades det under mötet ut ett frågeformulär, och de inlämnade svaren skulle bidra till underlaget för formuleringen av det som blev Aten-chartat.³⁴¹ Förenklat kan man beskriva det som att planerna presenterades och diskuterades ombord på Patris II under resan från Marseille till Aten mellan 29 juli och 1 augusti, medan resultaten och slutsatserna av detta arbete behandlades på återresan mellan 10 augusti och 13 augusti.³⁴²

Utgår man från bidrag lämnade under CIAM-mötet, eller med anknytning till diskussionerna under mötet, är det inte omöjligt att betrakta Le Corbusiers ovan nämnda inledningsanförande från den 30 juli som ett ursprungsdokument till Chartat. Det var som påpekats en framställning som utgick från diskussionsunderlaget – de olika stadsplaneanalyserna – och som innehöll formuleringar och teman som kan återfinnas i Chartat. Det var som bekant

339. Direktiv för analyserna fastslogs vid förberedande sammankomster i Berlin i juni 1931 och i Barcelona i mars 1932. ”Constatations du IVe congrès”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933), s 1184.

340. Trettiofyra städer nämns ha blivit analyserade och trettiofyra städer nämns ha blivit presenterade på mötet. Den stad som nämns bland de analyserade men inte bland de presenterade är London. De presentationer som återges i den tryckta dokumentationen omfattar tjugofem städer och bland dem ingår London. LC anges i sitt inledningsanförande ha talat om trettio städer. ”Directives pour l’exposition: ’La ville fonctionnelle’”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933), s 1164; ”Comptes-rendus des séances” (1933), s 1168-1179; ”Constatations du IVe congrès” (1933), s 1184.

341. Beslutet om formuläret skall ha tagits 31 juli 1933. Det skall ha delats ut 4 aug och samlats in 10 aug, d v s innan återfärden till Marseille. Frågeformuläret återgavs på franska i publikationen för mötet. Pier Giorgio Gerosa, ”La déclaration du 4ème CIAM”, i *Actualité de la Charte d’Athènes, deuxième colloque sur la crise de l’environnement et de l’habitat*. Strasbourg: Institut d’urbanisme et d’aménagement régional, [1977], s 29; ”Questionnaire pour les auteurs de l’analyse des plans de villes”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933).

342. ”Comptes-rendus des séances” (1933)

även ett bidrag som publicerades i den senare presentationen av mötet.³⁴³ De flesta forskningsarbetena utgår emellertid från manuskript vilka tillkom i mötets slutfas.³⁴⁴ En av de mest grundliga och tydliga kronologiska rekonstruktionerna av Chartats framväxt under själva kongressen har gjorts av Pier Giorgio Gerosa.³⁴⁵ Han förlägger startpunkten för dokumentet till sammankomsten den första kvällen, den 29 juli, och skapandet av en kommission för utarbetandet av Chartat.³⁴⁶ Han refererar sedan till olika källor – bland annat intervjumaterial – som inte ger några säkra uppgifter men som antyder att ett flertal personer funderat kring innehållet i Chartat även innan återfärden från Aten.³⁴⁷ Man kan förmoda att även arbetet med det ovan nämnda frågeformuläret stimulerat deltagarna att tänka kring mötets gemensamma slutsatser. Gerosa pekar på att Le Corbusier samma dag som frågeformulären lämnades in, den 10 augusti, presenterat ett utkast till Chartat. Det var detta utkast som i början av september trycktes i tidningen *Beaux-Arts* som det första offentligt publicerade gemensamma dokumentet från mötet.³⁴⁸ Texten anges där vara författad av mötets resolutionskommitté, men Gerosa kan med stöd i

343. För att nämna något exempel kan man hänvisa till formuleringen om att stadsbyggandet är en vetenskap i tre dimensioner. ("L'urbanisme est une science à trois dimensions".) "Comptes-rendus des séances" (1933), s 1168; "Constatations du IVe congrès" (1933), s 1187.

344. Jag har egentligen inte mött några mer utförliga behandlingar av LC:s inledningsanförande i forskningslitteraturen. Gerosa hänvisar till att LC den 31 juli föreslagit "resolutionskommittén" en text som grundade sig på anförandet dagen innan, men betraktar den snarare som relaterad till La ville radieuse. Han anmärker också att LC:s förslag avsågs. Gerosa, "La déclaration du 4ème CIAM", [1977], s 28.

345. Gerosa, "La déclaration du 4ème CIAM", [1977].

346. I kommissionen ingick LC, Cornelis van Eesteren, Karl Moser, Rudolf Steiger, Josep Lluís Sert och Roman Piotrowski. Senare tillkom även Piero Bottoni, Wells Coates och Syrkus. Se Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 140.

347. Han hänvisar till LC:s anförande av den 30 juli men också till intervjuer med Alfred Roth och Josep Lluís Sert där det talas om franska, tyska och engelska versioner som i vissa fall varit grundade i diskussioner från början av augusti. Gerosa, "La déclaration du 4ème CIAM", [1977], s 28.

348. G. Brunon Guardia, "[Première rédaction de la Commission des résolutions]", *Beaux Arts*, 1 september 1933.

arkivmaterial peka ut upphovsmännen som Le Corbusier assisterad av Josep Luis Sert, Rudolf Steiger och Ernest Weissmann.³⁴⁹ Steinmann framhåller emellertid flera skäl till varför han anser det vara svårt att tänka sig att andra kommissionsmedlemmar än Le Corbusier bidragit till texten.³⁵⁰ Mycket pekar alltså mot att Le Corbusier haft avsevärd påverkan när det gäller dokumentets innehåll. Några dagar senare, den 13 augusti, vid det sista mötet ombord på Patris II, presenterades tre olika förslag för Chartat.³⁵¹ En sista diskussion kring dokumentets innehåll genomfördes av kommissionen i Marseille dagen efter, ett möte där Le Corbusier inte närvarade.³⁵² Underlaget bearbetades sedan i Zürich av Sigfried Giedion, Karl Moser och Rudolf Steiger och resultatet skickades ut för synpunkter i början av september.³⁵³ Texten skickades även i sin franska version till Le Corbusier av Alfred Roth i ett brev daterat den 4 september.³⁵⁴ Samma dag skickade Giedion även ett brev till Le Corbusier där han framhöll det intensiva arbete som utförts.³⁵⁵ Le Corbusier granskade sedan det tyska dokumentet och skickade tillbaka de första omarbetningarna på franska den 23 september, och den avslutande bearbetningen den 3 oktober. I ett brev till Le Corbusier den 1 november berättade Giedion att

349. Gerosa, "La déclaration du 4ème CIAM", [1977].

350. Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 146.

351. Gerosa påpekar också att man då, något motsägelsefullt, bestämde att publikationen efter mötet snarare skulle ha formen av en redogörelse ("compte-rendu") än av en resolution. Gerosa, "La déclaration du 4ème CIAM", [1977], s 30.

352. Enligt rundbrev 7 okt citerat i Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 148.

353. Även underlaget, eller protokollet, från mötet i Marseille skickades av Giedion till LC i det ovan nämnda brevet av den 22 augusti. LC fann detta dokument för fegt, konventionellt och ljummet, vilket han skrev till Giedion i det brev av den 29 augusti som nådde Giedion först efter den 2 september, d v s för sent för att påverka bearbetningen i Zürich som enligt Giedion avslutades 3 september. Giedion till LC, 22 aug 1933, transkriberat i Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 170; LC till Giedion, 29 aug 1933, gta; Giedion till LC, 2 sept 1933, gta; Giedion till LC, 4 sept 1933, gta (även dessa brev finns transkriberade i Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 170-173).

354. Roth till LC, 4 sept 1933, transkriberat i Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 174.

355. Giedion till LC, 4 sept 1933, gta.

det sista redaktionella arbetet nyss slutförts av Karl Moser och Rudolf Steiger utan hans egen inblandning, och att dokumentet nu var i tryck. Texten publicerades på franska – tillsammans med annan dokumentation kring mötet – i den grekiska tekniska tidskriften *Texnika Xponika, Annales Techniques*, en publikation som dock inte skickades till Le Corbusier förrän i april 1934.³⁵⁶ Det var denna tryckta text som Le Corbusier skulle utgå från när han knappt ett decennium senare utarbetade sin egen version av det fjärde CIAM-mötets fastställanden: *La Charte d'Athènes* (1943).³⁵⁷

Den förgrenade processen med att utarbeta dokumentet har lett till att man i forskningslitteraturen brukar hänvisa till olika versioner av Aten-chartat. Förutom dokumenten som tillkommit under själva mötet hänvisas till ”Zürich-versionen”, ”Paris-versionen” och ”den slutgiltiga versionen”.³⁵⁸ Dessutom hänvisas till versionen publicerad av Le Corbusier 1943. I flera studier av Aten-chartat lämnas också jämförande uppställningar över olika versioner.³⁵⁹

356. Giedion till LC, 19 april 1934, gta.

357. [Le Corbusier], Le groupe CIAM-France, *La Charte d'Athènes avec un discours liminaire de Jean Giraudoux*. Paris: Plon, 1943.

358. Enligt den beteckning som används i Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 148.

359. En av de mest omfattande jämförelserna finns i en konferensrapport publicerad i Strasbourg. Där jämförs varianterna från Patris II (10 aug 1933), mötet i Marseille (14 aug 1933), Zürich-versionen, Paris-versionen, den slutgiltiga versionen samt versionen i LC:s bok från 1943. *Actualité de la Charte d'Athènes, deuxième colloque sur la crise de l'environnement et de l'habitat*. Strasbourg: Institut d'urbanisme et d'aménagement régional, [1977], s 48-103. En jämförelse som tar med de fyra sista versionerna (från Zürich-versionen till LC:s bok från 1943) är Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 177-190. Den mest spridda jämförelsen – mellan Zürich-versionen, Paris-versionen och den slutgiltiga versionen – är troligen den i Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 148-159. Man kan även nämna att det finns jämförelser av dokumenten i översättning, exempelvis på tyska, mellan den slutgiltiga versionen och den i LC:s bok från 1943, i Le Corbusier, ”*Charta von Aten*” : *Texte und Dokumente*. 1943. Tysk övers. Thilo Hilpert (ed). Braunschweig: Vieweg, 1984, s 199-214. En jämförelse på italienska – men där dokumenten är ordnade i följd och inte sida vid sida – finns mellan LC:s anförande (10 aug 1933), den slutgiltiga versionen, samt andra upplagan av LC:s bok från 1957. Paola Di Biagi

Att här göra en minutiös genomgång av alla berörda dokument och kommentera samtliga inbördes skillnader bedöms inte vara ändamålsenligt, också eftersom det inte är helt klart hur olika personer bidragit till de respektive texterna. Däremot skall jag lämna några kommentarer när det gäller de texter Le Corbusier bidragit med och hänvisat till, och som blivit publicerade. Det första dokumentet som då är relevant att beakta är det tidiga förslaget till ett gemensamt yttrande vilket publicerades redan 1 september i tidningen *Beaux-Arts*.³⁶⁰ Stöd för att Le Corbusier spelat en viktig roll vid tillblivelsen av texten lämnas, som framhållits, av Gerosa och Steinmann. Man kan också peka på att Le Corbusier publicerade texten i *La ville radieuse* (1935), även om han där tillskrev den resolutionskommittén.³⁶¹

Aten-chartat och Ville radieuse

Förutom att man i det bearbetade utkastet som publicerades i *Beaux-Arts* kan igenkänna både formuleringar och tankar som återkom i det slutgiltiga Chartat, går det även att göra ett par anmärkningar när det gäller Le Corbusiers teori generellt. Texten innehåller åtminstone två viktiga uttryck som här uppträder tidigt i publicerad form. Det gäller uttrycket ”rymd, ljus och grönska”, en formulering Le Corbusier kom att upprepa ofta och på skilda sätt.³⁶² Kvaliteterna i sig – öppna stadsrum, dagsljus, parklik grönska – finns

(ed), *La Carta d'Atene, manifesto e frammento dell'urbanistica moderna*. Roma: Officina Edizioni, 1998, s 414-431, 443-487.

360. G. Brunon Guardia, ”[Première rédaction de la Commission des résolutions]”, *Beaux Arts*, 1 september 1933. Jag stöder mig här på texten som den är återgiven av LC själv och hos Steinmann, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 188-189; Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 146-147.

361. Även Gerosa och Steinmann hänvisar till denna senare publicering. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 188-189; Gerosa, ”La déclaration du 4ème CIAM”, [1977], s 29; Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 146-147.

362. ”[E]space, ensoleillement et verdure”, återgivet i Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 147. En tidigare variant förekommer i artikeln ”Menace sur Paris” publicerad i *Plans* i januari 1931, vilket redogörs för i avsnittet ”4:e avdelningen: La ville radieuse” nedan.

närvarande redan i Le Corbusiers tidigaste moderna stadsplaner, som exempelvis Samtidsstaden för tre miljoner invånare (1922). Han hade också lyft fram dessa kvaliter på olika sätt i tidigare texter. I början av 1930-talet sammanförde han dem emellertid i en samlad formulering inriktad specifikt mot stadsplanering.

Det andra uttrycket man kan notera är ”unité d’habitation”, som förekommer flera gånger i den korta texten. Frågan om hur boendet skulle kunna rationaliseras med tanke på transporter och annan kollektiv service hade Le Corbusier varit upptagen av sedan länge. Det tidiga kvartersprojektet Immeubles-villas (1922) – ett bostadskvarter med 120 ”villor” av samma typ som Pavillon de L’Esprit Nouveau – kan ses som ett uttryck för det.³⁶³ I den nämnda texten knöts dessa kollektiva funktioner till en specifik enhet, det vill säga en tänkt standard för hur olika servicefunktioner skulle fördelas på de boende i staden. Referensen till ”unité d’habitation” skulle sedan återkomma flera gånger i *La ville radieuse* (1935) och i övriga av Le Corbusiers 1930-tals skrifter. Fram till någon gång i slutet av 1930-talet tänkte han sig emellertid bostadshusen som väldiga sammanhängande byggnadskroppar – hus ”per kilometer”.³⁶⁴ Det var först senare som han skulle knyta begreppet till byggnader som motsvarade just *en* bostadsenhet – det vill säga, som för de kända flerfamiljshus som i första hand kommit att förknippas med begreppet ”unité d’habitation”.

Det kan också vara relevant att lämna några kommentarer kring textpassager som befinner sig i själva processen mot publicering, och kanske då särskilt Le Corbusiers bearbetning av den så kallade Zürich-versionen (en bearbetning som följaktligen resulterade i Paris-versionen). En av de frågor som är intressant att lyfta fram gäller synen på höghus. I behandlingen av de områden i städerna som var för tätbefolkade – den historiska stadskärnan

363. I senare skrifter förbinds också projektet med begreppet ”services commun” som skapades först kring 1930.

364. Så som han tar upp det i relation till ”services communs” i exempelvis *Précisions* (1930). Le Corbusier, *Précisions sur un état présent de l’architecture et de l’urbanisme*. 1930. Faksimil. Paris: Editions Altamira, 1994, s 101.

och industrikvarteren – så vidhölls i Zürich-versionen att tätheten också var skälet till de dåliga boendekvaliteterna. Där kan man exempelvis läsa att:

I dessa områden är förhållandena ohälsosamma. Detta beror på den för stora befolkningstätheten, på frånvaron av gröna och fria ytor, [...] ³⁶⁵

Le Corbusier menade emellertid att problemen kunde tillskrivas de alltför låga bostadshusen, och gjorde en ändring till:

I dessa områden är förhållandena ohälsosamma. Detta beror, givet att husen är för låga, på frånvaron av gröna och fria ytor, [...] ³⁶⁶

Att hans syn på höga byggnader var radikal också inom CIAM framgår av att man återgick till det ursprungliga innehållet i slutdokumentet. ³⁶⁷ Ett annat exempel som belyser denna skilda syn på höghus var formuleringen i Zürich-versionen om att:

Det måste krävas att [...] [m]an beaktar den moderna teknik som möjliggör höga byggnader. ³⁶⁸

En formulering som Le Corbusier ändrade till:

Det måste krävas [...] [a]tt man använder modern teknik för att realisera höga byggnader. ³⁶⁹

365. ”Dans ces quartiers les conditions sont malsaines. Elles proviennent de la trop grande densité de la population, de l’absence de surface verte et libre, [...]” Återgivet ur Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 152.

366. ”Dans ces quartiers les conditions sont malsaines. Elles proviennent, étant donné la hauteur trop faible des constructions, de l’absence de surface verte et libre, [...]” Återgivet ur Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 152.

367. Dock med en något förändrad ordalydelse: ”Elles proviennent de la densité des habitations devenue trop grande, [...]” Återgivet ur Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 152.

368. ”Il faut exiger que [...] [l]’on observe les possibilités de la technique moderne permettant les constructions hautes”. Återgivet ur Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 153.

Denna formulering av Le Corbusier kom också att kvarstå i slutdokumentet.

Markmobilisering – Mobilisation du sol

En annan viktig fråga som framträder i arbetet med texten gällde de juridiska frågorna kring möjligheten att disponera privatägda markområden vid stadsförnyelse. Frågan säger något om hur långtgående Le Corbusier tog sig an olika aspekter av staden. Han hade närmat sig detta ämne redan under det nämnda inledningsanförandet den 30 juli då han underströk motsättningen mellan å ena sidan de nya krav som följde med bilens närvaro i städerna och å andra sidan det privata ägandet. Med hjälp av två viktiga och relativt nya begrepp uttryckte han att:

Bilen fordrar en ny "unité de grandeur" i städerna. Man brottas med ett stort hinder: *privat markegendom*. Låt oss mobilisera marken i städer och länder och göra den tillgänglig för de projekt som är av allmänt intresse. Detta är vad vi hävdar, vår professionella slutsats.³⁷⁰

Samma fråga tas också upp i det dokument som kom att publiceras i tidningen *Beaux-Arts*, där den tilldelas en central betydelse.

Att kunna mobilisera tomtmark, bebyggd eller inte, är en grundläggande betingelse för styrning av stadsbyggandet.³⁷¹

369. "Il faut exiger [...] [q]ue l'on fasse emploi des techniques modernes pour réaliser les constructions hautes". Återgivet ur Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 153.

370. "L'auto réclame dans les villes une nouvelle 'unité de grandeur'. On bute contre un grand obstacle: la p r o p r i é t é p r i v é e. Mobilisons le sol des villes et des pays pour rendre disponible aux entreprises d'intérêt collectif. C'est notre affirmation, notre conclusion professionnelle." "Comptes-rendus des séances" (1933), s 1168.

371. "Mobilisation de la propriété construite ou non comme condition fondamentale d'une construction dirigée 'des Villes'". Citerat ur Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 147.

Le Corbusier skulle sedan lägga till ungefär samma formulering i sin korriger-
ing av det utkast till Aten-chartat som utarbetats i Zürich. Det var en passage
som ursprungligen inte fanns i Zürich-versionen och som behandlade den
ovan nämnda motsättningen mellan å ena sidan det uppsplittrade privata
ägandet, å andra sidan det stora omfånget på de stadsförnyelsearbeten som
behövde genomföras.

Denna riskabla motsättning lyfter fram en av tidens allvarligaste frågor:
att omgående fritt kunna disponera marken avseende en ny förordning
gällande bebyggda och icke bebyggda tomter, det är den grundläggande
betingelsen för styrningen av stadsbyggandet.³⁷²

Denna passage blev kvar i Chartat men med en modifiering:

Denna riskabla motsättning lyfter fram en av tidens allvarligaste frågor:
Att omgående reglera disponerandet av tomtmarken så att de vitala be-
hoven hos varje individ, liksom de av kollektiv karaktär, helt kan till-
fredsställas.³⁷³

En annan signifikativ ändring som berör samma fråga kom i stället att ute-
lämnas i slutdokumentet. Det gällde en formulering som i Zürich-versionen
löd:

Lagarna bör tillåta expropriering av mark såväl för kommunikationer
som för stads- och grönområden.³⁷⁴

Detta ändrades av Le Corbusier till:

372. "Cette périlleuse contradiction pose l'une des questions les plus graves de
l'époque: l'urgence de la libre disposition du sol pour un statut nouveau de la pro-
priété construite ou non est la condition fondamentale de la construction dirigée des
villes." Citerat ur Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 159.

373. "Cette périlleuse contradiction pose l'une des questions les plus graves de
l'époque: L'urgence de régler la disposition du sol d'une façon que les besoins vitaux
de chaque individu peuvent être entièrement satisfaits ainsi que les besoins d'ordre
collectif.", "Constatations du IVe congrès" (1933), s 1188.

374. "Les lois doivent permettre l'expropriation du sol aussi bien pour les voies de
circulation que pour les cités et les surfaces vertes." Citerat ur Steinmann (ed), *CIAM
Dokumente 1928-1939*, 1979, s 158.

Endast genom att mobilisera markresurserna (mobilisation du sol) blir det möjligt att omorganisera stadens funktioner: boende, arbete, fritid och trafik.³⁷⁵

Meningen utelämnades följaktligen i slutdokumentet, men visar på den betydelse Le Corbusier tilldelade begreppet ”mobilisation du sol”. Redan under 1920-talet hade han diskuterat problematiken utifrån olika termer – som ”expropriering” eller ”markomfördelning” (regroupement du sol) – innan han nådde fram till formuleringen ”markmobilisering” (mobilisation du sol).³⁷⁶ Han lämnade inte någon helt tydlig definition av begreppet men det är uppenbart att det anknyter både till mobilisering i betydelsen att juridiskt föra samman tillgängliga resurser, samt till rörlighet i betydelsen att skapa flexibilitet för en dynamisk användning av marken. Man skulle kanske kunna likna det vid ett slags anpassad form av expropriering, som var förberedd och initerad så att resultatet garanterat blev att alla inblandade vann på den juridiska operationen. I den meningen har begreppet beröringspunkter med det tidigare begreppet *valorisation du sol* som i sin tur var knutet till frågan hur man skulle ta tillvara den outnyttjade ekonomiska potentialen hos stadens tomtmark.³⁷⁷ Le Corbusier menade att det var fundamentalt att tillämpa ”mobilisation du sol” men hävdade samtidigt att det formella och juridiska tillvägagångssättet inte var en fråga för arkitekterna.³⁷⁸

Det är också uppenbart att frågan på ett väsentligt sätt skilde sig åt mellan olika länder. I Holland exempelvis fanns lagar som tillät expropriering för bostäder och fritidsanläggningar medan det i Schweiz bara var möjligt att expropriera för vägbyggen. Det är troligtvis detta förhållande som avspeglas i det schweiziska förslaget (Zürich-versionen) till formulering för Chartat som

375. ”La mobilisation du sol est seule capable de permettre la réorganisation des fonctions urbaines: habitation, travail, loisir et circulation.” Citerat ur Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 158.

376. Se exempelvis kapitlet ”Chiffres et réalisations” i *Urbanisme*. LC, *Urbanisme*, 1925, s 277-285.

377. Begreppet *valorisation du sol* förekommer redan i *Urbanisme*, se LC, *Urbanisme*, 1925, s 114.

378. Se exempelvis LC, *La ville radieuse*, 1935, s 189.

nämnts ovan, det vill säga en utökning av exproprieringsmöjligheterna från att gälla enbart kommunikationer till att omfatta även andra funktioner.³⁷⁹ Det är anmärkningsvärt hur Le Corbusier inte nöjer sig med det, utan driver formuleringen mot att exproprieringen är *nödvändig* för att omorganisera staden på ett meningsfullt sätt.

Att frågan var laddad framträder i korrespondensen från arbetet. Efter sammankomsten i Marseille den 14 augusti skrev Giedion till Le Corbusier och beklagade att denne inte varit där. Giedion hänvisade till hur politiken spelat in kring formuleringen av Chartat vilket lett till diskussioner och stridigheter mellan de närvarande.³⁸⁰ Av ett senare brev framgår att dessa diskussioner i alla fall delvis gällt vad som kallades ”markstrukturering” (organisation du sol) – ett begrepp som inte verkar komma från Le Corbusier³⁸¹ – och att Giedion sett oenigheten kring denna fråga som så allvarlig att han trodde att den kunnat inverka på CIAM:s vidare existens. I detta senare brev (daterat den 28 september) hänvisar Giedion även till diskussioner kring Chartat i Zürich två dagar tidigare – säkerligen inom den schweiziska CIAM-gruppen – där ”den enda svårigheten” skall ha varit denna fråga.³⁸² Problemen med markfrågan framkommer även i ytterligare brev, där Giedion lyfter fram den som en ständigt närvarande stötesten.³⁸³ I korrespondensen framträ-

379. Steinmann redogör för förhållandena i Holland och Schweiz. Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 149.

380. Giedion till LC, 22 aug 1933. Transkriberat i Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 170.

381. Jag har inte funnit att begreppet förekommer i LC:s skrifter. Man kan inte utesluta att LC kan ha inspirerat till begreppet, eller måhända varit delaktig i att formulera det. Samtidigt använder han sina andra begrepp inom detta område relativt frekvent och det kanske troligast i det här fallet är kanske därmed att det rör sig om en beteckning använd av Giedion, eventuellt tillsammans med andra medlemmar av CIAM.

382. ”La seule difficulté [...]” Giedion till LC, 28 sept 1933, gta. Brevet finns även transkriberat i Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 176.

383. ”[V]i befann oss ständigt framför samma hinder: ’organisation’ du sol!” ”[O]n voyait toujours devant le même obstacle: ’organisation’ du sol!” Giedion till LC, 4 sept 1933, gta. Brevet finns även transkriberat i Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 172-173.

der även den stora betydelse Le Corbusier tilldelade frågan samt hur han nu betraktade oreflekterad expropriering som en oframkomlig väg. I ett brev till Giedion daterat den 23 september skriver han:

Frågan om tomtmarken, som är *grundläggande*, måste man ha mod att lyfta fram: – Formuleringarna om expropriering är utan effekt, verkningsslösa och motriktade översiktsplanen. Exempel: vi har skyldigheten att, vid varje tillfälle, i varje skede om det är nödvändigt, kräva markutnyttjande (organisation du sol), i alla länder i sin helhet.³⁸⁴

I samband med att han något senare skickade sina sista korrigeringar till Giedion underströk han detta ännu en gång:

Frågan om markmobilisering (mobilisation du sol) är mycket kritisk. Jag bedömer att vi är skyldiga att säga som det är.

Om detta inte är er uppfattning, säg det till mig.³⁸⁵

I själva verket tycks Le Corbusier ha betraktat denna fråga som en av de centrala – om inte den mest centrala – för hela CIAM-mötet. Ungefär samtidigt med artikeln i *Beaux-Arts* så publicerades en text i den tidskrift Le Corbusier själv var med om att ge ut, *Prélude*. Textens rubrik sammanfattade just en sådan värdering av markfrågan: ”Det fjärde CIAM-mötet ställer en av tidens mest problematiska frågor: Mobiliseringen av den privata egendomen”.³⁸⁶ Samma text utgjorde underlaget för en av Le Corbusiers presentat-

384. ”[L]a question du sol, qui est *capitale*, qu’il faut avoir le courage de désigner: – les termes expropriation sont sans effet, inopérants, contraires à l’établissement du plan d’ensemble. Exemple: nous avons le devoir, à chaque fois, à chaque passage si c’est nécessaire, de réclamer ’l’organisation du sol’, sur toute l’étendue des pays.” LC till Giedion, 23 sept 1933. Brevet finns transkriberat i Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 175.

385. ”La question mobilisation du sol est très grave. J’estime que nous avons le devoir de dire ce qui est. Si ce n’est pas votre avis, dites le moi.” LC till Giedion, 3 okt 1933, gta. Brevet finns även transkriberat i Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 172-173.

386. [Le Corbusier], ”Le quatrième Congrès Internationale d’Architecture moderne pose l’une des plus troublantes questions de l’époque : La mobilisation de la

ioner av det fjärde CIAM-mötet i *La ville radieuse* (1935), då just under titeln ”Markmobilisering” (Mobilisation du sol).³⁸⁷ I slutet av kapitlet följde en passage som inleddes med en formulering från numret av *Beaux-Arts* som nämnts ovan:

Att kunna mobilisera tomtmark, bebyggd eller inte, är en grundläggande betingelse för styrning av stadsbyggandet.

Detta är den ömma punkt som berördes av den fjärde Kongressen, i form av en fatal slutsats för dess rent tekniska postulat!

Kullkastande av civillagstiftningen! Förändring av sekelgamla sanningar.

För att på det materiella och andliga planet garantera individuell frihet och de fördelar som följer med det kollektiva handlandet, bör det moderna samhället disponera all tillgänglig mark.

Disponera betyder inte utplåna egendom, inte heller att stjäla eller ta ifrån. Det betyder att förränta jordens rikedomar och resurser för människornas bästa. Må juristerna finna en metod!³⁸⁸

Även om frågan gällande markägandet och markmobilisering var som mest påtaglig i Le Corbusiers skrifter i perioden kring *La ville radieuse* fanns den närvarande på olika sätt både före och efter 1930-talet. Exempelvis skulle han återkomma till den när han 1964, precis i slutet av sin karriär, gav ut den

propriété privée”, *Prélude*, 7 (1933). Ingen författare anges i artikeln men i exemplaret i FLC har LC undertecknat den. FLC, X1 (11), 271.

387. Titeln i innehålls- och avsnittsförteckningen i boken är dock ”Mobilisation de la propriété privée”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 5, 175. Artikeln i *Prélude* är återgiven i boken med några mindre ändringar. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 187-189.

388. ”Mobilisation de la propriété construite ou non comme condition fondamentale d’une construction dirigée ’des Villes’. Tel est le point névralgique touché par le 4e Congrès, comme fatale conclusion à ses postulats exclusivement techniques ! Bouleversement du code civil ! Modification de vérités séculaires. Pour assurer, sur le plan matériel et spirituel, la liberté individuelle et le bénéfice de l’action collective, la société contemporaine doit pouvoir disposer du sol total du pays. Disposer ne signifie pas anéantir la propriété, ni voler, ni spolier. Cela signifie mettre en valeur les richesses et les ressources de la terre pour le bienfait des hommes. Que les juristes cherchent la formule !” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 189.

andra upplagan av *La ville radieuse*. Direkt efter titelsidan lade Le Corbusier till en kort text i form av ett upprop som gällde just markmobilisering. Den korta texten – som alltså inledde den nya utgåvan av boken – utgick från en av artiklarna i *Plans* från slutet av 1931, och var följaktligen skriven för över trettio år sedan. Den hörde till de artiklar som också ingick i *La ville radieuse* (1935).³⁸⁹ I den något utökade versionen av textpassagen som Le Corbusier använde som inledning till nyutgåvan från 1964 löd textavsnittet:³⁹⁰

Beslut:

Markmobilisering för den allmänna hälsan.

Man måste omfördela tomtmarken i stad och land. Juristerna säger att det är att ifrågasätta allt. Jag har själv uttryckt mig ännu tydligare: markmobilisering för den allmänna hälsan (Redressement français har publicerat denna tes).

Ordförande för Redressement français var Ernest Mercier, chef för Est-lumière (1928).³⁹¹ Han ville ställa sitt land inför ett avgörande beslut: att nationellt genomdriva markmobilisering. Trettiofem år har gått sedan dess!!! (1963).³⁹²

389. LC, "Décisions", *Plans*, 10 (1931). Artikeln var odaterad i *Plans*, men daterad nov 1931 när den trycktes i *La ville radieuse* (1935). LC, *La ville radieuse*, 1935, s 147-155.

390. De tidigare versionerna löd: "Décision. – Entreprendre le regroupement du sol du pays et de la ville. Les juristes disent que c'est tout mettre en question. Je me suis même expliqué plus nettement : mobilisation du sol pour cause de salut public (le Redressement français a publié cette thèse)." LC, "Décisions", *Plans*, 10 (1931), s 96; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 148.

391. LC syftar säkerligen på elektricitetsföretaget Ouest-Lumière, grundat 1901.

392. "Décision. Mobilisation du sol pour cause de salut public. Entreprendre le regroupement du sol du pays et de la ville. Les juristes disent que c'est tout mettre en question. Je me suis même expliqué plus nettement : mobilisation du sol pour cause de salut public (le Redressement français a publié cette thèse). Le président du Redressement français était Ernest Mercier, président de l'Est-lumière (1928). Il voulait mettre son pays devant une décision cruciale : mobiliser le sol national. Trente-cinq années ont passé !!! (1963). Le Corbusier, *La ville radieuse, Éléments d'une doctrine d'urbanisme pour l'équipement de la civilisation machiniste*. 1935. Nytryck. Paris:

Den anmärkningsvärda återanvändningen av denna text som en öppning till den nya utgåvan av hans mest omfattande bok visar inte bara hur han förknippade markmobilisering med Ville radieuse. Hänvisningen till begreppet i själva upptakten till det teoretiska verket säger något om det patos och den övertygelse som Le Corbusier ännu 1964 bar inom sig när det gällde den radikalitet i stadsbyggandet som var så karakteristiskt för hans tänkande på 1920- och 1930-talet.

Arkitekturen och myndigheterna

Att referenserna till markägandet och mobilisation du sol fanns närvarande på ett så markerat sätt i Le Corbusiers skrifter kring mitten av 1930-talet kan säkert relateras till hans arbetssituation generellt vid den tiden. När det gäller hans roll som förgrundsgestalt inom det moderna stads- och samhällsbyggandet stod han nu på höjden av sin karriär. Han var den ledande gestalten inom den internationella sammanslutningen CIAM som ännu var en ung, expansiv organisation som höll på att formulera sitt program. Han var tongivande nyskapande arkitekt bakom ett flertal radikala stadsbyggnadsprojekt för storstäder runt om i världen, projekt som inte sällan blivit till i ett utbyte med myndigheter och nationella arkitektsammanslutningar. Han var dessutom inflytelserik teoretiker med en stor och kontinuerlig produktion av skrifter som på olika sätt behandlade den moderna världens byggande. Även om hans berömmelse – och hans ställning som en av vår tids verkligt stora arkitekter – skulle kulminera under den senare delen av hans karriär, så var det nu hans aktualitet på ett direkt sätt var som störst i relation till de stora genomgripande förändringsprocesserna av den moderna världens livsmiljö. Det verkar rimligt att se frågan om markägandet mot bakgrund av denna situation. Le Corbusier arbetade mot att få realisera det moderna stadsbyggandet i full skala, och då var problematiken kring det privata markägandet central.

Éditions Vincent, Fréal & Cie, 1964, s 2. Est-lumière syftar troligen på elektricitetsbolaget för östra Frankrike.

Att Le Corbusier på ett mycket medvetet sätt strävade mot att nå ut till offentligheten, myndigheterna och den allmänna opinionen med sina idéer manifesterade sig som framgång på en mängd sätt. Som nämnts hade han strax innan CIAM-mötet, i maj 1933, formulerat den viktiga dedikationen av *La ville radieuse* (1935): ”Denna bok är tillägnad myndigheterna”.³⁹³ Denna tilläggnan upprepas igen, betecknande nog i den sista delen av boken som har titeln ”Urbanisme total”, där han hävdar att det just är kring ”Planen” som framtidens myndigheter kommer att konstitueras.³⁹⁴

Det är tydligt att Le Corbusier såg CIAM:s verksamhet som en viktig plattform för att sprida den moderna arkitekturens – och därmed sina egna – idéer. Att han var medveten om att CIAM gav dessa idéer en mer formell, institutionell karaktär än om de presenterades av enskilda arkitekter är också tydligt. Avslutningen på det ovan nämnda kapitlet ”Mobilisation du sol” i *La ville radieuse* (1935) lyder exempelvis:

CIAM är en av de moderna formerna för sund auktoritet som världen väntar på.³⁹⁵

Under arbetet med Aten-chartat framgår att Le Corbusier fäste avseende vid hur denna auktoritet gjorde sin röst hörd. Också i relation till hans skrivande generellt kan det vara relevant att lyfta fram några exempel från hans ändringar i dokumentet och från korrespondensen som berör just det. Man kan här notera hur Le Corbusier i flera fall gjorde justeringar som försköt dokumentets innehållsliga tyngdpunkt mot att beskriva hur det rådde säkerhet, eller visshet, kring centrala omständigheter. Sådana ändringar föreslog han exempelvis för den introduktion som sammanfattade resultatet av mötets jämförande stadsstudier. Zürich-versionens formulering löd:

Analyserna har baserats på ett så brett underlag som möjligt.

393. ”Cet ouvrage est dédié à l'autorité, Paris, mai 1933”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 3.

394. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 342.

395. ”Les Congrès Internationaux d'Architecture Moderne, sont l'une des formes modernes de l'autorité bienfaisante que le monde attend.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 189.

vilket ändrades av Le Corbusier till:

Analyserna har baserats på så ”fundamentala” grunder som möjligt.³⁹⁶

Gällande resultatet av analyserna lyder Zürich-versionen:

Det faktum som medgivits, att den oorganiska och felaktiga utvecklingen av de nutida städerna bör stoppas, [...]

vilket Le Corbusier ändrade till:

Den visshet som härmed förvärvats, att den oorganiska och felaktiga utvecklingen av de nutida städerna bör upphöra, [...]³⁹⁷

Och vidare, gällande syftet med analyserna, står det i Zürich-versionen:

För de fortsatta undersökningarna var det nödvändigt att skaffa sig detta jämförande material.

vilket Le Corbusier skrev om till:

För att kunna fortsätta med konstruktiva undersökningar var det nödvändigt att förvärva denna säkerhet.³⁹⁸

Även av korrespondensen framgår att Le Corbusier strävade efter att dokumentet – Aten-chartat – skulle bli tydligt, anslående och övertygande. Också för att belysa den plats Le Corbusier intog i arbetet kan det vara relevant att återge hans första reaktion på dokumentet från Marseille som Giedion skickade honom i augusti. I ett brev till Giedion från slutet av augusti skriver han:

396. ”Les analyses ont été établies sur une base aussi large que possible”; ”Les analyses ont été établies sur des bases aussi ’essentiellles’ que possible”. Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 148.

397. ”Le fait admis, que le développement inorganique et faux des villes actuelles doit être arrêté, [...]”; La certitude désormais acquise, que le développement inorganique et erronné des villes actuelles doit cesser, [...]”. Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 148.

398. ”Pour les recherches à poursuivre, il était nécessaire de se procurer d’abord ce matériel comparatif.”; ”Pour poursuivre des recherches constructives il était nécessaire d’acquérir cette certitude.” Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 149.

Om Kongressen avslutas med resolutionerna från Marseille, då tar jag min hatt och går. Men låt oss inte vara trångsynta. Det är roligt med de ”unga”, men fejt och föga originellt. Vilken kylig, kraftlös och dåligt tillvaratagen stil.

Hör här Giedion: *sedan tio år har jag konfronterat de här omständigheterna*. Jag vet var det finns ängslan, var det finns oro, var det finns hinder, var det finns god vilja. Jag vet vart man måste gå, var man måste tala, vem man måste vända sig till. [...]

Vi måste till varje pris använda ett *explicit* språk. Förklara, göra begripligt, illustrera: *VARA LEVANDE!* [...]

I *kontinuitetens* och den Heliga sakens namn fordrar jag att resolutionerna publiceras. Formerna intresserar mig föga. Det viktiga är att det görs. Och att det görs med enkelhet, övertygelse och mod.³⁹⁹

På flera sätt framträder Le Corbusier således som ledande i arbetet med Atenchartat – han framför starka åsikter kring formuleringar, kring innehåll, kring publicering och spridning. Som bekant använde han också senare material från det fjärde CIAM-mötet i sina egna böcker. Det gäller naturligtvis publiceringen av hans med egna kommentarer försedda bearbetning av Atenchartat från 1943,⁴⁰⁰ men det gäller på ett väsentligt sätt även *La ville radi-*

399. ”Si le Congrès devait conclure par les résolutions de Marseille, je tirerai mon chapeau et m'en vais. Mais, ne voyons pas étroit. Les ”jeunes”, c'est très beau, mais c'est poltron et peu original. Quelle rédaction froide, inopérant et sans effet possible. Écoutez Giedeon: voici 10 années que je suis en face des événements. Je sais où est le trouble, où sont les inquiétudes, où sont les freins, où sont les bonnes volontés. Je sais où il faut porter, où il faut parler, à qui il faut s'adresser. [...] Il faut à tout prix parler un langage *explicite*. Expliquer, faire saisir, illustrer: *ETRE VIVANTS!* [...] Au nom de la *régularité* et au nom de la Sainte cause, je réclame que les résolutions soient publiées. La forme m'importe peu. Ce qu'il faut, c'est le fait. Et cela avec simplicité, conviction et courage.” LC till Giedion, 29 augusti 1933, gta. Brevet finns även transkriberat i Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 171-172 – dock saknas där vissa delar av det ovan återgivna citatet.

400. [Le Corbusier], Le groupe CIAM-France, *La Charte d'Athènes avec un discours liminaire de Jean Giraudoux*. Paris: Plon, 1943. Man kan notera att det var först i nytgåvan från 1957 som LC publicerade boken i eget namn: Le Corbusier, *La*

euse (1935). Att han betraktade Aten-chartat som en del av sitt arbete med att utarbeta, presentera och sprida ett nytt slags stadsbyggnadstänkande framgår bland annat av att han tänkte sig att dokumentet skulle publiceras som den andra volymen i serien Collection de l'équipement de la civilisation machiniste, det vill säga den publikationsserie som inleddes med *La ville radieuse*.⁴⁰¹

I fråga om Le Corbusiers intensiva engagemang och om tonen under processen med dokumentet – i ett brev skriver han: ”Det är tid. Giedion, världen brinner” – är det säkert relevant att notera hur arbetet med CIAM-chartat skedde i nära anslutning till att den polemiska boken *Croisade* (1933) publicerades.⁴⁰²

L'architecture d'aujourd'hui* – en skiss till *La ville radieuse

I slutet av 1933 kom ytterligare en publikation som underströk Le Corbusiers ställning som förgrundsgestalt för den moderna arkitekturen. Det var ett av de viktigaste specialnumren om honom av en arkitekturtidskrift under hans livstid, och det gavs ut av den nystartade *L'architecture d'aujourd'hui*.⁴⁰³ Le Corbusiers bidrag till numret var sådant att man skulle kunna räkna publikationen bland hans egna skrifter, och den utgör på det sättet ännu ett exempel på hur sammansatt hans skrivande var. I inledningen skriver redaktören Pierre Vago:

Charte d'Athènes : Avec un discours liminaire de Jean Giraudoux. 1943. Ny utg. Paris: Éditions de Minuit, 1957.

401. Tidigt 1935 föreslår LC sin förläggare att man skulle ge ut Aten-chartat och det fjärde CIAM-mötets övriga arbeten som den andra volymen i nämnda publikationsserie som var avsedd för *La ville radieuse* (1935). LC till André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui), 18 feb 1935, FLC, B2 (7), 19.

402. I boken anges att den trycktes i början av september 1933: ”Achévé d'imprimer le 4 septembre 1933 par Chantenay à Paris”. LC, *Croisade*, 1933, s 89.

403. Tidskriftsnumret innehåller ett brev från LC till Algers borgmästare som är daterat i december 1933. *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: *L'architecture d'aujourd'hui*, 1992.

För att få en så precis framställning som möjligt av Le Corbusiers tänkande var det bästa vi kunde göra att överlåta detta till honom själv; vi bad honom således att helt och hållet själv sätta samman detta nummer ägnat åt hans verk, och att samla ihop de texter som precis uttrycker hans tanke för oss.

Likväl har vi hållit fast vid att själva introducera Le Corbusiers verk, och att på några rader precisera hur vi ser på hans doktrin och hans betydande produktion.⁴⁰⁴

Publikationen hänvisade i flera avseenden till *La ville radieuse* och påminner också på några sätt om den kommande boken. Bland annat lämnade Le Corbusier här för första gången en översiktlig sammanställning av sina stadsplaneprojekt från Samtidsstaden för tre miljoner invånare (1922) fram till de senaste förslagen för Antwerpen (1933) och Stockholm (1933); det vill säga planer för befintliga städer vilka här presenterades som tillämpningar av *Ville radieuse*.⁴⁰⁵ Vissa av planerna visades också med omfattande skriftliga presentationer som delvis återkom i boken *La ville radieuse* (1935).⁴⁰⁶ Det har redan nämnts hur det också fanns en hänvisning till att *La ville radieuse* (1935) redan var i tryck.⁴⁰⁷

404. "Pour interpréter exactement la pensée de Le Corbusier, nous ne pouvions pas faire mieux que de lui confier ce soin; nous lui avons donc demandé de composer entièrement ce numéro consacré à son œuvre, et de recueillir les textes qui nous donnent l'expression précise de sa pensée. Nous avons tenu, cependant, à présenter nous-même l'œuvre de Le Corbusier, et de préciser dans quelques lignes notre point de vue au sujet de sa doctrine et de son œuvre considérable." Pierre Vago, "Le Corbusier et l'architecture d'aujourd'hui", *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: *L'architecture d'aujourd'hui*, 1992, s 3.

405. *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: *L'architecture d'aujourd'hui*, 1992, s 119-130, 134-135.

406. Så t ex när det gäller presentationen av Antwerpen. *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: *L'architecture d'aujourd'hui*, 1992, s 120-130; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 272-285.

407. "[À] l'impression aux Edit. Crès et Cie: 'La Ville Radieuse'". Citatet återfinns i [Le Corbusier], "A la recherche d'une doctrine d'urbanisme pour l'équipement

Tidskriftsnumret inleddes med en artikel av Vago som behandlar Le Corbusier som ”mästare”, ”arkitekt” och ”ledare”.⁴⁰⁸ Vago valde att betrakta Le Corbusier som konstnär snarare än arkitekt och menade att hemligheten bakom hans framgång varken var hans arkitektur eller hans teori, utan hans poesi och ledaregenskaper. Den närmast storslagna presentationen av Le Corbusiers arbeten i tidskriftsnumret hade såväl en poetisk och suggestiv dimension som en tydlig teoretisk karaktär. Efter Vagos text följer en serie omdömen kring Le Corbusier från företrädare för olika länder, något som syftade till att belysa hans position i den samtida arkitektursituationen.⁴⁰⁹ Presentationen av hans arbeten inleds med den kända bilden av hans hand som gör en svepande gest över Plan Voisin – en illustration hämtad från Pierre Chenals film *Bâtir* (1930).⁴¹⁰ Därefter följer texter som i någon mening skisserar ett program för den stora omvandling av den moderna livsmiljön som Le Corbusier förespråkade. Först kommer en utförligt illustrerad presentation av de fem punkterna för en modern arkitektur.⁴¹¹ Den följs i sin tur av texter med inriktning mot samhällsbyggandets etiska aspekter – ”Tänk först,

de la civilisation machiniste 1922-1933”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933), faksimil (1992), s 36.

408. ”Le maître”, ”L’architecte”, ”Le chef”. Vago, ”Le Corbusier et l’architecture d’aujourd’hui”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil, 1992.

409. Titeln på sammanställningen hänvisar också till Pierre Jeanneret, men omdömena hänför sig nästan uteslutande till LC. De deltagande var: Ernest Mercier François de Pierrefeu och Pierre Winter från Frankrike, Hakon Ahlberg från Sverige, Edmond Brua från Algeriet, Guido Fiorini från Italien, Huib Hoste från Belgien, Josep Lluís Sert från Spanien, Alfred Roth från Schweiz, Stamo Papadaki från Grekland, Rex Martienssen från Sydafrika, François Sommer från Tjeckoslovakien, Junzo Sakakura från Japan och slutligen Jean Bossu från Frankrike. ”La position de Le Corbusier et Jeanneret dans l’évolution architecturale d’aujourd’hui”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992.

410. Pierre Chenals film började produceras 1927 och var klar 1930. Kopior finns i FLC och på Museum of modern art i New York. Tim Benton, ”Recherche patiente, Les villas de Le Corbusier”, i Jacques Lucan (ed), *Le Corbusier, une encyclopédie*. Paris: Centre Pompidou, 1987. s 342 n 17.

411. [Le Corbusier, Pierre Jeanneret], ”Les 5 points d’une architecture nouvelle, conséquence des techniques modernes”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992.

bygg sedan” – och mot stadsbyggandet – ”Formulerandet av en stadsbyggnadsdoktrin för maskinsamhället 1922–1933”.⁴¹² Numret innehåller vidare den redan nämnda ”Défense de l’architecture”, samt brevet till Algers borgmästare från december 1933 som kom att publiceras i flera andra sammanhang – bland annat i *La ville radieuse* (1935).⁴¹³ Också texten ”Program – lösandet av krisen – entusiasm” kom att publiceras i den senare boken.⁴¹⁴ Specialnumret innehåller vidare Le Corbusiers tal från det fjärde CIAM-mötet, ”Air – son – lumière”, här med titeln ”Atenföredraget”.⁴¹⁵ Den behandlar som bekant de nya möjligheterna att skapa en ljus och välklimatiserad innemiljö, och följs i tidskriftsnumret av texter där två övriga personer kommenterade den nya tekniken.⁴¹⁶

412. Le Corbusier, ”Concevoir d’abord, construire ensuite”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992; [Le Corbusier], ”A la recherche d’une doctrine d’urbanisme pour l’équipement de la civilisation machiniste 1922-1933”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992.

413. Le Corbusier, ”Lettre a un maire”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 228-229. Brevet publicerades även i andra sammanhang, som exempelvis: Le Corbusier, ”Lettre à un maire”, i Le Corbusier, P. Jeanneret, *Extrait de ”L’architecture vivante”, Sixième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1933; Le Corbusier & Pierre Jeanneret, *Œuvre complète de 1929-1934*. Willy Boesiger (ed). Zürich: Girsberger, 1935, s 174-176.

414. Dock med några smärre ändringar, bl a förkortades titeln till ”Dénouement de crise”. Le Corbusier, ”Programme, dénouement de crise, enthousiasme”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 68-70. Se vidare behandlingen av *La ville radieuse* (1935) i avsnittet ”3:e avdelningen: De nya tiderna”.

415. Le Corbusier, ”Discours d’Athènes”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992; Le Corbusier, ”Air – son – lumière”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933).

416. J. Le Braz, ”La respiration exacte”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992; R. Lhote, ”Des maisons de verre”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992. För en ytterligare behandling av LC:s intresse för ventilations-

I relation till inriktningen för den här avhandlingen – Le Corbusiers teori – är det värt att notera hur det också hänvisas till omfånget på Le Corbusiers teoretiska produktion. I sin inledande kommentar skriver Vago att:

Det skulle vara omöjligt att här analysera Le Corbusiers doktrin så som den framträder i hans många skrifter. Vi får nöja oss med att framhålla några huvudprinciper som befinner sig i själva kärnan av hans system.⁴¹⁷

I slutet av tidskriftsnumret följer dessutom ett slags bibliografisk översikt där det framhålls att presentationen av Le Corbusiers verk vore ofullständig utan en hänvisning till hans skrivande. Han skrivna verk presenteras som en integrerad del av hans ansträngning, och som står i nära förbindelse med hans praktik. Det refereras till alla hans större skrifter sedan *Vers une architecture* (1923), men texten var särskilt inriktad mot den senaste av dem: *Croisade* (1933).⁴¹⁸ Som nämnts publicerades specialnumret av *L'architecture d'aujourd'hui* i en period när Le Corbusier stod på höjden av sitt direkta inflytande, och publikationen skulle kunna betraktas som ett slags skiss, eller prov på *La ville radieuse* (1935).

Ungefär samtidigt med *L'architecture d'aujourd'hui*, i slutet av 1933, publicerades även den sjätte volymen i serien från *L'architecture vivante*.⁴¹⁹ Där fortsätter inriktningen mot staden med utförliga presentationer av stadsbyggnadsprojekten i Algeriet och Antwerpen, samt av Immeuble Clarté i Genève och schweiziska studenthemmet i Paris. Att Le Corbusier såg den förstnämnda byggnaden som ett steg på vägen mot att realisera Ville radieuse

teknik, se redogörelsen för innehållet av *La ville radieuse* (1935), avsnittet ”2:a avdelningen: Den moderna tekniken” nedan.

417. ”Il serait impossible d’analyser ici la doctrine de Le Corbusier telle qu’elle se dégage de ses nombreux écrits. Nous devons nous contenter d’exposer quelques principes fondamentaux, qui sont à la base même de son système.” Vago, ”Le Corbusier et l’architecture d’aujourd’hui”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil, 1992, s 3.

418. J.L., ”Bibliographie, Croisade par Le Corbusier”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: *L’architecture d’aujourd’hui*, 1992.

419. Le Corbusier, P. Jeanneret, *Extrait de ”L’architecture vivante”*, *Sixième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1933.

har redan framgått ovan. Detta gällde kanske i ännu större utsträckning också för det schweiziska studenthemmet, en byggnad upphöjd på betongpelare med en stor glasfasad mot ljuset. I sin text kallar Le Corbusier byggnaden för ett "laboratorium" och han har kursiverat en av grundprinciperna för Ville radieuse: "fotgängaren *skall aldrig mer möta bilen*".⁴²⁰ Publikationen innehåller också en presentation med en kortare text om projektet för bostadsområde utanför Alger, i Oued Ouchaïa, samt det ofta publicerade brev som Le Corbusier skickade till Algers borgmästare Charles Brunel i december 1933. Den mest omfattande texten är den som presenterar planen för Antwerpen – en tillämpning av "principerna för Ville radieuse" – och som sen återanvänds, med ett antal relativt sett mindre ändringar, i den senare boken.⁴²¹ Redaktören Jean Badovici menar i sin introduktion till Le Corbusiers och Pierre Jeannerets redogörelse för projektet att han ansett det värdefullt att publicera den "i sin helhet" och att den utgör ett slags "charta" för det samtida stadsbyggandet.⁴²²

420. "C'est, en réalité, un laboratoire qui a permis de fixer certains points pour l'avenir du problème architectural contemporain." "[L]e piéton *ne doit plus jamais rencontrer l'automobile*." Le Corbusier, "Le Pavillon Suisse à la Cité Universitaire", *Extrait de "L'architecture vivante", Sixième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1933.

421. "Application à la Rive gauche des principes du type de 'Ville radieuse'." Le Corbusier & Pierre Jeanneret, "Une ville de 500.000 habitants entièrement neuve peut être construit sur les bords de l'Escaut : Urbanisation de la Rive Gauche de l'Escaut, à Anvers", *Extrait de "L'architecture vivante", Sixième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1933, s 31. När texten publicerades i den senare boken tillkom en introduktion och genomfördes en hel del mindre förändringar, delvis av typografisk karaktär. Ett avsnitt om staden och hotet från luftangrepp togs bort helt. Dessutom tillkom att arkitekten Huib Hoste och företaget Locquet var delaktiga i texten. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 270-285.

422. "Nous publions *in extenso* leur rapport qui constitue, dans les temps actuels, une espèce de charte de l'urbanisme contemporain." Jean Badovici, "Une ville de 500.000 habitants entièrement neuve peut être construit sur les bords de l'Escaut : Urbanisation de la Rive Gauche de l'Escaut, à Anvers", *Extrait de "L'architecture vivante", Sixième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1933.

En första innehållsförteckning – *L'Homme réel* 1934

En konkret manifestation av att publiceringarna i *L'architecture d'aujourd'hui* och *L'architecture vivante* syftade fram mot en större bok kom bara någon månad senare, i början av 1934. I december 1933 hade gruppen kring tidskriften *Prélude* gått samman med Achille Dauphin-Meunier, ekonom, anarkist och syndikalist, och grundat *L'Homme réel*, en månadstidskrift för ”syndikalism” och ”humanism”. Dauphin-Meunier skrev i tidskriften under pseudonymen Pierre Ganivet och han bidrog med ytterligare en krets av medarbetare. Bland dem fanns bland annat syndikalisterna och Georges Sorel-efterföljaren Édouard Berth, socialisterna och ekonomen André Philip samt journalisterna, författarna och ekonomen Francis Delaisi. Tidskriften kom ut mellan 1934 och 1938, men Le Corbusier bidrog bara med texter det första året.

I det första numret publicerade han texten ”Mesures d'ensemble” (”Helheter”) som senare skulle ingå i *La ville radieuse* (1935). I det andra numret, som publicerades i februari 1934, föregås Le Corbusiers bidrag ”V.R 1ère partie” med ett slags annonsering på en högersida som har rubriken ”Ville radieuse”. Några inledande rader berättar att man haft möjligheten att ”erbjuda den allra första läsningen” av de första kapitlen i Le Corbusiers senaste bok *La ville radieuse* ”som är i tryck”. Därefter följer en ruta med en innehållsförteckning där boken redovisas med sex av de slutgiltiga åtta avdelningarna. De två som saknas är den femte avdelningen ”Prélude” och den sjunde, ”Att omorganisera landsbygden”. Den sista avdelningen presenteras som ”Det vore bättre att bygga...”, en titel som tillsammans med ”Total stadsbyggnad” skulle ingå i den tryckta bokens slutavdelning ”Slutsatser”.

Även om det följaktligen saknas material, och förändringar kommer att göras, så möter man ändå här en mycket långt gången presentation av bokens sammansättning. Dessutom presenterade artikeln ”V.R 1:a delen”, tillsammans med artikeln i följande nummer, ”V.R 2:a delen” (V.R 2ème partie), hela första avdelningen av boken, så när som på inledningsavsnittet ”... Jag dras till”.

Slutarbetet med *La ville radieuse*

Om man bortser från den andra volymen av *L'Œuvre complète* ("De samlade verken"), som trycktes kring årsskiftet mellan 1934 och 1935, skulle nästa stora bok Le Corbusier gav ut bli *La ville radieuse* (1935).⁴²³ Det är inte oväsentligt att beakta att den andra volymen av *L'Œuvre complète* var den första av dem som kom ut direkt på franska.⁴²⁴ Även om den säkert inte kunde jämföras arbetsmässigt med *La ville radieuse* – i det förra fallet så hade Le Corbusier säkert god hjälp av både redaktören Willy Boesiger och medarbetarna på kontoret – så måste den ändå ha tagit tid och kraft i anspråk. Även om han tänkt sig att bli klar med sin stora bok i början av 1934 så genererades under året nytt material som han uppenbarligen bestämde sig för att ta med. Under året fortsatte han exempelvis sitt arbete för *Prélude* där han publicerade ytterligare artiklar som skulle ingå i boken. Dessutom utformade han flera projekt, både i Frankrike och utomlands, som blev praktiska tillämpningar av *Ville radieuse* och som han integrerade i skriften. Bland annat fortsatte han under 1934 att försöka få delta med någon form av experimentbyggande vid världsutställningen i Paris 1937. Det storskaliga förslaget till en bomässa i form av en helt ny stadsdel, som han utarbetat i samband med idétävlingen 1932, hade misslyckats och nu försökte han i stället med mindre

423. På bokens titelblad anges tryckåret vara 1935. Likväl finns indikationer på att boken skulle kunna ha tryckts redan i slutet av 1934. I ett brev till Giedion i november 1934 skriver LC att han "mottagit franska utgåvan av GIRSBERGER" och att han "läst Giedions förord" (*J'ai reçu l'édition française de GIRSBERGER. J'ai lu hier au soir votre introduction.*). Det går dock inte att utesluta att LC här hänvisade till någon slags provtryck. (Hans Girsberger var schweizisk förläggare och viktig i arbetet med flera av de åtta volymerna som kom att utgöra LC:s samlade verk. Hans namn anges av LC som synonymt med boken själv.) Enligt Mimita Lamberti skall den italienske ingenjören Alberto Magrini ha bett LC om en signatur i sitt ex av boken i ett brev 7 jan 1935. Den 4 feb 1935 skickade LC själv boken till blivande ministern Raoul Dautry. LC, *Œuvre complète de 1929-1934*, 1935, s 3; LC till Giedion, 15 nov 1934, gta; Lamberti, "Le Corbusier e l'Italia (1932-1936)" (1972), s 867; LC till Raoul Dautry, 4 feb 1935, FLC, E1 (18), 96, brevet finns transkriberat i LC, *Choix de lettres*, 2002, s 225.

424. Den franska versionen av den första volymen skulle dröja till 1937.

förslag.⁴²⁵ Man kan notera att han denna gång – vilket säkert till en del kan förbindas med erfarenheterna från det viktiga CIAM-mötet året innan – gick fram inom ramen för CIAM:s verksamhet.⁴²⁶ Le Corbusiers nya engagemang inför utställningen ledde till flera projekt, där det mest kända CIAM-anknutna förslaget, Bastion Kellerman, är viktigt då det troligtvis var det tidigaste projektet för en enskild byggnad som Le Corbusier benämnde ”unité d’habitation”.⁴²⁷ Projektet kom att presenteras i *La ville radieuse* (1935) (också där omnämnt med begreppet ”unité d’habitation”).⁴²⁸

Andra projekt som Le Corbusier fortsatte med på olika sätt under 1934 var planerna för Barcelona och Alger. På våren var Josep Lluís Sert i Paris för att arbeta med korrigeringar av Plan Macia och i juni ställdes stadsplane-förslaget ut i den katalanska huvudstaden under rubriken ”La nova Barce-

425. När det gäller det tidigare förslaget, se behandlingen ovan av publikationen [LC], 1937, *Expo. int. de l’habitation Paris*. Paris, [1932].

426. LC beskrev relationen till CIAM i ett manuskript daterat 20 april 1934, ”Participation CIAM à l’exposition 1937 (section du Logis)”, och som delvis återgavs i *La ville radieuse* (1935). Dokumentet finns transkriberat i Mathilde Dion & Gilles Ragot. 1987. Ny revid uppl. *Le Corbusier en France, projets et réalisations*. Paris: Le Moniteur, 1997, s 192-195; FLC, H2 (13), 560-564; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 219.

427. Danilo Udovicki-Selb, som skrivit en avhandling om Le Corbusier och världsutställningen 1937, nämner att LC mellan 1932 och 1937 gjorde sju förslag för utställningen, varav ett omfattade två projekt. Bastion Kellerman-projektet föregicks av ett projekt i samma del av staden, på Boulevard Kellermann. LC beskrev detta tidiga projekt i ett dokument daterat 20 april 1934 – med en hänvisning till just ”unité d’habitation – ”Participation CIAM à l’exposition 1937 (section du Logis)”. Dokumentet användes sen också för presentationen av Bastion Kellermann-projektet i *La ville radieuse* (1935). Dion & Ragot som återgivit dokumentet nämner inte att det även knöts till det senare projektet och att det då delvis återgavs i *La ville radieuse* (1935). Danilo Udovicki-Selb, ”Le Corbusier and the Paris exhibition of 1937”, *Journal of the Society of architectural historians*, 1 (1997); Dion & Ragot, *Le Corbusier en France*, 1997, s 191-195; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 219.

428. Innan publicerandet av *La ville radieuse* (1935) benämnde LC projektet ”unité d’habitation” i ett maskinskrivet manuskript, daterat 4 april 1935 – ett dokument avsett för *L’architecture d’aujourd’hui* där han redogör för projektets historia. Se ”Pour L’architecture d’aujourd’hui”, FLC, A3 (1), 102-103; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 219. Se även behandling av Bastion Kellerman i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* (1935) nedan.

lona". Strax efteråt skrev Le Corbusier till ministern i Katalonien, Ventura Gassol, och erbjöd sina tjänster.⁴²⁹ När det gällde Alger så sände han det tredje projektet, projekt C för Quartier de la Marine, till staden Alger i slutet av mars. Brevet som åtföljde projektet skulle han sedan publicera i *La ville radieuse* (1935).⁴³⁰ Några månader efter att ha skickat projekt C kom han att engageras i ytterligare ett projekt i Algeriet, stadsförnyelsen av den lilla hamnstaden Nemours strax intill den marockanska gränsen.⁴³¹ Le Corbusier blev mycket nöjd med projektet och kom att betrakta det som en god illustration av vad man kommit fram till vid det fjärde CIAM-mötet. Han verkar ha studerat staden på plats i juli 1934 och var klar med planen i februari året därpå.⁴³² Det blev därmed det sist utförda stadsbyggnadsprojektet som gavs en omfattande presentation i *La ville radieuse* (1935).⁴³³ Ett annat engagemang kring stadsplaner i utlandet utgjordes av utbytet med Italien. Det skulle inte resultera i några omfattande detaljerade planer men var en viktig del i Le Corbusiers internationella verksamhet under 1930-talet.⁴³⁴ I början av som-

429. Se Jordi Oliveras Samitier, "Le plan Macià de Barcelone" *Le Corbusier et la Méditerranée*. Varoujan Arzoumanian, Patrick Bardou (eds). Marseille: Editions Parenthèses, 1987.

430. Se vidare behandling av Alger i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* (1935) nedan.

431. Enligt LC var det ett samarbete med stadsarkitekten och ingenjören Charles Henri Breuillot; den f d medarbetaren vid 35, rue de Sèvres, Pierre André Émery; samt honom själv och Pierre Jeanneret. I presentationen i *La ville radieuse* (1935) nämns dock bara Breuillot. Le Corbusier & Pierre Jeanneret, *Œuvre complète 1934-1938*. Zürich: Girsberger, 1939, s 27; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 311.

432. Enligt vad han själv antyder i LC, *La ville radieuse*, 1935, s 260-261, 310, 318.

433. Se vidare behandling av Nemours i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* (1935) nedan.

434. När det gäller LC:s viktiga utbyte med Italien under 1930-talet saknas en större sammanhållen studie. Litteraturen är likväl relativt omfattande och inbegriper även översikter. Jag stöder mig i det följande bland annat på Lamberti, "Le Corbusier e l'Italia (1932-1936)" (1972); Maurizio di Puolo (ed), *Archivio Bottoni, Le Corbusier, "Urbanismo", Milano 1934*. Milano: Mazzotta, 1983; Talamona, "Italie: Stratégies pour une séduction, 1927-1940", 1987.

maren 1934 reste han till Italien och föreläste i Rom och Milano. I Rom försökte han ordna ett möte med Benito Mussolini, dock utan att lyckas. Under vistelsen i Norditalien besökte han bland annat Esposizione aeronautica italiana som hölls i Palazzo dell'arte i Milano, en erfarenhet han hänvisade till i boken om flygning som publicerades följande år.⁴³⁵ Han besökte även Lingottofabriken i Turin, en industribyggnad han skrivit om i *L'Esprit Nouveau* och som säkerligen haft betydelse för utvecklingen av hans förslag till väldiga bostadshus med körbanor på taken. Han kom att relatera dessa båda strukturer till varandra i *La ville radieuse* (1935) året därpå.⁴³⁶ Redan i slutet av juli återvände han till Italien för att delta i den internationella kongressen *Konsten och verkligheten, konsten och staten*, som hölls i Venedig. Bland de många deltagarna fanns framstående kulturpersoner som Henri Focillon, Thomas Mann, Gino Severini och Henry van de Velde. Från Sverige deltog Johnny Roosval och Ragnar Östberg.⁴³⁷ Le Corbusier hade besökt Venedig tidigare – 1907 och 1922 – men det är uppenbart att mötet med staden nu skapade nya reaktioner och tankar i förhållande till de arbetsuppgifter som upptog honom i stunden. Det som främst satte spår i hans skrivande var stadens relation till rörelse, ett tema han också behandlade i sitt bidrag under kongressen.⁴³⁸ Han kom att hänvisa till staden i detta avseende som en introduktion till presentationen av stadsplanen för Antwerpen i *La ville radieuse*

435. Le Corbusier, *Aircraft*. 1935. Faksimil m bifogad text på fr. Paris: Éditions Adam Biro, 1987, s 8.

436. Le Corbusier [sign XXX.], "Les Usines Fiat du Lingotto à Turin", *L'Esprit Nouveau*, 19 (1923); LC, *La ville radieuse*, 1935, s 241. Se vidare behandling av Alger i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* (1935) nedan.

437. L'arte e la realtà. L'arte e lo stato. Congresso internazionale patrocinato dalla Società delle Nazioni. Kongressen ägde rum i Venedig 25-28 juli 1934, och redovisades i en fransk publikation året därpå. Se Valeria Farinati, "introduzione", i *H VEN LC, Hôpital de Venise Le Corbusier 1963-70, inventario analitico degli atti nuovo ospedale*. Valeria Farinati (ed). Venezia: IUAV, 1999; *Entretiens. L'art et la réalité, l'art et l'Etat*. Paris: Société des Nations, Institut international de coopération intellectuelle, 1935, s 7-10.

438. *Entretiens. L'art et la réalité, l'art et l'Etat*, 1935, s 73-86.

(1935).⁴³⁹ Han kom också att återge stora delar av sitt huvudinlägg i den senare boken *Sur les quatre routes* (1941).⁴⁴⁰

Det är uppenbart att Le Corbusiers utbyte med Italien var knutet till en förhoppning om att få tillämpa sina teorier i något italienskt stadsplaneprojekt. Bland annat intresserade han sig för nyanläggningen av städer i de Pontinska träsken och gjorde skissartade studier för några av dem.⁴⁴¹ Han uttryckte också intresse för att rita bostäder i Porto Marghera, den nya hamnstaden på fastlandet utanför Venedig, som befann sig i utveckling.⁴⁴² Efter publiceringen av *La ville radieuse* (1935) kom han även att rita en enkel stadsplanskiss för Addis Abeba som intagits av italienska trupper i början av maj 1936.⁴⁴³ Även om Le Corbusier kom att hänvisa till de Pontinska träsken i sin bok blev det enda italienska material han publicerade i *La ville radieuse* (1935) en mycket summarisk skiss för en förort till Rom.⁴⁴⁴

439. Se vidare behandling av Antwerpen i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* (1935) nedan.

440. LC kom även att hänvisa till kongressen i sin kommande bok om flygplan, men då i relation till konflikten mellan förnyelse och konservatism och inte direkt i förhållande till Venedig. LC, *Aircraft*. 1935. Faksimil, 1987, s 29; Le Corbusier, *Sur les quatre routes*. Paris: Gallimard, 1941.

441. LC gjorde enklare analyser av Littoria, Sabaudia och Pontinia, samt enklare planstudier för Pontinia och Sabaudia. Se Giorgio Ciucci, "A Roma con Bottai", *Rassegna*, 3 (1980); Giorgio Ciucci, "Una mancata committenza a Le Corbusier", i *Metafisica costruita, Le città di fondazione degli anni trenta dall'Italia all'Oltremare*. Renato Besana, Carlo Fabrizio Carli, Leonardo Devoti, Luigi Prisco (eds). Milano: Touring Club Italiano, 2002.

442. Vilket framgår av åtminstone två brev till italienska kontaktpersoner. LC till Giuseppe Volpi di Misurata, 25 sept 1934, FLC, U3 (17), 76; LC till Alberto Magrini, 15 jan 1935, transkriberat i Lamberti, "Le Corbusier e l'Italia (1932-1936)" (1972).

443. Skissen är en närmast idealstadsaktig tillämpning av *La ville radieuse* och den mest utvecklade stadsplanskissen för Italien under 1930-talet. Se Ciucci, "Una mancata committenza a Le Corbusier", i *Metafisica costruita*, 2002; Ciucci, "A Roma con Bottai", *Rassegna*, 3 (1980).

444. Se vidare behandling av Rom i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* (1935) nedan.

Ett annat viktigt arbete som Le Corbusier fortsatte med under 1934 var det som gällde tillämpningen av La ville radieuse på landsbygden. En viktig impuls hade han fått av den tidigare lantarbetaren, syndikalisten och *Prélude*-medarbetaren Norbert Bézard.⁴⁴⁵ Denne bad Le Corbusier komma med förslag på utformandet av en modern lantbruksmiljö. Le Corbusier besökte byn Piacé i Sarthe, i Bézards hemtrakter, i november 1933 och avslutade arbetet med sitt första förslag på våren 1934.⁴⁴⁶ Resultatet blev Ferme radieuse (den strålande lantgården) och Village radieux (den strålande byn), projekt för utformningen av en lantgård och en bymiljö, vilka kom att presenteras i slutet av *La ville radieuse* (1935).⁴⁴⁷ Det arbetet kom senare att bli en del i det som ledde fram till teorin för de stora kommunikationsmiljöerna som Le Corbusier kallade De tre mänskliga grundmiljöerna (Les trois établissements humains).⁴⁴⁸

Ytterligare en händelse under 1934 som troligen försenat arbetet med boken var att Le Corbusier bytte bostad. Efter att sedan 1917 ha bott på rue Jacob i 6:e arrondissementet flyttade han med sin hustru Yvonne till den nyuppförda och av honom själv ritade fastigheten på rue Nungesser-et-Coli i Boulogne-

445. Bézard kom att spela en roll som medförfattare till LC. Han ingick i organisationen kring *Prélude* och skrev också artiklar i tidskriften. Han deltog vidare med LC i ett aldrig realiserat bokprojekt kring Ferme radieuse. Han var också en av ASCORAL-medarbetarna som bidrog till den viktiga Le Corbusier (ed), *Les trois établissements humains*. Denoël, 1945. Se vidare behandling av Ferme radieuse i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* (1935), samt redogörelsen för *Les trois établissements humains* (1945) nedan. Den kanske utförligaste presentationen av Bézard i LC-litteraturen finns i McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*, 1985, se bl a s 141, 285, 321.

446. För en historik, se exempelvis Mary McLeod, ”La ferme radieuse, le village radieux”, i *Le Corbusier et la nature. Rencontres des 14-15 juin 1991*. Paris: Fondation Le Corbusier, 1991.

447. En passage som i princip oförändrat återgav en tidigare artikel i *Prélude*: Le Corbusier, ”1933-1934, réorganisation agricole, la ’Ferme radieuse’, le ’Village radieux’”, *Prélude*, 14 (1934). Se vidare behandling av Ferme radieuse i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* (1935) nedan.

448. Denna delen av LC:s teori presenterades i bokform tio år efter *La ville radieuse*: Le Corbusier (ed), *Les trois établissements humains*. Denoël, 1945.

Billancourt.⁴⁴⁹ Där hade han skapat den takvåning med målarateljé och terrass där han skulle bo under återstoden av sitt liv. Också denna förändring av hans bostadsmiljö skulle kunna beskrivas utifrån Ville radieuse. Från de täta bostadskvartern i centrala Paris flyttade han utåt i riktning mot Bois de Boulogne och det stora öppna stråket kring idrottsanläggningarna i Parc des Princes.⁴⁵⁰ Till skillnad från Immeuble clarté, som var en fristående byggnad i kvartersmiljö, var den lilla fastigheten en del i en längre fasadsträckning längs rue Nungesser-et-Coli som vände sig ut mot ett stort öppet stråk med olika idrottsanläggningar. På det sättet liknade de rumsliga förutsättningarna dem som skulle gälla för de långa meanderliknande byggnaderna ”en red-ents” i Ville radieuse. I den andra volymen av Le Corbusiers samlade verk kommenteras fastigheten utifrån sådana egenskaper och relateras även till hans uttalanden under det fjärde CIAM-mötet.⁴⁵¹

Arkitekterna har enträget intresserat sig för uppförandet av denna byggnad, eftersom tomten svarade mot förutsättningarna för Ville radieuse och man tydligt kunde demonstrera de teser som Le Corbusier ännu håller på att utveckla kring detta begrepp. [...]

Vid IVE CIAM-mötet i Aten hävdade Le Corbusier att stadsbyg-gandets element var: himmelen, träden, stål och betong – i den följd- en och i den rangordningen. Han gjorde gällande att en stad ordnad enligt sådana betingelser kommer i åtnjutande av det han kallade ”grundläg- gande glädje”. Denna byggnad vittnar om det.⁴⁵²

449. Le Corbusiers adress var 20, rue Jacob och blev 4, rue Nungesser-et-Coli.

450. En översiktlig beskrivning av byggnadens tillkomsthistoria och placering i Paris lämnas i Dion & Ragot, *Le Corbusier en France*, 1997, s 171-178.

451. LC, *Œuvre complète de 1929-1934*, 1935, s 144.

452. ”Les architectes ont tenu à s’intéresser à la construction de cette immeuble, parce que le terrain se trouvait dans des conditions de ”ville radieuse” et que des démonstrations évidentes pouvaient être faites en faveur des thèses que Le Corbusier a développés encore sous ce titre. [...] Au IVE Congrès International d’Architecture Moderne à Athènes, Le Corbusier a affirmé que les éléments de l’urbanisme étaient: le ciel, les arbres, l’acier et le ciment, et cela dans cet ordre et cette hiérarchie. Il a prétendu que les habitants d’une ville classée dans ces conditions se trouveraient

Under 1934 hade Le Corbusier följaktligen fortsatt att producera material för sin stora bok, samt startat projekt relaterade till den som skulle fortsätta även under året därpå. I början av november – efter ett av moderns tidigaste besök i hans nya bostad, där hon fått ett eget gästrum – skrev han till henne om arbetet med boken.

Min stora och symfoniska bok, *La ville radieuse*, absorberar mig med sin komplexitet – det är mycket *krävande*. [...]

Jag måste återvända till min bok. Jag måste, måste, måste!⁴⁵³

På en mängd sätt är det alltså tydligt vilket omfattande projekt boken utgjorde och hur ansträngande det var att få den klar. Le Corbusier arbetade under lång tid med skrifter också vid andra tillfällen, som exempelvis de som sammanställdes av artiklar från *L'Esprit Nouveau*, men inte med ett så omfattande, skiftande och sammansatt material. Det hade varit en lång, innehållsrik och intensiv period sedan han i början av 1930 författade manuskriptet ”Kommentarer gällande Moskva och den Gröna staden”, och sedan han i samma period formulerade de sista orden i *Précisions* (1930). I båda fallen skriftliga uttryck som pekade fram mot boken *La ville radieuse*. Det senare av dem, föreläsningboken från Sydamerika, avslutades på följande sätt:

Jag tror att de tio föreläsningarna i Buenos-Aires kommer att bli de sista för mig på temat, ”Den arkitektoniska revolutionen anstiftad av den moderna tekniken”.

[...] ”*Den flyende tiden, eller att utrusta maskinsamhället*”, det är den bok man snart skulle kunna känna lust att skriva.⁴⁵⁴

détenir ce qu'il a appelé 'les joies essentielles'. Cet immeuble sert de témoin.” LC, *Œuvre complète de 1929-1934*, 1935, s 144.

453. ”Mon grand livre, *La ville radieuse*, si symphonique, m'absorbe par sa complexité; c'est très *difficile*. [...] Il faut que je retourne à mon livre. Il faut, il faut, il faut!” LC till modern (Marie Jeanneret), 3 nov 1934, FLC, R2 (1), 208, transkriberat i LC, *Choix de lettres*, 2002, s 222-223.

454. ”Je pense que ces dix conférences de Buenos-Aires seront, pour moi, les derniers sur ce sujet : 'La révolution architecturale fomentée par les techniques modernes.' [...] 'L'HEURE QUI PASSE, ou L'EQUIPEMENT DE LA CIVILISATION

Ville radieuse – ett begrepp för den moderna staden

Sedan Le Corbusier i *Précisions* (1930) formulerat denna betydelsefulla anspelning på en ny inriktning för sin teori så hade han följt en mängd nya praktiska och teoretiska rörelser som han nu slutligen försökte sammanfoga i den största volymen han publicerade under sin karriär. Titeln på boken hade då också blivit en annan än den han först skisserat. Likväl fanns en del av den först angivna titeln – ”Den flyende tiden, eller Att utrusta maskinsamhället” – ordagrant bevarad i undertiteln på den slutgiltiga boken: ”Ville radieuse, element i en stadsbyggnadsdoktrin för att utrusta maskinsamhället”.⁴⁵⁵ Man kan också notera hur den första delen av titeln ”Den flyende tiden” kan sägas ha blivit kvar i den ovan nämnda dediceringen: ”Denna bok är tillägnad myndigheterna”. I en not till manuskriptet ”Kommentarer gällande Moskva och den Gröna staden”, som troligen skrevs mycket kort efter formuleringen av slutorden i *Précisions* (1930), förbinder han på ett slående sätt den tänkta titeln ”Den flyende tiden” med myndigheterna:

Och maskinismen, som orsakat sjukdomstillståndet hos de stora städerna, bär här i rätt stund botemedlet inom sig själv... Om den klarsynta staten inte låter tiden fly (se *Précisions* som är i tryck på L'Esprit Nouveau:s förlag, Crès et Cie, Paris).⁴⁵⁶

MACHINISTE’, tel est le livre que, bientôt, on se sentirait le goût d’écrire.” LC, *Précisions*. 1930, s 269.

455. ”L’équipement de la civilisation machiniste”, ”La ville radieuse, éléments d’une doctrine d’urbanisme pour l’équipement de la civilisation machiniste”. LC, *Précisions*. 1930, s 269; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 3. Man kan följande notera att LC använt denna formulering i titeln på en av sina texter, något som ytterligare visar på betydelsen han tilldelade den: Le Corbusier, ”A la recherche d’une doctrine d’urbanisme pour l’équipement de la civilisation machiniste 1922-1933”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933), faksimil (1992), 31-37.

456. ”Ici, le machinisme ayant provoqué la maladie des grandes villes porte en lui-même le remède à l’heure propice... Si l’Etat clairvoyant ne laisse pas passer l’heure (voir *Précisions* à l’impression aux éditions de L’Esprit Nouveau, Crès et Cie, Paris).” LC, ”Commentaires relatifs à Moscou et à la Ville Verte”, manuskript daterat 12 mars

När det gäller begreppet som gav den slutgiltiga titeln, Ville radieuse, tycks det ha kommit till någon gång under hösten 1930.⁴⁵⁷ Le Corbusier arbetade med planscherna som illustrerade Ville radieuse under sensommaren 1930, men det verkar inte säkert att han då förknippade arbetet med den benämningen.⁴⁵⁸ Första gången som benämningen förekommer i en tryckt text av Le Corbusier verkar vara i ”Invite à l’action” (”Det är dags att handla”) i första numret av *Plans* i januari 1931. Artikeln skall likväl ha lämnats till redaktionen redan 10 oktober 1930, så Le Corbusier måste ha börjat elaborera med begreppet senast i början av oktober.⁴⁵⁹ Även om Ville radieuse nämns i artikeln så sker egentligen ingen diskussion av begreppet.

Le Corbusier var sällan strikt med sina uttryck och begrepp. Snarare än bestämt definierade och oföränderliga entiteter tycks de ha varit ett slags teoretiska eller retoriska verktyg, som han fritt och pragmatiskt anpassade

1930, återgivet från transkription i Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l’URSS*, 1987, s 292.

457. En forskare som tidigt diskuterar begreppets ursprung är Mary Patricia May Sekler. Hon föreslår att det skulle kunna ha en förbindelse till John Ruskins teorier. Mary Patricia May Sekler, ”Le Corbusier, Ruskin, the Tree, and the Open Hand”, i *he open hand : Essays on Le Corbusier*. Russel Walden (ed). Cambridge, Boston: The MIT Press, 1977, s 63.

458. Bland ritningsmaterialet med studier över La ville radieuse som presenteras i *The Le Corbusier Archive* finns bara enstaka dateringar. Det finns dock en översiktskiss över planscherna som är daterad 30 sept 1930. Den visar sex av planscherna med alternativa numreringar, men utan beteckningen VR. Ett annat dokument som skulle kunna indikera att LC ännu inte börjat använda benämningen La ville radieuse är ett brev från CIAM:s ordförande Karl Moser strax senare. Moser skriver med anledning av CIAM-mötet i Bryssel och refererar uppskattande till att ”vi kan vänta oss 30 planscher som behandlar de nya stadsbyggnadsproblemen” (nous pourrons attendre 30 plansches traitant les problèmes nouveaux de l’urbanisme). Han nämner också en utställning – troligtvis med planscherna – men hänvisar inte till benämningen La ville radieuse. Detta antyder att LC ännu inte annonserat sina studier med det begreppet. Le Corbusier, *The Le Corbusier Archive, Appartement de Beistegui, Cité universitaire—Pavillon Suisse, La ville radieuse, and other buildings and projects, 1930*. H. Allen Brooks (ed). 32 vols, 1982–1984. Vol 8. New York: Garland, 1982, s 451; Karl Moser till LC, 2 okt 1930, AGG.

459. LC, ”Invite à l’action”, *Plans*, 1 (1931), s 56. Som framgått ovan verkar det dock som om idén med boken *La ville radieuse* tog form först tidigt på våren 1931.

efter olika situationer. Ville radieuse skulle kunna tolkas som ”den strålande staden”, i en betydelse som gränsar till ”den fantastiska staden”. Begreppet skulle också kunna tolkas som den utstrålande staden, i en betydelse mer knuten till stadens organisation. En idé om betydelse hos begreppet som initialt var viktiga för Le Corbusier framträder i ett redan nämnt brev till hans vän, konsthistorikern Elie Faure, från januari 1931.

Ett nytt skede: *Den Strålande Staden*. Finn i detta ord akrobatens leende efter de farligaste av konststycken. *Strålande* därför att den är fullkomligt triumferande.⁴⁶⁰

Studerar man hur Le Corbusier använt ordet ”strålande” – radieux – i andra sammanhang märker man att han ofta förbinder det med en miljö där man har kontakt med solen och naturen, med vida utblickar, rymd och ljus, med den estetiska kraften hos vissa byggnadsverk. I ett brev till Auguste Perret från 1916 minns han exempelvis sitt besök hos den belgiske målaren Théo van Rysselberghe i dennes ateljé på franska Rivieran:

Där fick jag en glad överraskning. Ett minne helt *strålande* (det är just rätta ordet) av sol, av blommor, av hav och av det som är fjärran, av målningar – (rosor här bredvid, och Herr v. Rysselberghe närvaro genom sakerna i villan) – av eftertänksam begrundan, av lugn betraktelse.⁴⁶¹ (min kursivering av ”strålande”)

460. ”Une nouvelle étape: *La Ville Radieuse*. Trouvez dans ce mot le sourire de l’acrobate après les tours les plus périlleux. *Radieuse* parce que complètement victorieuse.” LC till Elie Faure, 10 jan 1931, FLC, E2 (2), 36, transkriberad i LC, *Choix de lettres*, 2002, s 211

461. ”J’en ai une joyeuse surprise. Tout une évocation radieuse (le mot exprime juste) de soleil, de fleurs, de mer et de lointain, de peintures – (roses sont près, et Mr v. Rysselberghe présent dans les objets de la villa) – de contemplation réfléchie, de tranquille méditation.” LC till Auguste Perret, 29 mars 1916, FLC E1 (11) 201. Brevet finns även transkriberat i Le Corbusier, *Le Corbusier, Lettres à ses maîtres, I Auguste Perret*. Marie-Jeanne Dumont (ed). Paris: Éditions du Linteau, 2002, s 164-166.

Att benämningen ”strålande” hade en viktig koppling till den rika och sammansatta upplevelsen av naturen framträder också i andra sammanhang. I en av texterna där Le Corbusier ännu beaktar idén att skapa ett slags satellitstäder i naturområden utanför städerna, det vill säga när hans tänkande fortfarande rör sig kring en sovjetisk Grön stad utanför Moskva, skriver han:

Den Gröna staden blir som bilverkstaden där man *ser över bilen* (oljning, smörjning, kontroll av delar, service, underhåll av bilen). För övrigt leder det nära mötet med naturen (*strålande* vår, höststormar) till begrundan, till självbetraktelse.⁴⁶² (min kursivering av ”strålande”)

I en text skriven efter skapandet av termen Ville radieuse antyder han också att solen och solljuset inte saknar betydelse för innebörden.

Hela landet kommer att bli återuppbyggt, förnyat, igångsatt. Det kommer att uppnå sådant för vilket man startar revolutioner: en plats för var och en som inte bara är anständig utan *strålande*, i solen!⁴⁶³ (min kursivering av ”strålande”)

Det var arkitekturen och stadsbyggandet som skulle tillhandahålla denna plats åt den moderna stadsmänniskan. I *La ville radieuse* (1935) beskrev han hur skyskrapan skulle kunna förmedla detta till de hårt arbetande människorna i storstäderna. Det var en vision som närmade sig den tidigare beskrivningen från van Rysselberghes ateljé på franska medelhavskusten.

Att åt denna plats för intensivt arbete skänka tystnad, ren luft, fullt dagsljus, vidsträckta horisonter (vida vyer, ”att skåda långt”). Att bringa anständighet och en *strålande* miljö dit där det bara fanns röta,

462. ”La Ville verte devient le garage où l’on revise la voiture (huilage, graissage, vérification des organes, révision, entretien de la voiture). Par ailleurs le tête à tête avec la nature (printemps radieux, tempêtes d’hiver) porte à la méditation, à l’intropsection.” Ur avsnittet ”Atmosphère moscovite”, daterat 20 mars 1930, i LC, *Précisions*. 1930, s 268.

463. ”Le pays entier sera reconstruit, rénové, mis dans l’action. Il obtiendra ce pourquoi on fait les révolutions : une place non seulement décente mais radieuse, pour chacun, au soleil !” LC, *Sur les quatre routes*, 1941, s 15.

smuts, kaos, oväsen, oordning, efterblivenhet, trötthet, nedbrytning, demoralisering.⁴⁶⁴ (min kursivering av ”strålande”)

Det verkar rimligt att tänka sig att begreppet ”strålande” för Le Corbusier hade en koppling till höga hus och möjligheten att på det sättet nå upp till ljus och utblickar. I *Urbanisme* (1925) finns ett av de kanske tidigaste publicerade exemplen där uttrycket ”ville [...] radieuse” finns antytt, och som där betecknar just en stad på höjden.

Hädanefter, på platsen och stället för en platt och packad stad – sådan att om flygplanet visar den för våra ögon för första gången blir vi förskräckta (se fotona från Compagnie Aérienne Française) – reser sig en stad på höjden, given till luften och ljuset, *strålande*, gnistrande av klarhet.⁴⁶⁵ (min kursivering)

Det verkar också som om uttrycket ”strålande” hade någonting att göra med estetiska kvaliteter hos de väldiga moderna byggnadskonstruktionerna. När Le Corbusier i *Quand les cathédrales étaient blanches* (1937) beskrev George Washington Bridge som den vackraste bron i världen använde han överskriften ”[e]n plats av *strålande* skönhet”, och när han beskrev de moderna glasklädda skyskraporna i *Urbanisme* (1925) så var de ”prismor, väldiga men *strålande*” (min kursivering).⁴⁶⁶

464. ”Apporter à ce lieu de travail intense, le silence, l’air pur, la pleine lumière, de vastes horizons (de large vues, ”voir loin”). Apporter la décence et une ambiance radieuse, là où tout n’est que pourriture, saleté, tumulte, vacarme, désordre, retardement, fatigue, usure, démoralisation.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 128.

465. Eftersom ordföljden i ”ville radieuse” blir omkastad på svenska framgår det inte av översättningen att LC här faktiskt beskriver en ”strålande [...] stad” (”ville [...] radieuse”). ”Désormais, en lieu et place d’une ville aplatie et tassée et telle que si l’avion la révèle pour la première fois à nos yeux, nous en demeurons effarés (voyez les photographies de la Compagnie Aérienne Française), se dresse une ville en hauteur offerte à l’air et à la lumière, étincelante de clarté, radieuse.” LC, *Urbanisme*, 1925, s 266.

466. ”Un lieu de grâce radieuse.” LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 105; ”Prismes immenses, mais radieux.” LC, *Urbanisme*, 1925, s 168.

Man skulle också kunna ge exempel på hur Le Corbusier när han talar om radiala planstrukturer väljer andra ord än ”strålande” (radieuse). Som framgått på flera sätt ansåg han att staden skulle koncentreras och inte utvidgas. I ett fall när han diskuterade de stora utbredda städerna skrev han:

Jag ser också att *staden* är ett gigantiskt hjul vars alla *utstrålande* [rayonnants] delar leder mot navet, från de fyra horisonterna, från hela omkretsen av den gigantiska yta som domineras av ett *radialt system*.⁴⁶⁷ (min kursivering av ”utstrålande”)

Titeln ”La ville radieuse” verkar alltså, i alla fall i första hand, ha varit förknippad med en exceptionell kvalitet hos miljön när det gällde rymd, ljus, utblickar, byggnadskonstruktioner och kontakt med naturen. Le Corbusier verkar ha tänkt sig att denna ”strålande” vision var så stark och så sann att om människor bara förstod den skulle den verka som ett slags imperativ. Denna idealistiska idé, som han uttryckt också tidigare, var i någon mening nära förbunden med hans skrivande. När han under våren 1933 formulerade bokens dediceringsord till myndigheterna funderade han uppenbarligen också på den alternativa titeln: ”La ville radieuse eller Despoten”.⁴⁶⁸ Han lämnade också en kort förklaring till hur man skulle förstå den titeln:

Jag säger: ”Despoten”, för när grundsatserna hos en sådan doktrin – eller hos vilken annan doktrin som helst med samma spännvidd – har trängt in i tankar och hjärtan, då kommer dessa tankar och dessa hjärtan att vara som min tanke och mitt hjärta: dominerade, behärskade, lydande den nya lag som förr eller senare (bättre förr än senare) borde komma att styra den moderna värld som framfötts av maskinåldern. Denna lag, det är harmonin.⁴⁶⁹

467. ”Je note aussi que la *ville* est une roue gigantesque dont tous les organes rayonnants conduisent au moyeu, des quatre horizons, de tout le tour de l’immense surface gérée par un *système radial*.” LC, *Précisions*. 1930, s 145.

468. ”La ville radieuse ou Le despote”. Se FLC, B2 (4), 1-5.

469. ”Je dis : ”Le DESPOTE” car, Lorsque le principe d’une telle doctrine ou celui de toute autre d’envergure équivalente aura pénétré les esprits et le cœur, des esprits et ces cœurs seront comme mon esprit et mon cœur : Dominés, Commandés, Ils obéiront à la loi nouvelle qui doit régir tôt ou tard (mieux vaut tôt que tard) le monde

Le Corbusier kom att föredra undertiteln om att ”utstrusta maskinsamhället” framför hänvisningen till ett den strålande stadens ”envælde”. Samtidigt kan man notera att ett av avsnitten i första delen av boken har rubriken ”Planen: diktatorn”.⁴⁷⁰ I ett senare avsnitt skulle han också kalla planen för ”despot”. Där betonade han en annan aspekt av detta uttryck, nämligen att det representerade en plan som dominerade genom att den genererats ur eller svarade mot livet och omständigheterna själva.

Despoten är inte en människa. Despoten är *Planen*. Den *goda, sanna, exakta* planen, som bringar en lösning på uppgiften som formulerats, som formulerats i sitt sammanhang, i sin oundgängliga harmoni. Planen har upprättats bortom den febriga kommun- eller länsförvaltningen, bortom de folkvaldas eller de drabbades skrik. Den har upprättats i lugn, i klarhet. Den har enbart utgått från mänskliga sanningar. Den har struntat i aktuella bestämmelser, i det brukliga, i de nuvarande medlen. Den har inte brytt sig om huruvida den kan genomföras enligt den rådande författningen. *Det är en biologisk produkt avsedd för människor och realiserbar med modern teknik.* [...]

Myndigheterna skall följa planen; inte föregå den.⁴⁷¹

moderne né de la civilisation machiniste Cette loi c'est l'harmonie.” Odat, FLC, B2 (4), 4.

470. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 8.

471. ”Le despote n'est pas un homme. Le despote c'est le *Plan*. Le plan *juste, vrai, exact*, qui apporte la solution, le problème ayant été posé, posé dans son ensemble, dans son harmonie indispensable. Le Plan a été établi en dehors des fièvres de la mairie ou de la préfecture, des cris des électeurs ou des cris des victimes. Il a été établi sereinement, lucidement. Il n'a tenu compte que des vérités humaines. Il a fait fi des réglementations en cours, des usages, des moyens existants. Il ne s'est pas occupé s'il pouvait être exécuté suivant la constitution en vigueur. *Ceuvre biologique destinée aux humains et réalisable par les techniques modernes.* [...] L'autorité suivra le plan; elle ne le précédera pas.” LC, ”Décisions”, *Plans*, 10 (1931), s 106; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 154.

Det handlade således både om det moderna sammanhanget och om den mänskliga känslan. I en liknande hänvisning, vilken bör ha formulerats strax efter den alternativa titeln ”Le despote”, skrev han:

Planerna har ordet. Planerna är diktatorn: de moderna tidernas teknik och det eviga mänskliga hjärtats poesi.⁴⁷²

Sådana referenser till en betvingande kraft hos en stor och strålande vision av den moderna staden hade förankringar hos Le Corbusier själv. Han har vid olika tillfällen hänvisat till visioner som gjort så starkt intryck på honom att de blivit avgörande för hans teoretiska och praktiska verksamhet. I en passage i *Précisions* (1930) – som inte är utan betydelse för förståelsen av begreppet Ville radieuse och dess plats i Le Corbusiers tankeutveckling – relaterade han beteckningen ”strålande” till sin första stora upplevelse av möjligheterna med det moderna stadsbyggandet, nämligen mötet med kartusianerklostret i Galluzzo under den första längre studieresan 1907.⁴⁷³

Låt mig visa er längs vilka vägar som jag under tjugo år av uppmärksam nyfikenhet nått dessa vissheter.

Ursprunget till mina undersökningar går tillbaka till ett besök i kartusianerklostret i Ema, i närheten av Florens, 1907. I det melodiska toskanska landskapet mötte jag en *modern stad* som krönte kullarna. Den mest ädla silhuett i landskapet, den obrutna ringen av munkceller; varje cell med utblick över slättlandet och med en lite trädgård nedanför, helt avskild. Jag hade aldrig trott att jag skulle få möta en så lycklig tolkning av boendet. Baksidan av varje cell öppnar sig med en dörr och en serveringslucka mot en ringgata. Denna gata löper under en arkad:

472. ”La parole est aux plans. Les plans sont le dictateur: technique des temps modernes et lyrisme de l'éternel cœur humain.” LC, ”Défense de l'architecture”. 1931. Utg på franska 1933. Faksimil, 1992, s 39. Citatet är hämat ur en not som skrevs till texten i samband med att den publicerades 1933. Innehållet i noten visar att den är skriven efter det fjärde CIAM-mötet, d v s på hösten 1933.

473. Hur kartusianerklostret i Galluzzo förhåller sig till LC:s skrivande finns också behandlat i Linton, ”Ordens horisont”, *Arche*, 40-41 (2012).

klostergången. Genom detta stöds de gemensamma funktionerna (les services communs) – bönen, besöken, maten, begravningarna.⁴⁷⁴

Denna ”moderna stad” är från fjortonhundratalet.

Dess *strålande* vision har blivit kvar inom mig för alltid.⁴⁷⁵ (min kursivering av ”strålande”)

Produktionsarbetet

Ytterligare faktorer som var av betydelse för bokprojektet och som inverkade på den rörelse där publiceringen i olika steg sköts upp, gällde bokförlaget och produktionsarbetet. För en grundligare förståelse av den process i vilken boken blev till skall här nämnas också något om det konkreta skapandet av *La ville radieuse*. Le Corbusier vände sig initialt till det förlag där han publicerat alla sina större böcker alltsedan *Vers une architecture* (1923), det vill säga Éditions Crès.⁴⁷⁶ Uppenbarligen hade förlaget fått ekonomiska problem

474. Jag har funnit det omöjligt att hitta någon bra allmängiltig översättning till svenska av begreppet ”services communs”. Jag har valt att i avhandlingen använda olika översättningar i olika sammanhang men att i stället hänvisa till det franska grundbegreppet i parentes.

475. ”Permettez-moi de vous montrer par quels chemins, à travers vingt années de curiosité attentive, des certitudes sont venues. L’origine de ces recherches, pour mon compte, remonte à la visite de la ”Chartreuse d’Ema” aux environs de Florence, en 1907. J’ai vu dans ce paysage musical de la Toscane, une *cité moderne* couronnant la colline. La plus noble silhouette dans le paysage, la couronne ininterrompue des cellules des moines; chaque cellule a vue sur la plaine, et dégage sur un jardin en contre-bas entièrement clos. J’ai pensé ne pouvoir jamais rencontrer une telle interprétation joyeuse de l’habitation. Le dos de chaque cellule ouvre par une porte et un guichet sur une rue circulaire. Cette rue est couverte d’une arcade : le cloître. Par là fonctionent les services communs, – la prière, les visites, le manger, les enterrements. Cette ”cité moderne” est du quinzième siècle. La vision radieuse m’en est demeurée pour toujours.” LC, *Précisions*. 1930, s 91-92.

476. Om man bortser från *Oeuvre complète*-serien och de skrifter som utkommit via tidskriftsliknande publikationer som *l’Architecture d’Aujourd’hui* och *l’Architecture vivante*.

för i maj 1934 skrev Le Corbusier till dem och krävde pengar för sin senaste bok *Croisade* (1933). I samma brev nämnde han manuskriptet för *La ville radieuse* (1935) som han lämnat till förlaget och för vilket han väntade på ett definitivt layoutprov ”i enlighet med vad vi beslutat”.⁴⁷⁷ Han underströk också att det skulle bli ett långt arbete med att producera boken och att det därför var viktigt att förlaget omedelbart kontaktade dem som skulle göra klichéerna. Samtidigt skrev han till Philippe Lamour, sin kollega vid tidskriften *Plans*, och bad om rätten till klichéerna för de bilder han publicerat i tidskriften, och som han uppgav att han skulle använda för den tredje avdelningen i sin publikation.⁴⁷⁸ Boken var som framgått i rörelse och i slutversionen kom artiklarna från *Plans* huvudsakligen att ingå i bokens fjärde avdelning. Något senare, i slutet av juni, bad han Edition Crès att börja med sammansättningen av boken så att han under semestern skulle kunna arbeta med layouten ”som kommer att bli extremt komplicerad”.⁴⁷⁹ Av ett något senare brev, från början av augusti, framgår att förlaget inte haft möjlighet att göra de första utbetalningarna för sättning och klichéer. Brevet skrevs efter ett möte hållet samma dag där Le Corbusier utlovat att själv göra dessa utbetalningar så att projektet kunde påbörjas. Han framhöll också att målsättningen var att boken skulle publiceras i början av 1935.⁴⁸⁰ I slutet av oktober skrev han återigen till Lamour kring klichéerna som han ännu inte erhållit, och denna gång uppgav han att hans artiklar i *Plans* skulle utgöra en av bokens åtta avdelningar.⁴⁸¹ Det verkar vara en av de tidigaste uppgifterna kring bokens struktur så som den slutligen blev. Det var också tidsmässigt strax innan Le Corbusier publicerade artikeln kring det sista teoretiska bidragit i

477. ”[J]’attendais de vous une épreuve de mise en pages définitive selon les décisions que nous avons prises”. LC till René Gas (Editions Crès), 3 maj 1934, FLC, B2 (7), 3.

478. LC till Philippe Lamour, 3 maj 1934, FLC, B2 (7), 1.

479. ”[Q]ui sera extrêmement compliquée.” LC till René Gas (Editions Crès), 25 juni 1934, FLC, B2 (7), 4.

480. LC till René Gas (Editions Crès), 3 aug 1934, FLC, B2 (7), 5.

481. LC till Philippe Lamour, 30 okt 1934, FLC, B2 (7), 8.

boken – Ferme radieuse och Village radieux – i tidskriften *Prélude*.⁴⁸² Den artikeln kom att utgöra största delen av bokens sjunde avdelning. Den avslutande åttonde avdelningen var den kortaste i boken och skrevs klart i mars 1935. Le Corbusier tycks således ha haft strukturen klar för sig i slutet av oktober 1934, även om alla texter ännu inte var färdigskrivna. Samma dag som han återigen kontaktade *Plans* kring klichéer skrev han till *Prélude* i samma ärende.⁴⁸³ Med dessa brev av den 30 oktober började också produktionen av boken på allvar. I brevet till *Plans* i oktober hänvisade Le Corbusier till den ekonomiska krisen, och framhöll att sökandet efter redan färdiga klichéer hade att göra med den omfattande bokens höga produktionskostnader. Han kom därefter att skriva ett flertal brev till personer och institutioner, i Frankrike och utlandet, och fråga om klichéer och annat bildmaterial.⁴⁸⁴

I slutet av januari skrev Le Corbusier återigen till Editions Crès och bad dem om besked kring den ekonomiska situationen. I en beskrivning av verkligheten som inte var fullständigt korrekt angav han att boken var helt utformad och klichéerna klara.⁴⁸⁵ Uppenbarligen var det inte möjligt för förlaget att genomföra bokprojektet för några veckor senare var Le Corbusier i kontakt med André Bloc på *l'Architecture d'aujourd'hui* och kom överens med den nystartade tidskriftens förlag om att de skulle ge ut boken i stället. I bre-

482. LC, "1933-1934, réorganisation agraire, la 'Ferme radieuse', le 'Village radieux'", *Prélude*, 14 (1934).

483. *Prélude* var inte någon illustrerad tidskrift på samma sätt som *Plans* och det räckte här med illustrationerna från artiklarna "Rome" och "Les graphiques expriment ...". LC till Jean Picard, 30 okt 1934, FLC, B2 (7), 9; Le Corbusier, "Rome", *Prélude*, 4 (1933); Le Corbusier, "Les graphiques expriment ...", *Prélude*, 10 (1934).

484. Exempelvis skrev han till ingenjören Alberto Magrini för att få illustrationer kring Venedig; till Josep Lluís Sert för att få illustrationer kring Plan Macia och Barcelona; till Editions Albert Morancé för att få klichéer från deras publikationer av hans egna arbeten; samt flera gånger till Sigfried Giedion kring en utlovad illustration av stadsplanen i Priene. LC till Alberto Magrini, 6 dec 1934, FLC, B2 (7), 12; LC till Josep Lluís Sert, 6 dec 1934, FLC, B2 (7), 13; LC till Editions Albert Morancé, 20 dec 1934, FLC, B2 (7), 14; Sigfried Giedion till LC, 14 jan 1935, ETH, gta; LC till Sigfried Giedion, 11 feb 1935, ETH, gta; LC till Sigfried Giedion, 14 feb 1935, ETH, gta.

485. LC till René Gas (Editions Crès), 29 jan 1935, FLC, B2 (7), 16.

vet som bekräftar att boken fått en ny förläggare meddelade Le Corbusier att bokens första åttio sidor var klara att trycka och att det totala antalet sidor var 331 – det vill säga femton sidor färre än de slutgiltiga 346 sidorna.⁴⁸⁶ Därefter fortsatte en korrespondens kring de ekonomiska och praktiska villkoren för tryckningen av boken som ledde fram till en överenskommelse som ingicks omkring mitten av mars.⁴⁸⁷ Det var också i mars som Le Corbusier avslutade bokens sista avsnitt vilket han daterade med orden: ”Slutskrivet i mars 1935”.⁴⁸⁸ Det är sedan uppenbart att sammanställningen tog längre tid än vad Le Corbusier tänkt sig. Så sent som i maj och i juni arbetade han ännu med att få fram klichéer som saknades.⁴⁸⁹ Med ett brev från förlaget daterat den 10 juli fick han det slutgiltiga förslaget på utformningen av pärmen, och i samma brev uppgavs det att tryckeriet trodde att boken kunde vara färdigttryckt den 15 augusti.⁴⁹⁰ Fakturan från tryckeriet var daterad den 31 augusti och i slutet av september talade förlaget i ett brev om att de höll på att slutföra distributionen av boken.⁴⁹¹

486. Det är också i detta brev som LC föreslår att man skall ge ut Aten-chartat och det fjärde CIAM-mötets övriga arbeten som den andra volymen i den publikationsserie som skulle inledas med *La ville radieuse* (1935) (se avsnittet om Aten-chartat ovan). LC till André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui), 18 feb 1935, FLC, B2 (7), 19.

487. André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui) till LC, 27 feb 1935, FLC, B2 (7), 21; LC till André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui), 1 mars 1935, FLC, B2 (7), 24; André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui) till LC, 4 mars 1935, FLC, B2 (7), 25; André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui) till LC, 12 mars 1935, FLC, B2 (7), 26; LC till André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui), 14 mars 1935, FLC, B2 (7), 27; André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui) till LC, 15 mars 1935, FLC, B2 (7), 28.

488. ”Fini d'écrire en mars 1935.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 345.

489. Se LC till Huib Hoste, 13 maj 1935, FLC, B2 (7), 34; LC till Oxenaar & Percevault, 17 juni 1935, FLC, B2 (7), 35.

490. Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui till LC, 10 juli 1935, FLC, B2 (7), 37.

491. Imprimerie Bibliophile Aimé Jourde, faktura utställd på LC och daterad 31 aug 1935, FLC, B2 (7), 37; Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui till LC, 27 sept 1935, FLC, B2 (7), 41.

Arbetet med *La ville radieuse* (1935) hade följaktligen dragit ut på tiden mycket längre än vad Le Corbusier tänkt sig, och boken hade blivit betydligt mer omfattande. Att processen varit svår och tidspressad ans på flera sätt av slutresultatet. En av texterna kom uppenbarligen med delvis av misstag. Det gällde inledningen till avdelningen med de olika planstudierna, den mest omfattande avdelningen i boken, där Le Corbusier för sent uppmärksammat att samma textpassage nyligen publicerats i *Croisade* (1933). Av en inledande not framgår att han upptäckt detta först då den nya boken var i tryck och det var försent att ta bort texten. Istället lade han till noten där han med hänvisning till sin pressade arbetssituation ursäktade sig för det inträffade.⁴⁹² Förutom felaktiga faktauppgifter kan man även peka på bokstäver som saknas samt på ord och bilder som publicerats upp och nervända – fel som åtgärdades i den andra upplagan av boken trettio år senare.⁴⁹³

Det kan också vara relevant att lämna några detaljer kring upplagan och de ekonomiska villkoren. Boken trycktes i 2200 exemplar varav 150 stycken var recensionsexemplar och 50 stycken var författarexemplar. Le Corbusier erhöll förutom sina författarexemplar ett arvode på 5 fr per bok. Han erhöll vidare del i vinsten med ytterligare 5 fr per bok för de böcker som såldes utöver de första 1500 exemplaren.⁴⁹⁴ Priset hos förlaget (vilket bör ha varit

492. Kapitlet "En frontispice aux plans, manifestation décisive" i *La ville radieuse* (1935) hade varit publicerat under rubriken "Certitude..." i *Croisade* (1933). Likväl är LC:s not inte helt fri från motsägelser. *La ville radieuse* (1935) bestod till stor del av texter som publicerats tidigare – något som redan framgått och som utvecklas vidare i beskrivningen av bokens innehåll nedan. I flera fall angavs att texterna publicerats tidigare men inte genomgående. De flesta redan återgivna texterna var dock hämtade ur tidskrifter eller böcker som LC inte skrivit helt själv, och det är möjligtvis så man får förstå noten. I vilket fall som helst illustrerar den det krävande arbetet med att få boken klar. LC, *Croisade*, 1933, s 75-77; LC, *La ville radieuse*, 1935, 200-201.

493. Se exempelvis LC, *La ville radieuse*, 1935, s 202, 222, 295, 315; Le Corbusier, LC, *La ville radieuse*. 1935. Nytryck, 1964, s 202, 222, 295, 315.

494. Se brevväxlingen mellan LC och André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui): André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui) till LC, 27 feb 1935, FLC, B2 (7), 21; LC till André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui), 1 mars 1935, FLC, B2 (7), 24; André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui) till LC, 4 mars 1935, FLC, B2 (7), 25.

ungefär detsamma som i bokhandlarna) var 60 fr vid förhandsbeställning och 85 fr vid normal beställning.⁴⁹⁵ Om man hypotetiskt tänker sig ett snittpris på 75 fr per bok för de 2000 exemplar som såldes så blev Le Corbusiers arvode – 12.500 fr om hela upplagan såldes slut – alltså knappt 10% på bruttopriset, utöver att han erhöll 50 egna exemplar av boken. För att sätta in dessa siffror i ett sammanhang skulle man kunna göra en jämförelse med en annan bok som producerades i princip samtidigt som *La ville radieuse* (1935), nämligen *Aircraft* (1935). Boken var en väsentligt mindre krävande produktion, när det gällde såväl omfång som arbetsinsats. Le Corbusier fick erbjudandet om att göra boken av The Studio Limited i januari 1935, och den var klar i princip samtidigt som *La ville radieuse* (1935) i början av hösten samma år.⁴⁹⁶ Det var en bok som omfattade 96 sidor där de 124 bilderna dominerade. För denna bok fick Le Corbusier 3600 fr, det vill säga något mer än en fjärdedel av den totala inkomsten från *La ville radieuse* (1935).⁴⁹⁷ Det bör likväl kunna betraktas som relativt bra betalt eftersom arbetsinsatsen måste betraktas som väsentligt mindre än för den mer omfattande boken. Frågan är dock hur betydelsefulla dessa inkomster var rent generellt. Att uppskatta tidigare penningvärden är alltid vanskligt men det kunde likväl vara meningsfullt att lämna något jämförande exempel. Det nummer av *l'Architecture d'Aujourd'hui* som Le Corbusier medverkat i två år tidigare kostade 18 francs då det kom ut i december 1933. När detta skrivs kostar tidskriften 25 euro. Utifrån värdeförändringen på lösnummerpriset för *l'Architecture d'Aujourd'hui* skulle de två

495. Prenumeranter på *l'Architecture d'Aujourd'hui* fick betala 50 respektive 70 fr. Priserna är angivna i ett annonsblad från tidskriften som också innehöll en preliminär innehållsförteckning, en "Bulletin de souscription" samt en presentationstext – "Le Corbusier, écrivain" – av Julius Posener. "La ville radieuse, Le Corbusier, Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui", AGG.

496. *The Studio* (W. Gaunt) till LC, 16 jan 1935, FLC B3 (14), 1; LC till *The Studio*, 6 jan 1936, FLC B3 (14), 46.

497. När det gällde författarexemplar fanns ingen överenskommelse och det är uppenbart att LC och bokförlaget i efterhand hade olika uppfattning om vad som var normalt. Förlaget skickade LC sex exemplar av boken medan LC hävdade att han normalt brukade disponera mellan fyrtio och femtio författarexemplar. LC till *The Studio*, 6 jan 1935, FLC B3 (14), 46; *The Studio* till LC, 24 jan 1936, FLC B3 (14), 47.

arvodena röra sig om 17 400 respektive 5 000 euro i dagens penningvärde, det vill säga relativt sett låga belopp – om än inte obetydliga – i en professionell verksamhet på Le Corbusiers nivå. Om han kunde ta emot arvodena vid sidan av sin företagsverksamhet, och utan större skatteavdrag, skulle de eventuellt ha kunnat vara av betydelse. Likväl kan de knappast ha motsvarat arbetsinsatsen, och det verkar svårt att tänka sig att han drivit de båda bokprojekten av enbart ekonomiska skäl. Man kan samtidigt notera att han i korrespondensen med Giedeon hävdade att han tagit sig an arbetet med *Aircraft* (1935) för att tjäna pengar.⁴⁹⁸ I förhållande till det yttrandet kan man notera hur det på sista sidan av *La ville radieuse* påpekas att både författare och förläggare avstått från sina inkomster vid utgivningen av boken.

Utgivningen av en sådan här bok, i en period av dramatisk kris, hade varit orealistisk utan vissa manifestationer av oegennyttia. Herr André Bloc, redaktör för *L'architecture d'aujourd'hui* och för denna bok, har avstått från all vinst. [...] Författaren, Le Corbusier, har avstått från allt författarhonorar.⁴⁹⁹

Det befintliga källmaterialet talar tydligt mot ett sådant påstående. Förmodligen kan det relateras till hur den ekonomiska situationen kring skrivandet var när det gällde de betydligt mer spridda och översatta böckerna som exempelvis *Vers une architecture* (1923) och *Oeuvre complète*. Det troliga är att Le Corbusier i sådana fall tjänade betydligt mer och att formuleringen ”avstått från allt författarhonorar” här betyder någonting i stil med ”har nöjt sig med alldeles för lite betalning”. Vid ett mer ingående studium av Le Corbusiers skrivande framkommer den typen av inte helt nyanserade självbiografiska utsagor även i andra sammanhang.

498. Detta påstående kan också tolkas som ett försvar mot Giedeons kritik av att han samarbetat med ett konservativt förlag som The Studio Ltd. Sigfried Giedeon till LC, 8 juli 1935, ETH, gta; LC till Sigfried Giedeon, 12 juli 1935, ETH, gta.

499. ”L'édition d'un tel ouvrage, en période de crise dramatique, eût été chimérique sans certaines manifestations de désintéressement. M. André Bloc, éditeur de ”L'Architecture d'Aujourd'hui” et de ce livre, a renoncé à tout bénéfice. [...] L'auteur, Le Corbusier, a renoncé à tous droits d'auteur.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 346.

La ville radieuse

***La ville radieuse*, struktur och innehåll**

Tillkomsten av *La ville radieuse* (1935), verkets betydelse i Le Corbusiers produktion och generellt, har lyfts fram på olika sätt tidigare i avhandlingen. Som framgått var boken resultatet av ett teoretiskt projekt som under fem års tid gradvis utvidgades och utvecklades. Spår av denna arbetsprocess finns kvar i den slutliga publikationen. I detta avsnitt skall boken, dess struktur och innehåll, behandlas på detaljnivå. Avsikten är att ingående redovisa hur de olika delarna förhåller sig till varandra och hur materialet inte sällan har sitt ursprung i tidigare publikationer. Avsikten är också att redogöra för hur delar av teorin förhåller sig till tidigare och senare skrifter, praktiska och konstnärliga arbeten.

Till att börja med kan man notera hur den 347 sidor tjocka boken är uppdelad i åtta avdelningar. Varje avdelning är i sin tur uppdelad i ett flertal kapitel eller avsnitt. De åtta avdelningarna är ordnade enligt följande:

- 1:a avdelningen: Inledning
- 2:a avdelningen: Den moderna tekniken
- 3:e avdelningen: De nya tiderna
- 4:e avdelningen: *La ville radieuse*
- 5:e avdelningen: Ur *Prélude*
- 6:e avdelningen: Planer
- 7:e avdelningen: Att omorganisera landsbygden
- 8:e avdelningen: Slutsatser⁵⁰⁰

500. "1re partie: Préliminaires."; "2e partie: Les techniques modernes."; "3e partie: Les temps nouveaux."; "4e partie: La 'ville radieuse'."; "5e partie: 'Prélude'."; "6e partie: Des plans."; "7e partie: Réorganisation rurale."; "8e partie: Conclusion." LC, *La ville radieuse*, 1935, s 3-4. Avdelningsrubrikerna i boken är skrivna med versaler

Dessa åtta avdelningar är sammansatta av skrivna dokument daterade mellan 1928 och 1935. Det rör sig om material av olika karaktär. I boken finns teoretiska texter, polemiska texter, projektbeskrivningar; längre texter, kortare texter; nyskrivna texter, tidigare skrivna texter som varit publicerade i tidskrifter eller böcker, tidigare skrivna texter som inte varit publicerade förut, texter som Le Corbusier författat gemensamt med andra personer, texter som har en institutionell förankring. Det gäller texter, arkitektur- och stadsplane-projekt, teckningar, foton, annonser, tidningsurklipp. Materialet är mer omfattande än för de tidigare böckerna, och även hämtat från fler sammanhang. Till skillnad från många tidigare böcker består illustrationerna till mycket liten del av Le Corbusiers egna teckningar från ungdomstiden. Materialet är i någon mening mer konkret och direkt knutet till samtiden.

Tätheten och det varierade materialet bidrar till att framhäva bokens collagekaraktär. Även Le Corbusiers tidiga böcker hade haft inslag av collage, men här var detta mer accentuerat. Boken var också tillräckligt omfattande för att få något svårgenomträngligt och katalogartat över sig. I sina förslag kring utformandet av den moderna miljön sträckte den sig från detaljnivå upp till samhällsplaneringsnivå. Det är svårt att komma ifrån intrycket att boken pekade framåt mot en ny typ av arkitekturteoretisk publikation, och den föregriper i flera avseenden böcker som exempelvis Rem Koolhaas *Small, Medium, Large, Extra-Large* (1995), något som diskuteras mer utförligt i avhandlingens avslutande kommentar.⁵⁰¹

och följs, som synes, genomgående av en punkt. Jag kommer nedan att återge dem på svenska, med gemener och utan punkt (även ovan återges de med gemener, i båda fallen av läsbarhetsskäl). Såväl gällande avdelningsrubriker som avsnittsrubriker skiljer sig angivelserna i innehållsförteckningarna för avdelningarna ibland från vad som är angivet i själva rubriken. Slår man exempelvis upp 8:e avdelningen så finner man rubriken "Urbanisme total." medan den i innehållsförteckning som redovisats ovan anges vara "Conclusion.". Jag har i det följande försökt att alltid lämna en sidhänvisning som visar vilken angivelse jag stöder mig på. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 339.

501. Rem Koolhaas & Bruce Mau, *Small, Medium, Large, Extra-Large – Office for Metropolitan Architecture*. Jennifer Sigler (ed). Rotterdam: 010 Publishers, 1995.

1:a avdelningen: Inledning

Den första avdelningen består av nio avsnitt och skulle kunna betraktas som en inledning i form av ett antal skilda iscensättningar eller berättelser.⁵⁰² Le Corbusier lyfter fram sådant han anser väcker hopp inför framtiden och ställer det mot sådant som han bedömer motverkar en gynnsam utveckling. Han presenterar också några av sina utgångspunkter för den omfattande stadsteoretiska studien. Trots att han i boken tar sig an den moderna livsmiljön utifrån dess mest långtgående tekniska förutsättningar inleder han boken med en hänvisning till sin fascination för det grundläggande i den mänskliga kulturen. I avsnittet ”...Jag dras till” relaterar han sin yrkesutövning till det ursprungliga ordnandet av världen och till relationen mellan människan och naturen.⁵⁰³

... Jag dras till all naturlig organisation. Jag kan inte vara i salongerna, det är årtal sen jag sågs där. Men jag märker att när jag flyr staden hamnar jag alltid där människorna är i färd med att planera och ordna. Jag söker vilden, inte för att studera det ociviliserade men för att betrakta visheten. [...] Jag uppfattar följaktligen att jag som arkitekt och stadsbyggare lär mig mitt yrke hos *människan*, eller *hos människorna*. [...]

Som arkitekt och stadsbyggare bedömer jag värdet av mina uppslag på grundval av den storleksenhet som upptar oss: enheten människa. Och jag förespråkar utsträckningen på riktiga rumsliga förhållanden utifrån detta fundamentala binom: människan och naturen.⁵⁰⁴

502. ”1re Partie : Préliminaires”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 6-15.

503. ”1. Je suis attiré...”. I titeln är de tre punkterna efterställda formuleringen, medan det omvända gäller i själva texten. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 6.

504. ”...Je suis attiré par toutes les organisation naturelles. Je ne puis fréquenter les salons; voici des années qu'on ne m'y a vu. Mais je m'aperçois que, fuyant la ville, je suis toujours là où sont des hommes en instance d'organisation. Je cherche les sauvages, non pour y trouver la barbarie, mais pour y mesurer la sagesse. [...] Je mesure donc qu'étant architecte et urbaniste, je viens apprendre les choses de mon métier chez *l'homme*, ou *chez les hommes*. [...] Architecte et urbaniste, je mesure la valeur de mes initiatives sur la base de l'unité de grandeur qui nous occupe : l'unité

Avsnittet är illustrerat med en teckning som visar ett uråldrigt spanskt hjulspel för bevattning. Bilden kan sägas representera den generella utgångspunkten för Ville radieuse, människan som ordnar sin värld i en förnuftig samverkan med naturen. Den moderna tekniken hade skapat helt nya förutsättningar för utformandet av den mänskliga miljön, men grunden för att ta sig an dem var densamma som tidigare i människans historia.⁵⁰⁵

Först efter denna introduktion blir man indragen i det som är bokens huvudtema, den moderna världen och de väldiga krafter som där påverkar den mänskliga livsmiljön. I det andra avsnittet, ”Inledning”, uttrycks också indirekt att bokens form delvis kan betraktas som en avspiegling av det fenomen den behandlar.⁵⁰⁶

Denna bok är inte något litterärt verk skapat i den avvägda formen hos en perfekt redogörelse eller i den klara bedömningen av det som existerat sedan länge och intagit en slutgiltig gestalt.

Den uttrycker det aktuella livets bultande, den accelererande och våldsamma utvecklingen av ett nytt fenomen: storstaden; [...].⁵⁰⁷

I det tredje avsnittet ”Semester 1932” beskriver Le Corbusier sin hemkomst till Paris efter en sommarvistelse nära naturen.⁵⁰⁸ Han beskriver kontrasten mellan å ena sidan naturen som förändras och förnyas sig mellan olika årstider, och å andra sidan människan – ”universums *hjärna*” – som lever med det

homme. Et je maintiens l’amplitude des vrais rapports dans l’espace, de ce binôme fondamental : homme et nature.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 6.

505. Som bekant är detta en idé som LC presenterat långt tidigare. Man exempelvis hänvisa till det kända kapitlet om ”reglerande linjer” i *Mot en arkitektur*, där han i inledningen skriver att ”det finns inga primitiva människor, bara primitiv teknik” (Il n’y a pas d’homme primitif ; il y a des moyens primitifs). LC, *Vers une architecture*, 1923, s 53.

506. ”2. Préliminaires”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 7.

507. ”Ce livre n’est pas une œuvre littéraire composée dans la forme reposante d’un développement impeccable et la mesure sereine de choses qui ont vécu depuis longtemps et ont pris une attitude définitive. Il exprime le martèlement de la vie présente, la croissance accélérée et violente d’un phénomène neuf : l’urbanisme; [...].” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 7.

508. ”3. Vacances 1932”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 7.

gamla som spelat ut sin roll, det som för länge sedan lossnat från ”livsträdet”.⁵⁰⁹

Det fjärde avsnittet ”Planen: diktatorn” kommenterar kort relationen mellan planerna och verkligheten.⁵¹⁰ Le Corbusier hävdar att det är genom att vara strikt professionell som han kommit fram till de slutsatser han presenterar i sina planer, och att det revolutionära elementet alltså inte är inriktat mot att rasera utan mot att uppbygga. Han framhåller att det är själva ”livet” som genererar planerna och att underkasta sig sådana planer är därmed att lyda livet.

Som för att liksom balansera det auktoritära inslaget i metaforen kring planerna beskriver Le Corbusier i nästa avsnitt, som har titeln ”Individuell frihet”, den auktoritära struktur han mött i Sovjet och som han bestämt tar avstånd ifrån.⁵¹¹ Han menar att han skiljer sig från den sovjetiska hållningen i det att han anser att den individuella friheten är en ”hörnsten” i det moderna stadsbyggandet. Avsnittet inleds med ett citat ur dokumentet ”Réponse à Moscou” (1930) som använder just denna formulering.

”Som hörnstenen i varje modern stadsbildning placerar jag den heliga respekten för den individuella friheten”.⁵¹²

I det sjätte avsnittet – ”improduktiv egendom” – knyter Le Corbusier återigen an till ”naturliga” fenomen som han kontrasterar mot fenomen i samtiden, och då hur privat egendom hindrar den harmoniska utveckling man kan se i naturen.⁵¹³ Han hänvisar till Jean-Jacques Rousseaus *Du contrat social* (1762) som erkände privat egendom men också knöt den till ett åtagande, att den skulle användas. Le Corbusier menade att när den privata egendomen inte gjordes tillgänglig för samhällsbyggandet lade den också i grunden hin-

509. ”[L]es *cerveaux* de l’univers”; ”l’arbre de vie”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 8.

510. ”4. Le plan: dictateur”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 8.

511. ”5. Liberté individuelle”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 9.

512. ”Je place comme pierre angulaire de toute urbanisation moderne, le respect sacré de la liberté individuelle”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 9.

513. ”6. Propriété stérile”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 9.

der för den individuella friheten. Avsnittet anknyter på det sättet till begreppet ”mobilisation du sol”, även om det inte nämns här.

I nästa avsnitt, ”andefattig konsumtion, berikande konsumtion”, fortsätter skildringen av industrisamhällets dialektik.⁵¹⁴ Han beskriver den spanska *circuit national*, en motorväg byggd tvärs genom Spanien av regeringschefen (diktatorn) Miguel Primo de Rivera. Le Corbusier hade använt vägen under sin långa semesterresa 1931 och var hänförd över den. Han såg den som ett fantastiskt redskap, men noterade samtidigt hur den tycktes ha bidragit till spridningen av smaklösa produkter – främst elektriska armaturer – gjorda för att se ut som hantverk fast de var industritellt tillverkade. För Le Corbusier fick iakttagelsen en symbolisk innebörd och han menade att myndigheternas hanterande av sådana fenomen rymde något som kunde bli avgörande för hur maskinålderns möjligheter togs tillvara.⁵¹⁵

I åttonde avsnittet, ”Frihet, jämlikhet, broderskap”, relaterar Le Corbusier den franska revolutionens motto till några egna erfarenheter kring samtida stadsplanering.⁵¹⁶ Mot ”friheten” ställer han exemplet med sin sekreterare som på grund av bristfälliga allmänna kommunikationer och dåligt planerade förorter var fångad i ett liv vars fritid helt dominerades av de tidsödande resorna till och från arbetet.⁵¹⁷ I förhållande till ”jämlikhet” lyfte han fram ett antal offentliga personer som anklagat honom för att vilja riva det historiska Paris. Han menade att deras argument var löjliga i förhållande till de enorma problemen kring boende och trafik som måste lösas, samt påpekade att de inte själva var personligt drabbade.⁵¹⁸ Bland annat hävdade han att stadsarki-

514. ”7. Objets de consommation stérile, objets de consommation féconde”. LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 10.

515. Avsnittet utgörs av ett kort utdrag ur den betydligt längre artikeln LC, ”Retours ... ou l’enseignement du voyage”, *Plans*, 8 (1931), s 95-96.

516. ”8. Liberté, égalité, fraternité”. LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 11.

517. Detta gäller troligen LC:s sekreterare under tiden för samarbetet med Amédée Ozenfant och för vilken han planerade några dagars semester i sina föräldrars hus vid Genève sjön. Se LC till föräldrarna, aug 1921, FLC, R1 (6), 187; transkriberat i Le Corbusier, *Choix de lettres, Sélection, introduction et notes par Jean Jenger*. Jean Jenger (ed). Basel: Birkhäuser, 2002, s 155-157.

518. Det gällde bl a journalisten och kritikern Léandre Vaillat som LC polemiserade med i flera av sina böcker. Ett signifikativt exempel är den ironiserande illustrat-

tekten i Paris, som hade en fin ämbetsbil med privatchaufför, skulle ha yttrat: ”om trafiken inte fungerar är det utmärkt, då kan vi avskaffa bilarna”.⁵¹⁹ Le Corbusier påpekade hur miljontals människor samtidigt bodde under hopp-löst dåliga omständigheter i förorterna. I relation till ”broderskap” nämnde han slutligen något kring sina erfarenheter från arbetet i Alger. Han menade att de som där förvaltade kapitalet för stadsomvandlingar inte vill ta möjligheten till förräntning som fanns i en väl planlagd miljö. De ägnade sig åt kortsiktigt lönsamma projekt i stället för att ta sig an de förstudier som skulle kunna skapa goda miljöer för alla de boende i staden.

I det nionde och sista avsnittet ”Den moderna medvetenheten”, beskrev Le Corbusier just pengar och drivkraften att tjäna pengar som förstockande och ett hinder för att njuta av livets ”verkliga” glädje, av *joies essentielles*.⁵²⁰ I en handskrivna anteckning intill texten lyfter han fram ett citat av Jiddu Krishnamurti: ”det är inte ädelt att vara fattig men det enda adelskapet är att kunna frigöra sig från tingen”.⁵²¹ Avsnittet avslutades med hänvisning till den sortens ledare, ”som kan visa vägen, entusiasmens väg”.⁵²² Bredvid texten reproducerade han ett foto på den franske flygaren Dieudonné Coste taget efter flygningen över Atlanten i september 1930.⁵²³ Den collageartade sam-

ionen kring nomaderna och staden som tillägnades Vaillat. Le Corbusier, *Urbanisme*. Paris: Crès, 1925, s 25.

519. ”Si la circulation ne va plus, tant mieux, on supprimera les autos !” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 13.

520. ”9. État de conscience moderne”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 14-15.

521. ”Ce n’est pas noble d’être pauvre, mais c’est une noblesse que de savoir se détacher des choses.” Anteckningen är daterad ”Krishnamurti 23 octobre 1930”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 15.

522. ”Des conducteurs surgiront qui montreront la route. La route de l’enthousiasme.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 15.

523. Coste och Maurice Bellonte korsade Atlanten mellan Paris och New York 1-2 sept 1930. Det är troligtvis den flygningen LC syftar på eftersom han nämnde samma flygning på ett så uppskattande sätt i *Aircraft* (1935). I båda upplagorna av *La ville radieuse* (1935 och 1964) anges dock datumet felaktigt till oktober 1930. Kanske blandar LC ihop det med den flygning över Sydatlanten som Coste och Joseph Le Brix var först med att genomföra i oktober 1927. LC, *Aircraft*. 1935. Faksimil, 1987, s 10-11; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 15; LC, *La ville radieuse*. 1935. Nytryck, 1964, s 15.

manställningen visar på en väsentlig aspekt av hur boken är sammansatt. Sakligare beskrivningar växlas med emotionellt laddade element i text och bild som samverkar till att både föra fram och skapa en laddning kring budskapet.

Grundtonen i det inledande anslaget – en ton som också följer läsaren genom resten av boken – är följaktligen en stor entusiasm inför den moderna tidens möjligheter. Denna entusiasm åtföljs av kritik av de krafter – egoism, ytlighet, konservatism – vilka enligt Le Corbusier hindrar att man på ett relevant sätt tar möjligheterna tillvara. Spänningen mellan å ena sidan hänförelse inför världens möjligheter och å andra sidan kritik av underlåtenheten att aktivt förverkliga dem är ett av de centrala och karakteristiska dragen i Le Corbusiers teori. I princip skulle han aldrig nå fram till någon mer nyanserad, eller problematiserande, syn på denna motsättning. Åtminstone inte så som det framkommer i hans publicerade skrifter.⁵²⁴

2:a avdelningen: Den moderna tekniken

Den andra avdelningen utgår från den moderna tekniken, de förutsättningar och möjligheter den skapar för den moderna världen.⁵²⁵ Avdelningen innehåller ett antal dokument knutna till CIAM, även sådana som formulerats av flera personer än Le Corbusier och som hela institutionen ställt sig bakom. Le Corbusier angav att han här enbart reproducerat de CIAM-dokument som tillåtit honom att lägga fram ”de teser som förebådade Ville radieuse”.⁵²⁶

I det första avsnittet – som har samma titel som avdelningen – ”Den moderna tekniken” refererar Le Corbusier till det som uppnåtts under den första industrialiseringsfasen.⁵²⁷ Han menar att det främst handlat om verktyg och

524. Denna aspekt diskuteras vidare i avhandlingens avslutande kommentar.

525. ”2e Partie : Les techniques modernes”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 17-61.

526. ”[L]es thèse annonciatrices de la ’La ville radieuse’”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 19.

527. ”1. Les techniques modernes”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 18.

teknisk utrustning och inte om någon ny civilisation. Verktygen fanns till hands, menar han, men det saknades ännu en doktrin. Han hävdar att människan historiskt sett alltid använt sig av nya upptäckter och låtit dem förändra sättet att leva. Denna process ger emellertid alltid upphov till konflikter, och han menar att bostaden kan räknas bland de mest konservativa institutionerna när det gäller förändring. En doktrin, menar han, måste stödja sig både på de revolutionerande tekniska landvinningarna och på en drastisk förändring hos den mänskliga medvetenheten. Boken *La ville radieuse* kan naturligtvis betraktas som en viktig del i Le Corbusiers ambition att formulera en sådan doktrin.

I det andra avsnittet ”En samling: kongressen i La Sarraz” redogörs för det första CIAM-mötet i La Sarraz i juni 1928.⁵²⁸ Le Corbusier påpekar här vad som nämnts ovan, det vill säga hur han betraktade CIAM som en följd av affären kring tävlingen för Nationernas förbunds huvudkontor i Genève. Därefter återges det förberedande program som Le Corbusier sammanställde på våren innan konferensen. Det utgörs av en inledning som beskriver den moderna arkitektens situation samt sex olika frågor, eller teman, avsedda att diskuteras under mötet: 1. De moderna teknikernas inverkan på arkitekturen; 2. Standardisering; 3. Översiktlig ekonomi; 4. Stadsbyggnad; 5. Boendekunskap i grundskolan; 6. Förhållandet mellan staten och arkitekten.⁵²⁹ Temana har olika underavdelningar och utgör en sammanställning av Le Corbusiers tänkande kring den moderna arkitekturen, dess tekniska och samhälleliga förutsättningar.⁵³⁰ Därefter följer ett längre brev av författaren, vis-

528. ”2. Un ralliement: Le Congrès de La Sarraz”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 18-28.

529. ”1, La conséquence architecturale des techniciens modernes”; ”2, Standardisation”; ”3, Économie générale”; ”4, Urbanisme”; ”5, Éducation domestique à l'école primaire”; ”6, Rapports entre l'état et l'architecture”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 20-25.

530. Några av temana återfinns i slutdokumentet från mötet där fyra punkter tas upp: ”1. Économie générale [...] 2. Urbanisme [...] 3. L'architecture et l'opinion publique [...] 4. L'architecture et ses rapports entre l'État”. Se ”Congrès préparatoire international d'architecture moderne au Château de La Sarraz, du 25 au 29 juin 1928”, återgivet i *C.I.A.M., International Congresses for Modern Architecture, Congrès Internationaux d'Architecture Moderne, 1-2*. Nendeln: Kraus Reprint, 1979, ej pag.

ionären och entreprenören Paul Otlet⁵³¹ med hans tankar kring programmet, samt slutligen inledningen på det dokument som deltagarna vid det första CIAM-mötet undertecknade vid dess avslutande.⁵³²

Också det tredje avsnittet, ”Kullkastandet av sekelgammal praxis”, är en sammanställning av CIAM-dokument.⁵³³ Först återges Le Corbusiers och Pierre Jeannerets bidrag till det andra CIAM-mötet i Frankfurt 1929, och därefter Le Corbusiers bidrag till det följande CIAM-mötet i Bryssel 1930. Den första texten behandlade minimibostaden : ”Analyse av grunderna kring frågan om minimibostaden”.⁵³⁴ Le Corbusier var på sin viktiga Sydamerika-resa när mötet hölls i Frankfurt am Main i slutet av oktober 1929,⁵³⁵ men allt tyder på att han skrev klart texten tillsammans med Pierre Jeanneret före sin avfärd i mitten av september.⁵³⁶ Man kan notera att det finns åtminstone tre publicerade versioner av texten som alla skiljer sig åt.⁵³⁷ Den viktigaste skill-

531. LC samarbetade med Paul Otlet kring det s k Mundaneum-projektet. Se avsnittet om Genève nedan.

532. LC har dock ändrat vissa formuleringar. Se ”Congrès préparatoire international d’architecture moderne au Château de La Sarraz, du 25 au 29 juin 1928”, återgivet i *C.I.A.M., I-2*. Nendeln: Kraus Reprint, 1979.

533. ”3. Renversement d’usages séculaires”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 29-39.

534. ”Analyse des éléments fondamentaux du problème du ’logis minimum’”. Ursprungstiteln använde ”maison minimum” och inte ”logis minimum”, se Le Corbusier, Pierre Jeanneret, ”Analyse des éléments fondamentaux du problème de la ’maison minimum’”, i *Die Wohnung für das existenzminimum*, 1930. 3:e uppl, 1933. Nytryck. Nendeln, Kraus reprint, 1979.

535. Mötet hölls 24-26 okt 1929. Enligt ett brev till Hans Girsberger avreste LC till Buenos Aires 13 sept 1929. Martin Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*. Zürich: gta, 1979, s 212; LC till Hans Grisberger, 29 aug 1929, FLC, B1 (5), 29.

536. En version av texten är daterad i Paris sept 1929. Le Corbusier, P. Jeanneret, ”Le problème de la ’maison minimum’”, *Extrait de "L’architecture vivante"*, *Troisième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1930.

537. Versionen i CIAM-mötets publikation, versionen i *L’architecture vivante* 1930 samt den i *La ville radieuse* (1935). Jag stöder mig här på senare utgåvor av de två första versionerna. LC, ”Analyse des éléments fondamentaux du problème de la ’maison minimum’”, 1930. Nytryck, 1979; LC & Jeanneret, ”Le problème de la ’maison minimum’”, *Extrait de "L’architecture vivante"*, 1930; ”Analyse des éléments fondamentaux du problème du ’logis minimum’”, i LC, *La ville radieuse*, 1935, s 29-34.

naden mellan texten i *La ville radieuse* (1935) och de tidigare versionerna är att en längre ”teknisk” passage uteslutits. Samtidigt har texten blivit utförligare illustrerad och försedd med ett slags marginalnoter som förtydligar centrala delar av innehållet. Man kan även notera ändrade formuleringar och tillägg, som exempelvis en tillkommen och tillspetsad mening kring byggt teknik: ”Murverk har inte längre något existensberättigande”.⁵³⁸ I princip kan man säga att denna mening visade en sida av Le Corbusiers syn på minimibostaden: den gick inte att realisera med gamla byggmetoder. Generellt sett var hans hållning ambivalent. Å ena sidan var det nödvändigt att bostaden var rationellt och optimalt utformad, att den i någon mening var reducerad till det väsentliga. Å andra sidan var boendet en nyckelfråga för det moderna samhället och det helt avgörande var att de vanliga människorna hade ett rikt boende. Detta återspeglades i ett annat tillägg till texten när den publicerades i *La ville radieuse*:

När det gäller ”bostadskrisen” bör man inte tala enbart om kvantitet utan också om kvalitet. Dagens människa är ett djur berövat sitt bo, hon är utlämnad åt tristessen.⁵³⁹

I den följande texten ”Det rationella bostadsområdet” tar Le Corbusier upp en av de boendeformer som ofta förknippats med ett sådant rikt boende, nämligen trädgårdsstaden. I texten upprepar han sin hårda kritik av detta boende, samt fortsätter att beskriva fördelarna med hög bostadskoncentration i stora hus.⁵⁴⁰ Trädgårdsstaden tar mer mark i anspråk och innebär längre transporter

538. ”Le mur de maçonnerie n’a plus droit d’exister”. Meningen saknas i de två tidigare versionerna. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 31.

539. ”Par ’crise du logement’ nous ne voulons pas parler quantitativement seulement, mais qualitativement. L’homme d’aujourd’hui est un animal privé de son terrier, il ne peut que se morfondre. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 30.

540. I publikationen från CIAM-mötet är titeln på bidraget ”Stadens markindelning” (”Le parcellement du sol des villes”). Det rör sig om samma text frånsett några smärre ändringar och frånsett att sista tredjedeln av texten är bortklippt i *La ville radieuse* (1935). Le Corbusier, ”Le parcellement du sol des villes (Die Bodenaufteilung der Städte)”, i *Rationelle Bauweisen, Ergebnisse des 3. Internationalen Kongresses für Neues Bauen (Brüssel, November 1930)*. Bourgeois, Victor m fl (eds). Frankfurt am Main: Englert & Schlosser, 1931. Faksimil. Nendeln: Kraus reprint, 1979, s 48-57; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 34-39.

och restider. Många bostäder koncentrerade till några stora byggnader minskar sådant slöseri och ger i stället större förutsättningar för ”services communs” (”gemensamma serviceinrättningar”).

Det fjärde avsnittet, ”La respiration exacte” (”exakt ventilation”), behandlar detta tekniska begrepp vilket som bekant hade en viktig plats i Le Corbusiers praktiska och teoretiska arbete under 30-talet.⁵⁴¹ Avsnittet inleds med en kort anteckning från vintern 1931-32 där Le Corbusier beskriver hur han lider av de bristfälliga värmesystemen både hemma hos sig själv och i offentliga lokaler. Han hänvisar därefter till de problem som de dåliga klimatsystemen skapar runt om i världen och beskriver ventilationstekniken som en ”hörnsten” i det moderna stadsbyggandet.⁵⁴² Efter Le Corbusiers text följer två utdrag ur artiklar i tidskriften *Glaces et Verres* samt en kommentar till hans rapport för Moskva, (Réponse à Moscou), där samtliga tre passager behandlar den nya ventilationstekniken.⁵⁴³ Begreppet respiration exacte hänvisar till tekniken att hantera både ventilation och inomhustemperatur med mekaniska ventilationssystem, och omfattar i själva verket en kombination av två olika system: Le Corbusiers *mur neutralisant*⁵⁴⁴ och Gustave Lyons *aération ponctuelle*. När det gäller Le Corbusiers skrivande i klimattekniska frågor är hans uppgifter ibland motsägelsefulla. Den följande rekonstruktionen ter sig dock rimlig utifrån det anförda källmaterialet. Le Corbusier beskrev det som att utvecklandet av *mur neutralisant* började redan i La Chaux-de-Fonds

541. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 40-46.

542. ”La ’Respiration exacte’, pierre angulaire de l’urbanisation des villes contemporaines !” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 44.

543. De två utdragen ur *Glaces et verres* anges komma från texter i numret publicerat aug-sept 1932. Författarnamn anges inte. Det är dock tydligt att det handlar om samma texter som publicerats i utförligare versioner i specialnumret om LC i *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933): J. Le Braz, ”La respiration exacte”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992; R. Lhote, ”Des maisons de verre”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992. Kommentaren av ”Réponse à Moscou”, som kritiskt kommenterat LC:s idéer kring ventilationsteknik, anges vara skriven av S. Gorny och är daterad 25 okt 1930. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 45-46.

544. Begreppet förekommer ofta också i plural: ”murs neutralisants”.

under arbetet med Villa Schwob (1916-1917).⁵⁴⁵ Begreppet – som verkar ha presenterats i tryck första gången i perioden omkring 1930 – syftade på en anordning av dubbla glasväggar mellan vilka man blåste varmluft, både för att isolera mot kylan och för att undvika kondens.⁵⁴⁶ Det var också strax tidigare, i slutet av 1920-talet, som Le Corbusier kan sägas ha börjat arbeta med och utveckla tekniska lösningar för ventilation och klimatkontroll på ett mer ingående och detaljerat sätt. Det projekt som inledde denna process var tävlingsförslaget för Palais des Nations – en stor publik byggnad där han tillämpade Gustave Lyons idéer kring *aération ponctuelle*.⁵⁴⁷ Inom ramen för ventilationssystemet kom Le Corbusier också att experimentera med en teknik som påminde om *mur neutralisant*. För den stora samlingsalen tänkte han sig en väggspalt, en och en halv meter bred, avsedd för service och installationer. Spalten var uppvärmd till arton grader och tjänade som värmelement för själva salen samtidigt som den också var kanal för frånluften som syreberikades, tempererades och användes igen.⁵⁴⁸ Le Corbusier kom sedan att vidareutveckla sina tankar i arbetet med Tsentrosojuz i Moskva och han hävdade att det var när han återvände från Moskva i juni 1929, som han dels definitivt bestämde teorin för *mur neutralisant* och dels kombinerade den med *air ponctuel* – punktvis lufttillförsel – till det han kallade *respiration exacte*.⁵⁴⁹ Le Corbusier skulle också tala om *air exact* som innebar att tillföra ren luft med en precis temperatur. Omkring 1931 och 1932 gjordes – under Gustave Lyons ledning – försök med *mur neutralisant* i Sant-Gobains labora-

545. LC nämner inte Villa Schwob vid namn men anger året 1916 och att det handlade om att upphäva köldbryggor genom stora fönsterytor – en beskrivning som enbart passar in på Villa Schwob. I ett annat sammanhang hävdar han dock att idén härstammade från tiden före första världskriget. Le Corbusier, *Quand les cathédrales étaient blanches, voyage au pays des timides*. Paris: Plon, 1937, s 24-25; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 178 n 2.

546. Detta finns tydligt beskrivet i LC, *Précisions*, 1930, s 65-66.

547. Le Corbusier, *Une maison – un palais, "à la recherche d'une unité architecturale"*. Paris: Éditions Crès, 1928, s 132.

548. LC, *Une maison – un palais*, 1928, s 128-132.

549. LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, 24-25.

torier, och i något sammanhang menar Le Corbusier att begreppet blev till först då.⁵⁵⁰

Även nästa avsnitt utgår från en viktig formulering i Le Corbusiers teori, den redan behandlade frasen ”luft, ljud, ljus”.⁵⁵¹ Som nämnts representerade formuleringen en förening av olika tekniskt betingade kvaliteter i den mänskliga miljön, där exempelvis ”respiration exacte” (”exakt ventilation”) ingick. Avsnittet utgörs till största delen av det redan nämnda frågeformuläret framtaget för CIAM-mötet i Bryssel 1930. Frågorna var indelade i fyra avdelningar och vände sig (i nämnd ordning) till läkare, installatörer av ventilations- och klimatteknik, fysiker och arkitekter. Le Corbusier nämnde den dåliga responsen formuläret fick under mötet men också att CIAM formellt ställt sig bakom det. Han publicerade nu formuläret i *La ville radieuse* – inklusive adressuppgifter till kontoret på 35, rue de Sèvres i Paris – med förhoppningen att det under de fem år som förflutit sedan mötet i Bryssel skulle ha uppkommit mer erfarenhet och intresse kring frågorna som han kunde få ta del av.

Det sjätte avsnittet, ”En effektiv takhöjd för bostäder”, är en längre redogörelse kring en av Le Corbusiers mest framträdande gestaltungsprinciper; samspelet mellan den enkla och den dubbla takhöjden.⁵⁵² Le Corbusier berättar här hur principen grundar sig på iakttagelser han gjort, främst under sina resor, och att den utgår från ett slags universell eller ”naturlig” rumsgestaltning. Han framhåller dels hur han noterat att den enkla bruksarkitekturen världen över alltid verkar ha en takhöjd på ungefär 2,20 m och dels hur han upptäckt att det på flera sätt blir rumsliga fördelar med att skapa ett större rum med dubbel takhöjd som förenar två nivåer med lägre takhöjd.⁵⁵³ Som Le

550. En av de ovan nämnda texterna från *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933) presenterar åtminstone delar av dessa försök, dock utan att resultaten redovisas. Se Le Braz, ”La respiration exacte”, *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil, 1992; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 44, 178.

551. ”5. Air – son – lumière”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 47-50.

552. ”6. Une hauteur de logis efficace”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 51-55.

553. Under 1930-talet skulle måtten oftast anges till 2,20 m respektive 4,50 m. Som är känt kom motsvarande modulormått för enkel respektive dubbel takhöjd att bli 2,26 m och 4,52 m. Gällande modulormåtten, se Linton, *Om arkitekturens matematik*, 1996.

Corbusier beskriver det här denna princip också funnits närvarande i hans egen arkitektur sedan de första modernistiska hus han uppförde.⁵⁵⁴ Man kan även se hur principen finns använd eller antydd i några av hans byggnader i La Chaux-de-Fonds.⁵⁵⁵ Le Corbusier menar att denna princip för bostadshöjder på flera sätt vore ändamålsenlig i ett modernt byggande och att man därför borde genomföra en ändring av rådande byggnadsregler. Principen visar indirekt också på en annan väsentlig tanke hos Le Corbusier när det gäller det arkitektoniska rummet, nämligen att det inte är stora mått i sig, utan specifika egenskaper hos rummet, som skapar en stor rumsupplevelse. När det gäller den dubbla takhöjden lyfte han som exempel fram förläggaren Jean Badovicis lägenhet i ett gammalt ombyggt hus i Vézelay. Han beskrev denna bostad på ett sätt som påminner om hur han senare skulle beskriva den ateljé han byggde åt sig själv på rue Nungesser et Coli: att allt var litet men ändå stort – att det trots de små måtten fanns en upplevelse av rymd. Utifrån ett sådant tänkande framträdde också hans skepsis mot den ovan nämnda ”minimibostaden”. Att ha minimerandet som utgångspunkt var enligt Le Corbusier fel:

Minimi-bostaden som vunnit så stor mark de senaste åren, i Tyskland, i Tjeckoslovakien, i Polen, i Ryssland, är inte längre en plats för boende; det är en bur. Den är skadlig, den är omänsklig. Den stänger in livet – livet som har behov av utrymme – med *minimi*-begränsningar. Man måste skapa det *maximala* bostadsrummet.⁵⁵⁶

Denna tanke är uttryck också för en annan av Le Corbusiers grundidéer som nämns i avsnittet, nämligen att arkitekturen bör relateras till ett slags

554. När det gäller exempelvis Atelier d'Ozenfant (1923-1924) hävdade LC att de ”instinktivt” (”d’instinct”) skapat ett rum som var 4,50 m högt och delat i två nivåer om vardera 2,20 m. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 52.

555. Kanske främst Villa Favre-Jacot (1912-1913) och Villa Schwob (1916-1917).

556. ”Le logis *minimum* si immensément multiplié en ces dernières années, en Allemagne, en Tchécoslovaquie, en Pologne, en Russie, n’est plus un lieu d’habitation : c’est une cage. Il est néfaste, il est inhumain, il enserre dans des limites *minimum* la vie, qui a besoin d’espace. Il faut créer la salle d’habitation *maximum*.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 53.

”mänsklig skala”.⁵⁵⁷ Idén om den mänskliga skalan i förbindelse med takhöjden skulle bli ännu tydligare i och med skapandet av Modulorsystemet på 1940-talet.

Det sjunde avsnittet, ”Den konstgjorda tomtmarken”, är bland annat relaterat till tankarna kring *valorisation du sol* som behandlats ovan.⁵⁵⁸ Titeln syftar på det arbete som behöver göras på platsen för ett hus innan man kan börja bygga, både själva grundläggningen och anslutningen av infrastruktur som elektricitet, vatten och avlopp. Le Corbusier återvänder här till sin kritik av trädgårdsstäderna, även utifrån att anslutningen av sådan infrastruktur blir kostsammare än om man samlar den till färre byggnader inom ett mindre område. Istället för trädgårdsstäder tänker han sig byggnader som skulle kunna bli ett slags ”trädgårdsstäder på höjden”.⁵⁵⁹ I strävan att utnyttja den moderna tekniken för ett så rationellt byggande som möjligt diskuterar han också husdjupet i moderna bostadsfastigheter. Han menar att glasfasaden (*pan de verre*), den fria planen och *respiration exacte* gör att man kan öka husdjupet med upp till tre gånger, något som gör att byggnaderna bara blir en tredjedel så långa. Den sista delen av avsnittet utgörs av en text skriven 1932 för hans arbeten i Alger: ”Stadsförnyelse av staden Alger, exempel på *valorisation du sol*”.⁵⁶⁰ Texten behandlar den ekonomiska potentialen hos tomtmarken, främst höjden kring Fort-l’Empereur i Alger. Le Corbusier lämnar enklare räkneexempel på vilka ekonomiska resurser som skulle frigöras om man i stället för trädgårdsstäder anlade hans väldiga autostrada-byggnader på den annars svårutnyttjade sluttningen i den algeriska huvudstaden. Med grovt förenklade kalkyler hävdar han att samhällsekonomin kan göra astronomiska vinster.⁵⁶¹

557. ”L’échelle humaine”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 52.

558. ”7. Les terrains artificiels”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 55-59.

559. ”Cités-jardins en hauteur”.

560. ”URBANISATION DE LA VILLE D’ALGER, exemple de valorisation du sol:” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 58-59. Min kursiv.

561. LC återkom till detta senare i boken när han specifikt behandlade planerna i Alger. Se också behandling av Alger i redogörelsen för innehållet i *La ville radieuse* (1935) nedan.

Den andra avdelningen avslutas med avsnittet ”Och flygbomberna?”.⁵⁶² Det tar upp en aspekt av staden som Le Corbusier återkommer till i flera av sina böcker, det vill säga hur det stadsbyggande han själv förespråkar tycks vara att föredra när det gäller motståndskraften mot moderna flyganfall. Le Corbusier skulle i flera sammanhang hänvisa till en bok av den franske militären Paul Vauthier som uppenbarligen förespråkade glest ställda hus där branden inte hade lika lätt att sprida sig, samt pilotis som tillät stridsgas att driva undan.⁵⁶³ I teckningar, som också återkom i flera andra av Le Corbusiers böcker, visade han exempelvis hur flygbomber kan oskadliggöras med blinderingar samt hur gasen sveptes bort under de upphöjda husen.⁵⁶⁴

Sammanfattningsvis kan man för den andra avdelningen peka på hur den moderna tekniken var en avgörande punkt i Le Corbusiers teori. Den moderna teknikens möjligheter löper som en röd tråd genom hela hans författarskap och i en titelrubrik som exempelvis ”Les techniques sont l’assiette même de lyrisme” (”Tekniken är själva grunden för det poetiska”) framgår hur han såg en direkt förbindelse mellan tekniken och estetiska kvaliteter i byggandet.⁵⁶⁵ Titeln hör till det andra avsnittet – den andra föreläsningen – i boken *Précisions* (1930), och visar hur Le Corbusier även där lyfte fram tekniken tidigt i sin teoretiska framställning.⁵⁶⁶

562. ”8. Et la guerre aérienne?” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 60-61.

563. Det gällde Vauthiers bok *Le danger aérien et l’avenir du pays* (1930) som LC fått se manuskriptet till innan den trycktes. LC skulle ha kontinuerlig kontakt med Vauthier, som bl a medverkade med en text, ”Stadsbyggande och arkitektur inför flygbombshotet” (”L’urbanisme et l’architecture devant le danger aérien”) vid det femte CIAM-mötet 1937. I det nämnda avsnittet i *La ville radieuse* (1935) hänvisade LC även till den tyske arkitekten Hans Schoszbergers bok *Bautechnischer Luftschutz* (1934). Se LC, *La ville radieuse*, 1935, s 60; *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937*. Boulogne-sur-Seine: Éditions de l’Architecture d’Aujourd’hui, 1938, s 74-76; LC, *Précisions*, 1930, s 190.

564. Liknande teckningar finns exempelvis i en av de böcker av LC som översatts till svenska. Se François de Pierrefeu & Le Corbusier, *La maison des hommes*. Paris: Librairie Plon, 1942, s 49; Le Corbusier, *Vår bostad*. 1945. Sv övers. Stockholm: Bokförlaget Prisma, 1962, s 31.

565. ”Les techniques sont l’assiette même de lyrisme”. LC, *Précisions*, 1930, s 37.

566. Föreläsningen var den andra i raden av den serie av tio som presenterades i boken. Den hölls i Buenos Aires den 5 okt 1929. LC, *Précisions*, 1930, s 37-67.

3:e avdelningen: De nya tiderna

Den tredje avdelningen, ”De nya tiderna”, tar upp liknande frågor som de ovanstående avdelningarna men delvis från andra utgångspunkter.⁵⁶⁷ Snarare än att utgå från tekniken försöker Le Corbusier här beskriva hur arkitekturen skall anpassa sig till vad han uppfattar som nya samhällsförhållanden.

Det första avsnittet, ”Fritiden”, refereras i innehållsförteckningen som ”Fritiden – det överhängande hotet”.⁵⁶⁸ Le Corbusiers stora tilltro till den industriella revolutionen gjorde honom övertygad om att arbetstiden i framtiden skulle komma att minska. När industrialiseringens möjligheter utnyttjades fullt ut av människan skulle det inte behövas mer än 5 eller 6 timmars arbetsdag. Detta innebar att samhället måste vara anpassat för att kunna ge människor en meningsfull fritid.

Det här är en av den samtida sociologins mest problematiska frågor.

Man känner, följaktligen, nödvändigheten av att snabbt omforma den ännu ej klart angivna innebörden i ”fritid” till en bestämd funktion. Man kan inte under sju eller åtta timmar per dag lämna miljontals män, kvinnor och ungdomar på gatan.

Härigenom framträder den akuta nödvändigheten av att skapa bostäder stora nog åt stadsinvånarna, och särskilt, som gör det möjligt för dem att uppehålla sig i hemmet.⁵⁶⁹

567. ”3e Partie : Les temps nouveaux”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 63-87.

568. ”1. Les loisirs” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 64-67. Både i innehållsförteckningen och avdelningens kapitelförteckning anges kapitelrubriken till ”Les loisirs, menace imminente”. Vid själva kapitlet anges emellertid enbart ”Les loisirs”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 4, 63.

569. ”C’est ici l’un des problèmes les plus troublants de la sociologie contemporaine. On sent, dès lors, la nécessité de transformer bien vite cette acception encore informe des ”loisirs” en une fonction disciplinée. On ne peut pas abandonner pendant sept à huit heures par jour des millions d’hommes et de femmes et de jeunes gens dans les rues. Ainsi se manifeste l’extrême urgence d’aménager les logis capables de contenir les habitants des villes, capables surtout de les retenir.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 64.

Le Corbusier såg möjligheten till idrott och motion som fundamental för människans välbefinnande. Han såg det dock som orealistiskt att man efter sin arbetsdag och sina sysslor i hemmet skulle ha kraft att förflytta sig till en annan del av staden för möjligheten till motion, idrott och lek. En grundläggande tanke för honom i hans stadsplaneteorier var att en meningsfull fritid måste vara möjlig där man bor, direkt utanför huset. Det gällde aktiviteter av såväl kroppslig, som social och kulturell karaktär. Som ett exempel på detta refererade han till Priene och beskrev hur gymnasium, palaestra, stadion och exedror på ett påfallande sätt var integrerade i stadsplanen.⁵⁷⁰

Det andra avsnittet har titeln ”Att lösa krisen”.⁵⁷¹ Ovan har nämnts hur texten tidigare publicerats i specialnumret av *L'architecture d'aujourd'hui* (1933).⁵⁷² Där beskrevs den som en manifestliknande text avsedd att vara en sorts inledning till Le Corbusiers stadsplanearbete för Alger.⁵⁷³ I *La ville radiieuse* (1935) nämns dock inte att texten publicerats tidigare, inte heller framgår relationen till planarbetet i Alger.⁵⁷⁴ I princip utgör texten en kritik av kommersialismen i industrisamhället. Le Corbusier menar att industrialiseringen har misslyckats när man trots en enorm ökning av den mänskliga produktionen ändå inte kunnat minska arbetstiden. En väsentlig orsak till

570. Illustrationen av Priene fick LC av Sigfried Giedeon på våren 1935, och det skulle kunna vara den senares idé att här använda den som exempel. Se Giedeon till LC, 14 jan 1935, gta; LC till Giedeon, 11 feb 1935, gta.

571. ”2. Dénouement de crise”, LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 68-70.

572. Några smärre ändringar finns i den nya versionen, bland annat i titeln. En inledande not samt bildtexter saknas dessutom i *La ville radiieuse* (1935). LC, ”Programme dénouement de crise enthousiasme”, *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil, 1992.

573. I en inledande not anges att texten var avsedd för tidskriften *Travaux Nord-Africains*, men publicerades för första gången i *L'architecture d'aujourd'hui*. LC, ”Programme dénouement de crise enthousiasme”, *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil, 1992.

574. Inte heller i de senare utgåvorna nämns något om textens ursprung. LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 68-70; Le Corbusier, *La ville radiieuse, Éléments d'une doctrine d'urbanisme pour l'équipement de la civilisation machiniste*. 1935. Delvis reviderat nytryck. Paris: Éditions Vincent, Fréal & Cie, 1964. s 68-70; Le Corbusier, *The radiant city*. 1935. Reviderat nytryck. 1964. Eng övers. London: Faber and Faber, 1967, s 68-70.

detta menar han är industriprodukterna för den tidigare nämnda ”andefattiga konsumtionen”.⁵⁷⁵ Kapitlets centrala tanke är att man behöver ändra den väg som industrialismen slagit in på och styra maskinålderns resurser mot en produktion som i högre grad förser människorna med vad Le Corbusier uppfattar som väsentliga värden i livet. Samhället måste förnyas och låta kvaliteter som samarbete, deltagande och entusiasm bli styrande i stället för pengar. På det sättet skulle det gå att ”lösa krisen”. Som i så många av Le Corbusiers texter stöder sig argumentationen främst på slagkraftiga visionära bilder av vad som vore möjligt att skapa, snarare än någon ingående, problematiserande diskussion kring förutsättningar eller fördelar och nackdelar med olika möjliga lösningar.

Visionen fortsätter i tredje avsnittet som har rubriken ”Var tar man pengarna?” och utgörs av en reflektion kring samhällsekonomin och dess relation till stadsbyggandet.⁵⁷⁶ Den utgår från Le Corbusiers idé att ett förnuftigt och modernt stadsbyggande genererar mer pengar än vad det kostar, en idé han uttryckt i exempelvis begreppet *valorisation du sol*. I den inledande passagen, skriven som en kommentar till diskussionerna om planeringen av Paris, framhåller han detta just på ett sätt som kan exemplifiera tendensen att förenkla utan problematisering:

Att ersätta ett uselt centrum med ett nytt centrum som är fyra, eller till och med tio, gånger mer effektivt, det är att öka *vinsten* för operationen 4 eller 10 gånger. Det är att automatiskt, genom att fatta ett beslut, genom ett *koncept*, skapa en *diamantgruva* i stadens centrum.⁵⁷⁷

I sina samhällsekonomiska resonemang närmar sig Le Corbusier stadsplaneringen i vad man kan tolka som en strävan att lyfta fram *reella* vinster och kostnader. Som ett exempel på detta kan man hänvisa till hur han lyfter fram Moskva och idén om att skapa förstäder långt utanför stadskärnan. Le Corbu-

575. ”[P]roduits de consommation stérile”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 68.

576. ”3. Où prendrez-vous l’argent ?” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 71-75.

577. ”Replacer un centre neuf sur un centre pourri, mais un centre quatre ou dix fois plus efficient, c’est multiplier par 4 ou 10 le *bénéfice* de l’opération. C’est automatiquement, par une décision, par une *conception*, faire surgir au centre de la ville la *mine de diamants*.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 71.

sier menar att planeringen i det fallet skapar en situation där kostnaderna för infrastruktur och kontinuerliga transporter blir ansevära. Ett annat extremt exempel är ett resonemang kring trafikpoliserna i Paris, där han gör en uppskattning av kostnaderna samhället har för deras arbete. Le Corbusier räknar med 20.000 poliser som var och en försörjer en familj på fem personer. Paris måste alltså försörja 100.000 personer med kläder, mat och bostad för ett arbete som han menar inte skulle behövas om man realiserade Ville radieuses plan-skilda korsningar. Som avslutning återoppar Le Corbusier, som i många andra sammanhang, naturens ekonomiska lagar, att naturen alltid är effektiv. Hans idé är att den mänskliga miljön borde utformas så att den liknar naturen i det avseendet, en tanke som är central för att förstå såväl Le Corbusiers praktiska som teoretiska verksamhet.

Avsnittet belyser följaktligen på ett intressant sätt Le Corbusiers sätt att argumentera. Han presenterar en förenklad och idealiserad bild av relationen mellan samhällsekonomi och stadsplanering. Texten innehåller en diskussion om pengar, deras värde och deras funktion i samhällsekonomin som varken ger uttryck för någon djupare kunskap eller för nyansering. Bland annat kommenterar han inflationen genom att hävda att det är ohållbart att staten trycker pengar som inte svarar mot något realvärde. En sådan, i och för sig befogad men knappast problematiserande, synpunkt från en lekman hade naturligtvis kunnat kompletteras med en hänvisning till samhällsekonomin stora komplexitet – ett sammansatt system som inte ens ekonomerna själva helt verkar förstå. Samtidigt innehåller avsnittet en hos Le Corbusier mindre hänvisning till just nyansering. För att illustrera sina tankar konkret lyfter han fram två exempel: Moskva och Alger.

Man måste ge åtminstone två slags exempel för att den hårda realitet som jag framvisat skall bli gripbar, och som inte är en förevisning som yttrar sig i svart eller vitt, i krona eller klave, men som helt och fullt gäller *nyanser* och övergångar i den märkliga glidningen mellan ett acceptabelt och uthärdligt tillstånd, och ett oacceptabelt och outhärdligt tillstånd.⁵⁷⁸

578. "Il faut donner au moins deux exemples pour rendre saisissante la dure réalité que j'ai démontrée, et qui n'est pas de cette sorte de démonstrations par noir ou blanc,

Trots ett sådant yttrande anar man ingen problematisering i Le Corbusiers framställning. Den tes han framställer är densamma som tidigare: att städerna bör koncentreras och att man bör undvika förorter.

I det följande avsnittet, som har rubriken ”Lagar”, utvecklar Le Corbusier ett resonmang kring den hänvisning som avslutat förra avsnittet, det vill säga kring just lagar och lagbundenhet.⁵⁷⁹ I den korta introduktionen hänvisas till relationen mellan naturlagarna och människornas lagar; ett huvudtema i Le Corbusiers teori. Avsnittet är uppbyggt av elva numrerade underavdelningar och är illustrerat enbart med Le Corbusiers egna teckningar. Med det bitvis korthuggna språket och de naivt enkla teckningarna förebådar avsnittet Le Corbusiers senare stil och böcker som *Le poème de l'angle droit* (1955). Detta gäller även innehållet, som lyfter fram de mest grundläggande aspekterna av de fysiska villkoren för människan och hennes livsmiljö. Flera av de små teckningarna kom dessutom att ingå i princip oförändrade i den senare boken.⁵⁸⁰ Den första underavdelningen, ”Jordens klocka”, behandlar den tidscykel som styr våra liv, året med årstiderna, och dygnet med sina 24 timmar indelade i natt och dag.⁵⁸¹

Tre sfärer står mot varandra:

Diktatorn: solen.

Platsen för våra livsöden: jorden.

En kamrat som cirklar omkring oss: månen.

I ett slag är tiden för vårt handlande bestämd:

par pile ou face, mais qui est toute *nuance* et passage par insensible glissement d'un état admissible et supportable à un état inadmissible et insupportable.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 74.

579. ”4. Lois”, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 76-85.

580. Det gäller exempelvis teckningarna på s 77, 80, 81 i *La ville radieuse* (1935) som återfinns i *Le poème de l'angle droit* (1955) på s 15, 37, 39. Andra bilder har i större utsträckning omtolkats eller omformats, som exempelvis dem på s 77, 79 i *La ville radieuse* (1935) som återfinns i *Le poème de l'angle droit* (1955) på s s 25, 38. LC, *La ville radieuse*, 1935; Le Corbusier, *Le poème de l'angle droit*.1955. Utgåva i bokform. Paris: Connivences, 1989.

581. ”4. 1. Horloge de la terre”, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 76-77.

Solårets 365 dagar, en rundresa för våra kroppar, våra hjärtan, vår esprit. Ett år, fyra årstider: den kraftiga kylan på vintern; hoppfullhetens sötma på våren; den intensiva värmen på sommaren; skymningens melankoli på hösten. [...]

Jordens 24 timmar delade mellan sömn (medveten överksamhet) och arbete (medveten verksamhet). [...]

Sådana är våra mått, vår tid, vår klocka.⁵⁸²

Den andra underavdelningen, ”Hannen och honan”, är en beskrivning av samspelet mellan solens rörelse över himlen och vattnets rörelse i atmosfären.⁵⁸³ Le Corbusier beskriver dygnet, hur allt sover på natten, hur gryningens dagg förångas när solens värme tilltar, hur molnigheten tilltar och det blir åska och regn och hur solen slutligen går ner under en klar kvällshimmel. Skildringen refererar till en liknande skildring i *Précisions* (1930), och Le Corbusier anspelar i båda fallen på att det handlar om ett skådespel man förstår bättre från luften.⁵⁸⁴ Han framställer också de två elementen, solen och vattnet, ”det aktiva och det passiva”, i analogi med det manliga och det kvinnliga; två motstridiga element som har behov av varandra.⁵⁸⁵ Det tillägget utgör ett steg i riktning mot den senare skildringen av samma atmosfäriska fenomen i *Le poème de l'angle droit* (1955).⁵⁸⁶

I den tredje underavdelningen, ”Solens diktatur”, exemplifierar Le Corbusier solens betydelse för livet genom att framhålla hur den moderna filmtek-

582. ”Trois sphère sont en présence : Le dictateur : le soleil. Le lieu de nos destinées : la terre. Une compagne qui tourbillonne autour de nous : la lune. D'un coup, le temps de nos agissements est déterminé : Les 365 jours de l'année solaire, périple de nos corps, de nos cœurs, de notre esprit : une année, quatre saisons : l'intensité du froid, l'hiver; la douceur des espoirs, le printemps; l'intensité du chaud, l'été; la mélancolie d'un crépuscule, l'automne. [...] Les 24 heures de la terre partagées en sommeil (inaction consciente) et en travail (action consciente). [...] Voilà nos mesures, notre temps, notre horloge.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 76-77.

583. ”4. 2. Le mâle et la femelle”, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 77-78.

584. LC, *Précisions*. 1930, s 5.

585. ”Le soleil et l'eau. L'actif et le passif.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 77

586. LC, *Le poème de l'angle droit*, 1989, s 19-25.

niken visat växtbladens rörelse genom låghastighetsfilmning.⁵⁸⁷ Det är miljarder blad, menar han, som varje dag visar på den ”grundläggande lag” som solens närvaro utgör.⁵⁸⁸

Den fjärde underavdelningen, ”karaktärerna”, utgör ett av många exempel på hur begrepp med en historia i den klassiska arkitekturteorin uppträder i Le Corbusiers skrifter.⁵⁸⁹ Passagen behandlar betydelsen av att olika skapelser och naturfenomen har olika ”karaktärer” (caractères). Här framhåller han uttryckligen hur förståelsen av dessa karaktärer ofta blir större om de iakttas från luften, och han hävdar att de på ett avgörande sätt styr förloppet för olika skeenden, exempelvis vattnets rörelse genom landskapet. Begreppet ”karaktärer” skulle sedan återkomma som en av rubrikerna i *Dikten om den räta vinkeln* (Le poème de l’angle droit), ett av huvudverken i Le Corbusiers sena teoretiska produktion, och som publicerades 1955.⁵⁹⁰ Även om det annars inte hör till de vanligaste begreppsliga uttrycken i hans texter kan man notera att det förekommer redan i inledningen till manuskriptet för den aldrig publicerade *Stadsbyggnad* (La construction des villes) från 1910. Det verkar orimligt att inte se det som relaterat till mötet med den arkitekturteoretiska traditionen, och i det sistnämnda fallet tillhandahåller citatet ett så tydligt exempel på kontinuiteten gällande teman och begrepp i Le Corbusiers teori att det kan vara värt att återge:

587. ”4. 3. Dictature du soleil”, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 78. Den moderna filmteknikens möjligheter i förhållande till tiden kommenterades redan i *L’Esprit Nouveau*. Se exempelvis Le Corbusier e/o Amédée Ozenfant [sign De Fayet], ”Variétés, Tœpffer, Précurseur du cinéma”, *L’Esprit Nouveau*, 11-12 (1921).

588. ”[L]oi fondamentale”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 78.

589. ”4. 4. Les caractères”, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 78-79. För en behandling av begreppet ”caractère” i arkitekturhistorien, se exempelvis Werner Szambien, *Symétrie, goût, caractère. Théorie et terminologie de l’architecture à l’âge classique 1550-1800*. Paris: Picard, 1986, s 174-199; Adrian Forty, *Words and Buildings : A Vocabulary of Modern Architecture*. London: Thames & Hudson, 2000, s 120-131.

590. Det är den femte raden i den sk ikonostasen som fått rubriken ”caractères”, dvs avdelningarna E.2, E.3 och E.4. LC, *Le poème de l’angle droit*, 1989, s 118-139.

Strävandet efter att åstadkomma harmoni hos gatumiljöerna som helhet leder osvikligt till en vilande enhet, och, genom det, till karaktär.⁵⁹¹

Nästa underavdelning är i sig indelad i fyra delar, ”1. Den harmoniska sammanlakningen, 2. Tillfälligheten, 3. Meanderlagen, 4. Harmonin sammanlänkar igen”.⁵⁹² Här utvecklar Le Corbusier referensen till vattnets rörelse så som han upptäckte den under sina flygningar i Sydamerika 1929. Han kallar det övergripande för ”vattnets lag” och menar att flodernas rörelse – hur flodarmar adderas till varandra, hur det plötsligt uppstår sjöar med stillastående vatten – har relevans för lösandet av problemen med den moderna tidens flöde: biltrafiken.⁵⁹³ Han beskriver också flodernas meanderslingor som ett slags harmoniskt växelspel mellan olika naturliga rörelser och förutsättningar, och ser dem som en bild för hur naturen i sin brottnings med olika hinder alltid finner en lösning, eller en framkomlig väg. Han hävdar att även detta fenomen – som han redan i *Précisions* (1930) kallade meanderlagen – är tillämpligt på mänskligt skapande.⁵⁹⁴ Också meanderlagen kom att lyftas fram igen i *Le poème de l'angle droit* (1955).

I följande underavdelning, ”Världens tid, människornas tid” behandlas livets och människans cykler.⁵⁹⁵ I princip menar Le Corbusier att världshistorien har cykler som kan omfatta upp till fem generationer, och att det således kan vara av avgörande betydelse när man föds. Som framgår i en mängd sammanhang ansåg han själv att han levde i början av en ny period i männi-

591. ”La recherche de l'harmonie dans des rues entières conduirait inévitablement à une *unité* reposante, et de là, fatalement au *caractère*.” Charles-Edouard Jeanneret, Le Corbusier, *La construction des villes*, Marc E. Albert Emery (ed). *L'âge d'homme*, 1992, s 69.

592. ”4. 5. 1. Enchaînement harmonieux, 2. L'accident, 3. La loi du méandre, 4. L'harmonie enchaînée à nouveau”, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 79-80.

593. ”[L]a loi de l'eau”. LC illustrerar också detta i ett antal teckningar där han beskriver vattenflödet med referenser till biltrafiken. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 79-80. Temat förekommer även i *Précisions* (1930), se exempelvis LC, *Précisions*. 1930, s 61-63.

594. Se exempelvis LC, *Précisions*. 1930, s 5, 141-143.

595. ”4. 6. Saison du monde, saison des hommes”, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 80-81.

skans historia, något som var av stor betydelse för hans teori. Den korta passagen är därmed ett exempel på teorins djupgående självbiografiska kopplingar. Även detta är en aspekt som skulle förtydligas i de senare skrifterna.⁵⁹⁶

I sjunde underavdelningen, ”Att gå emot naturens lagar: avtynande och död” ger Le Corbusier ytterligare ett exempel på hur naturens eller biologins lagar bör utgöra ett riktmärke för hur människan själv skall ordna sin miljö.⁵⁹⁷ Han inför en distinktion mellan det mest primitiva livet, celler som delar sig och växer planlöst, samt ett högre organiskt liv där cellerna ordnats till en organism. Denna distinktion överför han sen på en jämförelse han gjort från luften av mindre städer och byar å ena sidan, och Buenos Aires å den andra. I det senare fallet har ”celldelningen” tillåtits fortgå utan gräns: den totala stadsytan upptar ett område av 14 gånger 18 kilometer. Le Corbusier menar att detta utgör ett sjukdomstillstånd orsakat av ansvarslöshet där man underlåtit att organisera stadsmassan på ett fungerande sätt. Även av teckningarna som följer texten framgår hur han här återvänder till en analogi mellan staden och människokroppen, något som förekommer redan i *Urbanisme* (1925).⁵⁹⁸

I åttonde avdelningen, ”kombinationernas oändlighet”, behandlar Le Corbusier en princip som han lyft fram tidigt, bland annat genom ett citat av Marc-Antoine Laugier, det vill säga att variation bör åstadkommas med ett begränsat antal enheter.⁵⁹⁹ Här gör han emellertid en utvikning till människans egenskaper och hur de står i förbindelse med stadsplaneringen.

Men här är vi, vi övriga människor, av himlen begåvade med tre precisa och helt olika egenskaper som, när de varierar synkront, för evigt kan förnya effekten av sin samverkan: förnuftet som är en oklanderlig rak

596. Den redan nämnda *Le poème de l'angle droit* ("Dikten om den räta vinkeln") (1955) utgör ett tydligt exempel. LC, *Le poème de l'angle droit*, 1989.

597. "4. 7. À l'encontre des lois de nature: dépérissement et mort", LC, *La ville radieuse*, 1935, s 81-82.

598. I *Urbanisme* finns ett appendix som enbart är ägnat åt biologiska och anatomiska analogier. "Confirmations : incitations : admonestations" ("Bekräftelser : incitament : uppmaningar"), i LC, *Urbanisme*, 1925, s 287-293.

599. LC hänvisar till detta citat av Laugier redan i sitt första bokmanuskript, *Stadsbyggnad*, från 1910. Han skulle sedan upprepa det på många olika sätt, med och utan hänvisning till sin historiske kollega. LC, *La construction des villes*, 1992, s 97.

linje; vårt jordiska öde vars kurva stiger vid födseln och faller vid döden; passionen som är individuell, olikartad och oövervinnelig.

En stad – den plan som skapar en stad – styrs av dessa tre krafter. Hur ser den lyckade samverkan ut som formar en stads öde? Det är en samverkan som tyvärr också kan vara olycklig!⁶⁰⁰

Vid sidan av dess mer filosofiska inslag utgör även denna passage ett exempel på rörelsen mot friare och mer poetiska tolkningar i Le Corbusiers texter.

Betydelsen av individuella faktorer för det mänskliga skapandet behandlas vidare i nästa underavdelning, ”Människan, mediet”.⁶⁰¹ Där beskriver Le Corbusier människan som ett slags länk – ett medium – mellan ”Naturen” och det mänskliga verket, där naturen i det här fallet betecknar världen som helhet.⁶⁰² Även om han framhåller att ”mediet” utgörs av människor som alla är olika understryker han likväl att den punkt genom vilken den visuella övergången sker har absoluta egenskaper: den befinner sig 1 meter och 60 centimeter över marken. Denna distans mellan marken och ögat är vad som bestämmer dimensionerna i människans universum menar Le Corbusier.

Den tionde underavdelningen, ”Det mänskliga sinnets bestämmelse” är en kort sammanfattning av den syn på världen och matematiken som Le Corbusier redan lyft fram flera gånger tidigare.⁶⁰³ Människan, menar han, är skapad i enlighet med naturlagarna och naturens underliggande väsen utgörs av matematik. Det mänskliga ögat ser oftast bara de till synes oordnade ytfenomenen, men det är ändå möjlighet att komma i kontakt med den underliggande verkligheten genom att projicera naturlagarna på den manifesta verkligheten

600. ”Or nous voici, nous autres hommes, dotés par le ciel de trois caractères précis et totalement divers, qui, agissant synchroniquement, peuvent éternellement renouveler l’effet de leur collaboration : la raison, qui est une droite impeccable; la nature de notre destin terrestre qui est une courbe montant de la naissance et descendant vers la mort; la passion qui est individuelle, diverse et invincible. Une ville,, les tracés qui font une ville, sont régis par ces trois puissances. Où seront les conjonctions heureuses qui feront le destin de la ville? Ces conjonctions peuvent, hélas, être malheureuses aussi!” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 82.

601. ”4. 9. L’homme, médium”, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 83.

602. ”Nature”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 83.

603. ”4. 10. Destin de l’esprit”, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 83.

med hjälp av geometrin. Le Corbusier beskriver här geometrin som ett system vilket utgör själva manifestationen av det mänskliga ”sinnet” (andan) – det mänskliga sättet att tänka, den mänskliga hållningen. Det korta lilla stycket uttrycker, och upprepar, här en av Le Corbusiers grundidéer, en idé som var central när hans teori började ta form kring 1920 och som är nära förbunden med några av de mest uppmärksammade delarna av hans tänkande, som exempelvis modulorsystemet.⁶⁰⁴

I den elfte och sista underavdelningen, ”Ineffektiv skapelse, effektiv skapelse” gör Le Corbusier en distinktion mellan goda och dåliga mänskliga produkter.⁶⁰⁵ Terrasshuset nämns som exempel på en skapelse som försöker ordna sig efter solen (enligt Le Corbusier en av de mest fundamentala naturliga förutsättningarna) men som i själva verket gör motsatsen; skapar skugga och tar upp för mycket tomtmark. Byggandet av vallar och kanaler i Holland och användandet av vinden för att driva väderkvarnar och vattenpumpar nämns däremot som enastående mänskliga skapelser, vilka på ett uppfinningsrikt sätt utnyttjar svåra förutsättningar och skapar något rikt och unikt av dem. Le Corbusier avslutar det fjärde kapitlet med att framhålla att studiet av sådana system ligger till grund för arbetet med La ville radieuse.

Så föddes La ville radieuse, ur iakttagelser under årens gång av naturens lagar, ur en förståelse för enkla och sanna skeenden, i erkännandet av rörelse, av handling, till och med av stridigheter.

La ville radieuse är inspirerad av världens lagar och av den mänskliga lagen, och den försöker skänka människorna i maskinsamhället de *väsentliga glädjeämnena*.⁶⁰⁶

604. Denna sida av LC:s teori finns behandlad av författaren i tidigare arbeten, exempelvis Linton, *Om arkitekturens matematik*, 1996 & Linton, *Le Corbusiers maskin*. 2:a tryckn, 1999.

605. ”4. 11. Création inefficace, création efficace”, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 84-85.

606. ”Ainsi la Ville Radieuse est née, au cours des années, de l’observation des lois de la nature, de la compréhension des événements simples et vrais, de la reconnaissance du mouvement, de l’action, de la bellicité même. La ville radieuse, inspirée par les lois du monde et la loi humaine, tente d’apporter aux hommes de la civilisation machiniste, les *joies essentielles*.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 85.

Detta avslutande begrepp behandlas sedan i den tredje avdelningens sista avsnitt, vilket också har detsamma som överskrift: ”Väsentliga glädjeämnen” (joies essentielles).⁶⁰⁷ Le Corbusier hade i princip introducerat begreppet under CIAM-mötet i Aten 1933, men lyfte nu fram det under en egen rubrik.⁶⁰⁸ I hans teori kom det främst att beteckna ”sol, rymd och grönska” men här låter han det även omfatta själva samhällsarbetet och den kollektiva ansträngningen med att bygga upp en bättre värld.

4:e avdelningen: Ville radieuse

Det är först i den fjärde avdelningen som den egentliga presentationen av Ville radieuse sker. Förutom det första avsnittet utgörs avdelningen uteslutande av artiklar som tidigare publicerats i tidskriften *Plans*.⁶⁰⁹ Här får man alltså en bild av de centrala tankarna i projektet så som Le Corbusier inledningsvis formulerade dem när han bestämt sig för att utveckla och presentera denna nya del av hans stadsbyggnadstänkande.

I det första avsnittet, ”Dessa studier vilar på en oavvislig grund”, redogörs för hur arbetet med La ville radieuse började och hur det förhåller sig till Le Corbusiers tidigare stadsbyggnadsstudier.⁶¹⁰ Som nämnts fick arbetet en väsentlig impuls när han ombads att skriva ett utlåtande om stadsplanering i Moskva. Den oavvisliga grund som rubriken hänvisar till är just ”den individuella friheten”, det vill säga en punkt där Le Corbusier menade att hans eget

607. ”5. Joies essentielles”, LC, *La ville radieuse*, 1935, s 86-87.

608. Se avsnittet om det fjärde CIAM-mötet (1933) ovan. Begreppet lyftes även fram i förhållande till Aten-mötet i den andra volymen av de samlade verken vilken, liksom *La ville radieuse*, publicerades 1935. LC, *Œuvre complète de 1929-1934*, 1935, s 144.

609. Se behandlingen av tidskriften *Plans*, ovan.

610. ”1. Ces études reposent sur un fondement inaliénable”. Så anges rubriken i de båda innehållsförteckningarna (s 4 och 89). I kapitlet självt är rubriken förkortad till: ”1. Ces études reposent...”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 90-92.

synsätt på ett väsentligt sätt skilde sig från det sovjetiska.⁶¹¹ Han beskriver här hur arbetet med frågeformuläret ledde fram till *La ville radieuse*.⁶¹²

Det andra avsnittet, ”Signal till handling”, utgörs av den första artikeln Le Corbusier publicerade i tidskriften *Plans*.⁶¹³ Om man bortser från utdragen ur olika CIAM-dokument så handlar det alltså om en av de tidigaste, eller äldsta, texterna som ingår i boken. I likhet med mycket annat av det som han skrivit så utgör den ett slags upprop för att se stort på världen och dess arkitektoniska problem, en uppmaning att närma sig en medvetenhet om det moderna och utnyttja de tekniska och industriella resurser som finns tillgängliga. I en av de självbiografiska referenser som karakteriserar Le Corbusiers skrivande lyfter han fram ett vardagsexempel vilket nästan dråpligt illustrerar relationen mellan gammalt och nytt, mellan den moderna världens tillstånd och dess möjligheter.

En av mina vänner övergavs på natten av sina strålkastare och körde rakt in i väggen på sitt hus. Men det var inte bilen som gick sönder utan väggen som gav vika i ett stycke!⁶¹⁴

Det tredje avsnittet, ”Hotet mot Paris”, återger som nämnts den andra artikeln Le Corbusier publicerade i *Plans*.⁶¹⁵ Utifrån ett generellt resonemang kring

611. Se avsnittet om den 1:a avdelningen ovan. Ett avsnitt där har just rubriken ”Individuell frihet” (la liberté individuelle).

612. Något som finns behandlat utförligare ovan, främst i avsnitten om Moskva och den Gröna staden och om *Plans*.

613. ”2. Invite à l’action”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 92-97; I boken, men inte i *Plans*, är texten daterad ”oktober 1930”. I båda versionerna nämner LC att han lämnat artikeln till redaktionen 10 okt 1930. Se vidare avsnittet om *Plans* ovan, samt LC, ”Invite à l’action”, *Plans*, 1 (1931).

614. ”Un de mes amis, de nuit, abandonné par ses phares, entre dans le mur de sa maison; ce n’est pas l’auto qui fut détruite; ce fut le mur qui s’en alla tout d’une pièce!” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 95.

615. ”3. Menace sur Paris”. I boken, men inte i *Plans*, är texten daterad ”januari 1931”. Någon bild och vissa textpassager skiljer sig åt i de båda versionerna. Bland annat tillkom en längre passage om Paris ”djärvhet” i boken. Man kan även nämna att kapitlet finns kommenterat av den svenske arkitekturhistorikern Johan Mårtelius. LC, ”Menace sur Paris”, *Plans*, 2 (1931); LC, *La ville radieuse*, 1935, s 98-103; Johan

historia och förnyelse menar han att det är nödvändigt att realisera Ville radiouse i Paris. Principen i resonemanget har han fört fram tidigare: Paris framställs som en ledande stad i historien, en stad som varit en förebild när det gäller nyskapande och djärvhet. De byggnadsverk och stadsrum som Paris berömmar sig av och som utgör stadens historia har i själva verket kommit till under omständigheter som liknar dagens, genom att man rev det gamla och byggde nytt för en ny tid. Ludvig den XIV:s stadsrum och Haussmanns boulevarder hade inte skapats om man inte beslutat sig för att göra sig av med gamla dåligt fungerande stadsstrukturer och ersätta dem med de som var mer tidsanpassade och ändamålsenliga. Le Corbusier menar att Paris i den meningen har en historisk tradition att leva upp till och att den franska huvudstaden återigen skulle kunna visa vägen för den övriga världen. Det krävs dock att de styrande har vakenhet och djärvhet. Om man inte i tid inser de förändringar världen står inför så kommer Paris i stället att gå under – den hotbild som givit kapitlet dess rubrik.⁶¹⁶ I en passage som exemplifierar synen på historien som en tradition av förnyelse förekommer dessutom en av de tidigaste versionerna av formuleringen kring ”rymd, ljus och grönska”:

Att återerövra rymd, ljus och grönska överallt. Att ge staden en stor tanke, en stor plan, ett stort öde. Städerna kan ses från flygplanen; imorgon är flygplanen våra; bilarna rullar; våra hem är byggda av stål och armerad betong. I Historiens namn: Nej, nej och åter nej, säger ”Paris vänner”.

Historien? Men Historien är liv; och de har inte känt dess skälving!⁶¹⁷

Mårtelius, ”Hotet mot Paris”, i *Le Corbusier och Stockholm*. Karin Winter (ed). Stockholm: Arkitekturmuseet, 1987.

616. Författaren har redan tidigare behandlat något av LC:s komplicerade relation till Paris. Johan Linton, ”Paris : Bad romance”, *Arche*, 34-35 (2011).

617. ”Réconquérir l’air, la lumière et la verdure partout. Donner à la ville un vaste dessein, un vaste dessin, un vaste destin. Les villes sont vues d’avion; demain l’avion est à nous; l’auto roule; l’acier, le ciment armé sont dans nos maisons. Non, non et non disent les ”amis de Paris” au nom de l’Histoire. L’Histoire? Mais l’Histoire est vie; ils n’en ont pas ressenti le frisson!” LC, *La ville radiouse*, 1935, s 101.

Efter det följer två avsnitt – nummer 4 och 5 – som delvis hänger samman, ”Leva! (andas)” och ”Leva! (bo)”.⁶¹⁸ Det första av dem har den fullständiga rubriken ”Leva! (andas). Man måste avveckla förorterna och ta in naturen i stadskärnorna”, och förmedlar något av bakgrunden och motiven till den genomgripande förändring av stadsrummets karaktär som Le Corbusier förespråkar.⁶¹⁹ Man kan vidare lyfta fram avsnittet som ett signifikativt exempel på hur han för fram sitt budskap i en kombination av text och bild. Både text och bild rör sig mot budskapet i rubriken: en stad med stora rum och grönska där man kan röra sig fritt och ”andas”. Texten rör sig dock via olika sido-resonemang; bland annat gällande samhällets generella möjligheter till förändring eller kring den tillgängliga bostadsytan i en modern stad. Vid ett tillfälle, exempelvis, skriver Le Corbusier på ett karakteristiskt sätt: ”Jag använder här de tekniska rapporternas torra språk”.⁶²⁰ Vid sådana utläggningar bärs det suggestiva anslaget i rubriken istället upp av bilder och bildtexter. Avsnittet innehåller också ett av få exempel på hur Le Corbusier hänvisar till sin osäkerhet när det gäller effekten av de radikala förändringar han föreslår. Han beskriver hur han utgick från Paris stadsrum, som han tycker är förkastligt, men hur han likväl upplevde betänklighet i förhållande till sitt eget förslag:

Den sammantryckta staden [Paris], den frånvarande himlen, gatornas djupa prång, mörka och olycksbådande, gjorde mig betryckt. Men de väldiga tomrum jag skapade i vår fiktiva stad [Samtidsstaden för tre

618. ”4. Vivre! (respirer)”, ”5. Vivre! (habiter)”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 104-111, 112-118.

619. ”4. Vivre! (respirer). Il faut supprimer les banlieues et mettre la nature à l’intérieur des villes”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 104-111. Avsnittet består egentligen av två artiklar från nummer 3 av tidskriften *Plans*: ”Vivre! (Respirer)” och ”Standards: Loi et unité”. Avsnittet i boken är daterat ”februari 1931”, medan ingen sådan datering förekommer i de ursprungliga artiklarna. Dessutom skiljer sig materialet något åt i tidskriften och i boken. Bland annat saknas bildtexter i avsnittet i boken som fanns med i artiklarna i tidskriften. Några bilder i tidskriften har också flyttats till andra ställen i boken. Se LC, ”Vivre! (Respirer)”, *Plans*, 3 (1931); LC, ”Standards: Loi et unité”, *Plans*, 3 (1931); LC, *La ville radieuse*, 1935, s 140, 247.

620. ”J’emprunte le langage sec des rapports techniques.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 107.

miljoner invånare], vilka överallt dominerades av en utbredd himmel – jag var djupt bekymrad över att de skulle bli ”döda”, att de skulle behärskas av leda, att invånarna skulle känna panik.⁶²¹

Han skriver sedan att det tog honom åtta år av osäkerhet innan han förstod var han kunde finna svaret på detta. Svaret var i själva verket en fråga: ”Vilka är de verkliga betingelserna för maskinåldersmänniskan och hennes liv?”⁶²² Inom ramen för minskad arbetstid, ny social organisation, måste man värna om den personliga friheten, ”la liberté individuelle”. Stadsplaneraren, menar Le Corbusier, måste alltid känna och utgå från människan som planerna gäller.

Det andra av de två avsnitten har rubriken ”Leva! (bo). Man måste planera den moderna världen. Värdesätta det som sker. Utrusta samhället.”⁶²³ Det är en fortsättning på, och delvis upprepning av, resonemanget i det tidigare avsnittet men med en precisering och detaljering av aspekter som har med boendet att göra. Le Corbusier framhåller själv att de hus han föreslår inte längre är hus i traditionell mening. Utifrån bland annat passagerarfartyget som ett viktigt exempel skisserar han en helt ny organisation av det dagliga livet, och i ett tillägg som inte fanns med i *Plans* föreslår han att man borde ställa upp ett gammalt uttjänt passagerarfartyg på land som en demon-

621. ”La ville tassé, ce ciel absent, ces fissures profondes, noire et cataclytiques des rues, m’êtreignaient. Mais les vides immenses que je créais dans notre ville imaginaire, dominés par un ciel répandu partout, j’avais une grande angoisse qu’il ne fussent ”morts”, que l’ennui ne régnât, que la panique ne saisit les habitants. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 106.

622. ”[Q]uelles sont véritablement les fonctions de l’homme d’une époque machiniste?” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 106.

623. ”5. Vivre! (habiter). Il faut aménager le monde moderne. Apprécier l’événement. Équiper la société.” I boken, men inte i *Plans*, är texten daterad ”mars 1931”. Så när som på ett par bilder som inte återfinns i boken är illustrationer och textpassager i princip lika i de båda versionerna. Som nämns nedan är en mindre textruta dock tillagd i boken. Se LC, ”Vivre! (Habiter)”, *Plans*, 4 (1931). LC, *La ville radieuse*, 1935, s 112-118.

stration av vad som vore möjligt.⁶²⁴ Han menar att en av hörnstenarna i denna nya stadsordning är ett nytt sätt att distribuera den service som stadsborna behöver för sitt dagliga liv, och han tänker sig att en stor del av de varor och tjänster som människan behöver skulle kunna levereras direkt i anslutning till bostaden och utan mellanhänder. Fyrtio år innan det skedde föreslår han, men utifrån andra utgångspunkter, att Les Halles i Paris skulle kunna avlägsnas.⁶²⁵ Man kan här notera Le Corbusiers idealistiska syn på människors relation till köp och handel och hans ointresse för varuhuset som arkitektoniskt fenomen, en punkt där han skiljer sig från en senare stadsbyggnadsteoretiker som Rem Koolhaas.⁶²⁶ En annan tanke som framträder i avsnittet är hur bostaden kan inredas på ett enkelt och funktionellt sätt utan alla de dekorationer som den traditionella möbel- och inredningsindustrin fortfarande producerade.⁶²⁷ På ett karakteristiskt sätt skriver han att möbelindustrin: ”har velat göra oss alla, stackars satar, till ’prinsar av blodet’.”⁶²⁸ De kvaliteter maskinåldern skulle kunna skapa för människan är för Le Corbusier främst ett enkelt bekvämt liv där man kan njuta av natur, stillhet, och få tid att sköta sin kroppsliga och mentala hälsa. La ville radieuse, den strålande staden, är hans stadsbyggnadsmässiga formulering av hur man konkret skulle kunna skapa förutsättningar för ett sådant liv.

624. Det korta tillägget – en textruta – utgår från en beskrivning av passagerarfartyget Normandie lämnad i dagstidningarna 28 jan 1935. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 116.

625. Les Halles – Hallarna – hade varit marknadsplats sedan 1100-talet, och de stora hallbyggnader som uppfördes i mitten av 1800-talet revs på 1970-talet för att ge plats åt en park och ett underjordiskt köpcenter.

626. En mer ingående kommentar av LC och Koolhaas återfinns i avhandlingens avslutning. När det gäller intresset för masshällets produktion och försäljning av olika varor har det tidigare kommenterats av författaren. Johan Linton, ”LC vs OMA”, *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 8-9 (2004).

627. Det är som bekant en tanke LC tagit upp långt tidigare, bl a i *Vers une architecture* (1923) och som han sen utvecklade i *Dagens design (L’art décoratif d’aujourd’hui)* (1925).

628. ”De nous tous, pauvres diables, il a voulu faire des ’princes du sang’”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 118.

Det sjätte avsnittet, "Gatans död", tar upp ett fundamentalt tema i Le Corbusiers stadsplanetänkande; förändringen av det traditionella stadsrummet.⁶²⁹ I inledningen av avsnittet nämner han problemet med tuberkulos, och menar att en väsentlig fråga kring gatans berättigande i den moderna staden gäller människans psykiska och fysiska hälsa. Det kanske viktigaste hälsoargumentet gäller, som framgått, de moderna hastigheterna. I ett drastiskt exempel frammanar han bilden av ett akvarium. Om man till de befintliga fiskarna skulle tillföra en fjärdedel nya fiskar som rörde sig med tjugo gånger större hastighet, då skulle någonting bli problematiskt. En annan bild av samma drastiska karaktär är den om Lots hustru. På samma sätt som hon förvandlades till en saltstod när hon vände sig om mot det brinnande Sodom tänker sig Le Corbusier att det med den moderna trafiken blir fatalt att försöka blicka tillbaka på gamla stadsplaneringsprinciper utan att ta hänsyn till de nya förutsättningarna. Vidare indelar han behandlingen av den nya trafiken i fem punkter.⁶³⁰ I princip menar han att man skall: 1, klassificera olika hastigheter (trafikdifferentiering); 2, skapa enkelriktade gator där fordonen kan röra sig utan mötande trafik; 3, göra bra anslutningar för den snabba trafiken; 4, ta hand om lastbilstrafiken; 5, helt befria fotgängarna från möten med fordonstrafiken (trafikseparering). Avsnittet är också viktigt genom att det exemplifierar hur Le Corbusier i detalj försöker lösa möten, korsningar och anslutningarna för den moderna trafiken i olika typ- eller kategorilösningar.

Även det sjunde avsnittet, "Är Descartes amerikan?", är betydelsefullt.⁶³¹ Det behandlar skyskrapan som artefakt i staden, dess funktion och existens-

629. "6. Mort de la rue". I boken, men inte i *Plans*, är texten daterad "april 1931". Ett antal bilder med bildtexter och några mindre textpassager, företrädesvis noter, skiljer sig mellan de båda versionerna. Se LC, "Mort de la rue", *Plans*, 5 (1931). LC, *La ville radieuse*, 1935, s 119-126.

630. LC listar fem punkter men redogör egentligen bara för tre av dem. Detta kan jämföras med hans berömda Fem punkter för en ny arkitektur, en teoretisk framställning som retoriskt presenterades inom ramen för femtalet. Se exempelvis Linton, "Le Corbusier", *Arkitekturteoriernas historia*, 2011; Linton, "Ordens horisont", *Arche*, 40-41 (2012).

631. "7. Descartes est-il américain?" I boken, men inte i artikeln i *Plans*, är texten daterad "september 1931". Denna senare datering av texten måste dock vara felaktig eftersom nummer 7 av tidskriften *Plans* gavs ut med publiceringsdatum juli 1931. Ett antal bilder med bildtexter och några mindre textpassager, företrädesvis noter, skiljer

berättigande. Le Corbusier hänvisar i det sammanhanget till 1800-talet som ett stort århundrade för byggnadskonsten, ett århundrade när ny teknik beredde vägen för höga byggnader i stål och glas. Som grundläggande kriterium för denna utveckling nämner han ”kalkylen”, förmågan att hantera abstrakta samband med hjälp av matematiken, och han lämnar här ett koncentrerat och signifikativt exempel på sin tilltro till matematikens betydelse för ett arkitektoniskt tänkande. Samtidigt refererar han till akademierna som han menar varit en motkraft till de nya upptäckterna inom byggnadskonsten under 1800-talet. Han beskriver den amerikanska skyskrapan som romantisk och med ett ofullgånget formspråk som för tankarna till medeltidens byggnadskonst. Han menar vidare att de amerikanska skyskraporna uppförts i ett föråldrat gatusystem och således är för sammanträngda.⁶³² Dessa synpunkter på den amerikanska skyskrapan har han framfört redan tidigare, men här är framställningen mer samlad.⁶³³ I motsättning till dessa skyskrapor föreslår han en ”kartesisk” skyskrapa som han hävdar är både mer rationell och mer elegant än de traditionella. Han refererar till Notre Dame i Paris som han menar är en byggnad som trots sin höjd betonar de horisontella linjerna, och beskriver hur hans egen ”kartesiska” stad består av ”horisontella” skyskrapor (”gratte-ciel horizontaux”).⁶³⁴

I nästa avsnitt, ”En ny stad ersätter en gammal stad”, diskuterar Le Corbusier relationen mellan gammalt och nytt i städerna.⁶³⁵ Han beskriver stä-

sig mellan de båda versionerna. Bland annat finns en större betoning av Plan Voisin i *Plans*. Se LC, ”Descartes est-il américain?”, *Plans*, 7 (1931); LC, *La ville radieuse*, 1935, s 127-134.

632. Man får notera att han vid pulicerandet av texten ännu inte besökt USA och New York. Se vidare avsnittet nedan om När katedralerna var vita.

633. Resonemangen finns på olika sätt närvarande både i exempelvis *Vers une architecture* (1923) och *Urbanisme* (1925). Se exempelvis LC, *Vers une architecture*, 1923, s 29; LC, *Urbanisme*, 1925, s 164.

634. För en diskussion av LC:s relation till horisonten, se Johan Linton, ”Arkitekturens hemvist, Le Corbusier och horisonten”, *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 10 (2004).

635. ”8. Une nouvelle ville remplace une ancienne ville”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 135-142. I boken, men inte i *Plans*, är texten daterad ”oktober 1931”. Ett antal bilder med bildtexter och några mindre textpassager, företrädesvis noter, skiljer sig mellan de båda versionerna. Bland annat innehåller artikeln i *Plans* ett antal illustrat-

dernas magnetiska förmåga att dra till sig människor och tar upp olika sätt att förhålla sig till de problem som detta skapar. I Sovjet, vars stadsbyggnadsidéer han ofta refererar till vid den här tiden, betraktar man enligt Le Corbusier storstaden som ett monstruöst uttryck för kapitalismen och försöker flytta ut stadsborna till mindre bostadsmiljöer på landsbygden. I Paris, menar han, tar man hänsyn till äldre stadsmiljöer och avstår från att anpassa staden till den nya trafiksituationen. Man gör ingrepp där man delvis river gamla miljöer men utan att lösa problemet med den föråldrade gatustrukturen. Le Corbusier ger också exempel på hur man tänker sig att lösa problemen genom att skapa satellitstäder. Han refererar till Auguste Perret som skall ha sagt att Paris i framtiden blir en plats dit man åker för att roa sig. Som avsnittsrubriken antyder är Le Corbusiers förslag i stället att radikalt omforma Paris centrum. Han ironiserar över dem som hävdar att man inte får förstöra det i grunden ”romerska” Paris och pekar på hur det idag bara återstår några knappt synliga fragment av Paris antika historia. Överhuvudtaget menar han att de äldre lämningarna är få och att den normala ordningen genom historien har varit att ersätta det föråldrade med nya och ändamålsenliga strukturer snarare än att bevara det som inte fungerar bara för att det är gammalt. Kontrasten mellan synsätten accentueras suggestivt i avsnittets inledning genom att den redan nämnda bilden från filmen *Bâtir* (1930) med Le Corbusiers hand som majestätiskt sveper över en modell av Plan Voisin, ställs mot en återgiven dialog med en företrädare för bevarandetänkandet:⁶³⁶

Paris *chefs*arkitekt:

- Paris kan inte förändras... Paris har en historia! Ni glömmer för lätt att Paris var en romersk stad!
- Bravo! Och var finns det romerska Paris idag?
- Men, ... i Clunys termer...

ioner gällande LC:s tankar kring Moskva och Paris medan avsnittet i boken innehåller ett bildpar kring Paris som ingick i artikeln LC, ”Vivre! (Respirer)”, *Plans*, 3 (1931). Se vidare avsnittet om *Plans* ovan, samt Le Corbusier, ”Une nouvelle ville remplace une ancienne ville”, *Plans*, 8 (1931).

636. Pierre Chenals film nämns i passagen om *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933) ovan.

(En grop och fyra spruckna murar längst in i en trädgård. Alltihop täckt av murgröna.)⁶³⁷

Nästa avsnitt, ”Den biologiska beståndsdel: cellen på 14 kvadratmeter per invånare”⁶³⁸, tar upp en aspekt av Le Corbusiers tänkande som varit närvarande i hans arbete i princip sedan Dom-Ino-projektet från 1914; idén om en ideal bostadsenhet för serieproduktion.⁶³⁹ Le Corbusier tänkte sig att det var centralt för det moderna stadsbyggnadsprojektet att i detalj lösa den minsta enheten i det stora stadsbyggandet, den enskilda människans bostad. Om detta arbete i relation till La ville radieuse skriver han:

Det är på tiden att säga något om dessa studiers berättigande; jag kan inte se någon bättre väg än att hänvisa till deras ursprung: cellen.

Vilket ödesdigert äventyr, vilken klinisk tankeskapelse skulle det inte vara med dessa ganska magiska och undergörande ingrepp kring trafik, markfördelning, stadsutbredning på höjden, om, genom någon stor och idiotisk initial dumhet de inte, *a priori*, hade utgått från den mänskliga lyckan, som är: *en människa i staden, en människa hos sig*, som trivs hos sig, som är lycklig hos sig. En människa hos vilken, vid sidan av känslighetens mekanismer, också det viktiga djur-maskineriet fungerar, både i dess nödvändighet och tillräcklighet.⁶⁴⁰

637. ”L’architecte en *chef* de la ville de Paris: – Paris ne peut pas changer... Paris a une histoire! Vous oubliez trop que Paris a été une ville romaine! » – Bravo! Et où est la Rome parisienne, aujourd’hui?» – Mais,... les thermes de Cluny... (Un trou et quatre murs lézardés au fond d’un jardin. Le tout disparaissant sous le lierre.)” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 135.

638. ”9. L’élément biologique: la cellule de 14 m2 par habitant”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 143-146. I boken, men inte i *Plans*, är texten daterad ”juli 1931”. Ett stort antal bilder med bildtexter från artikeln i *Plans* är utelämnade i boken. Några textpassager skiljer sig också åt mellan de olika versionerna. Se vidare avsnittet om *Plans* ovan, samt LC, ”L’élément biologique: la cellule de 14m2 par habitant”, *Plans*, 9 (1931).

639. Som framgått ovan härstammar idén ytterst från mötet med kartusianerklostret i Ema (Galluzzo) under resan i Norditalien 1907.

640. ”Il est juste temps d’apporter la justification de ces études; je ne puis faire mieux que leur donner leur propre origine: la cellule. Quelle néfaste aventure, toute

Han hade tidigare kommit fram till ett minsta möjliga mått per person på 14 kvadratmeter, och han kommenterar hur det sovjetiska måttet på 9 kvadratmeter per person är otillräckligt. I detta avsnittet visar han sedan på en detaljerad, konkret nivå hur detta mått kan omsättas i olika bostäder för olika stora familjer. Lägenheterna präglas av kompakta planer med små sovrum och möjligheter att förändra rummen med hjälp av skjuddörrar. Föräldrarnas sovrum är ofta förbundet med vardagsrummet och avgränsat endast av en rad garderober som inte går ända upp till tak. Hela lägenhetens yttervägg är uppglasad. I slutet av avsnittet kommenterar han den byggnadsordning som bestämmer bostadshöjden i socialt bostadsbyggande till 260 cm. Han menar att med regler som tillät dubbel takhöjd – vilket han använt i projekten för till exempel Maison Citrohan och Pavillon de L'Esprit Nouveau – skulle boytan per person kunna minskas till 10 kvm. Han påpekar vidare att flera av hans stadsplaner, bland annat den för Norrmalm i Stockholm (1933), bygger på sådana bostäder. Han hänvisar även till ett orealiserat projekt för arbetarbostäder i Zürich som bygger på dubbel takhöjd. Grundläggande för Le Corbusiers behandling av bostadscellen var hans tekniska idéer kring bland annat luftkonditionering (*respiration exacte*) och uppglasade fasader (*pan de verre*). Avsnittet visar på hur viktiga dessa idéer var för teorierna kring *La ville radieuse*. Rubriken exemplifierar också hur Le Corbusier i sitt arkitekturtänkande använde sig av biologiska analogier och metaforer.

Det tionde avsnittet har titeln ”Beslut”.⁶⁴¹ Där tydliggörs en tanke som är viktig både för boken och för Le Corbusiers teori generellt. Hans syn på den

cérébrale, seraient ces agancement quelque peu sorciers et miraculeux, de circulation, de répartition du sol, d'occupation en hauteur du cube d'air de la ville, si, par une profonde et grossière bêtise initial, ils n'avaient été, *a priori*, réglés sur le bonheur humain qui est: *un homme dans la ville, un homme chez lui, bien chez lui, heureux chez lui*. Un homme dont fonctionnent, à côté des mécanisme de la sensibilité, les gros rouages de la carcasse animale, nécessairement et suffisamment.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 143.

641. ”10. Décisions”. Rubriken anges med ordningstalet ”10” i de båda innehållsförteckningarna (s 4 och 89), men saknar denna angivelse vid avsnittet självt. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 4, 89, 147-155. I boken, men inte i *Plans*, är texten daterad ”november 1931”. Ett antal bilder med kortare bildtexter har uteslutits i boken, vidare skiljer sig några mindre textpassager åt mellan de olika versionerna. Se vidare i avsnittet om *Plans* samt LC, ”Décisions”, *Plans*, 10 (1931).

moderna arkitekturen handlar inte bara om ett nytt slags byggnader utan om en helt ny värld där människorna lever på ett radikalt annorlunda sätt. De moderna resurserna möjliggör för människan att bli kroppsligen och andligen fri och ägna sig åt mer högtstående aktiviteter än tomma förströelser, nöjen och konsumtion av onödiga produkter. Samtidigt behövs myndigheternas ingripande för att denna möjlighet skall kunna tas tillvara. De som styr byggandet av den moderna världen måste se och tänka klart, gripa in och reglera de mänskliga verksamheterna. Som exempel tar Le Corbusier åter upp frågan om privat egendom och hur den kan hamna i konflikt med samhällsnyttan. Han tar också upp frågan om produktion av överflödsvaror eller ”lyx”-artiklar och menar att man måste införa restriktioner så att industriproduktionen bättre tas tillvara. Avsnittets rubrik refererar till myndigheternas roll och Le Corbusier understryker att det inte handlar om att sätta sin tillit till någon enskild styrande person utan till en plan som förmår reglera förändringarna av samhället.⁶⁴² Som avslutning väljer han att citera ett antal militärer vilka får exemplifiera ett kraftfullt handlande mot klara mål också under svåra omständigheter.⁶⁴³ Igenom avsnittet hänvisar Le Corbusier även i text och bild till historiens och naturens storslagenhet som ett slags referenser för moderniseringsprojektet. Detta svarar mot en annan viktig tanke i avsnittet, nämligen att arkitekturen i någon väsentlig mening bör vara någonting naturligt i förhållande till sin omgivning och sitt sammanhang: en ”organism”.

Byggnader, kvarter och städer bör enbart vara *organismer*. Ett ord som i sig självt anger en föreställning om karaktär, jämvikt, harmoni, symmetri.⁶⁴⁴

642. Det är i detta avsnitt LC framhåller att planen, och inte någon enskild människa, skall vara en ”despot”. Se vidare avsnittet om benämningen Ville radieuse ovan.

643. Militärerna anges vara Foch, Pétain och E. (sic) Poidebard, sannolikt Ferdinand Foch, Philippe Pétain och Antoine Poidebard.

644. ”Une architecture, un quartier de ville ou une ville ne devraient être qu’*organismes*. Ce mot fixe spontanément une notion de caractère, d’équilibre, d’harmonie, de symétrie.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 147.

På sitt drastiska sätt jämför Le Corbusier sedan samtidens situation med en grisfarm där man föder upp grisar i lådor för att de skall bli rektangulära och där de sedan, oförmögna att gå på sina ben, måste fraktas uppvaltrade på flak.

Så har våra lösningar kring arkitektur och stadsbyggande tryckts ihop genom en förkvävande inblandning av faktorer som inte har med problemet att göra – genom dumheter.⁶⁴⁵

Som ytterligare illustration visar han en bild av en med historisk dekoration överlastad teatersalong med bildtexten: ”Man uppförde detta vid samma tid då man konstruerade järnvägarna”.⁶⁴⁶ Som kontrast framhåller han en modern undervattensbåt som i stället beskrivs med orden: ”Organismer... hela varelsen... en funktion, en form”.⁶⁴⁷

Det sista avsnittet, som sammanfattar den fjärde avdelningen, har den långa rubriken: ”1929-1930. 17 planscher om La ville radieuse presenterade och utställda på CIAM-mötet i Bryssel. 1930”.⁶⁴⁸ Avsnittet redovisar sjutton av de tjugo planscherna Le Corbusier utarbetade för Ville radieuse tillsammans med kortare kommentarer som närmast fungerar som bildtexter.⁶⁴⁹ I den korta inledningen ger han några mycket viktiga hänvisningar gällande utarbetandet av Ville radieuse och sitt teoretiska arbete generellt.

645. ”Telles sont nos solutions d’architecture et d’urbanisme comprimées par l’ingérence étouffante de facteurs étrangers au problème, – par des imbécillités.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 148.

646. ”On bâtissait ces choses pendant que se construisaient les chemins de fer.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 147.

647. ”Des organismes... des êtres entiers... une fonction, une forme.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 148.

648. ”1929-1930. 17 plansches de la La ville radieuse présentées et exposées au Congrès de Bruxelles de CIAM. 1930”. I de båda innehållsförteckningarna (s 4 och 89) anges emellertid avsnittsrubriken ”11. Planches de la V. R.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 4, 89, 156-173.

649. Som framgår av rubriken nämner LC här inget om tjugo planscher, utan bara sjutton. Av dessa sjutton planscher redovisas i avsnittet bara sexton, och i delvis omkastad ordning, med nummer 10 sist. Plansch nummer 16, som visar planen för Moskva, finns visserligen publicerad senare i boken, men utan att det framgår att det gäller en av planscherna, och än mindre att det är nummer 16. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 156-172, 291.

Dessa planscher, gjorda vid återkomsten från Amerika, utgör de faktiska elementen i en stadsbyggnadsdoktrin för maskinålderns städer. Genom att arbeta med ren teori har det varit möjligt att höja sig över allt som stör och idealt bestämma stadens principer. Kan en sådan doktrin lämna utopins område och utmana livets verkliga skeenden? När man med teorin gått till grunden med något så har man förvärvat vissheter, direktiv. Man undersöker sakfallet med stöd av ett grundläggande postulat. Jag tror inte man kan nå livet längs någon annan väg. Under de år som följde mötte dessa teser för La ville radieuse materiella skeenden: stadsplaner för Alger, Stockholm, Barcelona, Nemours, etc, etc.⁶⁵⁰

Därefter följer reproduktioner av själva planscherna som visar hur Ville radieuse fungerar och är uppbyggd. De bildtextliknande kommentarerna kan föra tankarna till ett slags manualliknande instruktioner för tillämpandet av principer där olika moment beskrivs stegvis. En intressant plansch är exempelvis den översiktliga nummer 15 med sin stränga zonerings och där affärscentret, Cité d'affaire, inte ligger i centrum som i Le Corbusiers tidigare idealplansstudier. Man kan också notera att planschen som visar planen för Moskva är utflyttad från den generella beskrivningen av Ville radieuse och återfinns – i mycket mindre format – i anslutning till presentationen av planerna för just Moskva.

650. "Ces planches, dessinées au retour d'Amérique, constituent les éléments positifs d'une doctrine d'urbanisation des villes de la civilisation machiniste. Produits théoriques purs, elles ont permis de fixer le principe même des choses, idéalement, au-dessus de la mêlée. Une telle doctrine pouvait-elle sortir du cadre d'utopie et braver les événements vrais de la vie? Quand on est allé au fond des choses, par la théorie, on a acquis des certitudes, des directives. On examine les cas d'espèces en vertu d'un postulat fondamental. Je pense qu'il n'y a pas d'autre chemin pour aller à la vie. Dans les années qui suivent, ces thèses de la Ville Radieuse affrontèrent la matérialité des événements: Plans d'Alger, de Stockholm, de Barcelone, de Nemours, etc., etc." LC, *La ville radieuse*, 1935, s 156.

5:e avdelningen: Ur *Prélude*

Det femte avdelningen har rubriken ”Prélude” och består huvudsakligen av artiklar tidigare presenterade i tidskriften *Prélude*.⁶⁵¹ Säkert anspelar rubriken – *Prélude*, ”upptakt” – också på att avdelningen föregår den omfattande presentationen av Le Corbusiers olika stadsplaner.

Det första avsnittet har rubriken ”Det moderna livets drama”.⁶⁵² Där försöker Le Corbusier återigen peka på diskrepansen mellan å ena sidan de, som han menar, hänförande prestationerna hos den moderna världen och å andra sidan den oengagerade och fantasilösa hållning som karakteriserar byggandet och planeringen i exempelvis Frankrike. Avsnittet börjar med reflektioner kring lönearbetet, där Le Corbusier framhåller att den moderna världen nu skapat möjligheter för människor att arbeta utifrån andra utgångspunkter än enbart behovet att tjäna sitt uppehälle. Texten är daterad precis efter ett besök i Holland i januari 1932 då han besökte Johannes Brinkmanns och L. C. Van der Vlugts Van Nelle fabrik i Rotterdam – ett besök han entusiastiskt beskriver som ”en av de vackra dagarna i mitt liv”.⁶⁵³ Bland annat framhåller han hur fabriken är demokratiskt organiserad och hur alla verkar arbeta i en anda av gemensam hängivenhet och respekt. Han lyfter fram både byggnaden i sig och den brukarvänliga projekteringsprocessen som fantastiska exempel på vad som är möjligt att genomföra med moderna resurser. Det är följaktligen en beskrivning som väl visar på Le Corbusiers idealisering av världens möj-

651. På det inledande uppslaget till avdelningen anges i en separat textpassage att den består av utdrag ur *Prélude* 1932-1934. Det stämmer dock inte helt. Det första avsnittet, ”Spectacle de la vie moderne”, publicerades i *Plans*, 13 (1932). Vidare publicerades det sista avsnittet ”Mesures d’ensemble” i *L’Homme réel*, 1 (jan 1934). I samma textpassage anges även att texterna i *Prélude* ingår i bokens fjärde avdelning, vilket följaktligen inte heller är korrekt, de ingår i bokens femte avdelning. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 174.

652. ”1. Spectacle de la vie moderne”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 176-179. I boken, men inte i *Plans*, är texten daterad ”januari 1932”. En bild med bildtext från artikeln i *Plans* är utelämnad i boken. Le Corbusier, ”Spectacle de la vie moderne”, *Plans*, 13 (1932).

653. ”Je dis que la visite de cette usine fut l’une des beaux jours de ma vie.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 179.

ligheter. Hans modell är den harmoniska, konfliktfria tillvaron där människor förenas i gemensam entusiasm och välbefinnande, kvaliteter som är nära knutna till de framsteg på olika områden som kommer med det moderna.

Le Corbusier menar även att Holland, genom de speciella och tvingande förutsättningar som ges av landets placering och topografi, har en tradition när det gäller att kollektivt ta sig an att upprätthålla och utveckla infrastruktur och samhällsbyggande. Han berättar även om sitt besök på Amsterdams flygplats och framhåller flygets enastående snabba utveckling och de möjligheter som det nya transportmedlet förespeglar. Avsnittet avslutas med att Le Corbusier återigen upprepar sin tro på den entusiasm som dessa nya möjligheter skulle kunna skapa hos människorna, och de förbättringar av världen som skulle kunna bli möjliga om mänskligheten gemensamt bestämde sig för att odelat använda sig av den moderna världens resurser. Också generellt är avsnittet ett tydligt exempel på Le Corbusiers idealism, på hur han tror på det goda inom människan och på möjligheten att låta världen styras av gemensamma intressen bortom individuell vinning.

Det andra avsnittet ”Förutsägelsens professorer” är skrivet utifrån Le Corbusiers svar på en förfrågan från science fiction-författaren H. G. Wells.⁶⁵⁴ Denne hade i ett radioprogram i BBC efterlyst professorer eller vetenskapsmän som ville diskutera frågor kring hur man kunde förbereda samhället för framtiden. Därefter hade BBC:s tidskrift *The listener* publicerat en serie artiklar där ett antal personer gav sin syn på vilken roll sådana ”professorer” skulle kunna få och hur användbara de kunde tänkas vara. I sitt svar vänder sig Le Corbusier mot en institutionalisering av arbetet med sådana frågor. Han framför en synpunkt som är återkommande i hans texter generellt: att akademiernas negativa inställning till modern arkitektur visar på humanvetenskapernas oförmåga att förstå samtiden och således ännu mer framtiden. Ett undantag utgörs möjligen av de naturvetenskapliga institutionerna som, sedan de skapades, bidragit till verkliga framsteg på det tekniska

654. ”2. Professeurs de prévisions”. LC, *La ville radiuse*, 1935, s 179-181. I boken, men inte i *Prélude*, är texten daterad ”december 1932”. Sånär som på några marginella ändringar – bland annat styckerubriker som inte fanns i artikeln – är de olika versionerna lika. Se Le Corbusier, ”Professeurs de prévisions”, *Prélude*, 1 (1933).

området. Inte heller sätter han någon tilltro till myndigheternas förmåga att vara förutseende. Han lyfter fram ett antal erfarenheter från sin egen verksamhet, bland annat stadsplanearbetet för Alger, och menar att bemötandet från myndigheter visar hur de är obenägna att pröva nya lösningar även om det gäller allvarliga problem som traditionella metoder har svårt att komma till rätta med. Han menar också att det som Wells tar upp egentligen inte hör till morgondagen, utan redan finns närvarande i samtiden. I en signifikativ passage exemplifierar Le Corbusier detta genom att hänvisa till bilen och vägen. På ett sätt som pekar fram emot den teori han skulle utveckla ett decennium senare (teorin om de stora vägrummen) uttrycker han sig här kring ett ”vägens samhälle”⁶⁵⁵, och dess genomgripande förändringar av landsbygden. Han föreslår avslutningsvis att Wells förfrågan i stället borde gälla ”De som kan upptäcka människor”⁶⁵⁶, och att myndighetspersoner inte borde väljas genom val utan få ledningsansvar utifrån hur de visat sig kunna urskilja enskilda personers förmåga till innovativt tänkande.

Det tredje avsnittet ”Ett nytt aggregationstillstånd” beskriver återigen samtiden utifrån att världen befinner sig i en ny situation.⁶⁵⁷ Le Corbusier upprepar här hur det föreligger en diskrepans mellan den rådande situationen och världens förhållningssätt, som är föråldrat. Att ändra förhållningssätt, menar han, behöver dock inte vara något våldsamt omstörtande, utan i stället en process som gradvis ökar harmonin i samhället. Utgångspunkten för ett sådant förhållningssätt handlar enligt Le Corbusier om att återvända till människan och till en mänsklig skala. Utifrån människan och förutsättningarna för hennes nya liv går det att skapa en ny ”doktrin” för samtiden som kan skänka människan glädje. Inte minst understryker han den nya fritid som

655. ”L’auto ouvre une nouvelle civilisation: celle de la route.” LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 180.

656. ”Découvreurs d’hommes”. LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 181.

657. ”3. Un nouvel état d’agrégation”. LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 181-182. I boken, men inte i *Prélude*, är texten daterad ”februari 1933”. Dessutom är avsnittsrubriken en annan än titeln på artikeln i *Prélude*. Liksom i förra avsnittet har LC även infogat styckerubriker som inte fanns i artikeln. Fyra teckningar från artikeln är vidare utelämnade i avsnittet i boken, som är utan illustrationer; och LC har även tagit bort en längre textpassage, som alltså saknas i boken. Le Corbusier, ”Un nouvel état de stratification”, *Prélude* (1933).

människan fått tillgång till genom industrialiseringen och han menar att det är fundamentalt att möta de behov som detta skapar på arkitektur- och stadsbyggnadsnivå.

Det fjärde avsnittet har rubriken "Bolsjevism... eller idén om det stora".⁶⁵⁸ Rubriken refererar till Le Corbusiers erfarenheter under resorna i Sovjet 1928, 1929 och 1930. Som han själv beskriver det hade man i franska tidningar snarast använt ordet bolsjevism för att beteckna en "man med rött skägg och en kniv mellan tänderna".⁶⁵⁹ I Sovjet mötte han i själva verket en användning av ordet som beteckning för det som var stort.⁶⁶⁰ Han låter detta bli en förevändning för att reflektera kring det stora. Le Corbusiers arkitekturtankar karakteriseras som bekant av relationen till de stora förändringarna och stora planerna, men det är sällan han diskuterar det stora som begrepp rent generellt. Han menar här bland annat att historien visar att stora tankar varit nödvändiga för att förnya och föra utvecklingen framåt när en viss period stagnerat. Det är ett tänkande som påminner om andra av hans idéer, som när han hävdade att de framstående historiska epokerna i arkitekturen präglats av att man resolut rivit det gamla och byggt nytt. I relation till det stora lyfter han här fram ett för honom mindre vanligt exempel, nämligen Baptiste Androuet Du Cerceaus Pont Neuf (1578) i Paris. Han ser den grandiosa stenbron som den viktigaste förnyelsen av byggandet i Paris sedan Notre-Dame och skriver att:

Man ser hur bron är färdig; man ser kungen som kommer för att ta den i besittning, den är helt ny, helt vit, fantastisk, häpnadsväckande, ly-

658. "4. Bolche... Ou la notion du grand". LC, *La ville radieuse*, 1935, s 182-185. I boken är texten daterad "mars 1932, medan det i *Prélude* anges att "Denna artikel är daterad: 8 februari 1932". Förutom något smärre tillägg, någon ändring och två borttagna noter är texterna desamma. Liksom i tidigare avsnitt har LC dock infogat styckerubriker som inte fanns i artikeln. Se vidare Le Corbusier, "Bolche'... ou la notion du grand", *Prélude* (1933).

659. "[H]omme à barbe rouge avec couteau entre les dents". LC, *La ville radieuse*, 1935, s 183.

660. Bolsjevik betyder på ryska "tillhörande majoritetsriktningen", bolsjoj betyder "stor", jämför Bolsjojteatern.

sande, uppblåst av ny poesi i den gotiska staden. Då förstår man vad en ansats är; vad en stor tanke betyder för en stad.⁶⁶¹

Även i en följande passage om att ”skapa och tänka stort” framgår något av den idealism som utmärker hans texter.⁶⁶² Passagen är intressant också då den ger en bild av hur Le Corbusiers ungdom och tidiga utbildning är närvarande i hans tänkande – hur den tid då han var ute och arbetade med konstnärliga övningar i naturen fortfarande är av betydelse på 1930-talet. Det stortänkta var något som hade en förankring i det naturliga.

En bild återkommer ständigt till mig: bilden av en planta eller ett träd, som växer i god jord, i solen, och fri från hinder: goda, gedigna och frodiga rötter; en vacker stam; vackra grenar; vackra blad; strålande blommor och vackra frukter: en hållning med behag; smidighet och naturlighet; en harmonisk uppenbarelse; en vacker planta, ett vackert träd.

Naturen i själva sitt väsen.

Våra mänskliga verk kan födas och resa sig på samma sätt. Vi är alster av naturen; vi bär inom oss den naturliga potentialen, naturens själva krafter, dess anda och dess väsen.⁶⁶³

Det femte avsnittet har den korta rubriken ”Rom”⁶⁶⁴ och tar upp delvis samma tema som Le Corbusier behandlade i artikeln ”Att lära av Rom”

661. ”On voit le pont achevé; on voit le roi qui vient prendre possession du pont tout neuf, tout blanc, extraordinaire, prodigieux, lumineux, gonflé d’un nouveau lyrisme dans la ville gothique. On mesure alors ce que vaut un élan, ce qu’est pour une ville, une pensée grande.” LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 183.

662. ”[C]oncevoir, penser grand”. LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 183.

663. ”Une image me revient constamment: celle d’une plante, ou d’un arbre, qui pousse dans sa bonne terre, au soleil et libre d’entraves: bonnes, solides et opulentes racines; beau tronc; belles branches; belles feuilles, fleurs brillantes et beaux fruits: une grâce dans la tenue; de la souplesse et de l’aisance; un harmonieux spectacle; une belle plante, un bel arbre. La nature dans son essence même. Nous œuvres humaines peuvent naître et s’ériger de même. Nous sommes des produits de nature; nous portons en nous le potentiel naturel, les forces mêmes de la nature, son esprit et son essence.” LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 183-184.

664. ”5. Rome”. LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 185-186. Texten är odaterad både i boken och i *Prélude*. I den enda version av artikeln i *Prélude* som jag haft tillgång till

(1922) som ingick i *Vers une architecture* (1923), och som han även intresserat sig för ännu tidigare.⁶⁶⁵ På samma sätt som där, fast nu mer renodlat, karakteriserar han den antika romerska arkitekturen och stadsplaneringen. I ett av bokens kortare avsnitt pekar han på den romerska ordningen; det enkla men ändå rika sättet att ta sig an det offentliga (rummet) med ett antal givna byggnads- eller rumstyper, samt den kraftfulla, uppfinningsrika entreprenörssandan när det gällde själva realiseringen. Le Corbusier uttrycker sin beundran för ”romarna” och det är uppenbart att han såg det romerska stads- och samhällsbyggnadsprojektet som en referens för den moderna världen:

De tänkte ut, de klassificerade, de ordnade; de företog sig. De uppfann den romerska cementen. Målet för deras omsorger var samhället. Samhället var skälet till staden och till att de bodde i staden. De var delaktiga. De var tydliga, starka, enkla och med en böjelse för det geometriska. De skapade städer som var som maskiner; som producerade aktivitet.⁶⁶⁶

Det sjätte avsnittet, har rubriken ”Mobilisering av markresurserna” (Mobilisation du sol), och innehållet samt begreppet som titeln refererar till har diskuterats ovan i anslutning till det fjärde CIAM-mötet.⁶⁶⁷ Avsnittet återger

– den i FLC – är den sönderklippt och det är därför inte möjligt att här närmare kommentera likheter och skillnader i de båda versionerna. Den del av artikeln som återstår i FLC:s kopia innehåller dock samma text som i boken. I boken finns dock teckningar vilka helt saknas i den sönderklippta kopian – man kan således inte utesluta att teckningar skulle kunna klippts bort för att reproduceras i boken. Se vidare Le Corbusier, ”Rome”, *Prélude*, 4 (1933).

665. Le Corbusier [sign Le Corbusier-Saugnier], ”Architecture I, La leçon de Rome”, *L'Esprit nouveau*, 14 (1922).

666. ”Ils concevaient, ils classaient, ils ordonnaient; ils entreprenaient. Ils inventèrent le ciment romain. La chose publique était l'objet de leurs soins. La chose publique était la raison de la ville et de leur arrivée dans la ville. Ils participaient. Ils étaient clairs, forts, simples et géomètres. Ils avaient créé des villes qui étaient comme des machines : productrices d'action.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 186.

667. ”6. Mobilisation du sol”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 187-189. Texten är inte daterad, vare sig i boken eller i *Prélude*. Se vidare avsnittet ”Mobilisation du sol” ovan, samt [LC], ”Le quatrième Congrès Internationale d'Architecture moderne pose

följaktligen ett av de dokument vilka kan ses som utkast till *La Charte d'Athènes* (1943) och som här för första gången publiceras av Le Corbusier självständigt.

I det sjunde avsnittet, ”Grafiskt uttryckt”, visar Le Corbusier utifrån enkla handritade grafer och diagram hur han ser på mer generella förutsättningar för den moderna arkitekturen.⁶⁶⁸ Statistik och grafer hade Le Corbusier använt i sin argumentation redan i början av 1920-talet.⁶⁶⁹ Avsnittet visar också tydligt på något annat som flera gånger berörs, nämligen hur hans teori ytterst är en samhällsteori som försöker förhålla sig till samhällets väsentliga mekanismer samt människans grundbehov av både materiell och existentiell karaktär. Detta sker i princip genomgående i förhållande till de omfattande förändringar som industrialiseringen fört med sig. Med hjälp av grafer gör han här en jämförelse mellan den förindustriella tidens hantverkare och samtidens industriarbetare och menar att de förra hade ett intressantare och mer stimulerande arbete än de senare. För att kvantifiera hur stimulerande människan upplever sin situation använder han sig av begreppet ”intressekvantum” (quantum d'intéret).⁶⁷⁰ Maskinålderns beslutsfattare, menar han, har högre intressekvanta än de traditionella hantverkarna medan industriarbetarna har betydligt lägre. Le Corbusier går så långt som att föreslå att det är utifrån sådana betingelser som man får förstå samtidens proletariat – att det är människor som har ett tråkigt och demoraliserande arbete ur en ren intresse-

l'une des plus troublantes questions de l'époque : La mobilisation de la propriété privée”, *Prélude*, 7 (1933).

668. ”7. Les graphiques expriment”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 190-195. I *Prélude*, men inte i boken, är texten daterad ”1 mars 1934”. Förutom att LC infört rubriker och flyttat några bilder, är artikeln likadant återgiven i *Prélude*, som i boken. Se vidare Le Corbusier, ”Les graphiques expriment ...”, *Prélude*, 10 (1934).

669. Det framgår exempelvis av en plansch med text och bilder – *Sökandet efter grundläggande principer för modernt stadsbyggande* – som troligtvis trycktes för Höstsalongen i Paris 1922. Le Corbusier [ej sign], *Recherche des principes fondamentaux d'urbanisme moderne*. Broschyr. [1922]. Bibliothèque de la Ville i La Chaux-de-Fonds (hädanefters BV), LC/109/891.

670. Begreppet ”intressekvantum” finns behandlat av författaren också i Johan Linton, ”Guide för rörelse i sekvenser av mentala kvantifieringar”, *Arche*, 38-39 (2012).

aspekt. Lösningen på detta ser han i den fritid som maskinsamhället har resurser att skapa. Fritiden kommer att återskänka människorna den stimulans som gick förlorad när hantverket övergick i industriarbete. Han behandlar också jordbruket och menar att där följer arbetet en annan rytm än i industrin, en rytm som lättare ger stimulans. I avsnittet diskuterar han även övergripande samhällspolitiska strukturer. Som ofta i hans texter inriktar han sig på de problem som uppstår när den beslutande instansen saknar kontakt med den verklighet den beslutar om. När det gäller samhällshierarkierna ger han förslag på hur den professionella kunskapen kan flyttas högre upp i de instanser som beslutar om den. Han diskuterar också administrativa gränsdragningar och förespråkar en större lyhörddhet för de förutsättningar som ger upphov till naturliga gränser. Till sist relaterar han maskinismen till solljuset och klimatet och menar att industrialiseringen huvudsakligen skett i några specifika klimatzoner. Han noterar också att de internationella transporterna företrädesvis verkar ske i longitudinell riktning, och menar att det utrymmesmässigt och i förhållande till gränsproblematiken borde vara bättre att skapa transportrörelse i nord-sydlig riktning.⁶⁷¹ Avsnittet är också av intresse i relation till Le Corbusiers skrivande generellt. I de enkla skissartade illustrationerna som visar på enkla entydiga förhållanden skulle man kunna se något kongenialt med hans egen text. Snabbt uppskissade scheman som skildrar världens tillstånd i enkla tydliga kategorier utan vidare fördjupning eller problematisering. Man kan även notera hur framställningar med scheman och grafik förblivit ett inslag, även i den senare modernismens arkitekturteori.⁶⁷²

Det sista avsnittet i avdelningen *Prélude* har rubriken ”Helheter”.⁶⁷³ Där fortsätter Le Corbusier sin skildring av övergripande sammanhang, men på

671. Som han också lämnar förslag kring i exempelvis Le Corbusier, *Propos d'urbanisme*. Paris: Éditions Bourrelly, 1946, s 134-135.

672. Som bekant hos exempelvis Rem Koolhaas (OMA), MVRDV och UN Studio. Se Rem Koolhaas, *Content, Triumph of Realization*. Rem Koolhaas, Brendan McGetrick, Simon Brown, Jon Link (eds). Köln: Taschen, 2004; Winy Maas, Jacob van Rijs, Richard Koek (eds), *FARMAX: excursions on density*. Rotterdam: 010 Publishers, 1998; Ben van Berkel, Caroline Bos, *Move*. 3 vols. Amsterdam: UN Studio & Goose Press, 1999.

673. ”8. Mesures d'ensemble”. I boken, men inte i *L'homme réel*, är texten daterad ”1 mars 1934”. Så när som på några mindre passager och de rubriker som LC lagt till

ett delvis annorlunda sätt. Som tidigare beskriver han maskinåldern och industrialiseringen som determinerade och oberoende av människans önsningar. Här använder han termer som ”organisk” och jämför med ett fenomen som vintern. På samma sätt som vi skyddar oss mot vintern, menar han, borde vi acceptera industrialiseringen och anpassa oss efter den. Avsnittet utgör också en av de texter som visar hur han alltmer intresserar sig för vägens roll i industrisamhället. En tanke som han presenterar gäller skillnaden mellan järnvägen och bilen.⁶⁷⁴ Han menar att järnvägsepoken, där transporterna var obetingat knutna till vissa bestämda sträckningar, befrämjade koncentration av människor. Bilens era däremot befrämjar utbredning. Med bilen blir det möjligt att på korta tider förflytta sig vart som helst, och bilarna och vägarna kan på det sättet sägas ge upphov till en rörelse som är motriktad den hos järnvägarnas befolkningskoncentrerande system. Han menar att detta är en viktig faktor att räkna med när det gäller att åtgärda de stadsbyggnadsproblem som massinflyttningen till städerna orsakat, och han hänvisar till en ”urbanisering” av både städer och landsbygd. Hänvisning till en sådan ”total urbanisering”, så starkt knuten till den moderna världens olika transport- eller vägsystem, förebådar den kommande teorin om ”les quatre routes” (de fyra vägarna) och de ”tre mänskliga grundmiljöerna”.⁶⁷⁵ Samtidigt understryker han återigen vikten av markmobilisering.

Avsnittet inleds och avslutas med en referens till konstkritikern Camille Mauclairs då nyligen publicerade bok *Kommer arkitekturen att dö ut?*

i boken är det samma text som återgivits. Dateringen i boken stämmer inte med när originaltexten skrevs, eftersom *L'Homme réel*:s andra nummer kom ut 15 februari (det första numret är odaterat – men det nämns att tidskriften kommer ut den 15:e i varje månad). Texten (i huvudsak) bör alltså vara skriven före 15 januari 1934. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 195-197; Le Corbusier, ”Mesures d'ensemble”, *L'Homme réel*, 1 (1934).

674. Något LC återkommer till på flera ställen i boken, bl a i det redan nämnda avsnittet ”Förutsägelsernas professorer” (2. Professeurs de prévisions). LC, *La ville radieuse*, 1935, s 179-181.

675. Teorier som introduceras i böckerna Le Corbusier, *Sur les quatre routes*. Paris: Gallimard, 1941 och Le Corbusier (ed), *Les trois établissements humains*. Denoël, 1945.

(L'architecture va-t-elle mourir ?), som innehöll kritik av Le Corbusier.⁶⁷⁶ Mauclairs huvudtanke verkar vara en invändning mot vad han uppfattar som en kulturlös, ickehumanistisk arkitektur där både husen och människorna reduceras till maskiner, eller ”teremiter”. Han kritiserar en rad konstnärer, författare och arkitekter men Le Corbusier ges en huvudroll. I boken beskylls han exempelvis för att vara enfaldig utan estetik, kommunist som arbetar för kapitalet eller en betongens Picasso och Mauclair menar att det är svårt att avgöra om det egentligen handlar om ett psykfall eller om Lenin.⁶⁷⁷ Det är inte helt lätt idag att ta Mauclairs kritik på allvar, men det är uppenbart att Le Corbusier blev illa berörd av den och skulle återkomma till Mauclairs bok i flera av sina skrifter, också långt senare.⁶⁷⁸ I det här avsnittet anknyter han till arkitekturen som en allomfattande ordning, till en allmängiltig del av den mänskliga livsmiljön – en utgångspunkt som innebär att, som Le Corbusier framställer det, idén om att arkitekturen skulle ”dö ut” blir befängd.

6:e avdelningen: Planer

Den sjätte avdelningen ”Planer” är den avgjort mest omfattande.⁶⁷⁹ Till sidantalet upptar den ungefär en tredjedel av boken och kan betraktas som en samling detaljerade exempel på hur de hittills presenterade tankarna skulle

676. Camille Mauclair, *La crise du "panbétonnisme intégral" : L'architecture va-t-elle mourir ?* Paris: Nouvelle revue critique, 1933. Boken utgörs till största delen av artiklar tidigare publicerade i *Le Figaro*.

677. Se exempelvis kapitlet ”Den bolsjevistfrälsta arkitekturen” (L'architecture bolchevisante). Mauclair, *L'architecture va-t-elle mourir ?*, 1933, s 35-44.

678. Även i postumt publicerade böcker kan man hitta vittnesbörd om LC:s känslomässiga reaktioner. Le Corbusier, *Les maternelles vous parlent*. Paris: Editions Gonthier, 1968, s 24; Le Corbusier. *Le Corbusier, lui-même*, Jean Petit (ed). Genève: Éditions Rousseau, 1970, s 76.

679. I denna avdelning råder ibland dålig överensstämmelse mellan rubrikerna angivna i den löpande texten och de som är angivna i de båda innehållsförteckningarna. Jag kommer därför att i noterna ange både den eventuella rubriken i texten samt rubriken i innehållsförteckningen.

kunna realiseras i praktiken. Den inleds med en introduktion, ”Som titelsida för planerna: En avgörande manifestation”.⁶⁸⁰ Det är denna text som nämnts ovan i avsnittet ”Produktionsarbetet”, och som varit publicerad tidigare i *Croisade* (1933), fast då med rubriken ”Certitude...”. Texten tar sin utgångspunkt i Akropolis och beskriver den ton eller riktning som Le Corbusier försöker lyfta fram i sitt arbete. Utifrån Akropolis försöker han peka på arkitekturens förmåga att beröra. Han menar att Akropolis inte har någonting med de klassiska akademierna att göra, utan att det är oväsentligt för byggnadens kvaliteter vilka eventuella kolonnordningar som använts. Akropolis är i Le Corbusiers framställning främst ett exempel på hur människan kan tala och göra sig hörd genom arkitekturen: ”Templens marmor förmedlar *den mänskliga rösten*”.⁶⁸¹ Det är en kvalitet som går helt bortom det funktionella eller nyttiga och Le Corbusier menar att denna speciella kvalitet kan återfinnas i de enklaste konstruktioner – från gårdsgårdsmurar till plåtskjul – bara där finns inskrivet en mänsklig tanke, en mänsklig röst. I detta laddade avsnitt uttrycker han något om sin syn på arkitekturens plats i den mänskliga kulturen när han hänvisar till den som en ”avgörande manifestation av våra skapande krafter”.⁶⁸² Kapitlet avslutas med ett foto av två sjöflygplan mellan två kolonner som skymtar fram över ett utsträckt landskap – en illustration som har likheter med de uppmärksammade jämförelserna mellan grekiska tempel och bilar i *Vers une architecture* (1923).

Paris – teoriutveckling

Det andra avsnittet i den sjätte avdelningen har rubriken ”Paris 1922 1925 1932 1934” och presenterar just Le Corbusiers olika stadsplaneförslag för

680. ”En frontispice aux plans : Manifestation décisive”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 200-201. I innehållsförteckningarna anges rubriken ”1. Manifestation décisive”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 5, 199.

681. ”[L]e marbre des temples porte *la voix humaine*.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 200.

682. ”Architecture : manifestation décisive de nos puissances créatrices.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 201.

Paris.⁶⁸³ Framställningen går inte genomgående in på planerna i detalj utan diskuterar flera av dem utifrån valda illustrationer. De två första årtalen i rubriken syftar på projektet för Samtidsstaden för tre miljoner invånare (1922) – som egentligen var ett idealstadsprojekt och inte knutet specifikt till Paris – och på Plan Voisin (1925). De sista två årtalen syftar på ett flertal olika arbeten, och där dateringen ”1932 1934” inte är helt rättvisande.

Den första delen av avsnittet – som i första hand utgår från Plan Voisin – inleds med en jämförelse mellan New York och Le Corbusiers Samtidsstad för tre miljoner invånare.⁶⁸⁴ Bilden illustrerar Le Corbusiers uppfattning att New York bara skenbart är en modern stad; han menar att den använder sig av moderna byggnadsresurser – skyskrapor – men i en föråldrad stadsstruktur – kvartersstaden. I texten tar Le Corbusier upp aspekter som han nämnt flera gånger tidigare: bilens betydelse som transportredskap, och hur den utsätter staden för helt nya hastigheter; de gamla bostädernas dåliga inverkan på människors hälsa; hur man genom historien faktiskt gjort omfattande ombyggnader av Paris när behov och modern teknik skapat förutsättningar för det. Därefter följer en passage som består av collageartade inslag där Le Corbusier klippt in en serie om Paris av tecknaren Marcel Capy och där han ägnar utrymme åt spridda klipp eller citat ur en bok om Georges-Eugène Haussmann av Georges Laronze.⁶⁸⁵ Den första delen av avsnittet avslutas med bilder från Deutsche Bauausstellung i Berlin 1931, där Le Corbusier deltog med en presentation av sina planer för Paris.⁶⁸⁶ Le Corbusier beskriver hur han också flera år efteråt skulle bli anklagad för att ha ”motarbetat Frankrike, i Berlin” och man kan föreställa sig att det inte är helt utan avsikt som

683. ”Paris 1922 1925 1932 1934”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 202-219. I innehållsförteckningarna anges rubriken ”2. Paris : a) Le plan ’Voisin’. b) 1937 : Vincennes. c) Porte Maillot. d) 1937 : Kellermann.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 5, 199.

684. En illustration som LC publicerat flera gånger tidigare, exempelvis i *L’Esprit Nouveau* och i *Urbanisme* (1925). Se Le Corbusier, ”Une ville contemporaine”, *L’Esprit Nouveau*, 28 (1925) och LC, *Urbanisme*, 1925, s 164.

685. Georges Laronze, *Le Baron Haussman*. Félix Alcan, 1932.

686. Utställningen sträckte sig mellan maj och augusti 1931. Trots att en av LC:s illustrationer återger en annonsering som hänvisar till maj 1931, refererar han två gånger i sin egen text till det felaktiga året 1932. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 212.

han strax tidigare, med hjälp av Laronzes bok, berättat om dåtidens upprörda känslor gentemot Haussmann.⁶⁸⁷ En av illustrationerna återger den affisch Le Corbusier lyfter fram som orsaken till anklagelserna: ett upprop eller manifest för ett nytt Paris. Som exempel på de säkert provocerande formuleringarna kan nämnas:

Sjukdom regerar.

Bullret förgör oss.

Solen når inte in i bostäderna.

Atmosfären är förpestad.

Avstånden har blivit ödesdigra.

Miljontals människor känner hopplöshet.

Själva stadens vitalitet är ödelagd.

Maskinsamhället är utan plats, utan stad, utan verktyg, utan anläggningar.

Ännu värre: Maskinålderns utveckling har kvävts.

PARIS ÄR INTE LÄNGRE DE MODERNA TIDERNAS STAD!

Har vi blivit museivakter?⁶⁸⁸

Uppropet omnämndes vid tillfället som del i en manifestation av tidskriften *Plans*.⁶⁸⁹ Det undertecknades av ett flertal framstående personer, däribland Constantin Brancusi, Blaise Cendrars, Fernand Léger, Maurice Raynal, Tériade, Gabriel Voisin och Christian Zervos.

Därefter följer en redogörelse för Le Corbusiers första projekt för världsutställningen i Paris 1937, förslaget för ett bostadsutställningsområde i Vin-

687. "Le Corbusier a travaillé contre la France, à Berlin!" LC, *La ville radieuse*, 1935, s 212.

688. "La maladie règne. Le bruit nous écrase. Le soleil n'entre pas dans les logis. L'atmosphère est empestée. Les distances sont devenues critiques. La désespérance est sur des millions d'êtres. La vitalité même de la ville est ruinée. Le monde machiniste est sans demeure, sans ville, sans outillage, sans équipement. Plus gravement : le développement de l'Epoque Machiniste est étouffé. PARIS N'EST PLUS LA CITÉ DES TEMPS MODERNES ! Serions-nous devenus des gardiens de musée ?" LC, *La ville radieuse*, 1935, s 212.

689. Affischen publicerades med en förklarande bildtext i anslutning till LC:s artikel "Descartes est-il américain?", *Plans*, 7 (1931).

cennes. Framställningen återger till största delen material från den betydligt mer omfattande broschyren från 1932.⁶⁹⁰ Förslaget innebar skapandet av ett La ville radieuse-kvarter i Paris och påbörjandet av Le Corbusiers alternativa genomfartsled, La grande traversée de Paris, som låg parallellförskjuten i förhållande till den så kallade "Voie triomphale" (sträckningen från Louvren till Triumfbågen), vilken han menade var en säckgata.

Sedan presenterar Le Corbusier ett projekt som tidsmässigt ligger före projektet för utställningen 1937: stadsplanen för området kring Porte Maillot som berör just La voie triomphale.⁶⁹¹ Vid Porte Maillot, ungefär på halva vägen mellan Triumfbågen och nuvarande La Défense, ordnade pärlhandlarna Rosenthal, omkring 1930, en tävling för tolv inbjudna arkitekter. Området upptogs då av en nöjespark men var en viktig nyckel till utvecklingen av Paris. Le Corbusiers förslag är en monumental platsbildning, ett modernt "forum" mellan två skyskrapor, som skulle tillåta trafiken att fortsätta vidare ut från Paris samtidigt som trafik och fotgängare skildes åt i olika nivåer. Förslaget är en av de första tillämpningarna av den Gröna staden på Paris. Le Corbusier framhåller att förslaget vilar på en konsekvent och rigorös tillämpning av en doktrin för den moderna staden och betonar ett par gånger att stadsbyggandet blir enkelt när man följer ett sådant, redan etablerat, tänkande. Han understryker också – än en gång – att förslaget visar på det korta avståndet mellan det man brukar kalla utopi och vad som faktiskt är möjligt att realisera. Presentationen återger, så när som på ett undantag, illustrationer som redan publicerats i *Oeuvre complète*.⁶⁹²

Det sista presenterade projektet utgörs av ytterligare ett av förslagen för Parisutställningen 1937: ett stort bostadshus placerat på Bastion Kellermann, en kvarvarande del av Napoléon III:s omfattande befästningssystem kring Paris.⁶⁹³ Le Corbusier arbetade med projektet under 1934 och 1935 och tan-

690. [Le Corbusier], 1937, *Expo. int. de l'habitation Paris*. Paris, odat [1932].

691. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 215-217.

692. Se LC, "Introduction", i *Oeuvre complète de 1929-1934*, 1935, s 63-65. En översiktlig historik för projektet finns i Dion & Ragot, *Le Corbusier en France*, 1997, s 165.

693. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 218-219. Projektet har nämnts ovan i avsnittet som behandlar slutarbetet med *La ville radieuse*.

ken var att det skulle uppföras i samarbete med CIAM och demonstrera det moderna byggandet. Han framhåller att det handlar om tillämpandet av ”rena teorier”, delvis enligt principerna för La ville radieuse, det vill säga med separerad anslutning av trafiksystemen; skapande av grönområden och fritidsområden; tillämpning av moderna lägenhetsplaner etc. Här använder han också uttrycket att bostaden är ett ”objet de consommation”, ett konsumtionsobjekt. Trots att byggnadens brutna form påminner om senare versioner av ”gratte ciel cartésien” kallar Le Corbusier här den väldiga byggnaden för en ”unité d’habitation” – en benämning som förebådar efterkrigstidens bostadsenheter.⁶⁹⁴

Denna internationella manifestation skulle bli, vad oss beträffar, en utställning av ett mönsterbygge.

När allt är färdigt blir det ”en unité d’habitation”, i centrala Paris och enligt betingelserna för La ville radieuse.⁶⁹⁵

Projektet är också, vilket Le Corbusier explicit framhåller, ett exempel på hans sätt att hantera det historiska. Byggnaden är upphöjd på pilotis över den gamla bastionen som används som ett slags trädgårds- eller fritidsyta för de boende; en promenad med utblickar mot horisonten och grönområdena söder om Paris.

Sydamerika – nya angreppssätt

Det tredje avsnittet, som saknar egentlig rubrik, behandlar Le Corbusiers stadsplaner för Sydamerika; för Buenos Aires, São Paulo, Montevideo och

694. Som framgått hade LC använt begreppet ”unité d’habitation” tidigare, bl a i förbindelse med de väldiga byggnaderna ”en redents” för att då dela in dem i enheter för service. Här gällde benämningen emellertid en enskild byggnad. Projektet benämndes på detta sätt även i den tredje volymen av de samlade verken. LC, *Œuvre complète 1934-1938*, 1939, s 148-151.

695. ”Cette manifestation internationale serait ici, en ce qui nous concerne, l’exhibition d’un chantier modèle. Quand tout sera terminé, ce sera ”une unité d’habitation”, placée, en plein Paris, dans les conditions de ’Ville Radieuse’.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 219.

Rio de Janeiro. Besöket i Sydamerika hösten 1929 utgjorde, som bekant, en brytpunkt i Le Corbusiers stadsplanetänkande.⁶⁹⁶ Vistelsen ledde till att han utvecklade nya angreppssätt och medel i sitt stadsplanearbete, främst ett beaktande av landskapet och geografin, och införandet av de långsträckta vägbyggnaderna, *viaduc autostrade*, som kunde gestaltas i samspel med topografin och stadens övergripande förutsättningar.

En stor del av avsnittet är illustrerat med bilder från *Précisions* (1930) och i princip lämnar han här en syntetiserad framställning av idéerna presenterade i den tidigare boken. Det framträder vilket starkt intryck han tagit av mötet med den sydamerikanska kontinenten och han beskriver hur erfarenheten fått honom att nå ”problemets kärna”.⁶⁹⁷ Gemensamt för alla fyra stadsplaneskisserna var Le Corbusiers strävan att överskrida de rumsliga egenskaper som det traditionella stadsbyggandet givit städerna.

Prefekten i São Paulo sa till mig: ”Vi är förlorade; vi vet inte längre hur vi skall ta oss an stadens kaos”. [...]

Till São Paulo: Ni är fullständigt snärjda av era dalgångar och höjder. Kan ni inte längre genomkorsa staden, lösa upp trafiken? Men gör det då genom höjd, högt upp, i luftrummet ovanför staden, där ni är fria!⁶⁹⁸

Detta att höja upp stadens byggnader är ett sammansatt steg i Le Corbusiers tänkande men bland några viktiga impulser kan man peka på mötet med den sydamerikanska naturen och den starka upplevelsen av att se städerna i sitt topografiska sammanhang från luften. Resultatet blev de redan nämnda *viaduc autostrade*, ett slags *konstgjorda markområden* (”terrains artificiels”) som höjde sig över de trånga och överutnyttjade stadskärnorna eller, som i

696. Sydamerikavistelsen och stadsplanerna har delvis diskuterats ovan gällande utvecklandet av Ville radieuse.

697. ”[Le] fond essentiel de la question”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 220.

698. ”Le préfet de Saô Paulo m’avait dit : ”Nous sommes perdus; nous ne savons plus comment intervenir dans le désordre de la ville.” [...] A Saint-Paul : Vous êtes complètement empêtrés dans vos vallées et vos collines, Vous ne pouvez plus traverser votre ville, drainer votre circulation ? Mais faites-le donc par le haut, par le dessus, dans l’air au-dessus de la ville, là où vous êtes libre!” [LC stavar här São Paulo på två olika sätt på samma sida i boken.] LC, *La ville radieuse*, 1935, s 222.

fallet med Buenos Aires, sträckte sig ut över vattnet. Denna radikala lösning liknas här av Le Corbusier vid att genom ett Alexanderhugg lösa upp en gordisk knut. Han verkar heller inte bekymrad över den enorma skalan utan hänvisar till ”arkitektonisk storslagenhet”. I bildtexten till en av de mer spridda teckningarna av planen för Buenos Aires, en illustration av väldiga parkrum med höga hus och träd, skriver han: ”Är det gigantomaki? Nej det är trädens och parkernas mirakel som återskapar den mänskliga skalan”.⁶⁹⁹

Alger

Den fjärde avdelningen har titeln, ”1931-1934. Alger, Nordafrikas huvudstad”, och presenterar Le Corbusiers stadsplaner för Alger.⁷⁰⁰ Frånsett planerna för Paris är det Le Corbusiers viktigaste stadsplaneprojekt för en befintlig stad, och som han arbetade med i mer än ett decennium. Med sina trettiosex sidor är redogörelsen för Algerplanerna den som får störst utrymme i boken – drygt en tiondel. Det första uppslaget visar den spektakulära planen för *projet A*, även kallad *Plan Obus* (krevadplanen), som inledde Le Corbusiers stadsplaner för den algeriska huvudstaden.

Brev till en borgmästare

Därefter följer ett av de brev Le Corbusier skickade till administrationen i Alger under tiden för sitt arbete, det förmodligen kändaste av dem från december 1933 som var adresserat till borgmästaren, Charles Brunel.⁷⁰¹ Texten innehåller en redogörelse för projektet, dess tillkomst och viktigaste idéer och

699. ”Gigantomachie ? Non ! Le miracle des arbres et des parcs rétablit l'échelle humaine.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 220.

700. ”4. 1931-1934. Alger, Capitale de l'Afrique du Nord”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 226–261.

701. Brevet hade publicerats tidigare flera gånger, bl a i LC, ”Lettre à un maire”, *L'architecture vivante*, *Sixième série*, 1933, 12-19; LC, ”Lettre a un maire”, *L'architecture d'aujourd'hui*, 1992.

skulle kunna ses som ett slags introduktion till presentationen av Algerplanerna som ju följer efter brevet i boken. En grafisk bild som sedan återkommer flera gånger i beskrivningen av Alger utgörs av initialerna till de fyra städerna Paris, Barcelona, Rom, Alger, monogramlikt uppställda för att representera ett slags enhet av ”kardinalpunkter”:

P
B R
A

Le Corbusiers menade att Alger skulle betraktas som en (nord)afrikansk huvudstad – inte som en koloniserad stad – och att den hörde ihop med, och var på samma nivå som de nämnda europeiska städerna. På uppslaget med brevtextern finns också tre schematiska illustrationer inlagda som visar tre olika bebyggelseprinciper tillsammans med Le Corbusiers tolkning av deras ekonomiska konsekvenser. Trädgårdsstäderna anges representera slöseri (”gaspillage”) medan skivhusen med autostrador (”vertikala trädgårdsstäder”) illustreras med mynt som ur ett ymnighetshorn fyller stadens kassakista. Samtliga tre illustrationer har bildtexten ”sans commentaires” (”inga kommentarer”). Denna hänvisning till uteblivna kommentarer förstärker naturligtvis det förenklade budskapet ännu mer. Att ur ett samhällsekonomiskt perspektiv klassificera trädgårdsstäder som ”danaidernas kär!” (det vill säga ekonomiskt helt ohållbara) och viaduktleder som ett finansiellt ymnighetshorn visar på bokens karaktär av reklamdokument vid sidan av att vara en teoretisk redogörelse för en ny stadsmodell.

Vittnesbörd – att lära av den antika staden

Nästa avsnitt har den övergripande rubriken ”Vittnesbörd”.⁷⁰² Under fyra smårubriker tar Le Corbusier upp olika aspekter av den traditionella arabiska staden som han menar har viktiga kvaliteter att ta fasta på i stadsbyggan-

702. ”Témoins”. LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 230-233.

det.⁷⁰³ Avsnittet säger något om det sammansatta i Le Corbusiers stadsplane-tänkande; det behandlar täta stadsrum med trånga gator och bostadsrum utan utblickar, miljöer som man spontant kunde tro att Le Corbusier skulle ta avstånd från.

Den första delen har rubriken ”’Barbarernas’ budskap” och behandlar Kasbahn i Alger.⁷⁰⁴ Ett flygfoto visar två stadsmiljöer som vid första anblicken båda tycks ha sådana egenskaper som Le Corbusier var kritisk mot. Fotot visar gränsen där den algeriska Kasbahn möter den traditionella europeiska stenstaden. Båda stadsmönstren består av hus placerade längs ett slingrande gatumönster, det vill säga med traditionella slutna gaturum och traditionella bostäder infogade i denna byggnadsmassa. Likväl menar Le Corbusier att den ena miljön – Kasbahn – är helt överlägsen den andra. Han hävdar också att fastän den traditionella europeiska stadsmiljön här är realiserad i direkt anslutning till Kasbahn så har man inte haft förstånd att ge den samma kvaliteter. Eller som han formulerar det: ”man har gjort gator; man har glömt att göra bostäder!”⁷⁰⁵ Kasbahn däremot – trots att den med sitt gatunät på många sätt påminner om den traditionella staden – har enligt Le Corbusier väsentliga kvaliteter. Han beskriver bostäderna som celler, öppna för solljuset genom sina innergårdar. Gaturummet är minskat till ett minimum och Le Corbusier formulerar det som att husen ”inte bryr sig om” den ”passage” som utgörs av gatan.⁷⁰⁶ Det minimerade gaturummet har lämnat större utrymme för bostädernas terrasser, de utrum som ger varje hus utblickar mot det vidsträckta landskapet och havet. Den betydelse Le Corbusier tillmäter ett sådant rum framgår när han frågande utbrister: ”Araber! Är det bara ni som ännu har kvar denna dagliga kontemplation i solnedgångens vackra timmar?”⁷⁰⁷

703. Varje underrubrik refererar till en sida och sidorna är utformade med LC:s egna teckningar och små fotografier med bildtexter.

704. ”Les ’barbares’ nous parlent”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 230.

705. ”[O]n a fait des rues; on a oublié de faire des logis !”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 230.

706. ”Tandis que la rue est un violent passage, vos maisons l’ignorent”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 230.

707. ”Arabes, n’y a-t-il que vous pour avoir encore ces contemplations quotidiennes aux heures belles du couchant ?” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 230.

Den andra delen har rubriken ”Öknens röst”.⁷⁰⁸ Le Corbusier framhåller hur en ökenstad förefaller vara som en torr skorpa av soltorkad jord, men att man från luften ser att varje hus har arkader mot inre trädgårdar med rik växtlighet.⁷⁰⁹ Han beskriver ökenstaden som en ”sund biologi, en strålände *anatom*”, och använder också den återkommande bilden av bostaden som en snäcka.⁷¹⁰

Den tredje delen kallar Le Corbusier ”Oasens melodi”,⁷¹¹ och den återger teckningar från ett besök i mozabitstaden Ghardaïa i M’zab-oasen. Han uppger här sin förundran över hur det i öknens hetta, där allt verkar förlorat för människan, ändå uppstår en så rik och grönskande miljö. Återigen använder han biologiska analogier och skriver att ”[h]usens planer har gjort dem till välfyllda snäckskal”.⁷¹² Han menar också att husen är inredda med och byggda utifrån ett slags standard, men som likväl ger underlag för en stor variation.

Den fjärde delen slutligen relaterar mer konkret till Le Corbusiers arbeten i Alger och har rubriken ”erövrandet av Fort-l’Empereur”.⁷¹³ Fort l’Empereur var en befäst höjd strax ovanför Alger vilken kom att spela en väsentlig roll i Le Corbusiers stadsplaneförslag. Höjden var terrängmässigt otillgänglig i förhållande till den befintliga staden och var, säkerligen som en följd av det, i princip oexploaterad. På en av teckningarna sträcker sig en spektakulär väg-bana som förbinder Fort l’empereur med den väldiga kontors-skyskrapan han menade borde uppföras i Algers hamnområde. Le Corbusier skriver att teckningen är ”avgörande” och kallar vägbanan – som löper 150 m upp i luften – för ett Kolumbi ägg. I andra teckningar försöker han skildra hur man genom att ta hänsyn till höjdförhållanden kan skapa en arkitektur med samma kvaliteter som den arabiska:

708. ”La voix du désert”. LC, *La ville radiuse*, 1935, s 231.

709. Här ges således ytterligare ett exempel på flygandets betydelse för LC.

710. ”[U]ne biologie saine, une *anatomie* brillante.” LC, *La ville radiuse*, 1935, s 231.

711. ”La mélodie de l’oasis”. LC, *La ville radiuse*, 1935, s 232.

712. ”Le plan de ces maisons en a fait comme un coquillage bien rempli”. LC, *La ville radiuse*, 1935, s 232.

713. ”À la conquête de Fort-l’Empereur”. LC, *La ville radiuse*, 1935, s 233.

Araberna har för varje hus annekterat utblicken mot havet. Kasbah är inget annat än en gigantisk trappa, en läktare som varje kväll över-
svämmas av tusentals naturdyrkare. [...]

Denna teckning visar användandet av konstgjord tomtmark som staplats för att vid Fort-l'Empereur – ”au redent” – skapa terrasser, hängande trädgårdar, stora öppningar mot ett drömlandskap som *man bemäktigat sig* just genom höjden.⁷¹⁴

Nästa uppslag är ett typiskt exempel på bokens collageartade framställnings-
sätt. På ena sidan presenteras två flygfotografier och en reliefartad topogra-
fisk översikt över Alger. Topografien är en huvudpunkt i Le Corbusiers ana-
lysis, och han hävdar här att han varit den förste som framställt förutsättning-
arna för Algers stadsbyggnad på det sättet. Har man väl förstått den topogra-
fiska situationen, menar han, är det uppenbart att man inte kan kopiera stads-
planer från andra städer – som Paris, Berlin och London – utan i stället bör
vägledas av den moderna teknikens möjligheter för att möta den topografiska
situationen. På motstående sida av uppslaget visas teckningar från en av Le
Corbusiers föreläsningar i Alger, vilka illustrerar delvis ekonomiska aspekter
av det angreppssätt han just redogjort för. Grundtanken är att utnyttja den
stora resurs som utgörs av den centrala men outnyttjade höjden Fort-
l'Empereur. Med modern teknik kan man enligt Le Corbusier bygga billigt,
skapa täthet och på ett bra sätt förbinda höjden med Algers närliggande cen-
trala delar. På det sättet kan man försäkra sig om att alla bostäderna får till-
gång till de kvaliteter som höjden erbjuder: de magnifika utblickarna över
staden och havet.

714. ”Les Arabes ont conquis, pour chaque maison, la vue de la mer. La Casbah n'est qu'un immense escalier, une tribune envahie le soir par des milliers d'adorateurs de la nature. [...] Et cette image montre l'emploi des terrains artificiels superposés à créer au redent de Fort-l'Empereur : terrasses, jardins suspendus, grandes baies ouvertes sur un paysage de rêve *conquis* par la hauteur.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 233.

Projekt A

Därefter följer en längre passage med beskrivningar av Le Corbusiers första projekt för Alger. Den första delen har rubriken ”Projekt ’A’ 1931-1932, siffror för beslutsunderlag”.⁷¹⁵ Som i flera andra fall presenteras tankarna bakom projektet med hjälp av modellstudier och ritningsmaterial. Som titeln antyder utgörs en viktig del av presentationen i det här fallet också av preliminära ekonomiska studier, delvis på en detaljerad nivå, för att uppskatta kostnaderna för projektet.

I nästa del, ”Exemple de valorisation du sol” fortsätter Le Corbusier den ekonomiska studien genom att försöka uppskatta skillnaden i kostnader mellan trädgårdstaden och hans eget sätt att bygga – ett byggande han kallar för *vertikala* trädgårdsstäder.⁷¹⁶ Enligt Le Corbusiers uppfattning blir det väsentliga ekonomiska rationaliseringsvinster på detta sätt; både bygg- och infrastrukturkostnader blir avsevärt lägre. Han hävdar att då byggnaderna blir en del av vägsystemet slipper man kostnader för exempelvis tunnelbanor. De boende, menar han, får närmare till effektiva transporter, det vill säga kortare restid till och från arbetet och därmed mer fritid. Dessutom, vilket är en av hans huvudprinciper, kan alla människor få del av något som annars bara förunnas ett fåtal: vackra utblickar, ljus och tystnad. Om man även eliminerar den vanliga stadsgatan, ”korridor-gatan”, och innergårdarna, kan man ta in dagsljus från två håll i lägenheterna. Han framhåller hur detta leder till att hustjocklekarna kan ökas, vilket ger mindre fasadyta och högre täthet, och i slutändan mindre kostnader.

I ett antal bilder och bildtexter behandlar Le Corbusier också den speciella byggnadsform som hans förslag bygger på, det han kallar *viaduc auto-strade*. Som exempel på hur sådana principer redan tillämpats med lyckat resultat refererar han till Lingotto-fabriken i Turin⁷¹⁷ – som han alltså besökte

715. ”Le projet ’A’ 1931-1932, des chiffres pour faire des prévisions édilitaires”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 236-239.

716. ”Exemple de valorisation du sol”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 240-247.

717. LC hänvisar till ett besök av byggnaden i juli 1934. Han menar att han då ”glömt” att han skrivit en artikel om fabriken i *L’Esprit Nouveau* 1920-21. Det måste röra sig om artikeln från 1923 som nämnts ovan och som han här tar på sig författar-

1934 – men också till de så kallade Arcades des Anglais i Alger; en lång barriär alldeles vid havet i form av arkader. I barriärens arkadbågar, under livlig trafik, hade det flyttat in fiskare, och Le Corbusier framhåller att människor bott där sedan 1850, trots att arkadstrukturen inte ordnats med tanke på något boende. Detta menar han, kan relateras till hans egen *viaduc autostrade*, som alltså från början är utformad för att skapa de bästa förutsättningar för en bostad.

Le Corbusier fortsätter sedan att i olika illustrationer – från möblerade planritningar till perspektiv – visa hur bostäderna i en *viaduc autostrade* skulle kunna se ut. Bostäderna bygger på idén med *plan libre* och på ytterfasad av typen *pan de verre*, det vill säga fri plan och en helt uppglasad fasad. Beskrivningen innehåller ytterligare ett exempel som bidrar till förståelsen av begreppet ”konstgjord tomtmark” (*terrain artificiel*). Inom ramen för en enhetlig byggnadsstomme, en enhetlig struktur, så finns med *plan libre* och *façade libre* frihet för de boende och deras arkitekt att bygga i vilken stil eller tradition de vill. I ett intressant perspektiv visas hur den enorma och långsträckta byggnaden i Alger rymmer bostäder i både modern och traditionell arabisk stil. Några av de idéinflenser som resulterat i detta spektakulära och egenartade projekt presenteras också i texten:

Finns i någon stad i världen ett så perfekt vägnät som det här? Så ekonomiskt, så tillgängligt? Alla ledningsdragningar åtkomliga: en perfekt fördelning av exakt luftflöde (*air exact*). Sophämtning. [...] Sanningen att säga så är det atlantångarnas främsta superlyx. Men här finns likväl något ännu mer fascinerande. På Fort l'Empereurs otillgängliga mark så har man, med denna plan, återinfört grundprinciperna hos planen för den moriska bostaden: kontrasten mellan olika takhöjder, patiot öppet mot en trädgård med höga murar, utblicken mot havet. Detta är vad man kan kalla för god regionalism!⁷¹⁸

skapet för. Se behandlingen ovan om slutarbetet med *La ville radieuse*, samt LC, ”Les Usines Fiat du Lingotto à Turin”, 1923.

718. ”Existe-t-il, dans une ville du monde, une voirie aussi parfaite que celle-ci? Aussi économique, visitable? Toutes les tuyauteries accessibles: la distribution parfaite de l'air exact. La vidange des poubelles. [...] A vrai dire, le super des super-luxes sur un paquebot. Mais il y a ici quelques chose de plus piquant. Sur le sol in-

Citatet och perspektivbilden ger också en bild av den egenartade, påtagliga och inte helt oproblematiske närvaron i Le Corbusiers teori av en spänning mellan å ena sidan visioner kring ett rumsligt rikt och vackert vardagsliv och å andra sidan den gigantiska skala som denna vision manifesterar sig i. Ett originellt exempel på detta – och som även visar på hans arbete med collage-teknik i sina publikationer – är hur han intill illustrationerna av den väldiga byggnaden har klippt in vad man närmast kunde beskriva som näpna bilder av blommor och växter. Sedan presenteras transkriberingar av ett antal brev som Le Corbusier skickat till olika offentliga personer och där han redogör för sina planer kring Alger. Det gäller ytterligare ett brev till borgmästaren Charles Brunel, denna gång daterat den 10 december 1932, och därmed före brevet nämnt ovan. Det gäller också ett brev till den franske marskalken och kolonialadministratören Hubert de Lyautey; kolonialadministratören, senare franske inrikesministern och generalguvernören i Algeriet, Marcel Peyrouton; hälsoministern Justin Godart och generalguvernören i Algeriet, Jules Cardes.⁷¹⁹ I breven framhåller Le Corbusier hur Algerplanen är överlägsen traditionell stadsplanering och även hur den är praktiskt genomförbar. Han inser att den för många framstår som orealistisk, men som han skriver till Cardes: ”Denna lösning framhålls omedelbart som utopisk av dem som bestämt sig för att ingenting göra.”⁷²⁰ Han hävdar i breven att Algerplanen är ekonomiskt både hållbar och fruktbar och hur den är skapad utifrån djärvhet, entusiasm och en önskan att agera. Det är uppenbart att han försöker förmedla detta till myndigheterna, eller som han fortsättningsvis skriver i brevet till Cardes:

accessible de Fort l'Empereur, on a, dans ce plan, réinstauré les principes fondamentaux du plan de l'habitation mauresque : le contraste des hauteurs diverses, le patio ouvert sur un jardin clôturé de hauts murs; la vue sur la mer. Ça c'est du bon regionalisme !” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 247.

719. Breven till Brunel, Lyautey och Peyrouton är daterade 10 dec 1932, och breven till Godart (som LC felaktigt stavar ”Godard”) och Cardes är daterade 14 dec 1932. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 248-249.

720. ”Cette solution est immédiatement réputée utopique par les gens décidés à ne rien vouloir entreprendre”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 249.

Mina stadsbyggnadsstudier har lett mig via maskinålderns teknik, via sociologi och ekonomi, via finansieringsfrågor till denna beslutens hög-stämada punkt: myndigheterna.

Idag finns det bara en person att drömma om: Colbert.

Att handla, att gripa sig an, att realisera.

Herr Guvernör, mitt brev är bara skrivet av det enkla skälet att jag vill säga er att jag helt står till ert förfogande och att jag skulle vara lycklig om jag kunde vara er behjälplig.⁷²¹

Breven följs av tre olika kommentarer som återigen visar hur Le Corbusiers arbetade med collageteknik i sitt skrivande. Direkt efter de egna breven har han klippt in ett utdrag – en textpassage som i boken är inramad – ur den romerske historikern Tacitus *Historiae* som skildrar hur ämbetsmannen Mucianus uppmanar Vespasianus att utmana den nytillträdde Vitellius om kejsartiteln i Rom; ett citat som handlar om vikten av att ta sig an svåra och djärva företag för statens bästa. På samma boksida, i marginalen, finns inskriven en kort anekdot om hur en högt uppsatt person på den bank som var koncessionsinnehavare för omvandlingen av Quartier de la Marine i Alger – ett område som var fundamentalt i Le Corbusiers planarbete – berättat hur han undvikit att träffa arkitekten personligen av det skälet att han trodde sig kunna bli övertygad, något han enligt sin egen uppfattning inte hade rätt att bli. Anekdottexten är spolförmigt gestaltad, ett grepp som Le Corbusier troligtvis lånat från en av sina favoritförfattare: François Rabelais.⁷²²

Presentationen av breven till borgmästaren avslutas med ytterligare en referens till beslutsam politisk handling hämtad ur den romerska historien, de korta orden: ”tärningen är kastad!” (”les jeux sont faits!”).

721. ”Mest études d’urbanisme m’ont conduit à travers les techniques du machinisme, à travers la sociologie et l’économie, à travers les questions de finance, à ce point pathétique de la décision : l’autorité. Aujourd’hui on ne peut rêver qu’à un homme, c’est à Colbert. Agir, entreprendre, réaliser. Monsieur le Gouverneur, ma lettre a pour simple but de vous dire que je suis à votre entière disposition et que je serais heureux de pouvoir être utile.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 249.

722. Han reproducerar exempelvis ett liknande spolförmigt textparti, då taget från Rabelais, i en av sina senare böcker. Le Corbusier, *Modulor 2, 1955, (La parole est aux usagers), suite de “Le Modulor”, “1948”*. Paris: Éditions de l’Architecture d’Aujourd’hui, 1955, s 209.

Därefter följer två sidor som kort presenterar de följande två planförslagen för Alger, projekt B och projekt C. I princip kan man säga att det är förslag som gradvis reducerats i förhållande till det första och mest radikala förslaget. I projekt B är de utsträckta kustvägarna med bostäder borttagna medan bostäderna på Fort l'Empereur finns kvar. Samtidigt är förslaget för Cité d'affaires omvandlat: det inbegriper fortfarande en enorm skyskrapa men är likväl reducerat i förhållande till projekt A. Det tredje förslaget, projekt C, inriktar sig sedan enbart mot Cité d'affaires men tar ett mer detaljerat helhetsgrepp på det hamnnära området (Quartier de la Marine) kring skyskrapan genom att redovisa trafiklösningar, institutioner och markplanering. Även om förslaget i projekt C alltså är väsentligt reducerat i förhållande till det första projektet, vädjar Le Corbusier likväl till algerbornas "kallblodighet" när det gäller att ge honom möjlighet att genomföra det.⁷²³

Efter detta följer en ingående presentation av projekt C. Först redovisas ett brev ställt till stadsstyrelsen i Alger och daterat 20 mars 1934. Le Corbusier skriver där att han inte haft något formellt uppdrag att genomföra studien för projekt C, men att han vid tiden för sin första föreläsning i Alger blivit ombedd att presentera ett generellt planförslag för staden, en förfrågan som ledde till framtagandet av projekt A. Han understryker också det första förslagets generella karaktär; att det var en studie av hur modernt stadsbyggande skulle kunna tillämpas på Alger. Därefter följer en beskrivning av projekt C i sex punkter där det också hänvisas till bifogade dokument. En av de saker som hävdas upprepade gånger är den fördelaktiga ekonomin i Le Corbusiers förslag – något som också framhålls i de två nästföljande publicerade dokumenten: "Projekt C, undersökning i Alger" och "Finansieringsanmärkning – Bilaga till projekt C för stadsförnyelse av Quartier de la Marine i Alger, och förelagd kommunstyrelsen i Alger".⁷²⁴ Det första dokumentet diskuterar möjliga hyresintäkter från de föreslagna verksamhetsytorna samt stadens

723. "J'en appelle au sang-froid des habitants d'Alger." LC, *La ville radieuse*, 1935, s 251.

724. "Projet 'C', Enquête a Alger", ett dokument undertecknat J.-P. Faure och Lafon samt daterat feb 1934 och "Note financière annexe au projet C de l'urbanisation du Quartier de la Marine à Alger et soumise au conseil municipal d'Alger". LC, *La ville radieuse*, 1935, s 253-257.

behov av olika verksamheter. Det andra dokumentet repeterar uppgifterna i de tidigare dokumenten men utvecklar dem, preciserar olika aspekter av själva stadsbyggnadsprojektet i sig, samt slår fast att man kan vänta sig en ”super-bénéfice”, en mycket stor vinst, med detta nya sätt att bygga. Bland annat nämns att man med en traditionell plan förlorar 52% av tomtmarken i gator och gårdar, ytor som dessutom är dyra att anlägga och underhålla – ett sätt att bygga där man enligt Le Corbusier bortser från nutidens resurser och behov. Dokumenten kompletteras sedan med ett antal illustrationer av projekt C som även inbegriper en bild av den Gare Maritime, ritat av arkitekten Urbain Cassan och ingenjören Pierre Renaud, som Le Corbusier uttalat sig positivt om och gjort plats för i sitt förslag.

Avdelningen om Alger avslutas med ett uppslag som innehåller en hänvisning till hur man i Florens år 1294 gav Arnolfo di Cambio i uppdrag att omvandla den romanska kyrkan Santa Reparata till vad som blev stadens katedral, Santa Maria del Fiore, samt ett citat som refererar till den storhet som fanns i de florentinska stadsbornas enade vilja.⁷²⁵ Denna kommentar är placerad bredvid en anteckning av Le Corbusier, skriven när han lämnade Alger den 22 juli 1934, övertygad om att han har rätt och bittert beklagande de myndigheter som inte velat ta sig an hans planer:

Jag reser och jag känner djupt inom mig detta:

Jag har rätt, jag har rätt, jag har rätt...

Det är ett bittert lidande att se hur människor som är hängivna sin stad envist vägrar att ge den konstens leende och en storslagen hållning.

”Åh potentater som håller städernas väl och ve i era händer!”⁷²⁶

Slutligen följer ett antal teckningar gjorda under en föreläsning i Alger där Le Corbusier beskriver en mängd storslagna stadsbyggnadsprojekt från Akropo-

725. Ett citat han använde sig av också då han skrev sin första bok i stadsbyggnad 1910, även om den franska översättning var något annorlunda där. LC, *La construction des villes*, 1992, s 40-41; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 260.

726. ”Je pars et je sens profondément ceci : J’ai raison, j’ai raison, j’ai raison... C’est une souffrance amère de voir que des hommes dévoués à leur ville, lui ont obstinément interdit le sourire de l’art et l’attitude de la grandeur. ‘O, Ediles, qui tenez entre vos mains le bonheur ou le malheur des villes !’” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 260.

lis, Campo Santo i Pisa och Domen i Florens till Kungliga slottet i Stockholm. För teckningarna använder han en rubrik han upprepat också i andra skrifter med samma hänvisning till konservativa myndigheter: ”Vilka är fosterlandets verkliga beskyddare? – Jo, de som skapar fosterlandet!”.⁷²⁷

Genève

Efter beskrivningen av projekten för Alger följer en avdelning med titeln: ”Genève, 1927, 1928, 1929, 1932 – Natur, arkitektur och stadsbyggnad”.⁷²⁸ Passagen är intressant då Le Corbusier här samlat formulerar sig kring sina projekt i den schweiziska stad där han – om man bortser från ungdomsarbetena i hemstaden – arbetat mest. Det första projektet utgörs av förslaget i den redan nämnda tävlingen om huvudkontor för Nationernas förbund (Palais des Nations) som utlystes 1926 och vars utgång kom att ge så omfattande avtryck i Le Corbusiers skrivande. Han redovisar här sina förslag för de båda tomterna; den första vid Lac Léman och den andra något tillbakadragen från vattnet, i Parc de’Ariana. Han skriver att byggnadsprojektet ”utgjorde en biologisk enhet som svarar mot precisa funktioner” och att det inte fanns några skäl att ändra projektets ”biologi” bara för att man bytte tomt.⁷²⁹ Samtidigt är projektet anpassat efter den nya tomten och i en kort text som Le Corbusier kallar för en ”tes” jämför han byggnader med levande varelser och menar att de precis som en människa eller ett djur intar olika hållningar och positioner beroende på var de för tillfället uppehåller sig (plan mark, sluttning, sol, skugga).⁷³⁰ Ett sådant förhållningssätt, hävdar han, utgör motsatsen

727. ”Les protecteurs de la Patrie ? – Ce sont ceux qui la créent !” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 261. Samma teckning med en något utökad formulering förekommer exempelvis också i *Le lyrisme des temps nouveaux et l’urbanisme* (1939). Där dateras för övrigt föreläsningen till 1934. Le Corbusier, *Le lyrisme des temps nouveaux et l’urbanisme*. Specialnummer. *Le Point*, 20 (1939), s 6.

728. ”Genève, 1927, 1928, 1929, 1932, nature, architecture et urbanisme”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 262–267.

729. ”[C]onstituait une unité biologique répondant à des fonctions précises.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 263.

730. ”Thèse”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 263.

till att arbeta med stadsplanering i endast två dimensioner, det vill säga, att bara beakta den rumsliga gestaltningen utifrån planfigurer.

I början av presentationen för Genève finns också en ruta med en kort formulering som sedan delvis återkommer i anslutning till nästa projekt, och som ger en sammanfattning av den presenterade synen på arkitektur och natur:

Arkitekturen, när den föds, är en integral av naturen. Den upphöjer varje plats. Den visar oss platsens själ. Den inkarnerar sig i naturen; genom den mänskliga skaparkraften har den blivit naturen själv.⁷³¹

De inramade – och därmed framlyfta raderna – utgör ett av de många tydliga uttrycken för ett tänkande kring naturen som man finner manifestationer av i Le Corbusiers tänkande från ungdomsåren och framåt. Hänvisningen till matematiken är inte tillfällig. När Le Corbusier senare berättade om sitt personliga sökande kring proportioner och mått hävdar han att den impulsen ursprungligen kommit just ur studiet av naturen och naturens uppbyggnad. Proportioner och mått blev följaktligen ett sätt att överföra naturens formstrukturer – eller ”lagar” – till mänskliga konstruktioner.⁷³² Som framgår av citatet ovan kan naturen, eller platsen, då avläsas i arkitekturen. Sådana idéer har en central plats i Le Corbusiers tänkande och är av betydelse för hans tidiga, och betydelsefulla, tolkningar av ingenjörskonsten och industrikulturen, den kultur som gjorde realiserandet av Ville radieuse möjligt.⁷³³

731. ”L’architecture ”née” est une intégrale de la nature. Elle exalte chaque site. Elle nous met dans l’âme du site. Elle s’est incarnée. Elle est la nature même par la force créatrice humaine.” Egentligen lyder sista meningen: ”Elle est la nature même *pas* la force créatrice humaine” (min kursiv). Att det skall vara: ”Elle est la nature même *par* la force créatrice humaine” (min kursiv) antyds av sammanhanget och bekräftas av den senare utgåvan av boken där den sistnämnda lydelsen är införd. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 262; Le Corbusier, *La ville radieuse, Éléments d’une doctrine d’urbanisme pour l’équipement de la civilisation machiniste*. 1935. Nytryck. Paris: Éditions Vincent, Fréal & Cie, 1964, s 262.

732. För en fördjupning av av LC:s tänkande kring proportionering och mått, se Linton, *Om arkitekturens matematik*, 1996.

733. För en fördjupning av av LC:s kontakt med och tänkande kring industrikultur, se Linton, *Le Corbusiers maskin*. 2:a tryckn, 1999; Linton, ”Le Corbusier and Alfred Chapuis. Writings on watchmaking and mechanics”, 2004.

Nästa Genève-projekt är det för Cité Mondiale, vilket inbegriper det något tidigare Mundaneum-projektet – ett projekt som har en plats också i Le Corbusiers tidigare skrivande.⁷³⁴ Cité Mondiale var tänkt som en väldig stadsanläggning för världskultur som Le Corbusier skapat efter en idé av, och i samarbete med, advokaten och idealisten Paul Otlet och där han fick tillfälle att utveckla flera av sina olika byggnadstyper.⁷³⁵ Han tänkte sig att det skulle ligga i anslutning till Nationernas förbunds huvudkontor som en relaterad internationell kulturinstitution. I presentationen understryker han återigen samspelet mellan arkitektur och natur när han skriver att anläggningens byggnader: ”tillsammans med bergen och sjön skapar en *pathétique symphonie*: Natur och Arkitektur”.⁷³⁶ Han anspelar såväl på sitt tänkande kring historisk arkitektur som på sitt tänkande kring natur när han skriver att anläggningen, som skulle byggas på Grand Saconnex norr om Genève, skulle bli ”en maskincivilisationens akropol”.⁷³⁷

Det sista projektet i avdelningen utgörs av förslaget till sanering av arbetarkvarteret Saint-Gervais i centrala Genève. Kvarteret skulle rivas och Le Corbusier utarbetade i samarbete med ingenjören Edmond Wanner ett förslag som stödde sig på ”teserna” för Ville radieuse, det vill säga fri rörelse för fotgängare och trafik i marknivå, och byggnader som tar tillvara platsens topografiska kvaliteter.⁷³⁸ Le Corbusier skriver i presentationen att liksom för alla städer med en fantastisk placering i landskapet – i Genève fall vattnet och de dramatiska bergspartierna – så döljs detta för de boende genom att

734. Han skrev bland annat ett bokliknande häfte om projektet tillsammans med dess grundare. Paul Otlet, Le Corbusier, *Mundaneum*. Publ n° 128 de l'Union des Associations Internationales. Bryssel: Palais Mondial, 1928.

735. För en presentation av Otlet, se exempelvis Catherine Courtiau, ”Otlet (Paul)”, i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987.

736. ”[F]orment avec les monts et le lac une pathétique symphonie : Nature et Architecture.”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 265.

737. ”[U]ne acropole de la civilisation machiniste.”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 264.

738. För en presentation av Wanner, se exempelvis Christian Sumi, *Immeuble Clarté Genf 1932 von Le Corbusier & Pierre Jeanneret*. Zürich: gta/Ammann Verlag, 1989.

utblickarna stängs av ”korridorsgator”. Le Corbusiers förslag består i stället av tre stora skyskrapor vid norra stranden av Rhône och norr om dem byggnadslängor i vinkel som om de antydde en början av ett större system med långa hus i meanderslingor (à redents), typiska för Ville radieuse.

Avdelningen om Genève avslutas med ett yttrande som säger något om hur Le Corbusier såg på omvärldens behandling av hans arbeten, ett synsätt som inte sällan var förbunden med olika former av mer eller mindre aggressiv polemik. Le Corbusier beskriver hur man i Genève initialt var positiva till hans förslag. Man förespeglar honom att projektet för Saint-Gervais kommer att realiseras. Men, som Le Corbusier formulerar det, ”Genève avfärdar oss. Det räcker med vårt namn för att bedöma våra förslag”.⁷³⁹

Antwerpen

Vid sidan av Alger är planerna för Antwerpen de mest utförligt presenterade i *La ville radieuse* (1935). Presentationen ”1933, Stadsplan för vänstra stranden av Schelde i Antwerpen” upptar inte lika stort sidantal (20 sidor gentemot 36 för Alger) men är i sin beskrivning av projektet grundligare och mer systematisk.⁷⁴⁰ I Alger ingriper Le Corbusier i en befintlig stadsmiljö och flera förslag är främst inriktade mot utformandet av den stora kontors-skyskrapan och dess kringmiljö. I Antwerpen presenterar Le Corbusier planer för en helt ny stadsdel och studerar i detalj (han anger exempelvis nummer på olika tunnelbanelinjer) hur den skall fungera och kopplas ihop med den befintliga staden. Det kan därmed räknas bland de stadsplaneförslag från 1930-talet där principerna för Ville radieuse är som mest genomförda i detalj. Utifrån den omsorg Le Corbusier ägnat presentationen av förslaget är det an-

739. ”Mais Genève nous rejette. Notre nom seul suffit à qualifier nos propositions.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 267.

740. ”1933, urbanisation de la rive gauche de l’Escaut à Anvers”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 270-287. Den tvåsidiga ingressen om Venedig kan också räknas in bland de 20 sidorna; ”Je prends Venise à témoin”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 268-269.

märkningsvärt hur lite uppmärksammat det blivit i jämförelse med exempelvis förslagen för Paris, Alger och de sydamerikanska städerna.⁷⁴¹

Venetiansk inledning

Presentationen börjar med en hänvisning till en av de mest mytomspunna städerna i stadsbyggnadshistorien: ”Jag använder Venedig som bevis (som upptakt till planen för Antwerpen)”.⁷⁴² Det Le Corbusier särskilt understryker som en kvalitet hos Venedig är trafiksepareringen. Han urskiljer fyra olika nivåer för rörelse: fotgängarnas transportnät; gondolernas transportnät; Canal Grande för gemensamma transporter samt motorbåtar och slutligen lagunen för internationella transporter. Han tar särskilt fasta på hur fotgängarnas och gondolernas kommunikationsnät är sammanvävda på ett intrikat sätt. Le Corbusier beskriver exempelvis hur broarna är optimerade för att ge plats åt gondoljären men samtidigt skapa så lite besvär som möjligt för fotgängarna och hur skalan för mötet mellan fotgängare och gondol hela tiden är respekterad. Han lyfter fram hur det är ett helt tyst transportsystem och påpekar – som tidigare för M’zab – att ytan för trafik är reducerad till ett minimum. Som en illustration till sina påståenden visar han en karta över Sestiere San Marco som visar sammanflätningen av byggnader, vattenrum, gränder och platser:

Denna illustration visar vad det handlar om. Den är exakt och gjord utifrån tomtritningar. Ser det inte ut som en perfekt biologi – som kärlsy-

741. Som ett exempel kan man hänvisa till det redan nämnda encyklopediskt utplagda standardverket från 1987 där projekten för Alger, Barcelona och Saint-Dié har egna artiklar medan det för Antwerpen inte ens är med på bild. Jacques Lucan (ed), *Le Corbusier, une encyclopédie*. Paris: Centre Pompidou, 1987.

742. ”Je prends Venise à témoin, (préambule au plan d’Anvers)”. Det är intressant att notera hur nära formulering ansluter till en anteckning gällande Venedig gjord för LC:s första bokprojekt *La construction des villes* (”Stadsbyggnad”) i Bibliothèque nationale 1915: ”Je prends Venise parce qu’elle offre le monumental et le pittoresque.” FLC, B2 (20), 233; reproducerad och transkriberad i Philippe Duboy, *Charles Edouard Jeanneret à la Bibliothèque Nationale Paris, 1915*. 1985. Ny revid tryckn. Paris: Ecole d’architecture de Paris-Belleville, odat, opag. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 268-269.

stemet hos en levande varelse? Fotgängaren är kung; han förlorar aldrig sin värdighet.

Venedig är en strålände uppmuntran i våra stadsplanestudier för maskinsamhällets städer. [...]

Venedig utgör i sin yttersta grund en betecknande inledning till stadsplanerna för det nya Antwerpen på Scheldes vänstra strand.⁷⁴³

Utgångspunkter

Presentationen av Antwerpen består i princip av två relativt sett omfångsrika beskrivningar, framtagna för tävlingen som förslaget deltog i. Texterna åtföljs också av ett urval av de många illustrationerna från tävlingen. I den inledande ingressen framhålls studiens minutiösa och djupgående karaktär och det nämns att bildmaterialet omfattat 40 [längd]meter planer. Oavsett hur noggrann den angivelsen är framgår tydligt att mycket bildmaterial är utelämnat, och det redovisade materialet är dessutom så nedförminskat att en stor del av detaljinformationen är svår att utläsa. Bortsett från inledningen om Venedig är collagekaraktären i detta kapitel nedtonad och layouten följer en ganska normal tvåspaltig sättningsmetod med bilder och bildtexter.

Projektet är ett slags kombinationsförslag. Först presenteras hur den nya stadsdelen kan utformas i enlighet med principerna för *La ville radieuse*, och därefter visas hur detta förslag kan kombineras med projektet för det *Cité Mondiale* som aldrig blev realiserat i Genève. Det betonas dock att planförslaget inte på något sätt är beroende av att *Cité Mondiale*-delen genomförs. Det första dokumentet är skrivet av Le Corbusier i samarbete med Pierret Jeanneret, den holländske arkitekten Huib Hoste och företaget Locquet. Där-

743. "Ce dessin est révélateur ; il est exact, fait sur des plans de cadastre. Ne dirait-on pas une parfaite biologie – régime cardiaque d'un être vivant? Le piéton est roi ; il n'a jamais perdu sa dignité. Venise est un brillant encouragement à nos études d'organisation des villes de la civilisation machiniste. [...] Venise dans son fondement essentiel, est l'introducteur désigné des plans d'urbanisation de la nouvelle ville d'Anvers, rive gauche de l'Escaut. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 269.

efter följer en betydligt kortare beskrivning av Cité Mondiale och dess plats i förslaget, en text skriven av Paul Otlet.⁷⁴⁴

Projektpresentationen börjar med en redogörelse för det underlag som studien utgått från. Det framhålls som positivt att tävlingen varit så generell men påpekas också att detta gjort det nödvändigt att ingående studera alla relevanta faktorer. Förutom olika oberoende studier och rapporter kring Antwerpen vilar förslaget också på förslagsställarnas egna studier. Författarna hävdar att de i arbetet utgått från verifierbara realiteter och försökt kontrollera att slutsatserna varit så rimliga som möjligt. Förslaget har förhållit sig till fyra aspekter vilka nämns som fundamentala för allt stadsbyggande: ekonomiska och sociala aspekter, tekniska aspekter, teoretiska och allmänna aspekter och slutligen estetiska aspekter.

Förslaget gäller som framgått planeringen av området på Scheldes vänstra strand; en ny stadsdel för tillväxt och utveckling av det befintliga Antwerpen. Le Corbusier och hans medförfattare⁷⁴⁵ tar fasta på Antwerpens strategiska läge som hamnstad i ett transportsystem – med järnväg, biltrafik, tåg, flyg och vattenvägar – som inbegriper Belgien, Holland, Nordfrankrike och Tyskland, och som via Schelde öppnar sig mot Atlanten. En viktig del av studien är således inriktad mot hur den nya stadsdelen skall integreras med olika transportsystem. Författarna betraktar det som möjligt att Antwerpen skulle kunna växa i betydelse som handelsstad på ett sätt som påminner om stadens betydelse under 1500-talet – då man i Antwerpen uppförde världens första byggnad avsedd för börsväsende.

Inledningsvis sammanfattas förslagets grundprinciper i nio punkter.

1. Att utgå från den historiska bakgrunden.
2. Att alla invånarna i den nya stadsdelen skall ha tillgång till de väsentliga glädjejämnena (les joies essentielles).
3. Att beakta solinfall (inga lägenheter får ligga enbart mot norr).

744. Paul Otlet, ”La Cité Mondiale”, i *La ville radieuse, Éléments d’une doctrine d’urbanisme pour l’équipement de la civilisation machiniste. Le Corbusier*. Paris: Éditions de l’Architecture d’Aujourd’hui, 1935, s 285-287.

745. Av praktiska skäl kommer jag här fortsättningsvis att referera till enbart LC för det tävlingsdokument som alltså är undertecknat av fyra upphovsmän, nämnda ovan.

4. Att genomföra trafikseparering så att all mark blir tillgänglig för fotgängarna.

5. Att använda hissen som vertikalt transportmedel.

6. Att sträva mot förtätning och inte utspridning av staden.

7. Att avskaffa de traditionella gaturummen genom att bygga bostadsslingor; bostadshus ”en redents”.

8. Att tillämpa en norm för persontransporter som innebär att det aldrig skall vara mer än 100 meter från bostadsdörren till en hiss som når en bilparkering eller mer än 100 m från ett parkrum till en hållplats för kollektivtrafik eller parkering.

9. Att staden skall byggas för de ökade behov av rekreation som följer med den tilltagande andelen fritid för människorna i maskinsamhället.

De åtta avsnitten

Därefter presenteras en redogörelse i åtta avsnitt, eller ”kapitel”, där de nämnda tankarna och utgångspunkterna på olika sätt behandlas. I det första av dessa avsnitt redogörs för kopplingarna till historien. Förutom en fördjupning av resonemangen kring Antwerpens strategiska läge som handelsstad redogörs för hur förslaget avser att ta fasta på den befintliga stadens gatumönster och dra upp den nya stadens gatunät så att huvudaxeln, vilken ges namnet Avenue de la Cathédrale, sträcker sig fram till katedralen och den gamla hamnen.

I det andra avsnittet redogörs för hur principerna för La ville radieuse skall tillämpas på den nya stadsdelen. Där känner man igen de resonemang som redan presenterats ovan och som handlar om hur den nya tekniken kan skapa en boendemiljö som är tyst, ljus och med vackra utblickar. Bostäderna skall enligt samma idéer ligga i direkt anslutning både till effektiva transportsystem och till parker med sport och fritidsanläggningar. Byggnaderna skall också vara upphöjda så att markrummet öppnas och taken skall användas för terrasser och solarier. De traditionella stadsrummen, gatan och gården, skall helt undvikas.

Det tredje avsnittet handlar om trafik och transport. Som redan framgått är det grundläggande frågor för förslaget och detta är också det längsta av de åtta avsnitten. När det gäller de internationella transporterna tar Le Corbusier

bland annat upp järnvägen. Han anmärker att Antwerpen intagit en ”avantgardistisk” position i förhållande till järnvägen men menar samtidigt att det rör sig om ett delvis föråldrat transportmedel. Dels har järnvägarnas infrastruktur, med stora stationsbyggnader och väldiga spårområden, blivit kvävande för städerna där anläggningarna ofta ligger i helt centrala lägen; dels har lastbilen blivit ett ekonomiskt effektivare transportmedel. Le Corbusier förespråkar därför att man skall flytta spårområdena till platser utanför staden samt göra stationerna i stadskärnorna till rena genomfartsstationer. I en bildtext till planen för Antwerpens nya centralstation skriver han karakteristiskt att ”’Stationen’ är inget ’MONUMENT’. Den är ett verktyg. Monumenten finns på andra platser!”.⁷⁴⁶ När det gäller flygplatser däremot (något som egentligen behandlas först i nästa avsnitt), hävdar han i stället att de bör ligga så nära stadskärnan som möjligt, en synpunkt han menar stöds av praktiska erfarenheter från kommersiellt transportflyg. Flygplatsen har han alltså placerat i ett centralt läge där närliggande bebyggelse reglerats i enlighet med den senaste tekniska informationen kring trafikflyg.

När det gäller lokaltrafiken så utgår Le Corbusier i sin planering från vägar, tunnelbana och spårvagn. Han menar att för välplanerad stadsbebyggelse är spårvagnen det mest effektiva och ekonomiska transportmedlet. Bussens kvaliteter, hävdar han, handlar i realiteten bara om att den är möjlig att anpassa till de trassliga gatunät som utmärker samtidsstäderna. Den nya stadsdelen är således utformad med ett intrikat trafiknät i olika nivåer. Dels de enkelriktade motorvägarna för snabb biltrafik med vägbanor upplyfta fem meter över marknivån på pilotis. Detta nät är utbrett över staden i ett mönster med ortogonala ”maskor” där korsningarna – utformade för så effektivt trafikflöde som möjligt – är utspridda med omkring fyrahundra meters mellanrum. Det gäller också två nät som löper parallellt men anges vara oberoende i förhållande till varandra och är till för spårvagnar respektive lastbilar. Dessa båda nät är tänkta att placeras i marknivå och vara avskärmade mot de omgivande parkrummen med inhägnader. På marknivån ligger också nätet av gångvägar för fotgängare. Gångvägarna sträcker sig mellan ”maskorna” genom nedsänkta passager vilka normalt ligger fyra meter under marknivån:

746. ”La ’Gare’ n’est pas un ’MONUMENT’. C’est un outil. Les monuments sont ailleurs!”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 276.

På denna plats sluttar gångvägen mjukt i en nedsänkt passage under spårvagnsspåren. Det handlar här om trädgårdsplanering: gångvägen sluttar som i en liten dalgång kantad av gräsbevuxna vallar och planterad med träd, i syfte att undvika det tråkiga utseendet hos en tunnel.⁷⁴⁷

På en nivå ytterligare 4 meter ner passerar tunnelbana och nationella järnvägsspår och undergången är alltså tänkt att fungera också som hållplats och station med koppling till både spårvagn och tunnelbana.

Det nämnda motorvägsnätet – enkelriktat och med korsningar där trafiken löper fritt – är enbart för snabbgående trafik. Detta nät är sedan sammankopplat med vägpartier för ”modererade” hastigheter, vilka i sin tur är förbunda med en slag ”bilkajer” (auto-port), som tar hand om bilarna vid varje enskild bostadshusentré. Dessa entréer är var och en tänkta för cirka tvåtusensjuhundra personer och med betjänade hissar som snabbt tar de boende mellan bilarna, bostäderna och markplanet. Le Corbusier menar att vägsträckningen för bilarna på detta sätt har förkortats drastiskt i förhållande till vägnätet i en vanlig stad, något han menar kommer att bespara samhället stora kostnader i anläggning och underhåll. I princip har de anlagda autostradorna bara ett enda mål, skriver Le Corbusier: ”att ta bilarna från en dörr till en annan”.⁷⁴⁸ Samtidigt noterar han att man inte enbart kan betrakta bilen som ett snabbt transportmedel utan att den också inbjuder till ett slags flanerande eller nöjesåkning. Han modifierar således den strikta tanken om absolut trafikseparering och tänker sig att det i de anlagda publika stråken – som Avenue de la Cathédrale eller i Cité Mondiale – kan göras plats för ”flanerande” bilar lika väl som för fotgängare.⁷⁴⁹

747. ”A cet endroit la route des piétons descend doucement, en passage inférieur, sous les voies de tramway ; il s’agit ici d’un aménagement jardinier : la route des piétons s’incline dans une espèce de petite vallée bordée de longs talus gazonnés et plantés d’arbres de façon à enlever à cette solution l’aspect rébarbatif d’un tunnel.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 275.

748. ”[D]e permettre aux voitures d’aller d’une porte à une autre.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 275.

749. LC använder benämningarna ”snabbt transportmedel” (moyen de transport rapide), respektive ”nöjesfordon” (moyen de promenade). LC, *La ville radieuse*, 1935, s 275.

När det gäller lastbilarna är syftet däremot bara att skapa en rationell distribution av vardagsvaror till de boende. Lastbilarna rör sig som nämnts parallellt med, men oberoende av, spårvagnarna och ansluter till byggnaderna i marknivån där det i utrymmet skapat av pilotis finns ett slags vestibuler för lastning och lossning. Dessa punkter korresponderar med de serviceanläggningar – ”services communs” – som finns i bostadshusen och som potentiellt skall kunna erbjuda de boende ett stort utbud av servicefunktioner, exempelvis hotellservice.

Det fjärde avsnittet tar upp de konstitutiva elementen för den nya stadsdelen; bland annat den ovan nämnda flygplatsen. Le Corbusier lyfter fram de redan nämnda principerna för La ville radieuse och menar att det varit viktigt att knyta bostäderna till de olika arbetsplatserna i regionen. Som arbetsplatser utpekar han särskilt hamnen, Cité Mondiale samt den ekonomiska och administrativa verksamhet som förlagts till den nya stadsdelens Cité d’Affaires, som placerats i anslutning till Avenue de la Cathédrale. Han understryker vidare att bostadsområdena från början utformas utan någon uppdelning i förhållande till de boendes ekonomi men att man får räkna med att en sådan indelning troligen inträder av sig själv. Som konstiterande element räknar han också kopplingarna mellan den gamla och den nya staden. Le Corbusier tänker sig i första hand ett tunnelsystem som delvis an knyter till befintliga anläggningar. Dessa underjordiska länkar syftar säkert till att hålla Schelde öppen för båttrafiken, men är också tänkta för att inte störa stadspanoramatsom det öppna flodrummet erbjuder. I söder, det vill säga uppströms hamnen, tänker han sig dock en stor bro för tung trafik.

I det femte avsnittet behandlas en annan fundamental aspekt av Le Corbusiers stadsbyggnadstänkande, nämligen fritiden. Som redan framgått tilldelar han den en central betydelse vid planeringen av de moderna städerna. För stadsdelen i Antwerpen har han planerat in parker med fritidsanläggningar i enlighet med principerna för Ville Radieuse, men han behandlar också andra sidor av vad som kan kallas fritidsaktiviteter. Han tänker sig exempelvis de nämnda Avenue de la Cathédrale och Avenue de la Cité Mondial som ett slags kommers- och nöjesområden. Förutom offentliga byggnader, som exempelvis Folkets hus eller museer, tänker han sig varuhus, butiker, kaféer, restauranger och kasinon. Detta stråk av anläggningar för nöje, kultur och handel kompletteras av liknande stråk på terrasser placerade över marknivån, stråk Le Corbusier tänker sig som gröna alléer med special- eller lyxbutiker.

Han anknyter också till en historisk tradition av offentliga rum när han benämner dessa avenyer i termer av Forum eller ”Corso”. Han menar vidare att Cité Mondiale kommer att erbjuda möjligheter till fantastiska promenader, bland annat kring den mastabaliknande pyramiden där man kan röra sig på ramper upp till en höjd av 100 meter medan man gradvis får allt vidare utblickar mot det omgivande stadslandskapet. Han tänker sig också att man genom en annan stor axel, Avenue de la Cité Mondial, förbinder denna anläggning med parker och dammar i södra delen av området, där det också skapas ett slags olympiskt sportcenter och en zoologisk trädgård. Dessutom presenterar han idén om en permanent anläggning för internationella utställningar.

Det sjätte avsnittet tar sedan upp vad som kan sägas vara planens rent arkitektoniska eller i vis mån estetiska aspekter. Som en fundamental faktor nämner Le Corbusier orienteringen efter solen och solinstrålningen i samspel med vad han kallar ”en i högsta grad arkitektonisk axel”; den nämnda Avenue de la Cathédrale.⁷⁵⁰ Gällande stadsplanen som helhet skriver han att:

Det måste understrykas att *den mest fullständiga variation är förhärskande i denna stad, tack vare de oändliga kombinationerna av dess enkla konstituerande element.*⁷⁵¹

Som nämnts tidigare kan idén om enkla grundelement som varierar förbindas med Le Corbusiers läsning av Marc-Antoine Laugier.⁷⁵² Han upprepar också sin återkommande kritik av det traditionella gaturummet, och då utifrån en arkitektonisk utgångspunkt:

750. ”[U]n axe éminemment architecturale”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 283.

751. ”Il faut insister sur ce fait que la *diversité la plus totale règnera dans cette ville grâce aux infinies combinaisons des éléments simples qui la constituent.*” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 283.

752. Se avsnittet ovan om bokens 3:e avdelning: De nya tiderna.

Hädanefter existerar inte längre den förkvävande och deprimerande ”korridorgatan”, utan i stället råder anblicken av vidsträckt arkitektoniska grupperingar förenade i en tilltagande symfoni.⁷⁵³

Han skildrar också hur den nya horisontlinjen i staden inte blir godtycklig och ”kakofonisk” utan får en storslagenhet ”som vittnar om en ny civilisations tidsålder”.⁷⁵⁴ Istället för, som han beskriver det, ett virrvarr av skilda takhöjder med vildvuxna påbyggnader så vidmakthålls enligt Le Corbusier en lugn ren linje som spelar mot parkens varierande grönska, en horisontal som han menar ger stark verkan och lugn värdighet.⁷⁵⁵ Det som bryter mot denna linje är i stället rena arkitektoniska ”prismor” utplacerade rytmiskt, som de fem regelbundet utplacerade hotellbyggnaderna eller de tre skyskraporna för Cité d’Affaires. Le Corbusiers beskrivning av spelet mellan byggnadsvolymer längs Avenue de la Cathédrale – ”en överflödande symfoni av de vackraste arkitektoniska former” – för här tankarna till hans kända formulering om arkitekturen som volymernas spel i ljuset.

Nästa avsnitt, det sjunde, behandlar i stället ordnandet av den äldre staden, det befintliga Antwerpen. Le Corbusier framhåller att det i förslaget är omöjligt att styra omvandlingen i detalj och att det snarare handlar om ett slags direktiv. Han tänker sig att man behöver ”städa” vissa kvarter och att kajerna bör friläggas och planteras med grönska. Samtidigt vill han bevara den historiska bebyggelsen vid katedralen och rådhuset och menar att det är risk för att förstöra effekten av deras skala och storslagenhet om man frilägger dem. Han föreslår dock två genombrytningar i den gamla stadsmassan och tänker sig friläggandet av ett centralt torg. Han föreslår också ordnandet av de gamla dockorna med promenader på upphöjda kajer ut mot Schelde. Le Corbusier hade i det tredje avsnittet redogjort för hur den ring som utgjordes av de gamla fortifikationerna skulle disponeras för kommunikationer och

753. ”Il n’y aura plus, désormais, le spectacle étouffant et déprimant des ”Rues Corridors”, mais, au contraire, celui des vastes ensembles architecturaux conjugués suivant une symphonie croissante.” LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 283.

754. ”[E]xpression véritable d’une nouvelle époque de civilisation”. LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 283.

755. För en behandling av horisontens betydelse för LC:s arkitektur, se Linton, ”Arkitekturens hemvist, Le Corbusier och horisonten” (2004).

förbindas med den nya stadsdelen, och han understryker här hur man i anslutning till dess norra del skall skapa en viktig knut- eller fördelningspunkt för stadstrafiken.

I det avslutande åttonde avsnittet – med titeln ”Diverse” – gör Le Corbusier ett antal randanmärkningar som förtydligar tankarna bakom förslaget och även demonstrerar den grundlighet med vilken han försökt ta sig an problemet kring Antwerpens utveckling. Han påpekar här främst att frågan om sjukhus inte närmare preciserats i förslaget. Han tänker sig att sjukhusen, oavsett om de förläggs i eller utanför staden, bör ligga i anslutning till de medicinska universitetens verksamhet. Som ett komplement till detta föreslår han också att det skall finnas ett slags vårdcentraler knutna till varje bostadsenhet, eller bostads-”grupp”, precis på samma sätt som han tänker sig att det skall finnas exempelvis daghem, skolor och fritidsanläggningar fördelade på varje enhet om ett visst antal boende. Dessa ”vårdcentraler” skulle bland annat kunna distribuera mediciner och utföra enklare kirurgiska ingrepp. I de fria parkutrymmena i bostadsområdena skulle också kyrkor och andra kultbyggnader ligga, liksom teatrar och konserthallar. Kyrkogårdar hör liksom sjukhusen till sådana institutioner som han ännu inte velat närmare ange precisa platser för. Han indikerar vidare möjligheten av en industrizon söder om den södra stationen och tänker sig även att oljehamnen flyttas uppströms norr om den nya staden. Till sist anmärker han att en slutlig teknisk redgörelse för ordnandet av hamnområdena ligger utanför programmet, och att man därför bara lämnat enstaka förslag på förbättringar eller framtida åtgärder.

Cité Mondiale

Efter denna långa planbeskrivning, textmässigt den längsta sammanhållna presentationen av en stadsplan i *La ville radieuse* (1935), så följer en kortare beskrivning av Cité Mondiales plats i projektet. Texten är skriven av Paul Otlet, som också var initiativtagare till projektet.⁷⁵⁶ Den utgår delvis från tidigare publicerade programförklaringar kring Cité Mondiale och förklarar fördelarna för både Antwerpen och Cité Mondiale med att projektet integre-

756. Otlet, ”La Cité Mondiale”, 1935, s 285-287.

ras med planerna för Antwerpens utbyggnad.⁷⁵⁷ Cité Mondiale var tänkt att ge en form åt Antwerpens kulturella och internationella aktiviteter och skulle då inordnas på ett planerat sätt i det helt nya stadsområdet. Otlet framhåller hur man tänker utgå från det fastlagda programmet för Cité Mondiale och sedan anpassa det till platsen, sammanhanget och de möjligheter som den senaste tekniken och ekonomin erbjuder.⁷⁵⁸

Le Corbusier hade inledningsvis hänvisat till Venedig när han presenterat intentionerna med Antwerpen-projektet: att försöka lösa mötet mellan olika transportnät på ett så kvalitativt sätt som möjligt. Ett talande exempel på hur han arbetat med den ambitionen finner man i beskrivningens längsta bildtext som också hänför sig till den största illustrationen gällande Antwerpen. Bilden är en illustrerad plan av marknivån, ett utsnitt av Avenue de la Cathédrale där den passerar Cité d’Affaires. Le Corbusier hävdar att studien tagit månader av arbete i anspråk och att alla upptänkbara särfall behandlats för att nå de lösningar som illustreras i figuren. Han uppmanar betraktaren att i tanken låta en fotgängare promenera över planen och menar att man då ser hur bekvämt denne rör sig och hur stimulerande och behagfull promenaden blir. I en sådan jämförelse mellan å ena sidan Le Corbusiers beskrivning av det intima, behagliga och eleganta gaturummet i Venedig och å andra sidan det minutiöst studerade och säkerligen på många sätt storslagna, men samtidigt gigantiska, stadsrummet i planen för Antwerpen ryms någonting väsentligt när det gäller förståelsen av Le Corbusiers känsliga men också motsägelserfullt sammansatta relation till det arkitektoniska rummet.

Moskva

Därefter följer en kort avdelning om Moskva med undertiteln ”classement de circulations” – en formulering som skulle kunna översättas med ”trafikseparering” men som Le Corbusier använder i mycket vidare mening. Han utgår

757. Se exempelvis LC & Otlet, *Mundaneum*, 1928.

758. För en mer ingående historisk behandling av Cité Mondiale, se Giuliano Gresleri & Dario Matteoni, *La città mondiale : Andersen, Hébrard, Otlet, Le Corbusier*. Venezia: Marsilio Editori, 1982.

här från sina tre Moskva-projekt: Tsentrosojuz (1928), stadsplanen för Moskva (1930) och Sovjetpalatset (1932). Han behandlar projekten mycket översiktligt och huvudtemat kan sägas vara relationen mellan byggnaden och rörelsen, delvis betraktad utifrån användandet av pilotis. Le Corbusier pekar här på kontrasten mellan å ena sidan den dynamiska rumsliga situation som skapas under en upphöjd byggnad, och å andra sidan den statiska rumsliga situationen i själva byggnadskroppen. Marknivån har lämnats öppen för alla slags rörelser och det är först från och med fem meters höjd som byggnaden tar en precis gestalt och bildar en fast ram kring den inre rumsliga miljön. Principen illustreras både med Tsentrosojuz och Sovjetpalatset och i behandlingen av det senare påpekar Le Corbusier att det inte bara handlar om rörelse utan också om att ge utblickar mot rummet kring byggnaden för dem som befinner sig på marken.

Kort refererar han även till sin plan för Moskva som ingick som en av planscherna i studien för *La ville radieuse*. Även här är rörelsen central för utformningen.

Den [planschen] visar separeringen (zoning), trafikaxlarna enligt vilka staden så småningom skulle kunna etablera en hållning av ledighet, smidighet, förenklad stadsutveckling etc. Det är en plansch baserad på stadsbyggnadsbiologi.⁷⁵⁹

I anslutning till detta hänvisar Le Corbusier till det planerade CIAM-mötet i Paris 1937 som särskilt var avsett att ägnas åt hur städerna skulle skapa vitala förbindelser med sin region.

Trots sin korthet och fragmentariska karaktär är kapitlet viktigt då det illustrerar en fundamental aspekt av Le Corbusiers arkitekturtänkande, och där han på ett väsentligt sätt skilde sig från andra modernister: det konsekventa användandet av pelare eller pilotis.⁷⁶⁰ Passagen är ett av relativt få ställen i

759. "Elle donne la classification (zoning), les axes de circulation selon lesquels, petit à petit, la ville pourrait forger son attitude dans l'aisance, la souplesse, l'extension facile etc. C'est une planche de biologie urbaine." LC, *La ville radieuse*, 1935, s 291.

760. En forskare som särskilt lyft fram och tagit fasta på denna aspekt av LC:s tänkande är Adolf Max Vogt, och då särskilt i arbetet *Adolf Max Vogt, Le Corbusier*,

hans skrifter där han så tydligt demonstrerar denna princip i förhållande till enskilda projekt och deras rumsliga system.

Oued Ouchaïa

Också nästa projekt är kortfattat presenterat. Det gäller ett bostadsområde strax utanför Alger, som i boken har rubriken Baradja-området (Lotissement du domaine de Baradja) daterat 1932.⁷⁶¹ En privatperson, kolhandlaren Prosper Durand, beslöt att anlita Le Corbusier för ett stort bostadsområde, en uppgift som gav den senare möjlighet att tillämpa sin nya teori.⁷⁶² Projektet är viktigt då det innehåller ett av de absolut tidigaste konkreta exemplen på det slags friliggande bostadshus som skulle utvecklas till de så kallade "unité d'habitation" ("bostadsenheter").

Som Le Corbusier beskriver det var målsättningen att skapa bostäder med stora kvaliteter också för människor med begränsad ekonomi. I en bildtext – till en bild av en terrass med magnifik utsikt – framhåller han hur bostäderna inte är framtagna för några privilegierade miljonärer utan för dem som annars bara skulle haft råd att bygga ett mindre hus. Anläggningen omfattar fyra flerbostadshus med omkring trehundra bostäder i varje, och Le Corbusier kallar dessa lägenheter för "staplade villor" (villas superposées) med hängande trädgårdar, något som för tankarna till Les immeuble-villas, "bostadshus-villorna", från 1922. Anslutningsvägarna går här direkt in i husen där det finns garage och bilservice i de lägre våningarna. Dessutom finns den övriga allmänna servicen (services communs) som var en del av La ville radieuse. Byggnaderna, som är lägre än de senare skapade unité d'habitations, är utformade som terrasshus i en anpassning till klimatet; våningarna skjuter ut

the noble savage, toward an archaeology of modernism. 1996. Eng övers. Cambridge Mass.: MIT Press, 1998.

761. Det vanligare namnet – Oued Ouchaïa – är angivet inom parentes: "Lotissement du domaine de Baradja (Oued Ouchaïa). LC, *La ville radieuse*, 1935, s 292.

762. Durand kom i kontakt med LC genom sin svåger, som var arkitekt och engagerad i föreningen Algers vänner (Amis d'Alger), se Brigitte de Cosmi, Pierre-Alain Croset, "I clienti di Le Corbusier", *Rassegna*, 3 (1980).

över varandra i söder, och öppnar sig mot landskapet i norr.⁷⁶³ Le Corbusier framhåller också hur husen planerats på ett sätt som innebär att de kan byggas i fyra olika etapper, vilket innebär att de fyra husen tillsammans skulle kunna brytas ner till sexton skilda småetapper. I dalgångarna nedanför byggnaderna tänker sig Le Corbusier dammar vilka också kan tjäna som simbas-sänger. Han beskriver byggnadernas anpassning till tomt, topografi och klimat som exempel på ”sann” regionalism.

I avdelningen tar Le Corbusier också upp sin kritik mot trädgårdsstäder. Han beskriver tomtens kvaliteter i form av den fria naturen och de utblickar som finns mot himlen, havet och Atlasbergen, och menar att om man i stället byggde tvåtusen småhus, så skulle denna naturliga skatt gå förlorad för de boende. Ironiskt nog tvingades Le Corbusier att även rita in femhundra småhus i förslaget. Han har placerat dem i slingor och utplacerade längs terrängens nivåkurvor. Med vad som tycks vara en viss irritation, påpekar han att det av ekonomiska skäl varit nödvändigt att planera också för byggandet av småhus.⁷⁶⁴ Han har dock valt att inte presentera ritningarna för småhusen i *La ville radieuse* (1935). Av andra publikationer framstår husen som eleganta och med många av de kvaliteter som förknippas med Ville radieuse.⁷⁶⁵ Likväl uttrycker Le Corbusier med emfas deras relativa brister.

Men hur jag beklagar dem som tror sig leva friare och bekvämare i dessa små hus! De kommer att befinna sig i markhöjd, medan deras grannar i flerbostadshusen överskuggar dem, upptäcker oändliga horisonter och har tillgång till allmänna servicefunktioner.⁷⁶⁶

763. LC var egentligen negativt inställd till terrasshus och kritiserar dem i sina skrifter, även i *La ville radieuse*. Se LC, *La ville radieuse*, 1935, s 84.

764. Irritationen är ännu uttrycksfullare när han presenterar projektet i de samlade verken. Där hävdar han att det varit nödvändigt att rita småhus för att ”böja sig för tyranniska sedvänjor” (se plier aux usages tyranniques en cours). LC, *Œuvre complète de 1929-1934*, 1935, s 167.

765. Se exempelvis LC, *Œuvre complète de 1929-1934*, 1935, s 167-169; [Le Corbusier], ”Le Lotissement de L’Oued-Ouchaïa a Alger”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933), faksimil (1992).

766. ”Mais comme je plains ceux qui croiront être plus libres et mieux à l’aise dans ces petites maisons ! Ils seront à raz de terre, tandis que leurs voisins des grands

Det faktum att ett av de första konkreta exemplen på embryot till unité d'habitation – det mest uttryckliga exemplet på Le Corbusiers avståndstagande från småhuset – innehåller så intressanta studier av just småhus, är ytterligare ett exempel på spänningen och komplexiteten i Le Corbusiers verk.

Stockholm

Därefter följer presentationen av Le Corbusiers ofta refererade men sällan ingående studerade plan för Stockholm.⁷⁶⁷ Som redan framgått var den ett förslag för tävlingen om Nedre Norrmalm från 1932. Framställningen av projektet i *La ville radieuse* följer väl den collageartade stil som utmärker boken i sin helhet. På första uppslaget finns två presentationsritningar från Le Corbusiers förslag ställda mot andra belönade förslag samt ett flygfoto av den då aktuella stadsbilden. Där finns också ett utdrag ur en artikel om förslaget av Gotthard Johansson liksom ett utdrag ur Le Corbusiers reseanteckningar.⁷⁶⁸ Där börjar också själva presentationens huvudtext, en projektbeskrivning i tjugosju punkter följd av en slutsats och ett ”tillägg” (annex). Dessutom kommenterar Le Corbusier tretton principskisser som förklarar grundtankarna i förslaget och som lämnats in tillsammans med beskrivningen och

immeubles domineront, découvriront des horizons infinis et feront emploi des services communs.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 295.

767. Hela presentationen av projektet finns översatt till svenska av Karin Winter i en publicering som också följer bokens layout. Se Le Corbusier, ”1933. Stockholm. Planering av stadsdelarna Norrmalm och Södermalm”. Sv övers Karin Winter. i *Le Corbusier och Stockholm*, Karin Winter (ed). Stockholm: Arkitekturmuseet, 1987; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 296-303. Se även Johan Linton, ”Urbanisation à Stockholm”, i *Le Corbusier Plans : 1933-1936*. DVD [digitalt medium]. Vol 6 (16). Tokyo: Echelle-1, 2005; Johan Linton, ”Le Corbusier’s plan for the urbanization of Stockholm”, i *Le Corbusier’s secret laboratory : From painting to architecture*. Jean-Louis Cohen, Staffan Ahrenberg (eds). Ostfildern: Hatje Cantz, 2013.

768. Johansson, ”Le Corbusiers Stockholmsdröm”, 1933.

ritningarna.⁷⁶⁹ De tretton akvarellerade teckningarna väckte uppmärksamhet vid presentationen i Stockholm, men tycks idag vara förlorade.⁷⁷⁰ De är reproducerade i svartvitt, och på några av dem kan man läsa den text som, förutom ett undantag, är skrivet på maskin.⁷⁷¹ Huvudteman, också för dessa texter, är grönska, topografi och trafik. En av akvarellerna har titeln ”Ordnandet av stränder och kajer”.⁷⁷² Texten lyder:

Skapandet av en vattenboulevard.

Utformningen av boulevarden görs så att det blir användbara utrymmen för vattensportanläggningar, direkt förbundna med bostadskvarteren genom parkerna som skapas mellan byggnadskropparna.⁷⁷³

Det är också tydligt att Le Corbusier tänker sig att bebyggelsen i olika delar av Stockholm skall ha olika karaktär. På en annan akvarell har han skrivit:

Den nya kvarteren på Norrmalm följer den stilfulla traditionen hos Kungliga slottet (storslagen ordning).

769. Enligt LC hade dessa skisser sedan blivit retuscherade av tävlingsadministrationen för att juryn inte skulle förstå vem som gjort dem. Därmed, menade han, hade viktiga tankar bakom förslaget undanhållits juryns bedömning.

770. Se Johansson, ”Le Corbusiers Stockholmsdröm”, 1933. Akvarellerna bör ha sänts tillbaka till LC efter tävlingen men saknas i FLC:s arkiv. Däremot finns den skissbok som LC använde vid besöket bevarad. Den gavs ut tillsammans med sjuttio två andra bevarade skissböckerna i fyra monumentala volymer i början av 1980-talet. Den skissbok som LC använde under dagarna i Stockholm finns även utgiven i faksimil, se Le Corbusier, *Sketchbooks, Volume 1, 1914-1948*. Françoise de Franclieu (ed). 4 vols, 1981-1982. Vol 1. London: Thames and Hudson, 1981, bok C10, blad 650-656; Le Corbusier, ”*Espagne*”. *Carnets*. Juan José Lahuerta (ed). 3 vols. Milano: Electa, 2001.

771. Text som delvis är otydlig eller helt oläslig och som inte inkluderades när avsnittet översattes till svenska 1987.

772. ”Amenagement det berges [&] des quais”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 303.

773. ”Création d’un boulevard de mer. Le profil de ce boulevard a pour conséquence de fournir les espaces utiles à la création des parcs de sport nautiques reliés directement aux quartier d’habitation par les parcs établis entre les redents.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 303.

Den nya kvarteren på Södermalm tar form bakom den redan befintliga staden på denna ö.⁷⁷⁴

I ett tidigare stycke i texten har han beskrivit hur han tänker sig att vägbanorna närmast Gamla stan skall sänkas ner i vattennivå medan de i andra punkter skall höjas upp på viadukter – detta för att frilägga holmen med Slottet. Under texten på den nyss nämnda akvarellen har han gjort en profilteckning av Stockholm där man ser hur de centrala delarna är frilagda i en skulptural topografi medan Ville radieuse stora bostadslängor ligger tillbakadragna från vattnet. Under detta har han skrivit att: ”[b]ara höjderna kröns av stora horisontaler”.⁷⁷⁵

I förhållande till de nämnda tankarna kring landskapet och kring lösandet av kommunikationer genom att höja och sänka vägbanorna, så menar Le Corbusier att den svenska huvudstadens topografi gör det särskilt relevant att lyfta upp byggnaderna på pilotis. Han skriver att:

Särskilt i Stockholms fall så tjänar den här doktrinpunkten [pilotis] till att undvika de ansevliga kostnaderna som är förbundna med terrasserings och schaktning. Marken kan lämnas så som den är, kuperad, i rörelsen från vattnet (0-nivån) till nivåerna på 19 och 35 meter, som utgör de högsta punkterna hos de två viktigaste stadsområdena.⁷⁷⁶

Förslaget för Stockholm hör tillsammans med planerna för Alger och Amsterdam till de mest utförligt presenterade i den omfattande boken. Det är tydligt att tävlingen gav Le Corbusier möjlighet att tillämpa principerna för Ville radieuse på en situation som främjade en av dess viktigaste idéer; att

774. ”Le nouveau quartier NORRMALM poursuit la tradition spirituelle du Palais Royal (grande ordonnance). Le nouveau quartier de SODERMALM apparait derrière la ville actuellement existante dans cette île. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 303.

775. ”Seules les collines sont couronnées des grandes horizontales”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 303.

776. ”Pour Stockholm en particulier, ce point de doctrine a pour effet d’éviter les frais considérable de terrassement et de déplacement de terre. Le sol peut rester dans son état naturel, mouvementé, allant de la cote de la mer (zéro) aux cotes 19 et 35 qui marquent le sommet des deux principales agglomérations urbaines.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 299.

göra topografi och natur närvarande i staden. På det sättet utgör planen för Stockholm en viktig tillämpning av hans tänkande, och han återkom till den flera gånger i sina skrifter. Norrmalmstävlingen var också en av relativt få arkitekttävlingar där Le Corbusier deltog. Det är också den första och enda stadsplan för de skandinaviska länderna som han presenterat i sina skrifter.

Rom

Nästa kapitel är det kortaste i hela boken. På en enkelsida presenteras ett stadsbyggnadsförslag, eller kanske snarare en principiell idéskiss, för förorter till Rom. Förslaget presenteras i en enda enkel skiss och tillsammans med det transkriberade utdraget ur ett brev Le Corbusier skickat till Giuseppe Bottai, guvernör i Rom och en namnkunnig fascist.⁷⁷⁷ I princip illustrerar förslaget hur principerna för Ville radieuse skulle kunna vara ändamålsenliga, ekonomiska och användbara vid den planerade utbyggnad av Rom som Le Corbusier blivit bekant med under sina besök i Italien i början av 1930-talet.⁷⁷⁸ Förslaget är en användning av den senare versionen av de kartesiska skyskraporna, som här på ett ovanligt sätt används som ett slags unité d'habitation, som bostadsenheter och inte som kontor. Le Corbusier utgår i förslaget från det, enligt hans uppfattning, unika romerska landskapet, som han menar förstörs om det exploateras med traditionell bebyggelse, och han hävdar i stället att landskapet både bevaras och uppvärderas genom att man bygger vertikalt och inte horisontellt. Förutom de magnifika utblickarna kommer de boende också att kunna komma i åtnjutande av olika gemensamma bekvämligheter (services communs). I det resonemang, som ständigt upprepas i boken, hävdar han även att ekonomin, inte minst för infrastrukturen kring

777. För LC:s utbyte med Bottai, se exempelvis Giorgio Ciucci, "A Roma con Bottai", *Rassegna*, 3 (1980).

778. Kring LC:s utbyte med Italien, se bl a Talamona, Marida, "Italie: Stratégies pour une séduction, 1927-1940", i *Le Corbusier, une encyclopédie*, ed. Lucan, Jacques, (1987); Gianni Calzà, Giovanni Denti, Andrea Savio (eds), *Le Corbusier in Italia*. Milano: clup, 1988; Marida Talamona (ed.), *L'Italie de Le Corbusier*. Paris: Éditions de la Villette, 2010.

husen, förbättras avsevärt. Man kan tänka sig att Le Corbusier, som ju egentligen var emot ett utspritt boende i förorter, insåg det omöjliga i att driva idéer om förtätning just i Rom. Förslaget är en pragmatisk tillämpning av Ville radiouse olika element och visar på Le Corbusiers flexibilitet i sättet att använda det nya stadsbyggandets principer. Det kan också vara värt att hänvisa till det symbolvärde Le Corbusier tillmätte Rom i andra delar av boken, exempelvis i det ovan nämnda exemplet med förbindelsen mellan städerna Rom, Paris, Barcelona, Alger.⁷⁷⁹ Slutligen kan man konstatera att Le Corbusier skulle återanvända stadsplaneskissen för Rom på lite olika sätt även i andra sammanhang. Under 1939 skulle den publiceras i den lilla skriften *De nya tidernas lyrism*, det tjugonde numret av tidskriften *Le Point*. Där presenteras den i något mindre format som en ”tillämpning av teserna för Ville radiouse” på Roms periferi.⁷⁸⁰ Samma år användes den också i den tredje volymen av *L'Œuvre complète* (”De samlade verken”), men där är den schematiska kartan över Rom i nedre delen av bilden bortskuren och den övre perspektivliknande teckningen presenteras som ett stadsbyggnadsprojekt i Hellocourt i anslutning till ett industriområde för Bat’a i La Lorraine.⁷⁸¹ Samma beskurna version av teckningen med samma hänvisning till Hellocourt uppträder sedan igen i den sena boken *Textes et planches* (1960).⁷⁸² Exemplet nämns för att visa på Le Corbusiers effektivt produktionsinriktade sätt att arbeta med publikationer, där material klipptes till, justerades och återanvändes för aktuella behov.⁷⁸³ Det nämns också för att på villkoren för forskningsarbete kring Le Corbusiers verk, det är inte alltid lätt att avtäcka hela sammanhanget kring de element man försöker identifiera och analysera.

779. Se avsnittet om Alger ovan.

780. Le Corbusier, *Le lyrisme des temps nouveaux et l'urbanisme*. Specialnummer. *Le Point*, 20 (1939), s 14.

781. LC, *Œuvre complète 1934-1938*, 1939, s 36

782. Le Corbusier, *Textes et planches*. Paris: Vincent Fréal, 1960, s 121.

783. Skissen som LC använder är dessutom troligen en kopia i sig. Med största sannolikhet utgörs originalillustrationen av en färglagd tuschteckning som LC skickat till Italien. Se Ciucci, ”A Roma con Bottai”, *Rassegna*, 3 (1980).

Barcelona

Nästa plan, Plan Macia för Barcelona, kan i motsats till Rom-planen räknas till de stora och viktiga planerna i boken.⁷⁸⁴ Som i så många andra fall fanns också här en nära koppling till de lokala myndigheterna och planarbetet var knutet till ett intresse för Le Corbusiers syn på Barcelona visat av den katalanske presidenten Francesc Macià.⁷⁸⁵ Det i många avseenden autonoma styret i Katalonien under den andra republiken visade stort intresse för den nya moderna arkitekturen. Den spanska arkitektgruppen GATEPAC, som i princip utgjorde de spanska representanterna i CIAM och CIRPAC (CIAM:s verkställande organ) hade viktiga förespråkare hos de katalanska myndigheterna. Det var tillsammans med GATEPAC som Le Corbusier, i samband med ett besök i Barcelona våren 1932, började arbeta med en omfattande plan för staden. Le Corbusier kallar den för en ”plan régulateur”, en plan avsedd att tillsammans med en bra lagstiftning kunna styra stadsutvecklingen. Planen tog en viktig utgångspunkt i Ildefons Cerdás berömda stadsplan från 1859 som Le Corbusier i *La ville radiouse* uttrycker beundran för. Han hävdar samtidigt att Cerdás kvartersmått, 113 meter, tillhörde en förgången tid, en tid då hästen och fotgängarna var normerande för hastighetsanpassningen. Le Corbusier baserade sin egen plan på Cerdás rutnätsplan och omvandlade basmåttet genom att låta en kvadrat om tre gånger tre av Cerdás kvarter svara mot sitt eget basmått på 400 meter. Utifrån befintliga gatusträckningar etablerade han de olika kommunikationssystemen, och organiserade staden i enlighet med en indelning av olika funktioner, något som i planbeskrivningen för Barcelona också benämns med ordet ”zonering” (zoning).⁷⁸⁶ I princip förläggs kontor och offentliga byggnader, affärs- och finanscentrum (cité d'affaires), kommunhus (centre civique), Folkets hus (Palais des syndicats)

784. LC, *La ville radiouse*, 1935, s 305-309.

785. Fördjupande behandlingar av LC:s utbyte med Barcelona finns i bl a: Oliveras Samitier, ”Barcelone: Le Corbusier et le GATEPAC”, 1987; Fernando Marzá (ed), *Le Corbusier i Barcelona*. Barcelona: Fundació Caixa de Catalunya, 1988; Juan José Lahuerta (ed), *Le Corbusier y España*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 1997.

786. LC, *La ville radiouse*, 1935, s 306.

och andra liknande institutioner ut mot havet vid det gamla hamnområdet. Bakom detta sträcker sig bostadskvarter mot inlandet. Kuststräckan söder om gamla staden upptas av hamnområden med dithörande industrier och bakom den inåt landet ligger bostadsområden. Norr om staden är ordningen omkastad och bostäderna ligger vid havet medan industriområdet, Sant Andreu, ligger på inlandssidan. Viktiga sträckningar i trafiksystemet är Gran via de les corts catalanes och de båda diagonalgatorna Avinguda Meridiana och Avinguda del Paral·lel, samt förlängningen av Las Ramblas, samtliga tre sträckningar viktiga också i Cerdás plan. En skillnad i förhållande till Cerdá är att Le Corbusier breddar den genomgående huvudaxeln längs Gran via de les corts catalanes genom att riva minst en kvartersbredd – av Cerdás 113 meters kvarter – längs hela sträckningen och låta den bli en ännu bredare grönzon när den i norr och söder avdelar bostadskvarter och industrikvarter. Att bereda plats för en huvudaxel rakt igenom den befintliga bebyggelsen i kanten av affärs- och finanscentret är onekligen ett drag som för tankarna till Le Corbusiers olika Paris-planer men även till Haussmanns arbeten. När det gäller kommunikationer visar Plan Macia också upp andra av principlösningarna för Ville radieuse. Även här förespråkar Le Corbusier att lokala järnvägar bör avvecklas och att man i centrum enbart skall ha stationer för passerande trafik; säckstationerna skall avlägsnas och banvallar för lokaltåg omvandlas till vägbanor. Huvudflygplatsen förläggs i söder, på El Prat de Llobregat, där den ligger idag och dit den var planerad redan då. Den är också kompletterad med en flygplats för zeppelinare. I överensstämmelse med idéer han presenterat för Antwerpen, läggs även en mindre flygplats helt centralt i staden. Man kan även notera hur Le Corbusier tänker sig att det gamla hamnområdet skall användas som turisthamn och nöjesområde (port de plaisance). Det föregriper den utveckling som realiserats efter diktaturens fall på 1970-talet. Det är också intressant att se hur Le Corbusier här hanterar den medeltida stadskärnan. Det medeltida gatunätet tänks som ett slags gångvägar fria från biltrafik. Några av kvarteren rivs men annars låter han bevara det medeltida gatumönstret, sanerar det inre av flera kvarter, skapar parker och lokaler för service och småindustrier. Trots att Le Corbusier i förhållande till exempelvis Paris och Stockholm förknippats med omfattande rivning av äldre byggnadsbestånd, visar han alltså här att han också kan tänka sig att ha kvar äldre kvarter med en äldre karaktär som bilfria stadsrum för fotgängare.

Arkitektoniskt skulpturalt framträder främst de två stora kartesiska skyskraporna, byggnaderna för kommunhuset och Folkets hus. I presentationen av planen tycks annars i det dramatiska träda i bakgrunden för ett ordnande som mer gäller strukturen och kvaliteterna hos det redan existerande. Man kan också notera att Le Corbusier exempelvis föreslår låga provisoriska kvarter med radhus för den hjälparbetskraft som flyttade in från landsbygden. Kvarteren anpassar sig till det nya basmåtten på 400 meter och temat för bebyggelsen är ”ett fönster, ett träd”.⁷⁸⁷ Kanske kan man säga att Plan Macia – frånsett de två stora skyskraporna – hör till de minst dramatiska av de stora planerna. Den förespråkar visserligen rivningar men inordnar sig generellt i det befintliga mönstret och är i stora delar realiserbar på en mindre spektakulär nivå. En del av planen kom också att realiseras på det sättet, nedtonad i de mest radikala delarna, av arkitekten Josep Torres i Clave. Därefter förhindrades det fortsatta arbetet av spanska inbördeskriget. Ett av skälen som bidragit till att förslaget här fått en mindre radikal karaktär är kanske Cerdás befintliga plan som byggde på vad Le Corbusier kallade den ”spanska kvadraten” (le carré espagnol) ett stadsbyggnadselement som han fascinerats av under sin resa i Sydamerika 1929. I avsnittet ”Lagar”, behandlat ovan, skriver han om den ”spanska kvadraten” att den är:

ett stadsbyggnadselement lämpat för kontroll och utnyttjande [av marken]: den är bestämd av människan, hennes gång och blickens räckvidd.⁷⁸⁸

Utifrån övergångarna mellan Cerdás kvadrat, med sidan 113 meter, och hans egen, med sidan 400 meter, kan man här fråga sig i vilken utsträckningen den sistnämnda – ett återkommande strukturerande element i Ville radieuse – var påverkad av den spanska kolonialstadsplaneringen.

787. ”[U]ne fenêtre, un arbre”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 306.

788. ”[É]lément urbain justement approprié au contrôle et à l’exploitation : il est conditionné par le pas de l’homme et la portée de sa vue.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 81.

Nemours

Den sista planen som behandlas i stadsplaneavdelningen är den för Nemours, en liten hamnstad i Algeriet alldeles vid gränsen mot Marocko som anlades av fransmännen på 1840-talet.⁷⁸⁹ I början av 1930-talet höll den på att utvecklas till en stationsstad längs järnvägen mellan Marocko och Algeriet, och även hamnen byggdes ut. Borgmästaren visade intresse för Le Corbusiers idéer, något som resulterade i den presenterade stadsplanen. Den utgör ytterligare exempel på en plan där zonerings tydligt närvarar som begrepp och där enskilda bostadsenheter används på ett sätt som föregriper planerna efter andra världskriget. Vad som särskilt utmärker planen för Nemours i förhållande till de andra planerna i *La ville radieuse* är framhållandet av etappvis genomförande, inriktningen mot kommande utbyggnader och mot lagstiftning för att styra utvecklingen, också under lång tid. Staden som vid tidpunkten i fråga bara hade några tusen invånare planerades av Le Corbusier för att kunna hysa långt över 100.000 invånare. Som grund för en sådan planering hänvisar han till stadens läge som hamnstad och järnvägsstad med kommunikationer både internationellt och nationellt. Han tänker sig till exempel att järnvägslinjen från söder genom Ekvatorialafrika skulle kunna mynna fram i Nemours. Utifrån en sådan utgångspunkt blev en viktig del av planarbetet att lösa trafikflödena för att marken skulle kunna hållas fri för fotgängarna och trafik med olika hastigheter skulle kunna röra sig oberoende av varandra – allt i enlighet med grundprinciperna för *La ville radieuse*. I enlighet med vad som sagts ovan var en viktig aspekt också att försöka etablera denna infrastruktur så att den inte hindrade en framtida utveckling. Planeringen följde principerna för *La ville radieuse* även när det gäller indelningen av staden i områden för olika funktioner. Organisationen av bostadsområdet är anorlunda än för andra stadsplaner i boken.

Bostäderna för planen har Le Corbusier samlat i ett flertal stora friliggande byggnader i form av skivhus som till det yttre påminner starkt om de senare *unité d'habitation*-husen. Liksom i efterkrigstidens planer är de ordnade i rader förskjutna i förhållande till varandra. Såväl till antal, form, som

789. På platsen låg tidigare den nu försvunna romerska staden Ad Frartres samt ett arabiskt sjörövarfort. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 310-318.

placering skiljer de sig från byggnaderna i den tidigare nämnda planen för Oued Ouchaïa, och då på ett sätt som pekar framåt mot efterkrigstidens stadsplaner. De långsmala bostadshusen är placerade på tvären i en skålformad del av terrängen som Le Corbusier liknar vid en amfiteater. Han menar att området blir en modern variant av Algers Kasbah, en ”de moderna tider- nas Kasbah – i stål och betong”.⁷⁹⁰ Han syftar då troligtvis på hur bebyggelsen ligger i en sluttning ner mot havet, på tätheten och på hur alla boende – så som han beskrivit det för Kasbah i Alger – kan njuta av utblickarna, havet och naturen från sin egen terrass.⁷⁹¹ Till skillnad från tidigare presenterade vägnät av kvadratiska maskor med sidan 400 meter är systemet här snarare rombiskt och hexagonalt, säkerligen på grund av den sluttande terrängen. Huvudvägen för passerande trafik till och från Oran går över dalgången på en 12 meter hög akvedukt som passerar i anslutning till hamn- och industriområdena. På ett sätt som påminner om den ovan nämnda Arcades des Anglais i Alger tänker sig Le Corbusier att utrymmet under vägen används till bazar och lagerlokaler. När det gäller planeringen av Nemours betonar Le Corbusier återigen betydelsen av att ha studerat staden från luften och stadsplaneringens tredimensionella karaktär. Om bostadshusen förlagts till den skålformade dalgången tänker han sig i stället om många av de viktiga offentliga byggnaderna att de skall ligga på ett av de framskjutande klippartierna. Han inför också i planen ett slags zoner – ”zones communales” – där all bebyggelse skall vara förbjuden, detta för att hindra att stadens estetiska kvaliteter förstörs. Det är ett av mycket få tillfällen där Le Corbusier explicit framhåller möjligheten av en framtida exploatering som går utöver hans egen, och som han försöker förbereda för. Det är säkert rimligt att tänka sig att denna tanke är knuten till planens generella inriktning mot styrning över tid snarare än direkt genomförande. Planen innefattar också ett par små zoner för provisorisk bostadsbebyggelse som Le Corbusier beskriver som ett slags ”ventil” dit man kan förlägga mindre byggnader i väntan på att definitiv planlagstiftning tas fram.⁷⁹² Planen för den lilla staden omfattar fyra olika etapper och Le

790. ”Casbah des temps modernes, en acier et ciment”. LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 315.

791. Se avsnittet om Alger, ovan.

792. ”[Z]one provisoire d’habitation”. LC, *La ville radiieuse*, 1935, s 314.

Corbusier hävdar att det handlar mer om att skapa underlag för planering och effektiv lagstiftning, än om att forcera fram byggda strukturer innan det reella underlaget för byggandet finns. Han nämner också att de olika etapp-planerna i alla punkter uppfyller resolutionerna från det fjärde CIAM-mötet i Aten 1933. Planen för Nemours hör, tillsammans med planerna för Alger, Antwerpen, Barcelona och Stockholm, till de mest detaljerade förslagen i *La ville radieuse*, och med kopplingen till det fjärde CIAM-mötet blev den viktig som referensprojekt även i andra skrifter.⁷⁹³ Som i fallet med alla andra planer under 1930-talet blev planen för Nemours inte realiserad. I februari 1935 antogs en annan plan som till hälften inbegrep anläggandet av en traditionell trädgårdsstad. Le Corbusier visar i sin presentation en teckning av den antagna planen och uttrycker sin besvikelse i en passage omskriven av tjocka svarta linjer, som om texten hörde till en dödsannons:

Nemours. Slutgiltig plan från februari 1935. Det är detta som KAN genomföras av myndigheterna idag!

LÄSARE, stanna upp ett ögonblick.

Denna lilla teckning är den springande punkten i den här boken. Myndigheterna i Nemours anslöt sig till en generell plan (visade på de föregående sidorna). De är entusiastiska, de har lust, de skulle vilja ...

MEN VAD KAN DE? Här är vad det samtida samhället förmår: det kan som mest förbereda en tomt för en liten anakronistisk trädgårdsstad: 100 jordlotter à 800 kvadratmeter för 100 husägare; isolerade, omaka, anarkistiska.

Myndigheterna i Nemours kan inte realisera den här presenterade PLANEN!

Dagens sociala kontrakt står i strid med det allmänna bästa.⁷⁹⁴

793. Följande utgör exempel där LC hänvisar både till CIAM:s omdöme som ett ”perfekt” uttryck för Aten-chartat och till att Museum of Modern Art köpte in modellen av Nemours-planen. LC, *Propos d’urbanisme*, 1946, s 74; Le Corbusier, ”Unité”, *L’architecture d’aujourd’hui*, (1948).

794. ”Nemours. Plan définitif de Février 1935. C’est ceci qui PEUT être exécuté par l’autorité d’aujourd’hui ! LECTEUR, arrête-toi un instant. Ce petit croquis est le

Le Corbusier särställde följaktligen händelserna i Nemours och använde dem som bild för sin syn på samhällets relation till Ville radieuse. Hans stadsbyggnadsmodellen bar på en vision som behövdes och som människor ville ha, men på grund av dumhet, byråkrati och dogmatism blev det aldrig av att man byggde den. I en kommentar till projektet i *L'Œuvre complète* upprepar Le Corbusier sin besvikelse när han hävdar att man under både medeltiden och renässansen klarade av att nyanlägga städer, men att något sådant däremot verkar omöjligt när den franska staten uppnått maskinåldern.⁷⁹⁵

7:e avdelningen: Att omorganisera landsbygden

I den sista avdelningen – innan den avslutande sammanfattningen – presenterar Le Corbusier sina tankar kring landsbygden.⁷⁹⁶ Det är en sida av den moderna stadsplaneringen han tillmätte stor betydelse men som han uppmärksammade relativt sent. En tidigare lantbruksarbetare, Norbert Bezard,⁷⁹⁷ som intresserat sig för Le Corbusiers idéer kontaktade honom och bad om förslag för modernisering av miljöerna på landsbygden. Utbytet resulterade i att Le Corbusier utarbetade ett slags idealplan för en modern lantgård samt en helt ny plan för Bezards by Piacé i departementet Sarthe i nordvästra Frankrike. Båda dessa förslag presenteras i kapitlet. Man kan anmärka att projektet för Piacé utmärker sig i boken. Läser man på titelbladet så finner man tillsam-

point crucial de ce livre. L'autorité de Nemours est acquise au plan général de Nemours (pages précédentes). Elle est enthousiasmée, elle désire, elle voudrait... CE QU'ELLE PEUT ? Voici ce que peut la Société contemporaine : elle peut, au maximum, préparer le lotissement de cette petite cité-jardin anachronique : 100 parcelles de 800 m2 pour cent propriétaires isolés, disparates, anarchiques. L'autorité de Nemours ne peut pas exécuter ce PLAN ! Parce que le statut social actuel est contraire au bien public." LC, *La ville radieuse*, 1935, s 318.

795. LC, *Œuvre complète 1934-1938*, 1939, s 27.

796. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 319-337.

797. Deras samarbete skulle fortsätta och Bezard deltog bl a som författare i boken *Les trois établissements humains*, 1945.

mans världsstäder och ambitiösa internationella utbyggnadsprojekt ett litet bysamhälle på landsbygden i Frankrike och en plan som egentligen bara handlar om att ordna en redan befintlig verksamhet (inte som i fallet med exempelvis Nemours som gällde en verkligt radikal nybyggnad). Le Corbusier skulle fortsättningsvis ge stort utrymme åt sitt projekt för landsbygden, och man kan betrakta framlyftandet av Piacé som ett tecken på rörelsen mot det som skulle bli De tre mänskliga grundmiljöerna (*Les trois établissements humains*).

Kapitlet inleds med en text av Bezard där han beskriver situationen i sin by och bland annat lyfter fram det befintliga byggnadsbeståndets dåliga standard. På ett sätt som för tankarna till Le Corbusiers beskrivningar av samtidens arkitektur ger han exempel på hur byggnadernas tillstånd är så dåligt att det hänt att hus rasat och skadat de boende.⁷⁹⁸ Han hänvisar till genomförda nybyggen men hävdar att dessa ofta blir alltför dåligt utförda; torftiga baracklika hus. Han tar upp frågan om sociala inrättningar av både praktiskt och kulturellt slag och menar att den moderna bondgården och byn skulle kunna se helt annorlunda ut om man tog sig an deras problem utifrån angreppssättet som utmärker Ville radieuse.

Le Corbusier svarar på detta i två steg. Först i ett längre teoretiskt avsnitt och sen i ett avsnitt som huvudsakligen visar på konkreta lösningar. I det teoretiska avsnittet refererar han till utbytet med Bezard. Förutom vad Bezard redan nämnt lyfter han fram hur denne understrukt att lantbrukarna borde kunna få samma förutsättningar som stadsborna när det gällde boendestandard och kultur. Lantbrukaren borde få möjlighet att hålla sig lika ren och snygg som stadsbon och få tillgång till ett lika rikt kulturutbud. Le Corbusier fortsätter den tanken och upprepar i texten att bönderna skulle kunna bli en kulturell kraft i samhället. När det gäller kunskapen om jordbrukets praktiska aspekter hänvisar han till sin brist på erfarenhet men skriver att han med Bezards hjälp under ett halvårs tid försökt sätta sig in i förutsättningarna. Gällande relationen mellan stad och landsbygd presenterar han två tankar. För det första att han under sina långvariga studier slagits av hur städerna varit fyllda av för mycket bråte och överflödiga ting och undrat varför man

798. Jämför med anekdoten berättad av LC ovan i behandlingen av 4:e avdelningen i boken. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 94.

inte skapat förutsättningar för att låta människor återvända från städerna till landsbygden. Dels att något fundamentalt skett i relationen mellan stad och land i samband med att järnvägens dominans som transportmedel brutits av bilen. Enligt Le Corbusier slog järnvägen sönder relationen mellan stad och land genom att låsa förbindelserna till vissa sträckningar och orter. Bilen däremot skapar förutsättningar för ett förhållande där det blir lätt att röra sig mellan vilka punkter som helst. Han tar också upp traditioner som exempelvis ägosplittringen när det gäller åkermark. Le Corbusier skriver att när man äntligen skapat tekniska hjälpmedel för ett effektivt åkerbruk så hindrar formen för ägandet att man använder dem fullt ut.

På samma sätt som när det gäller boendet i staden gör Le Corbusier en organisatorisk indelning i två sorters liv: det privata och det gemensamma. Den byggda enheten för det privata livet är familjegården med dess proportionerligt avpassade markareal. Den kommunala enheten är byn, som enligt Le Corbusier utgör kärncellen i ordnandet av landsbygden. När det gäller gården menar han att den till sin natur, sitt väsen, måste förhålla sig på ett direkt sätt till landskapet, i någon mening vara ett uttryck för det. Gården bör vara ett "jordens mänskliga ansikte", ett slags "geometrisk planta", en lika naturlig del av landskapet som ett träd eller en kulle; men samtidigt uttrycka den mänskliga närvaron lika starkt som en möbel eller en maskin.⁷⁹⁹ Le Corbusier går så långt som att tala om ett slags "sanning" i (det arkitektoniska) uttryckets relation till landskapet.⁸⁰⁰ Denna sanning har också att göra med förhållningssättet till de nya tiderna och den nya tekniken. Han understryker återigen att imitation är ett förfarande som har med lögn att göra eftersom både funktioner och former förändras (och relationerna till dem således måste omprövas). På ett sätt som för tanken till resonemanget kring bomaskinen, "la machine à habiter", talar han om att bonden bör omges av en mekanisk och arkitektonisk utrustning lika oklanderlig som den som innesluter flygaren på hans väg upp i skyarna.⁸⁰¹ Om den beskrivningen är representativ för den

799. "[L]e visage humanisé de la terre : une espèce de plante géométrique". LC, *La ville radieuse*, 1935, s 322.

800. "[V]erité". LC, *La ville radieuse*, 1935, s 323.

801. Uttrycket bomaskien (machine à habiter) är förbundet med flygmaskinen (machine à voler). Se Linton, *Le Corbusiers maskin. 2:a tryckn*, 1999.

tekniska sidan av det nya lantbruket så utgör den andliga sidan själva målet eller avsikten med arbetet; att göra gott, att föda, att vara del i ”växandets mirakel”.⁸⁰² Le Corbusier menar också att bönderna kan vara viktiga som tänkare i det moderna samhället och menar att han funnit en speciell kvalitet i tänkandet hos människor som har permanent kontakt med naturen. Den nya tekniken, transporter och kommunikationer, gör att bonden inte längre behöver vara en ”lantis” utan kan delta i världens liv.⁸⁰³ För det deltagandet är byn en viktig punkt.

Le Corbusier lämnar sedan mer detaljerade beskrivningar, som ett slags program, för hur både gården och byn borde utformas. Han menar att den franska landsbygden är så varierad att gårdsenheten måste bli utgångspunkten för jordbruket, varje markområde behöver tas om hand för sig av en arbetsenhet som svarar mot den lantbrukande familjen. I en målande formulering skriver han att den franska jorden mer lämpar sig för trädgårdsskötsel än för storbruk. När det gäller organiseringen av gårdsbyggnaderna försöker han följa en rationell linje. Bland annat placerar han bostadshuset med sin trädgårdstappa utanför själva det gårdsrum som omges av bruksbyggnader. Bostadshuset bör ligga i själva entrépunkten till gården, det bör vara upphöjt på pilotis för att ge bonden möjlighet att från huset överblicka gården men också utnyttja rummet under huset som uterum med skydd mot sol och regn. Med tanke på att Le Corbusier betonar den psykologiska betydelsen av att bonden från sin bostad kan överblicka gården, ”som en kapten sitt skepp”, får det sägas vara anmärkningsvärt att han här inte förespråkar takterrassen, en av de berömda fem punkterna för en modern arkitektur.⁸⁰⁴ För övrigt kan man säga att utformandet utgår från några få centrala idéer. Det gäller bland annat hygien och logistik. Bruksbyggnaderna är utformade så att det skall gå lätt att hålla rent och vara väl-dränerat. Ladugårdsbyggnaderna är utformade så att de enda djur som kan släppas ut på det centrala gårdsrummet är hästarna. Gårdsplanen är utformad med dränering. Också för lantbrukarfamiljen är hygien väsentlig och bostaden har hygienutrymmen med dusch för både

802. ”[M]iracle de la germination”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 323.

803. ”[C]ul-terreux”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 323.

804. ”Il est comme le capitaine du navire qui voit devant et autour de lui.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 325.

män och kvinnor. Att hålla sig ren bör vara enkelt på ett sådant sätt att det blir förknippat med behag skriver Le Corbusier. I linje med hans idéer om stadsbebyggelsen betonar han också den betydelse som solljuset har både för djur och människor och påpekar hur viktigt det är att orientera byggnaderna med tanke på solen. Le Corbusier har i sin analys även kommit fram till att arbetet på gården till stor del handlar om att transportera och förflytta råvaror och material. Tanken är att både när det gäller djurskötsel och åkerbruk skall man kunna använda mekaniska transportsystem. Han tänker sig särskilt ett slag rälssystem (för att ge en bild kallar han det en ”järnväg i miniatyr”) fäst i taket som alltså transporterar utan att ta upp markyta.⁸⁰⁵ Vidare tänker han sig att alla byggnaderna i sin konstruktion utgår från standardiserade industriellt framställda byggelement. Precis som när det gäller staden menar han att landsbygden är en utmaning och viktig uppgift för den moderna industrin. Trots att den funktionella aspekten framhävs på ett markant sätt lämnar Le Corbusier aldrig de estetiska kvaliteterna utan behandling. Som nämnts tidigare har han understrukt hur fundamentalt det är att gården – i hans mening – harmonierar med landskapet. I sin beskrivning kallar han sedan ladan för gårdens monument och refererar till både dess potential som imponerande välproportionerad volym och dess viktiga funktion av att härbärgera och skydda frukterna av bondens arbete. I de relativt sett få illustrationerna uppehåller han sig främst vid maskinernas del i det rationella jordbruket och en bild som får sägas vara representativ är den av en bandtraktor med bildtexten: ”Häst utan hovar och utan veterinär”.⁸⁰⁶

När det gäller byn så inleder Le Corbusier med att hänvisa till en önskan av Bézard, att den skulle ligga på en sluttning bland fruktträdgårdar med utblick över landskapet. Tyvärr, menar Le Corbusier, är det en poetisk föreställning som inte stämmer med de behov som byn måste svara mot. Med en av de anatomiska liknelser som återkommer i hans skrifter delar han in byn i två huvudfunktioner; silon och möteslokalen (Le Club) vilka han jämför med magen och huvudet. Silon är byns främsta byggnad, den är direkt förbunden med närmsta huvudväg och måste enkelt kunna nås av tung trafik varför den

805. ”[U]n réseau ferré de chemin de fer, en miniature”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 326.

806. ”Le cheval sans pattes et sans vétérinaire.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 325.

också måste ligga på en plan yta. Det är där som varuutbytet med omvärlden sker. Vidare så finns i byn all den service som själva byn och de kringliggande gårdarna behöver. Le Corbusier exemplifierar sitt tänkande med en längre kommentar kring bensinstationen. Om man följer de ekonomiska lagar som handlar om direkt ekonomisk vinst, menar han, så kommer bensinstationen att hamna vid huvudvägen och inte vid byn. Detta skulle dock få två negativa konsekvenser. Dels skulle det leda till trafikstockning på huvudvägen och dels skulle det försvaga bykänslan. Det första verkar vara ett skenargument. Le Corbusier har tidigare visat sin stora beredskap och förmåga att lösa just trafikflödesproblem när han ansett detta vara väsentligt. När det gäller den andra tanken så menar han att förutom att vara en funktion identifierad med byn som lokalt centrum så kommer föreståndaren också att ha andra sysslor som till exempel att vara hovslagare och mekaniker. Le Corbusier tänker sig dessutom att det skall finnas ett slags handelshus som har ett rikt sortiment av både livsmedel och andra varor och tjänster, och som skall ersätta bymarknaden. Det skall också finnas garage för gemensamma jordbruksmaskiner, skola och stadshus. Vidare skall det finnas ett bostadshus för byinvånarna, ett skivhus med ett fyrtiotal lägenheter vilket kan ses som en av de tidiga modellerna för *unité d'habitation*. Slutligen finns Le Club, en ny slags byggnad och institution som tillhandahåller kultur och fungerar som möteslokal. Le Corbusier skriver att om handelshuset ersätter varorna på bymarknaden så ersätter Le Club marknadens sociala funktion. Han har höga tankar om vad Le Club kan komma att betyda kulturellt i det nya maskinsamhället.

Slutligen hänvisar han till ett, som han beskriver det, intressant samtida experiment: de pontinska träskan utanför Rom. Området hade varit betydelsefulla jordbruksmarker under romartiden men sedan fallit i träda och blivit malariahärjad sumpmarker. Mussolini bestämde att området återigen skulle göras beboeligt och började dränera det samt anlade ett antal helt nya städer. Detta skedde under den tid Le Corbusier arbetade med *La ville radieuse* och då han även hade ett utbyte med Italien och italienska arkitekter. Han nämner de två första städerna Latina (då kallad Littoria, grundad 1932) och Sabaudia (grundad 1934). Latina betraktar han som ett misslyckande, han framhåller att den är byggd som en trädgårdsstad och menar i en drastisk formulering att

den ”blivit som en soptipp för arkitekturskolornas olika stilar”.⁸⁰⁷ Sabaudia tycker han bättre om. Dels menar han har man vinnlagt sig om att välja en bra plats. Dels avstod man från rivalitet och kottier när man lät unga arkitekter rita staden. Även om han menar att man nått långt tycker han dock fortfarande att det hela är lite för mjukt, lite för romantiskt. I det följande avsnittet gör han en jämförelse mellan planen för Sabaudia och den för Piacé. Sabaudia, menar han, är en känslig plan full av vackra intentioner medan planen för Piacé är ”ett verktyg, den är strikt, ren och effektiv”.⁸⁰⁸ Detta utesluter samtidigt inte att denna verktygslika plan, enligt Le Corbusier, iscensätter en ”exceptionell arkitektur” som förmår ”göra platsen fantastisk”.⁸⁰⁹ Slutligen nämner han den tredje staden som skall byggas: Pontinia. Han hävdar att den staden däremot kommer att bli ett geniunt uttryck för de moderna tiderna. Vad han inte informerar om är att han själv utarbetat ett planförslag för Pontinia.⁸¹⁰ Det går följaktligen inte att utesluta att det är den egna planen han i det avseendet syftar på.

Det följande avsnittet, ”Réponse aux paysans” är som redan nämnts i princip en sammanställning av ritningar och modeller över ”La ferme radieuse” och ”Le village radieux”, med förklarande texter och sparsamt med bildtexter. Kanske sammanfattar han något av sina intentioner med denna sammanställning när han i en av bildtexterna uppmanar läsaren att försöka föreställa sig den grundläggande förändring av böndernas liv som arkitekturen på detta sätt kommer att medföra.

807. ”Littoria n’est qu’une pauvre petite ville en façon de cité-jardin de tous styles : dépotoir des écoles d’architecture.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 329.

808. “[...] Piacé, est un outil, une création stricte, pure, efficace”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 336.

809. “[U]n événement architectural éminent, capable de conférer au site une attitude émouvante.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 337.

810. Se Ciucci, ”A Roma con Bottai”, *Rassegna*, 3 (1980).

8:e avdelningen: Slutsatser

Det sista avdelningen i boken, sammanfattningen, har titeln ”Urbanisme total”.⁸¹¹ Att arkitekturen och stadsbyggandet är eller borde vara en helt genomgripande aspekt av det moderna samhället är en idé som kommit till uttryck i Le Corbusiers tänkande en mängd gånger tidigare. I denna sammanfattning närvarar ett antal av de aspekter som redan tagits upp i *La ville radieuse*. Dels framkommer åter författarens stora tilltro till arkitekturen. Han hävdar att det är kring frågan om den byggda miljön som förutsättningarna för det mänskliga välbefinnandet, till och med ”lyckan” skriver han, avgörs.⁸¹² I förhållande till det synsättet lyfter han upp vad som också i själva boken framställts som ett väsentligt problem: det man idag skulle kunna kalla relationen mellan den fria marknaden och den politiska styrningen. I en beskrivning som exemplifierar Le Corbusiers tendens till svepande påståenden menar han att arkitekturen under 1800-talet (eller som han skriver vid den här tiden: maskincivilisationens första era: 1830-1930) styrts av pengar och inte av omsorg om människan. Som framkommer även på andra ställen i hans skrifter är han inte negativ till pengarna i sig, han ser den ekonomiska kraften som ett viktigt ”verktyg” i arbetet med att skapa en god livsmiljö. Det han vänder sig mot är när de används på ett sätt som hindrar detta arbete. Den instans han vädjar till för att hantera denna konflikt är som redan nämnts myndigheterna. I slutet av boken upprepar han vad han på ett uttryckligt sätt framhållit i början; att boken är tillägnad dessa myndigheter – de som ensamma kan bringa ordning i den uppkomna situationen. Medlet för detta, vilket han också redan upprepat ett flertal gånger, är just planen eller planerna.

Avdelningens andra kapitel har titeln ”Det vore bättre att bygga”.⁸¹³ Här uppehåller sig Le Corbusier vid ett tema som på ett särskilt sätt finns närva-

811. ”8e partie : Urbanisme totale”. Som för en del andra kapitel skiljer sig rubriken åt från vad som angivits i innehållsförteckningen där det står: ”8e partie : Urbanisme totale”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 5, 338-345.

812. ”[C]ette matière générale porteuse de bonheur : l’architecture et l’urbanisme”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 341.

813. ” 2. Mieux vaut construire”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 343-345.

rande i hans 30-tals skrifter: kriget. Han tar fasta på spåren av de politiska spänningarna i Europa, relationen mellan pacifism och upprustning. Han menar att det program för en ny arkitektur som han själv föreslår har likheter med ett rustningsprogram. Det kräver övergripande politisk styrning och omfattande samhällsinsatser. Varför, frågar han, är sådana insatser av politisk kraft och resurser möjliga bara när det gäller förstörelse, destruktion och inte när det gäller konstruktion och samhällsbyggnad. I någon mening föregriper han här den bok som han skulle publicera några år senare, som utgår från *La ville radieuse* och som även i titeln refererar till just denna tanke: utställningskatalogen från 1938, *Des canons, des munitions? Merci ! Des logis... s.v.p.* ("Kanoner och ammunition? Tack! Bostäder vore bra...").⁸¹⁴

La ville radieuse (1935) sista sida rymmer en bild på en världskarta och orden : "Att denna bok må finna en väg till hjärtat!"⁸¹⁵ I slutraderna vädjar Le Corbusier till den stora värld där hans teorier skulle kunna få fullt spelrum, men också till dem som kan frammana samma entusiasm som han själv. Som han skrev redan i inledningen: han inbjuder läsare att vandra "entusiasmens väg".

814. Le Corbusier, *Des canons, des munitions? Merci ! Des logis... s.v.p.* Paris: Éditions de l'architecture d'aujourd'hui, 1938.

815. "Que ce livre trouve le chemin du coeur !" LC, *La ville radieuse*, 1935, s 345.

Efter *La ville radieuse*

Förvaltandet av en teori

La ville radieuse (1935) utgjorde den mest utförliga, sammansatta och detaljerade beskrivningen av Le Corbusiers stadsbyggnads- och arkitekturteori som han publicerade under sin karriär. Boken följde den ansats han angivit i slutet av *Précisions* (1930): att konkret och i detalj beskriva hur miljön för det nya maskinsamhället skulle utformas. Tyngdpunkten låg på den moderna storstaden i sig, även om boken innehöll hänvisningar till flera av de ytterligare teman Le Corbusier skulle utveckla senare. Som framgått gällde det bland annat vägarna och landsbygden, det vill säga de livsrum som låg utanför, men som också band samman, städerna.

Studerar man Le Corbusiers fortsatta strävan att formulera en allmängiltig teori eller doktrin för den moderna världens livsmiljö kan man anmärkningsvärt nog notera att begreppet Ville radieuse delvis tonades ner. Istället skulle han utveckla idéerna om De tre mänskliga grundmiljöerna (*Les trois établissements humains*), en teori som utgick från Ville radieuse men där själva stadscentrat i stället benämndes Radio-koncentriska bytesstaden (*Cité radio-concentrique d'échange*). Också i andra avseenden skedde en artikulering av teorin när exempelvis de kilometerlånga byggnaderna i meanderslingor (en redent) övergick i fristående bostadsenheter, de så kallade *unité d'habitations*. Le Corbusier kom också att sysselsätta sig med den moderna världens transport- och kommunikationssystem, något som manifesterades i hans teori redan samma år som han publicerade *La ville radieuse* (1935), och då med boken *Aircraft* (1935). Den kommer därför inte att behandlas mer ingående här, i en studie som främst är inriktad mot att se hur Le Corbusier på olika sätt bearbetade Ville radieuse.

Även om *Aircraft* publicerades 1935 skulle det egentligen dröja till andra världskriget innan Le Corbusier mer målmedvetet fortsatte utvecklingen av sin teori kring de moderna kommunikationerna – inledningsvis genom boken

Sur les quatre routes ("De fyra vägarna") publicerad 1941⁸¹⁶ – och De tre mänskliga grundmiljöerna. Fram till dess kom han att fortsätta sin presentation av Ville radieuse, vilket skedde främst i tre nya skrifter. Den första var en reseberättelse från det första mötet med New York och USA, grundläggande referenser för hans teorier, men som han aldrig tidigare besökt i verkligheten. Innan redogörelsen för resan till USA kom ut som bok så skulle den sista volymen – den sjunde – i serien från *L'architecture vivante*, publiceras på hösten 1936.⁸¹⁷ Den innehöll presentationer av projekt knutna till Ville radieuse: Le Corbusiers nya bostad på rue Nungesser et Coli, studierna för en modern lantgård, Nemours-projektet och ett bostadsprojekt som ingick i stadsbyggnadsstudien för Barcelona. Bland materialet ingick dessutom foton från en större modell av bostadskvarter gestaltade i enlighet med Ville radieuse. Som visas nedan skulle Le Corbusier senare tänka sig att de fotostudierna kunde ingå i en reviderad nyutgåva av boken från året tidigare.

När katedralerna var vita

Det är värt att beakta att Le Corbusier genomförde sin första resa till USA i princip direkt efter att han avslutat arbetet med *La ville radieuse* (1935). Han hade då drömt om att besöka det stora landet i väst sedan sin ungdom. Han berättade exempelvis i ett brev till Auguste Perret 1910 att han efter sin Tysklandsvistelse hade för avsikt att bege sig till Chicago.⁸¹⁸ Tre år senare nämnde han återigen Chicago som ett eventuellt framtida resmål, då i ett brev till William Ritter.⁸¹⁹ Året därefter återkom han till sina planer i korrespondensen

816. LC, *Sur les quatre routes*, 1941.

817. Le Corbusier, P. Jeanneret, *Extrait de "L'encyclopédie de l'architecture"*, *Septième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1936.

818. LC till Perret, 26 mars 1910, FLC, E1 (11), 36. En transkription av brevet finns publicerad i Le Corbusier, *Le Corbusier, Lettres à ses maîtres, I Auguste Perret*. Marie-Jeanne Dumont (ed). Paris: Éditions du Linteau, 2002, s 46-48.

819. LC till William Ritter, 9 maj 1913, FLC, R3 (18), 265. Brevet finns även transkriberat i Le Corbusier, *Choix de lettres, Sélection, introduction et notes par Jean Jenger*. Jean Jenger (ed). Basel: Birkhäuser, 2002, s 99-101.

med Perret, denna gång med idén att se världsutställningen i San Francisco 1915, ordnad med anledning av färdigställandet av Panamakanalen. Han tänkte sedan återvända via New York.⁸²⁰ Hänvisningarna till en kommande USA-resa skulle återkomma genom hans karriär.

Som bekant kom USA också att få en betydande plats i Le Corbusiers skrivande. Han var tydligt fascinerad av landets industriella förmåga och vitalitet, samtidigt som han var kritisk mot vad han såg som en brist på kultur och klart tänkande.⁸²¹ Känd är den emfatiska avslutande meningen i hans första artikel i *L'Esprit Nouveau*:

Betrakta dessa amerikanska siloer och fabriker, magnifika *förelöpare* till den nya tiden. *De amerikanska ingenjörerna krossar den självande arkitekturen med sina kalkyler.*⁸²²

Kanske ännu mera känt är hur han kritiserade New York för att ha missbrukat skyskrapans potential genom att placera de höga byggnaderna för tätt och göra dem till romantiserande torn i stället för rena klara volymer. Motsättningen mellan den amerikanska vitaliteten och bristen på rationellt klar form skildrade han bland annat i artikeln med den tillspetsade titeln: "Är Descartes amerikan?"⁸²³ Ambivalensen mot USA framträder också i *La ville radieuse* (1935) när han exempelvis skriver:

Överväldigande exempel framträder för våra ögon: Amerika (USA) fick "ta den första stöten" av maskinåldern. De har improviserat, precis som en nybyggare i det okända. De kunde omöjligt förutse verkningar-

820. LC till Perret, 3 juni 1914, FLC, E1 (11), 100. En transkription finns publicerad i LC, *Lettres à ses maîtres, I Auguste Perret*, 2002, s 101-105.

821. Inflytandet från den amerikanska industrin och taylorismen finns vidare belyst i Linton, *Le Corbusiers maskin*. 2:a tryckn, 1999.

822. "Voici des silos et des usines américaines, magnifiques PRÉMICES du nouveau temps, les INGÉNIEURES AMÉRICAINS ÉCRASENT DE LEURS CALCULS L'ARCHITECTURE AGONISANTE." Le Corbusier, "Trois rappels à MM. les architectes [premier rappel: le volume]", *L'Esprit Nouveau*, 1 (1920).

823. Le Corbusier, "Descartes est-il américain?", *Plans*, 7 (1931). Som framgått ingick en bearbetning av artikeln som ett avsnitt i den senare boken: LC, *La ville radieuse*, 1935, s 127-134.

na och kämpar idag i en återvändsgränd. Där finns ingen verklig lycka, det moderna medvetandet har inte kunnat frigöra sig från det som hänt. Det magnifika, gigantiska exemplet är ett negativt exempel. Inte desto mindre har USA vår respekt: *människorna där har arbetat*.⁸²⁴

Till detta land som han ägnat så många tankar avreste Le Corbusier i mitten av oktober 1935 för en drygt två månader lång bortavaro.⁸²⁵ Mötet med den amerikanska arkitekturen, kulturen och mentaliteten kom att inverka på den fortsatta utvecklingen av hans teori, något som två år senare manifesterade sig i boken *Quand les cathédrales étaient blanches, voyage au pays des timides* ("När katedralerna var vita, resa i de ängsligas land") som kom ut 1937.⁸²⁶ Teoretiskt kan man beskriva boken som en artikulering av teorin i *La ville radieuse* (1935) utifrån erfarenheterna i USA. Man kan emellertid också påpeka att boken i någon mening utgjorde en ny typ i Le Corbusiers teoretiska produktion. Det var den första, till formen, "vanliga" boken Le Corbusier gav ut. Även om den innehöll illustrationer, företrädesvis Le Corbusiers egna teckningar, var den inte uppbyggd utifrån samspelet mellan text och bild utan formad som en vanlig tryckt bok, liknande format och löpande text och kapitelindelning. I den meningen knöt den i viss mån an till Le Corbusiers första två böcker, *Étude sur le mouvement d'art décoratif en Allemagne*

824. "Des expériences solennelles se font sous nos yeux : L'Amérique (U.S.A.) a "essuyé les plâtres" du machinisme, c'est-à-dire que, partie en véritable colon de l'inconnu, elle a improvisé. Elle ne pouvait prévoir les effets. Elle bute aujourd'hui contre des impasses. Il n'y a là-bas point de bonheur appréciable; la conscience moderne ne s'est pas dégagé des événements. Sa leçon magnifique, gigantesque, est négative. Néanmoins, à l'U.S.A., notre respect : *ces gens ont travaillé*." LC, *La ville radieuse*, 1935, s 92. Passagen var tidigare publicerad i *Plans* där ordalydelsen med något undantag var densamma. LC, "Invite à l'action", *Plans*, 1 (1931), s 51-52.

825. Standardverket om LC och USA har skrivits av konsthistorikern Mardges Bacon, som också skrev motsvarande artikel i encyklopedin från 1987: Mardges Bacon, "USA", i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987; Mardges Bacon, *Le Corbusier in America : travels in the land of the timid*. Cambridge, Mass: The MIT Press, 2001.

826. LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937.

(1912) och *Après le cubisme* (1918), som båda saknade illustrationer.⁸²⁷ De böckerna var samtidigt av en annan karaktär. Den första boken var visserligen tillkommen under en utlandsresa men till sin karaktär var den en rapportskrift. Den andra boken var till form och innehåll ett teoretiskt manifest. Inslag av dessa båda kategorier fanns i och för sig närvarande i *Quand les cathédrales étaient blanches*, men till sin huvudkaraktär var det ändå en fritt utformad reseskildring. På det sättet skilde den sig också från *Précisions* (1930), som även den anknöt till en resa, men som var en redovisning av föreläsningar med åtföljande föreläsningbilder.⁸²⁸ Det ligger då kanske närmre till hands att nämna den tillsammans med *Le voyage d'Orient* ("Orientresan"), skildringen från den betydelsefulla ungdomsresan som inte publicerades förrän efter Le Corbusiers död 1966.⁸²⁹

Första delen av titeln på boken, "När katedralerna var vita", följde ett tema som Le Corbusier presenterat redan före resan. Hösten 1934 hade han publicerat en artikel i *Prélude* med samma titel, där han jämförde sin egen tidsepok med den tid när katedralerna, "Guds skyskrapor", byggdes och var nya.⁸³⁰ Sammanflätningen av texter och motiv från den här tiden visar ytterligare på den koppling som *Quand les cathédrales étaient blanches* ("När katedralerna var vita") hade till den "strålande staden". Innan Le Corbusier reste till USA och innan reseberättelsen publicerades så kan artikeln i *Prélude* svårligen ha lästs på annat sätt än som en text om Ville radieuse:

Det enda jag vill visa är den stora likheten mellan denna svunna tid och den nuvarande. Våra egna katedraler är ännu inte byggda. [...] Allt är svart av sot och tårt av användning: institutionerna, utbildningen, städerna, jordbruken, våra liv, våra hjärtan, våra tankar. När det gäller möjligheterna är emellertid allting nytt, friskt, på väg att födas i världen. [...]

827. Le Corbusier [sign Ch-E. Jeanneret], *Étude sur le mouvement d'art décoratif en Allemagne*. La Chaux-de-Fonds, 1912; LC & Ozenfant, *Après le cubisme*. 1918.

828. LC, *Précisions*, 1930.

829. LC, *Le voyage d'Orient*, 1966.

830. "[L]e gratte-ciel de Dieu". Le Corbusier, "Quand les cathédrales étaient blanches", *Prélude*, 13 (1934).

De ögon som ser, de människor som kan – man måste låta dem bygga en ny värld.⁸³¹

Det är också intressant att notera hur det året innan USA-resan var Venedig som fick Le Corbusier att tänka på ”de vita katedralerna”. Som bekant (se avsnittet om Antwerpen) hade han deltagit i en konferens i Palazzo Ducale i juli 1934, och det var återseendet av staden på vattnet som fick honom att fundera kring vad ett samhälle kunde skapa om man ansträngde sig gemensamt.

Om Venedig ännu idag är ett oklanderligt vittnesbörd om ett gemensamt liv, då kan vi i Frankrike frammana för våra ögon bilden av den tid då katedralerna var vita.⁸³²

Denna bild kom Le Corbusier emellertid att förbinda också med sina intryck av USA, men då på det mer ambivalenta sätt som antytts ovan. Det stora landet i väster var för Le Corbusier en tydlig illustration av en tanke som han presenterat tidigare: att industrialiseringen utgjort en så omvälvande förändring av världen att den, trots alla framsteg, resulterat i oordning.

Ja, katedralerna var vita, helt vita, bländande och nya – inte svarta, smutsiga, föråldrade. Hela tidsåldern var ung och frisk.

... Och idag, nåväl javisst! också vår tid är ung, ny, frisk. Också idag börjar världen om på nytt...

Jag är tillbaka från USA. Bra! Jag skall ta USA som exempel för att visa att vår tid är ny men att husen är obeboeliga. Man har inte dukat av efter måltiden, man har låtit de röriga resterna bli kvar efter en fest vars

831. ”Je ne veux montrer rien d’autre que la grande similitude de ce temps passé et de l’époque présente. Nos cathédrales, à nous, ne sont pas encore dressées. [...] Tout est noir de suie et rongé par l’usure : les institutions, l’éducation, les villes, les fermes, nos vies, nos cœurs, nos pensées. Tout pourtant est neuf dans la contingence, frais, en naissance dans le monde. [...] Des yeux qui voient, ces gens qui savent, il faut leur laisser construire le monde neuf.” LC, ”Quand les cathédrales étaient blanches”, *Prélude*, 13 (1934).

832. ”Si Venise, aujourd’hui encore, est l’intacte prévue d’une vie collective, pour nous de France, nous dressons devant nos yeux l’image du temps où les cathédrales étaient blanches.” LC, ”Quand les cathédrales étaient blanches”, *Prélude*, 13 (1934).

gäster för länge sedan avlägsnat sig: stelnade såser, köttben, vinfläckar, smulor, smutsiga tallrikar, glas och bestick huller om buller.⁸³³

Le Corbusier betraktade USA som det främsta exemplet på hur maskinålderns stora och nya resurser verkligen hade använts. USA visade att samtiden kunde vara en tid lik den då katedralerna uppfördes, en tid av nya revolutionerande kollektiva ansträngningar. För Le Corbusier var New York ”den första staden i världen som byggts i den moderna tidens skala”.⁸³⁴ Han uttryckte fascination inför kraften och vitaliteten i det amerikanska samhället, men ställde sig samtidigt frågande inför andra delar av det.

Detta avspeglade sig också i andra delen av bokens titel: *voyage au pays des timides* (”resa i de ängsligas land”). Le Corbusier använde ordet timide – blyg, rädd, ängslig – för att beskriva en egenskap han reagerade över och såg som karakteristisk för amerikanerna. Trots deras effektivitet, djärvhet och framåtanda när det gällde moderniseringen av världen uppfattade han dem i andra avseenden som ambivalenta, obeslutsamma, ängsliga. Han hade i själva verket beskrivit dem i termer av ”timidité” också innan han besökt USA. I *Précisions* (1930) använde han benämningen både avseende syd- och nordamerikaner. När det gällde sydamerikanerna förklarade han detta karaktärsdrag med att de fortfarande hade så väldiga arbetsuppgifter framför sig:

Jag har sagt till dem många gånger: Ni är ängsliga och försagda, ni är rädda. Vi som tillhör Paris-laget, vi är mycket oräddare än ni och jag skall förklara det för er: hos er är uppgifterna så många, så väldiga, de

833. ”Oui, les cathédrales furent blanches, toutes blanches, éblouissantes et jeunes – et non pas noires, sales, vieilles. L’époque entière était fraîche et jeune. ... Et aujourd’hui, eh bien oui! aujourd’hui aussi est jeune est frais, est neuf. Aujourd’hui aussi le monde recommence... Je reviens d’U.S.A. Bon! Je vais montrer par l’U.S.A., pris comme exemple, que les temps sont neufs, mais que la maison est inhabitable. On n’a pas desservi après le repas ; on a laissé traîner dans le désordre les restes d’un banquet dont les hôtes son déjà loin : des sauces figées, des carcasses, des taches de vin, des miettes et en désordre les outils salis.” LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s I-II.

834. ”New-York est une ville de l’univers, la première ville construite à l’échelle des temps modernes”. LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 137.

marker som skall koloniseras så vidsträckta, att era krafter omedelbart försvagas av omfattningen, mängden, avstånden.⁸³⁵

När det gällde nordamerikanerna ställde han de svartas kvaliteter mot räddhågan hos de styrande:

Alltså, idag i USA:s fantastiska smedja, där allt i det tjugonde århundradet är nytt, och där en ängslan hos de stora och tafatta gossarna fram tills nu lamslagit realiserandet av en samtida poesi, där finner ni den mörkhyade, enkel och oskuldsfull, som skapat den musik som flödar över världen.^{836?}

Efter att verkligen ha besökt USA kom han att beskriva denna ängslan på ett sätt som påminde om beskrivningen han givit gällande sydamerikanerna, och som utgick från att den amerikanska kulturen fortfarande var så ung. Redan i *Urbanisme* (1925) hade Le Corbusier hävdad att, medan Amerika hade ungdomens kraft och starka armar, så hade man i Europa en tradition av att tänka.

Det gamla Europa är fullt av kraft. Vårt sinne är närt av sekler, vaket och uppfinningsrikt. Dess kraft finns i huvudet medan Amerika har starka armar och ungdomens ädla känslsamhet. Om man i Amerika producerar och har känslor, så är det i Europa som man tänker.⁸³⁷

835. "Je leur ai dit maintes fois: Vous êtes timides et timorés, vous avez peur. Nous sommes, nous, équipiers de Paris, bien plus intrépides que vous et je vais vous l'expliquer : chez vous les problèmes sont si nombreux, si immenses, les hinterlands à coloniser sont si grands, que vos énergies immédiatement sont diluées par les dimensions, les quantités et les distances." LC, *Précisions*. 1930, s 17.

836. "Alors, aujourd'hui, dans la formidable forge de l'U. S. A. où tout est neuf du XXe siècle, et où une timidité de grands garçons gauches paralyse jusqu'ici l'expression d'un lyrisme contemporain, vous avez le nègre, simple et candide, qui a fait cette musique qui ruisselle sur le monde." LC, *Précisions*. 1930, s 14.

837. "La vieille Europé est pleine de puissance. Notre esprit nourri des siècles est alerte et inventif ; sa force est dans la tête, tandis que l'Amérique a des bras solides et la noble sentimentalité de l'adolescence. Si en Amérique on produit et on sent, en Europé, on pense." LC, *Urbanisme*, 1925, s IV.

Denna tanke skulle han utveckla vidare efter sitt besök i USA tio år senare. En mängd gånger återkom han till hur USA var ett ungt land, en ung civilisation, som uppvisade ungdomens styrka såväl som dess brister.

Vi européer – i Frankrike särskilt – är sedan länge övade i att tänka. Vi har gjort människans lott mer human i sina grundvalar. Kring den frågan är vi de starkaste. Amerika tänker nytt och skulle kunna finna något, en dag. Vägen är lång. Det är i våndan hos detta resonemang, vänt mot det inre av en ny civilisation, som man måste se klart. Man skall då förstå ångesten, rädslan och den oborstade djärvheten som utmärker de unga krafterna.⁸³⁸

Le Corbusier kan knappast sägas vara någon författare som psykologiserar olika fenomen, men i skildringen av amerikanerna rör han sig ibland i den riktningen. Han menade att bakom den kraftfulla industrin och den välfungerande rationaliseringen fanns människor som på ett personligt plan var obestämda och ungdomligt ambivalenta. I några passager av sin bok beskrev han amerikanerna som närmast pubertala. Ett av de fenomen han fäste avseende vid var den amerikanska konstsmaken. I USA mötte han ett stort intresse, dels för surrealismen och dels för den italienske barockmålaren Caravaggio – konst som enligt honom själv var motriktad de moderna tidernas ljus och rationella klarhet. Detta blev enligt honom själv en bekräftelse på att det förelåg en obalans i det amerikanska psyket.

Genom honom [Caravaggio] skall vi upptäcka en gömma i den amerikanska själen. Om man vid sidan av Caravaggio ställer dagens ”surrealism”, vida spridd i de amerikanska konstsamlingarna, så bekräftas vår

838. ”Nous autres d’Europe – de France particulièrement – nous sommes entraînés à penser depuis bien longtemps. Nous avons humanisé les fondements de la condition humaine. Nous sommes les plus forts en cette matière. L’Amérique pense du neuf et elle pourrait trouver quelque chose, un jour. Le chemin est long. C’est dans les affaires de ce débat ouvert au sein d’une civilisation neuve qu’il faut essayer de voir clair. On comprendra les angoisses, les timidités et les brusques témérités qui sont le propre des forces jeunes.” LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 182.

diagnos. Detta kapitel tar oss ned i den medvetandets komplicerade underjord som hemsöker unga människor med oroliga sinnen.⁸³⁹

Vid sidan av Caravaggio och surrealismen räknade Le Corbusier även upp andra fenomen han uppfattade som uttryck för samma obalans: den hämmade amerikanska sexualmoralen, mindervärdighetskomplex, och ett slags begravningslik högtidlighet i vissa sammanhang.⁸⁴⁰ Sammantaget var det intryck som Le Corbusier fann så intressanta att de kunde vara ämne för en bok.

[H]är är alltså den oväntade skörd jag fått i famnen i slutet av denna första resa i USA, där jag fördjupade mig i studiet av urbana fenomen. Om vilket man kunde skriva en bok så att de oväntade slutsatserna stöddes av slutledningar och tillräckliga belägg. Stadsbyggandet, som är förbundet med det väsentliga hos ett samhälles djupaste handlingar, som öppnar fönster till det närgångna.⁸⁴¹

Le Corbusier tänkte sig således att denna obalans i det amerikanska själslivet hade en relation till det amerikanska byggandet, och tilldelade det sådan betydelse att han lyfte fram det i titeln på sin bok:

Slöjan oskuldsfullt avlägsnad från dyrkandet av Caravaggio – italiensk målare med den mest oroliga läggning, målare med mycket stor begåv-

839. Citatet är hämtat ur inledningen till kapitlet "Le Caravage et 'surréalisme'". "Par lui [Caravage] nous découvrirent un coin de l'âme américaine. Joignant à Caravage le 'surréalisme' d'aujourd'hui, répandu dans les collections américaines, notre diagnostic sera confirmé. Ce chapitre nous attire dans les souterrains compliqué de la conscience, que hantent les jeunes gens aux cœurs troublés." LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 182.

840. Se till exempel kapitlen "Caravaggio och surrealismen", "Om salpeter" och "Skylddockorna på femte avenyn" (Le Caravage et surréalisme; Du salpêtre; Mannequins de cire de la Cinquième Avenue). LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 215-220, 243-245.

841. "[V]oici la moisson inattendue chargeant mes bras en fin de ce premier voyage en U. S. A. où je m'absorbais dans l'examen du phénomène urbanistique. De quoi écrire un livre pour que ces conclusions inattendues soient étayées de raisonnements et de preuves suffisants. L'urbanisme, qui est lié à l'essentiel des actes profonds d'une société, ouvre des fenêtres indiscrètes." LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 215.

ning, hyllad i de intellektuella miljöerna i USA – så upptäckts under det yttre skenet av ”välartade barn” en komplex ängslan och sexuallivets oroligheter. Någoting tilldrar sig där i djupet av varat. När jag varseblivit detta fastnar min tanke vid en rad småfenomen som står i motsats till skyskrapans storhet. Och skyskrapans storhet blir med ens förklarad. Jag konstaterar att jag befinner mig i *de ängsligas land* [min kursiv].⁸⁴²

Le Corbusier menade alltså att man i USA led av ett slags inre störningar och konflikter som medförde att man inte kunde tänka klart och agera rationellt. Man hade tillgång till enorma produktionskrafter men förmådde inte balansera dem på ett hälsosamt sätt. Man intresserade sig för Caravaggio – ”ett fall för psykiatrin” – inte utifrån en kärlek till konsten utan på grund av en inre otillfredsställelse.⁸⁴³ På ett sätt som är ovanligt i Le Corbusiers texter använde han flera gånger psykoanalytiska termer, och hävdade bland annat att USA ”befinner sig i ett tillstånd av bortträngning”.⁸⁴⁴

En annan aspekt av det amerikanska samhällslivet som Le Corbusier tog upp i anslutning till detta var relationen till pengar. Också här fann han något megalomant och obalanserat hos amerikanerna. Det folk som i affärlivet följde devisen att ”time is money” blev plötsligt långsamma och obeslut-samma när de skulle avgöra enkla saker i det vanliga livet, som att exempelvis bestämma ett möte. Le Corbusier drog slutsatsen att om skyskraporna byggdes snabbt och effektivt så hade det med pengar att göra och inte med ett rörligt och rationellt sinnelag i sig.⁸⁴⁵ Den ekonomiska effektiviteten upprätt-

842. ”Ce voile soulevé innocemment sur les dévotions à Caravage, peintre italien de la plus inquiétante mentalité, peintre de très grand talent, adulé dans les milieux intellectuels de l’U. S. A., découvre, sous les apparences extérieures ’bon enfant’, un complexe trouble et les inquiétudes de la vie sexuelle. Quelque chose se passe là, au très fond de l’être. L’ayant perçu, mon esprit s’attache à une suite de manifestations menues aux antipodes de la grandeur des gratte-ciels. Et la grandeur des gratte-ciel s’explique d’un coup. Je mesure que je suis au pays des timides.” LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 216.

843. ”Son [Caravaggio] cas appartient aux psychiatres” LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 217.

844. ”L’U. S. A. est en état de refoulement.” LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 220.

845. LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 140-141.

hölls dock bara lokalt och saknades i ett större perspektiv. En av de viktigaste slutsatserna han drog av den amerikanska vistelsen var att USA:s stadsbyggnande i själva verket utgjorde ett gigantiskt slöseri. I slutet av sin bok sammanfattade han några av dessa motsägelser han upplevde i USA:

Pengarna är ”snabba”, amerikanerna är långsamma. Landet är djärvt, amerikanerna är ängsliga. Företagen är orädda, amerikanerna är rädda. Skyskraporna är större än arkitekterna. Händelseförloppen är mäktigare än människorna. USA är enormt, handlingsprogrammet är utan slut. [...] Man är full av liv, man är rädd för livet.⁸⁴⁶

-

Boken var inte i sig själv något teoretiskt huvudverk utan refererade snarare till den bok som Le Corbusier just avslutat när han gav sig iväg på resan, *La ville radieuse* (1935). Det är uppenbart att Le Corbusier hade förhoppningar om att de tankar han framfört i sin omfattande teoretiska bok skulle vinna gehör i det moderniserade landet i väster.⁸⁴⁷ Han använde också sitt besök till att på olika sätt presentera teorin kring *Ville radieuse*. På samma sätt gav resan honom möjligheter att själv reflektera kring sin teori utifrån mötet med den kraftfulla industri- och byggnadskultur som fascinerat honom sedan hans ungdom. På det sättet kan *Quand les cathédrales étaient blanches* (1937) betraktas som en fri kommentar av innehållet i *La ville radieuse* (1935) utifrån en nordamerikansk horisont. En av frågorna för vilka mötet med USA blev särskilt fruktbart gällde den moderna stadens strukturellt betingade slöseri – ”le gaspillage” – och Le Corbusier kom senare att hänvisa till *Quand les cathédrales étaient blanches* (1937) som den bok där detta särskilt be-

846. ”L’argent est vite”, les Américains son lents. Le pays est téméraire, les Américains sont timides. Les entreprises sont hardies, les Américains ont peur. Les gratte-ciel sont plus grands que les architectes. Les événements sont plus forts que les hommes. L’U. S. A. est immense, le programme est insatiable. [...] On est plein de vie, on a peur de la vie. LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 308.

847. Detta uttryckte han explicit, exempelvis i det radiotal han höll från Rockefeller Center strax efter sin ankomst till New York. Se LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 48-50.

handlades.⁸⁴⁸ Redan tidigare hade han på olika sätt refererat till detta slöseri men i boken om USA preciserade och utvecklade han tanken.⁸⁴⁹ Han tycks ha reagerat starkt på hur mycket resurser den utbredda stadsmassan i USA tog i anspråk, hur den krävde mer byggmaterial, mer infrastruktur, större transportkostnader och större tidsåtgång än stadsmiljöer koncentrerade till stadskärnan. Han hänvisade också till amerikansk statistik som hävdade att mer än hälften av landets arbetstimmar gick åt till att upprätthålla och underhålla stadsområdena utanför stadskärnorna. Detta fick honom att skärpa kritiken mot den typen av stadsplanering, som han talade om i termer av ”det stora slöseriet” (le grand gaspillage).⁸⁵⁰

Det *stora slöseriet* i USA har gjort det möjligt för mig att gå helt till grunden med samtidens skeenden, att se klarare än i Europa, där sjukdomen är likartad. Jag ser klart. Jag förstår.⁸⁵¹

Genom att relatera ”slöseriet” till arbetstid och inte direkt till pengar kunde Le Corbusier återknyta till ytterligare en idé han presenterat tidigare: att de moderna resurserna, om de missbrukades, ledde till ett slags nytt slaveri.⁸⁵²

I mina föreläsningar i USA har jag försökt få folk att förstå att här fanns det dödliga amerikanska slöseriet betalat genom ett nytt omedvetet slaveri. De timmar som förloras när man skall nå alla dessa oräkneliga utspridda platser är *ingenting vid sidan av de dagliga timmar som var*

848. Se exempelvis LC, *Sur les quatre routes*, 1941, s 69-70; LC, *Les maternelles vous parlent*, 1968, s 16.

849. Referensen till ”gaspillage” i en liknande betydelse förekommer exempelvis i LC, *Précisions*. 1930, s 28; LC, *La ville radieuse*, 1935, s 228.

850. LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 258-259. Hänvisningen till denna statistik kom sedan att upprepas exempelvis i LC, *Sur les quatre routes*, 1941, s 70.

851. ”Le *grand gaspillage* américain m’a permis d’aller au fond même de l’aventure du temps présent, d’y voir plus clair qu’en Europe où la maladie est semblable. Je vois clair. Je comprends.” LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 259.

852. LC hade exempelvis hänvisat till slaveri i relation till begreppet steril konsumtion (”consommation stérile”) i LC, *La ville radieuse*, 1935, s 151.

*och en förlorar i verkligt produktivt arbete för att betala för missödet.*⁸⁵³

Le Corbusier såg Ville radieuse som lösningen på detta problem och menade att när den realiserats så skulle man ”dagligen vinna en enorm mängd tid”.⁸⁵⁴

Slutligen kan man påpeka att Le Corbusier också beundrade och tyckte om USA. Hänvisningen till de vita – nya – katedralerna i relation till landet i väster kan ses som ett uttryck för uppskattning av USA såväl som kritik mot Frankrike – ett land som en gång för länge sedan haft vita katedraler men inte längre hade det. En signifikativ tanke i boken är att USA och Frankrike borde lära av varandra, att den amerikanska driftigheten och produktiviteten borde förenas med det klara franska tänkandet.⁸⁵⁵ Trots invändningar och kritik gav USA trots allt ett verkligt exempel på de krafter Le Corbusier utgått från när han formulerat den teori som fått sitt mest detaljerade uttryck i Ville radieuse.

[H]är finner jag *verkligheten*. Och den gör mig oändligt gott.

Verkligheten, det är vad Amerika lär oss, vilket ger våra mest djärva teorier vissheten om en nära förestående födelse.⁸⁵⁶

853. ”Dans mes conférences en U. S. A., j’ai cherché à faire comprendre que là était le mortel gaspillage américain payé par un nouvel esclavage inconscient. Ces heures perdues à gagner les innombrables lieux de la dispersion *ne sont rien à côté des heures quotidiennes perdues par chacun en plus du vrai travail productif, pour payer cette mésaventure!*” LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 282.

854. ”Un temps énorme sera gagné journellement.” LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 95.

855. LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 166.

856. ”[J]e trouve ici *la réalité*. Et elle me fait un bien profond. La *réalité*, c’est la leçon d’Amérique qui donne à nos spéculations les plus hardies une certitude d’imminente naissance.” Citatet lämnas i anslutning till reflektioner gjorda kring ett besök vid Brooklyn bridge. LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 108.

Paris 1937 – CIAM-möte och världsutställning

Samma år som *Quand les cathédrales étaient blanches* (1937) publicerades skedde två viktiga offentliga manifestationer som skulle föranleda Le Corbusier att producera nya skrifter. Det gällde dels världsutställningen i Paris där Le Corbusier deltog med Pavillon des Temps Nouveaux. Det gällde också det femte CIAM-mötet som hölls i den franska huvudstaden när själva utställningen pågick. CIAM-mötet resulterade i skriften *Logis et loisirs*, och paviljongen redovisades av Le Corbusier i *Des canons, des munitions? Merci ! Des logis... s.v.p.* Båda skrifterna publicerades under 1938.

Det femte CIAM-mötet

Det femte CIAM-mötet var det första som hölls i Frankrike och Le Corbusiers inflytande var också denna gången starkt. En förberedande sammankomst för CIAM:s nationella delegater hade hållits i La Sarraz i september 1936, och då hade ett program antagits. I slutet av året ändrades dock programmet av den för mötet ansvariga arbetsgruppen, personer Le Corbusier utan tvivel hade stort inflytande över.⁸⁵⁷ I skriften från det femte CIAM-mötet nämns i inledningen – en text Le Corbusier troligen hade del i eller eventuellt skrev själv – hur ordföranden för CIAM i Frankrike sammankallat den ansvariga gruppen i december 1936. Gruppen bestod av Pierre Jeanneret, Charlotte Perriand, Josep Lluís Sert och Ernest Weissman. Ordföranden, som i texten inte nämns vid namn, var Le Corbusier själv. Man kan således förmoda att hans påverkan var stor när det gällde inriktningen på mötet, vars tema nu bestämdes till ”Logis et loisirs” – bostad och fritid.⁸⁵⁸ Le Corbusier kom också att bli den förste av fyra huvudtalare, och öppnade själv mötet den 29 juni med föredraget ”Solutions de principe” – principlösningar. Vidare kunde

857. Steinmann (ed), *CIAM Dokumente 1928-1939*, 1979, s 180, 212; *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937*. Boulogne-sur-Seine: Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui, 1938, s 6.

858. Med undertiteln ”Ville et Campagnes” – Stad och landsbygd. Se *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937*, 1938, s 6.

han hysa delar av mötets och CIAM:s verksamhet i den paviljong han själv uppförde för utställningen. Den franska delen av CIAM hade sitt offentliga mottagande av mötesdeltagarna i paviljongen på kvällen den första arbetsdagen.⁸⁵⁹ Han var dessutom med största säkerhet den drivande kraften när det gällde skriften som publicerades med anledning av mötet. Den gavs ut på det sätt Le Corbusier hade tänkt när det gällde Aten-mötets rapport – av Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui och inom ramen för Collection de l'équipement de la civilisation machiniste, den skriftserie han själv inlett med *La ville radieuse* (1935). Även skriften fick titeln *Logis et loisirs* (1938).⁸⁶⁰ Ingen specifik redaktör anges, men i inledningen står att sekretariatet för mötet skulle vara ansvariga för att boken trycktes. Där anges vidare att ordföranden för CIAM i Frankrike – det vill säga Le Corbusier själv, som än en gång figurerar utan namn – lyckats erhålla anslag från det franska utrikesministeriet vilket gjorde produktionen av boken möjlig.⁸⁶¹ Om man bortser från Le Corbusiers egen publicering av slutsatserna från det fjärde CIAM-mötet – *La Charte d'Athènes* (1943) – så kan boken från mötet i Paris 1937 förmodligen betraktas som den CIAM-skrift han var mest delaktig i att ta fram.⁸⁶²

Också innehållet i boken visar på Le Corbusiers stora inflytande. Han utgör en referens när det gäller beskrivningarna av CIAM, samt i andra personers texter och inlägg.⁸⁶³ Samtidigt kan man urskilja en kritik eller reservation i förhållande till hans idéer och hans dominerande ställning.

Den holländska gruppens bidrag i boken hade huvudsakligen ett sådant innehåll och angavs vara skrivet ”för att komplettera Le Corbusiers principer”.⁸⁶⁴ Utan att nödvändigtvis utesluta att Le Corbusiers dominans kunde

859. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938*, s 6. Paviljongen invigdes officiellt först den 17 juli. Se LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 144.

860. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938*.

861. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938*, s 7-8.

862. Dokumentet från det första mötet 1928 betraktas här snarare som en stencil än en publikation.

863. På begäran av Eugène Freyssinet – som förhindrats att närvara – framförde LC även dennes bidrag. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938*, s 76-77.

864. ”[P]our compléter les principes de Le Corbusier.” *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938*, s 77.

vara befogad, underströk de hur viktigt det var med tydligheten kring budskapet från en sammanslutning som på ett sådant sätt ställde sig bakom en enskild medlems idéer. Därefter presenterade de ett flertal reservationer i förhållande till Le Corbusiers tankar och argument. Bland annat menade de att uppförandet av ”kolossalbyggnader” inte var en så enkel fråga som de upplevde att Le Corbusier gjorde det till ”i sin entusiasm”.⁸⁶⁵ De tog också upp hans uttalanden kring trädgårdsstäder och menade att man ännu saknade erfarenhet i den frågan. Deras egen bedömning var att det ibland kunde vara den mest lämpliga bostadsformen för moderna människor. De hävdade också att Le Corbusier var för kategorisk när det gällde frågan om privat egendom. Enligt den holländska gruppen kunde man inte ställa som villkor att sociala ojämlikheter skulle elimineras i moderna byggnader. Den menade att man som människor borde kämpa mot ojämlikhet, men att man som arkitekter också måste lämna åt andra grupper i samhället att driva denna fråga.⁸⁶⁶

Även det utskott – ett av tre med uppgiften att diskutera och granska mötets olika ”betänkanden” (rapports) – som kommenterade Le Corbusiers bidrag intog en delvis reserverad hållning.⁸⁶⁷ Utskottets medlemmar uttryckte stor uppskattning för hans redogörelse men ”fann det inte meningsfullt att identifiera sig med honom”.⁸⁶⁸ De påpekade också att ”ett principiellt ställningstagande som gäller samtliga länder, kräver en utomordentligt ingående granskning.”⁸⁶⁹

När det gäller Le Corbusiers bidrag – som är det längsta bidraget i boken – så utgör det i princip delar av den teori han redan publicerat i tidigare böck-

865. ”[B]âtiments colossaux [...] dans son enthousiasme”. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938, s 77-78.*

866. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938, s 78.*

867. Som utskottets ordförande anges Weissmann och som ledamöter anges Stam, Beese, Antolic, Korn, Breuer, Kauffmann, Michaelides och Samuel. Troligen handlar det om Ernest Weissmann, Mart Stam, Lotte Stam-Beese, Vladimir Antolic, Arthur Korn, Marcel Breuer, Carl Eugen Kaufmann, P. Michaelides och Godfrey Samuel. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938, s 112.*

868. ”[I]ls n’estiment pas utile de s’identifier avec lui.” *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938, s 112.*

869. ”[U]ne constatation de principe concernant tous les pays, demande un examen extrêmement sérieux.” *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938, s 112.*

er.⁸⁷⁰ Man kan nämna att han ganska utförligt diskuterar begreppet ”mobilisation du sol” och delvis förtydligar det. Bland annat hävdar han att man måste skapa förutsättningar för att frigöra tomtmark ur låsta strukturer så att man får en landområden där tomterna blir rörliga, ”mobila”. Han understryker också att det sedan är planen, den ibland tidskrävande planeringen, som avgör hur denna tomtmark skall användas.⁸⁷¹

Man kan vidare uppmärksamma att benämningen Aten-chartat (Charte d’Athènes) här uppträder i tryck, möjligtvis för första gången. Noterbart är att de två personer som kom att publicera versioner av Chartat – Le Corbusier och Josep Lluís Sert – ännu refererar till benämningarna som användes under det fjärde CIAM-mötet 1933. Le Corbusier skriver om ”Aten-observationerna” (des ’constatations’ d’Athènes) och Sert hänvisar i sin text till ”Aten-mötets observationer” (constations [och] [r]ésolutions du Congrès d’Athènes).⁸⁷² CIAM:s ordförande Cornelis van Eesteren talar emellertid i sitt öppningsanförande om det fjärde mötet och om ”vårt ’stadsbyggnads-Charta’”.⁸⁷³ I den sista dagens utskottsrapporter förekommer sedan den benämning som blivit den vedertagna. Det första utskottet – som kommenterade Le Corbusiers anförande – hänvisade till ”Charte de l’Urbanisme, Athènes, 1934”.⁸⁷⁴ Det andra utskottet – som kommenterade Serts anförande – refererade därefter flera gånger till ”la charte d’Athènes”, en formulering som kursiverats när den första gången återgavs i den tryckta rapporten.⁸⁷⁵ Man kan

870. ”Rapport N°1, solutions de principe”. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938*, s 17-31.

871. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938*, s 21, 24-27.

872. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938*, s 17, 32, 34.

873. ”[N]otre ’Charte de l’urbanisme’”. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938*, s 14.

874. Gällande utskottets sammansättning, se ovan. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938*, s 112.

875. Som det andra utskottets ordförande anges Émery och som ledamöter anges A. Roth, P. Roth, Senn, Forbat, Ligetti [sic], Brusse, Zwart, Fitschy, Braem och Tatten [sic] Brown. Troligen handlar det om Pierre André Émery, Alfred Roth, Emil Roth, Otto H. Senn, Fred Forbat, Pál Ligeti, Jan Brusse, Piet Zwart, Paul Fitschy, Renaat Braem och William Tatton Brown. *Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937, 1938*, s 115-116.

därför inte utesluta att det var under mötet i Paris som det inflytelserika dokumentet från det fjärde CIAM-mötet 1933 fick den senare så kända benämningen.

Kanoner, ammunition och bostäder

Som framgått ovan hade Le Corbusier arbetat med världsutställningen i Paris 1937 sedan början av 1932. Efter att ha fått revidera sina projekt i flera steg fick han till sist möjlighet att uppföra en paviljong vid det lite avsides utställningsområdet för jordbruk och hantverk vid Porte Maillot.⁸⁷⁶ Han kallade paviljongen för Pavillon des Temps Nouveaux, ett namn som naturligtvis för tankarna till Pavillon de L'Esprit Nouveau, från den förra världsutställningen i Paris 1925. På samma sätt som han då lyfte fram ett begrepp eller ett uttryck – den nya andan – som upptagit honom länge, kan man peka på hur han också talat om ”les temps nouveaux” – de nya tiderna – långt innan han uppförde paviljongen till utställningen 1937. Han refererade till formuleringen kontinuerligt under 1930-talet och det verkar inte helt irrelevant att förbinda den med det teoretiska projekt vars mest utförliga manifestation var skriften *La ville radieuse*.⁸⁷⁷ Man kan hur som helst notera att han själv antyder sådana förbindelser i boken i fråga. I den avslutande avdelningen i den omfattande publikationen från 1935, ”Urbanisme total”, skriver han

876. En grundlig studie av arbetet med utställningen och projektet är gjort av Danilo Udovicki-Selb. Han räknar till inte mindre sju, eller åtta olika projekt, gradvis mindre omfattande. Han visar också på hur paviljongen i stora delar utvecklades av kusinen och medarbetaren Pierre Jeanneret och betecknar projektet som ett av LC:s största misslyckanden. Danilo Udovicki-Selb, *The elusive faces of modernity: The invention of the 1937 Paris Exhibition and the Temps Nouveaux Pavilion*. Ph D diss. MIT, 1995; Danilo Udovicki-Selb, ”Le Corbusier and the Paris exhibition of 1937”, *Journal of the Society of architectural historians*, 1 (1997).

877. Det förekommer exempelvis flera gånger i *Précisions*. Se LC, *Précisions*, 1930, s 35, 231, 263.

I slutet av denna bok, som är så full av förtydliganden, kan jag verkligen – inte bombastiskt, men glädjefullt – förkunna de nya tidernas gryning.⁸⁷⁸

Den byggnad som fick namn efter ”de nya tiderna” kom också att inrymma en framställning av några av de viktigaste idéerna som Le Corbusier presenterat inom ramen för Ville radieuse. Paviljongen utgjordes av ett väldigt tält med ett arrangemang av ramper och ställningar i flera våningar. Le Corbusier jämförde paviljongen med ett cirkustält, och skrev att ”vi behövde en rad arkitektoniska händelser, varierade, kontrasterande.”⁸⁷⁹ På ett sätt som påminde om en cirkus fanns ett slags manege, eller ”arena” – en stor öppen rumslighet med en scen (la salle des discours).⁸⁸⁰ Liksom i Pavillon de L’Esprit Nouveau fanns ett diorama, vilket här visade en närmast suggestiv framställning av det väldiga Ville radieuse-projektet för Ilot insalubre No. 6 i Paris.⁸⁸¹ Längs ramperna och ställningarna fanns en mängd stora skärmar som i ord och bild presenterade teman från Le Corbusiers teoretiska produktion under 1930-talet – det vill säga den period då hans tänkande rörde sig kring La ville radieuse. Skärmarna var i många fall gjorda av olika medarbetare och kollegor till Le Corbusier, och de presenterade paviljongens budskap med en collageteknik lik den han experimenterat med i sina böcker. Längre textpartier växlades med slogans och olika slags bildmaterial. Le Corbusier framhöll att slagorden inte var skrivna av illustra män, utan av yrkesmännskor, ”djupt förankrade i verkligheten och vardagen”.⁸⁸² Tillsammans skapades en samverkan mellan olika medier – också arkitekturen – för att påverka besökaren.

878. ”Je puis bien, en fin de ce livre si rempli de précisions, proclamer sans emphase, mais joyeusement, l’aurore des temps nouveaux.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 342.

879. ”Nous avons besoin d’événements architecturaux successifs, variés, contrastés.” LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 13.

880. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 4, 13.

881. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 76.

882. ”Ce sont des affirmations de gens de métier, plongés dans la réalité et réagissant à chaque heure au sein de la contingence”. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 36.

Pavillon des Temps Nouveaux innehåll är på inget sätt en stadsbyggnadsencyklopedi, men en enkel samling stadsbyggnadsstudier gjorda av ett antal praktiker som var och en uppmärksammat särskilda teman. [...]

För presentationen av materialet skapade vi en rörelse utan avbrott byggd av ramper och rumsligheter av olika omfattning, som gav en uppstigning på tre nivåer ovan marken. Denna gymnastik som krävs av besökaren (gå upp för ramperna) är inte utan effekt på hans sinness tillstånd; det är en arkitektonisk tillgång.⁸⁸³

Le Corbusier skulle också i efterhand beskriva paviljongen som ett slags allmän demonstration av teorin för Ville radieuse.⁸⁸⁴ En sådan koppling framträdde även i den publikation som gavs ut kring Le Corbusiers bidrag till utställningen. Redan innan utställningen hade slutat skrev han till André Bloc på *L'architecture d'aujourd'hui* och föreslog honom att göra en bok om Pavillon des Temps Nouveaux. Le Corbusier påpekade att han skulle skapa en bok om paviljongen under alla omständigheter men att han gärna gjorde det med *L'architecture d'aujourd'hui*.⁸⁸⁵ Boken, *Des canons, des munitions? Merci ! Des logis... s.v.p.* ("Kanoner och ammunition? Tack! Bostäder vore bra..."), kom att publiceras i början av hösten 1938 och ingick, liksom den något tidigare *Logis et loisirs* (1938), i serien Collection de l'équipement de la civilisation machiniste – skriftserien skapad för *La ville radieuse* (1935). Boken om paviljongen kom också att formmässigt anknyta till sin viktiga föregångare. Att detta var en uttrycklig intention framgår bland annat av ett

883. "Le contenu du Pavillon des Temps Nouveaux n'est nullement une encyclopédie raisonné de l'urbanisme, mais un simple assemblage d'études urbanistiques faites par un certain nombre de praticiens ayant voué chacun leur attention à des thèmes particuliers. [...] Pour la présentation des documents, on imagina un cheminement sans solution de continuité, fait de rampes et de locaux de diverses contenances, instituant une ascension en trois paliers au-dessus du sol. Cette gymnastique exigée du visiteur (la montée des rampes) n'est pas sans effet sur son état d'esprit; c'est une ressource architecturale." LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 13, 16.

884. LC, *Sur les quatre routes*, 1941, s 8.

885. LC till André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui), 17 sept 1937, FLC, B1 (4), 110.

kostnadsförslag från tryckeriet där det anges att ”format och utseende” skall likna *La ville radieuse* (1935).⁸⁸⁶ Också i själva boken anges att dess breda liggande format var tänkt att utgöra ett slags standardreferens för kommande CIAM-publikationer.⁸⁸⁷ Genom att halvera det fick man två format, ett större liggande och ett mindre stående. Det stående formatet var i princip det som använts för *Logis et loisirs* (1938), en skrift som presenterades med innehållsförteckning i *Des canons, des munitions? Merci* (1938). Le Corbusier tänkte sig även att man för denna skriftserie skulle skapa ett slags standard för ”suggestiva” och ekonomiska gråtonsbilder av standardstorlek – ”une dimension-type”.⁸⁸⁸ Le Corbusier återknöt alltså till den idé han presenterat tidigare för André Bloc om att *La ville radieuse* (1935) skulle inleda en publikationsserie som presenterade CIAM:s arbeten.⁸⁸⁹ Samtidigt, men i mindre utsträckning än föregångaren *La ville radieuse*, innehöll skriften också tidigare publicerade texter. Det gällde bland annat några texter publicerade i tidskrifterna *Volonté* och *Europe*, samma år som boken gavs ut.⁸⁹⁰

Publikationen kring paviljongen är intressant också i dess relation till själva utställningen. Det framgår att Le Corbusier i någon mening försökte återskapa eller återge rörelsen genom paviljongen och dess olika teman i boken. I inledningen återges programmet för utställningen med en skiss av besökarens rörelse, och man kan notera att boken i stora drag följer denna disposition. I anslutning till skissen uttrycks också explicit att utställningens innehåll på ett liknande sätt skulle göras tillgängligt för läsaren av boken. Om det med nödvändighet begränsade urvalet av teman i utställningen skrev han:

886. ”[F]ormat et présentation”. Henri Jourde till LC, 19 jan 1938, FLC, B1 (4), 133.

887. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 79.

888. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 79, 95.

889. LC till André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui), 18 feb 1935, FLC, B2 (7), 19.

890. Som framgår nedan innehöll boken även material ur bl a *Plans*. Den innehöll också material ur tidigare publikationer som exempelvis Le Corbusier, *1932. Proposition pour L'exposition inte. de 1937* (1932). Se LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 5-7, 9-10, 51-54, 71-73.

Dessa element utgör likväl helheter, noggranna och precisa, och har rätt att påkalla uppmärksamhet genom sin betydelse och det allvar med vilket de utförts. Så att läsaren till denna bok (eller besökaren av paviljongen) skall få de nödvändiga trådarna för att kunna skapa sig en bild av den fullständiga strukturen i de moderna tidernas stadsbyggnadsväv.⁸⁹¹

Hur Le Corbusier försökte förmedla något av de intryck utställningen gjort på besökaren också till läsaren framgår även av att han i vissa fall använde skalfigurer för att visa hur stora illustrationerna varit i själva utställningen.⁸⁹²

Skriften (och paviljongen) lyfte fram Ville radieuse utifrån frågor som varit aktuella hela den tid då den omfattande ”doktrinen” växt fram. Titeln återknöt till ett tema som Le Corbusier utvecklade i en artikel i *Plans* i början av decenniet: ”Krig? Det vore bättre att bygga” (1931).⁸⁹³ En reducerad version av artikeln publicerades sedan som avslutning av *La ville radieuse* och en ytterligare reducerad del återgavs i inledningen av *Des canons, des munitions?*.⁸⁹⁴ I anslutning till samtliga tre versioner publicerade Le Corbusier en teckning som jämförde kriget med samhällsbyggandet. Återigen vände han sig till myndigheterna – ”l’autorité” – och undrade varför det gick att vidta åtgärder, beslut, kraftsamlingar utöver det vanliga när det gällde att döda och förstöra, men inte när det gällde att bygga upp. När denna tanke togs upp i slutet av *La ville radieuse* (1935) var det ett mer generellt påpekande kring att samhället visat sig kapabelt att genomföra exceptionella projekt om det gällde krig. Under hösten 1938 hade frågan fått aktualitet också på andra sätt. I *La ville radieuse* (1935) åtföljdes artikeln från *Plans* av en affisch om krigsmateriel. Den kom sedan, tillsammans med Le Corbusiers nya plan för

891. ”Ces éléments constituent, toutefois, des créations entières, méticuleuses et précises qui ont le droit de se recommander à l’attention par leur signification et le sérieux de leur mise au point. Que le lecteur de ce livre (ou le visiteur du Pavillon) tire les fils nécessaires pour établir la trame totale du tissu de l’urbanisme des temps modernes.” LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 13.

892. Se exempelvis uppslaget LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 56-57.

893. Le Corbusier, ”La guerre ? Mieux vaut construire”, *Plans*, 6 (1931).

894. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 343-345; LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 9.

Paris cité d'affair, att användas i ett collage på pärmen till den nya boken.⁸⁹⁵ Titeln – ”Kanoner och ammunition? Tack! Bostäder vore bra...” – angavs av Le Corbusier vara från början av 1937 och således innan krigsrisken i Centraleuropa blev överhängande under 1938.⁸⁹⁶ När Le Corbusier nu vände sig till myndigheterna – fem år efter dedikationen från 1933 som inledde *La ville radieuse* – så var det med en mer kritisk än hoppfull grundton. Myndigheterna var ”samhällets fäder”, de hade möjligheter att med lagen förändra samhället till det bättre men likväl kunde man konstatera att man såg ”granater överallt i världen”.⁸⁹⁷ Den här gången riktade sig Le Corbusier till myndigheterna med en mer indignerad ton. Han skrev också uttryckligt att han ”förebrådde” dem. Han meddelade att Pavillon des Temps Nouveaux tyvärr inte var gjord för dem, eftersom de var för upptagna med ”de löpande göromålens väldiga kackalorum”.⁸⁹⁸

Samtidigt som *Des canons, des munitions?* (1938) främst kan betraktas som ett slags presentation av teorierna i *La ville radieuse*, fanns där också element som pekade framåt. Det gällde kanske framförallt de moderna kommunikationerna, och då i ett större perspektiv. Le Corbusier hade redan nämnt utvecklingen på transportområdet i flera sammanhang och betonat dess stora betydelse, men han lyfte nu alltmer fram de olika transportmedlen gemensamt och i ett globalt perspektiv. I en av de tidiga formuleringarna där han samlat hänvisar till de fyra transportmedel han skulle behandla i *Sur les quatre routes* (”De fyra vägarna”) som kom ut 1941, beskriver han deras betydelse för arkitekturen på ett sätt som också för tankarna till hans genomtrottsbok *Vers une architecture*.

Var finns arkitekturen? Den fanns förr på skolorna under akademiernas kupoler och där tynar den nu bort i dödsryckningar. Men parallellt med

895. LC skrev att affischen var hämtad ur en gammal tidskrift och att han, efter att ha använt bilden flera gånger, glömt vilken. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 41.

896. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 3.

897. ”L'autorité ? Ce sont les pères de la société”. ”Obus partout dans le monde”. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 66.

898. ”J'en veux à l'AUTORITÉ...”. ”[L]'immense brouhaha des affaires courantes”. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 66, 145.

det så har det uppstått en ny och samtida arkitektur, på vägarna, järnvägarna, vattenvägarna och i luften. Behållare i vila eller rörelse. De redskap för maskinsamhället som man skapat runt om i hela världen har återfört arkitekturen *till livet*.⁸⁹⁹

Tidigare hade Le Corbusier understrukt att det var viktigt att förnya både städerna och landsbygden, men nu började han poängtera att de måste betraktas som en helhet och att planläggningen av dem måste gå hand i hand.

Man måste erkänna att stadsbyggandet gäller hela landet, att man inte kan förnya städerna om man inte planlägger landsbygden; att landvägarna, järnvägarna, vattenvägarna och luftvägarna har skapat ett ofrånkomligt ömsesidigt beroende mellan alla delar av livsmiljön.⁹⁰⁰

Likväl hade Le Corbusier ännu inte några konkreta förslag för hur denna ömsesidighet skulle hanteras. Utställningen och boken presenterade de lösningar för Ferme radieuse och Village radieuse som hade presenterats i *La ville radieuse* (1935) men utan någon vidare utveckling. När det gällde stadsplaner låg tyngdpunkten – precis som vid världsutställningen 1925 – på Paris. Projektet för Ilot insalubre No. 6 presenterades i det nämnda dioramat, och det ingick i vad Le Corbusier kallade ”Plan de Paris 37”. Som han redan antytt när han första gången presenterade Ilot insalubre No. 6-projektet kom det nu att ingå i ett etappförslag för centrala Paris och dess kommunikationer. Det kan sägas ha legat i linje med hans verksamhet under 1930-talet då han i större utsträckning än på 1920-talet försökte kommunicera med myndigheterna och finna punkter där det gick att mötas. Att tankarna kring Paris var

899. ”Où est l’architecture ? Elle était dans les Ecoles et sous les coupoles académiques et elle y meurt actuellement aujourd’hui de consommation. Mais, l’architecture des temps modernes naissait à côté, sur les routes de terre, de fer, d’esu et d’air. Contenants fixes ou mobiles. *L’équipement de la civilisation machiniste* qui a surgi en tous les points du globe a remplacé l’architecture DANS LA VIE.” LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 13.

900. ”Il faudrait reconnaître que l’urbanisme s’étend à tout le pays, qu’on ne peut urbaniser les villes si l’on n’aménage pas les campagnes ; que désormais les routes de terre, les routes de fer, les routes d’eau, les routes de l’air, ont créé une interdépendance fatale entre tous les points du territoire.” LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 53.

centrala för boken framgår bland annat av den plats de fick på omslaget. Han skrev också uttryckligt att Paris utvecklingsmöjligheter var den springande punkten för själva boken.⁹⁰¹ Idéerna kring Paris skulle sedan behandlas vidare i boken *Destin de Paris* ("Paris framtid") från 1941.⁹⁰²

Ovan har nämnts hur det viktiga begreppet *unité d'habitation* på olika sätt börjat framträda i Le Corbusiers praktiska och teoretiska produktion under 1930-talet. Vid utställningen 1937 gjordes en större framställning kring dessa "unités" i relation till två av stadsbyggandets "fyra funktioner", nämligen boende och fritid, de två funktioner som också uppmärksammades på det samtidiga CIAM-mötet i Paris. När Le Corbusier sedan presenterade idéerna kring "unité d'habitation" i boken framhöll han att skapandet av sådana bostadsenheter var det moderna stadsbyggandets "nyckel". Samtidigt kan man konstatera att det fortfarande gällde en indelning av enheter – om 2.700 boende – i större sammanhängande bostadshus. En av illustrationerna i boken visar just hur sådana enheter var urskiljbara genom entréerna i de väldiga bostadslängornas meanderslingor.⁹⁰³

Man kan också i boken notera ytterligare ett litet steg mot vad som skulle bli ett av de sista stora bidragen till Le Corbusiers teori, nämligen modulorsystemet. Redan i *La ville radieuse* (1935) diskuterade han takhöjden 220 cm som ett mått att använda enkelt och dubbelt i bostäder.⁹⁰⁴ Nu kom han att relatera måttet till en man med uppsträckt arm, den bild av ett idealt mått som kom att utgöra en grundidéerna i utvecklandet av Modulorsystemet.⁹⁰⁵

De nya tidernas poesi – en signifikativ slutpunkt

Den sista boken av Le Corbusier som på ett väsentligt sätt lyfter fram Ville radieuse-projektet är den lilla skriften *Le lyrisme des temps nouveaux et l'urbanisme* ("De nya tidernas poesi och stadsbyggandet") vilken gavs ut

901. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 59.

902. Le Corbusier, *Destin de Paris*. Paris: Editions Fernand Sorlot, 1941.

903. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 68, 86-89.

904. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 51-55.

905. LC, *Des canons, des munitions?*, 1938, s 71-73.

som ett specialnummer av den franska tidskriften *Le Point* 1939, våren före andra världskriget.⁹⁰⁶

Boken kan beskrivas som en illustrerad essä där Le Corbusier utgår från Ville radieuse för att behandla ett tema som han intresserat sig för upprepade gånger under sin karriär: relationen mellan arkitekturen och det poetiska. Texten stöds av en stor mängd illustrationer varav de flesta tidigare varit publicerade i såväl *La ville radieuse* som i *Des canons, des munitions?*. Precis som i flera andra fall där Le Corbusier skriver om samma tema så utgår han från skillnaden mellan det som är funktionellt och ”nyttigt” (l’utilité) å ena sidan, och det som skapar känslomässiga upplevelser (l’émotion) å andra sidan. I boken beskriver han passagen som sker när någon plötsligt uppfattar en kvalitet utöver det rent praktiska i en miljö:

Och man talar inte längre om nytta, men om kärlek; man tänker inte längre på funktion, men på [byggnadens] hållning... Det är en uttänkt skapelse vi har framför oss, den talar med mänskliga ord. Skönhet, etik, harmoni. Våra känslor har blandat sig i leken. Det är fråga om poesi.⁹⁰⁷

I flera avseenden kan det vara intressant att jämföra och relatera skriften till en redan nämnd text, nämligen ”Les techniques sont l’assiette même de lyrisme” (”Tekniken är själva grunden för det poetiska”) från 1930.⁹⁰⁸ Även där utgår Le Corbusier från distinktionen mellan den fysiska, ”nyttiga”, strukturen å ena sidan och människans känslor å den andra. Som bekant återger texten från 1930 en av de föreläsningar Le Corbusier höll under sin föreläsningsturné i Sydamerika 1929, och som sedan publicerades i *Précisions* – en bok som är knuten till inledningen av arbetet med Ville radieuse. Den förbindelsen understryks också i boken från 1939, när Le Corbusier ser tillbaka på

906. Le Corbusier, *Le lyrisme des temps nouveaux et l’urbanisme*. Specialnummer. *Le Point*, 20 (1939).

907. ”Et l’on parle plus d’utilité mais d’amour; la fonction n’est pas considérée, mais l’attitude.. Un être mental est dressé devant nous, une parole d’homme est prononcée. Beauté, éthique, harmonie. Notre émotion est entrée dans le jeu. C’est de poésie qu’il est question.” LC, *Le lyrisme des temps nouveaux et l’urbanisme* (1939), s 7.

908. ”Les techniques sont l’assiette même de lyrisme”. Texten från den föreläsning som LC höll i Buenos Aires den 5 okt 1929. LC, *Précisions*, 1930, s 37-67.

den viktiga resan och erfarenheten av att flyga över den sydamerikanska kontinenten:

[F]lygningar över Pampas, över savannerna och urskogarna, längs de stora floderna där koloniseringens framtida städer långsamt föds: pionjärens lantgård, samhället vid flodkröken, den väldiga krumbuktande staden vid floddeltat... Det var då som *La ville radieuse* blev till, en teori, en modern doktrin om maskinsamhällets stadsbyggnad, för att ersätta de uteslagna bostäderna i de lika uteslagna stadskvarteren med den ”strålande bostaden” [le ”logis radieux”] [...].⁹⁰⁹

Den senare publikationen kan följaktligen ses som ett slags kortfattad översiktlig presentation av vad tankearbetet som inleddes med flygningarna över Sydamerika ledde fram till. Några av bildtexterna talar uttryckligt om ”tillämpningar av Ville radieuse-doktrinen”.⁹¹⁰ En aspekt som i det avseendet framträder tydligt vid läsningen av de båda texterna gäller behandlingen av det rent byggnadstekniska. I artikeln från 1930 diskuterar Le Corbusier på ett relativt detaljerat sätt användningen av olika tekniska system. Han diskuterar stomkonstruktioner i armerad betong utifrån statik, ekonomi och rumsfördelning. Han diskuterar på ett konkret sätt fönsterlösningar, kommunikationer, markanvändning och mekanisk ventilation. I texten från 1939 har intresset för de konkreta tekniska lösningarna ersatts av mer generella resonemang om teknikutvecklingens betydelse för byggandet. Betydelsen av den moderna tekniken finns kvar i bakgrunden, men det är de ”poetiska” kvaliteterna hos arkitekturen som är det centrala.

En annan detalj i den tunna publikationen som är värd att kommentera är just bilderna. Förutom ett större antal projektillustrationer, bekanta från *La*

909. ”[V]ols d’avion sur les pampas, les savanes et les forêts vierges, au long des grands fleuves où naissent lentement les cités futures de la colonisation : la ferme du pionnier, le bourg sur la boucle du fleuve, la ville immense et désarticulée sur le delta... C’est alors que naît *La ville radieuse*, une thèse, une doctrine moderne de l’urbanisation de la civilisation machiniste, pour mettre à la place de la misère indicible des logis dans les zones maudites, le ”logis radieux” [...]”. LC, *Le lyrisme des temps nouveaux et l’urbanisme* (1939), s 19, 24.

910. ”[...] application des thèse de ’ville-radieuse’ LC, *Le lyrisme des temps nouveaux et l’urbanisme* (1939), s 13-14.

ville radieuse, så domineras texten inledningsvis av fotografier vilka visar en modellstudie av ett stadskvarter byggt enligt den senare bokens principer. Majoriteten av foton förekommer redan i *Des canons, des munitions?*, men nu visas de mer koncentrerat och har dessutom kompletterats med ytterligare ett par varianter. Det rör sig med största säkerhet om ett fotomaterial som Le Corbusier redan hade uttryckt sin förtjusning över och som han strax tidigare tänkt använda sig av i en påtänkt nyutgåva av *La ville radieuse*. Precis efter publiceringen av *Des canons, des munitions?* hösten 1938 skriver han i ett brev till sin förläggare André Bloc

Gällande *La ville radieuse*, som är slutsåld [...] skulle man, i enlighet med din egen idé, kunna rensa boken från några kapitel och [...] ersätta vissa av dem med ett nytt kapitel om bostadskvarteren i Ville radieuse, kring vilka vi gjort remarkabla studier med utomordentliga foton som på det hela taget aldrig publicerats systematiskt.⁹¹¹

Det verkar mycket svårt att tänka sig att det här handlar om andra foton – flera av bildtexterna anger just att det gäller bostadskvarter för Ville radieuse. Foton från modellstudien hade för övrigt publicerats också i *L'architecture vivante* redan 1936 – som nämnts ovan – men då just ganska osystematiskt. Entusiasmen som Le Corbusier visar för Ville radieuse genom *De nya tidernas poesi*, och genom dessa foton – samt genom tanken på en ny utgåva av boken – kontrasterar på ett intressant sätt mot den tystnad i vilken han kort därefter lämnade projektet. Efter publicerandet av boken skulle den teoretiska behandlingen, och den intensiva utforskningen, av Ville radieuse i princip upphöra i Le Corbusiers skrifter, även om projektet fanns kvar som en aktuell referens.

Le Corbusiers text för *Le lyrisme des temps nouveaux et l'urbanisme* är daterad 12 januari 1939. Nästa gång han daterade en viktigare text var den 28

911. LC till André Bloc, 13 okt 1938, FLC B1 (4) 113. ”P.S. Concernant 'La Ville Radieuse' qui est épuisée, Jourde pourrait consentir des conditions intéressantes. On pourrait, d'autre part, selon votre propre idée, expurger l'ouvrage de certains chapitres et arriver ainsi à une proposition intéressante. On pourrait même remplacer certains chapitres par un nouveau chapitre sur les quartier de résidence de "Ville Radieuse", sur lesquels nous avons fait des études remarquable avec l'excellents documents photographiques qui n'ont en somme jamais été publiés systematiquement.”

april 1939, och då handlade det om en textpassage som senare skulle ingå i boken *Sur les quatre routes* ("De fyra vägarna") som kom ut 1941.⁹¹² Intresset för de mänskliga miljöernas relation till de stora transportlederna framgår tydligt i Le Corbusiers arbete med Ville radieuse och har framkommit i redogörelsen ovan. Det skulle bli det sista stora övergripande bidraget i hans arkitektur och stadsbyggnadsteori och leda fram till boken – och begreppet – *Les trois établissements humains* ("De tre mänskliga livsmiljöerna").⁹¹³ I den teorin, som även omfattar boken *Sur les quatre routes* nämns Ville radieuse mycket sparsamt och Le Corbusier väljer att arbeta med andra modeller och begrepp. En ingående behandling av den teorin och av detta sista steg i Le Corbusiers tänkande kring den byggda miljön ligger utanför ramen för denna avhandling.

Det andra viktiga bidraget efter Ville radieuse är Modulorsystemet som utgör en annan, och betydligt mer specialiserad, del av Le Corbusiers arkitektur och stadsbyggnadsteori. Hans skrivande skulle sen, vilket nämnts, inrikta sig alltmer mot de poetiska sidorna av livet och arkitekturen. Han skulle också blicka tillbaka på sin teori och gestalta den på nya och friare sätt, något som ofta inbegrep självbiografiska hänvisningar. Han kom dessutom att beskriva en del av sina byggnader i bokform, i ett slags byggnadsmonografier, samt arbeta med utställningskataloger. På det sättet utgör för *Le lyrisme des temps nouveaux* en signifikativ slutpunkt för arbetet med Ville radieuse: den pekar fram emot ett behändigare bokformat; ett friare sätt att skapa publikationer där hänvisningen till det poetiska – ett genomgående drag i hans teori – får större utrymme.

912. Texten skrevs för världskongressen kring jordbruksfrågor i Dresden 1939. LC, *Sur les quatre routes*, 1941, s 77-88.

913. Le Corbusier (ed), *Les trois établissements humains*. Denoël, 1945.

Mottagandet av *La ville radieuse*

Man skulle kunna tolka avslutningsorden – ”Att denna bok må finna en väg till hjärtat!” – som en förhoppning om att boken *La ville radieuse* (1935) skulle få ett engagerat mottagande världen över, och då som ett bidrag kring frågan om förnyelsen av den mänskliga livsmiljön. Utifrån bokens inledande dedikation till myndigheterna kan man också tänka sig att förhoppningen gällde ett mottagande bland dem som hade makt att besluta om förnyelsen. En sådan förhoppning kan dock inte sägas ha infriats på något direkt sätt. Trots att Le Corbusier under resten av 1930-talet ansträngde sig för att på olika sätt lyfta fram *La ville radieuse* (1935) hör den kanske till de minst kända och minst spridda av Le Corbusiers viktigaste böcker. Spridningen och uppmärksammandet av boken kan på inget sätt mäta sig med det man kan notera kring exempelvis *Vers une architecture* (1923), *Urbanisme* (1925) eller serien *Oeuvre complète*. Utan anspråk på att presentera alla skäl till att boken aldrig fick något genombrott kan man ändå peka på några faktorer som bör ha varit av betydelse.

Den dynamiska rörelse som skett kring exempelvis CIAM från grundandet 1928 och fram till det viktiga fjärde mötet 1933 verkade delvis ha avtagit vid mitten av 1930-talet. Man hade i början haft möten varje år, 1928, 1929 och 1930. Därefter kom det fjärde mötet 1933. Det uppvisade viktiga ansträngningar för en internationell samling kring ett gemensamt program för modern stadsplanering, men utan att man riktigt lyckades nå dit. Arbetet och utbytet under mötet blev av stor betydelse för den moderna stadsplaneringen runt om i världen, men knappast på något enhetligt och samlat sätt. Det kan ses som signifikativt att den publikation man arbetade med kring mötet aldrig realiserades som ett gemensamt dokument på det sätt man tänkt sig. Man kan likaledes notera Le Corbusiers idé att resultaten från mötet skulle tryckas som bok nummer två i den skriftserie – Collection de l'équipement de la civilisation machiniste – som han inledde med *La ville radieuse* (1935). Efter 1933 hölls ett möte till innan kriget, det i Paris 1937, och därefter var förutsättningarna för verksamheten på många sätt förändrade. En internationellt förankrad framställning av Le Corbusier som den ledande moderna stadsbyggnadsteoretikern på samma sätt som i specialnumret av *L'architecture d'aujourd'hui* (1933), var i princip inte möjlig efter 1945.

Le Corbusiers intensiva arbete med att etablera ett samtal med myndigheter runt om i världen kring sina stadsplaneförslag kom också att utvecklas på ett negativt sätt. De radikala och storslagna skissförslagen för städerna i Sydamerika var naturligtvis helt orealistiska och den eventuella möjligheten till fortsatta samtal kring enklare förslag minskade när Le Corbusier återvänt till Paris och avstånden gjorde en sådan dialog svårare. I Frankrike mötte hans idéer motstånd från de konservativa, och hans stadsplaneförslag för världsutställningen i Paris 1937 reviderades i flera steg, från ett storskaligt La ville radieuse-kvarter 1932 till en tältpaviljong 1937. I Alger tycks han själv ha förstått att hans mest genomgripande förslag var för djärva för att vara realistiska.⁹¹⁴ Han tänkte sig snarare att de idéer han presenterade skulle kunna diskuteras av de styrande på en principiell nivå. Även i Alger skulle hans fortsatta revideringar och mer begränsade förslag till sist bli resultatlösa.⁹¹⁵ Andra städer där hans förslag var för genomgripande för att kunna vara realistiska var Stockholm och Antwerpen. Också där uteblev de fortsatta samtal kring principiella frågor som han säkert hade hoppats på. Både gällande Stockholm och Antwerpen utgick hans förslag från stadsplanetävlingar vilket medförde att projekten på ett sätt tappade i aktualitet när man gick vidare i enlighet med andra förslag. I Sovjet hade hans teorier blivit politiskt daterade och när han skickade ett exemplar av boken till det statliga organet för internationellt kulturellt utbyte (VOKS) kom den tillbaka med meddelandet att den inte var av intresse för landet.⁹¹⁶ I Spanien utbröt spanska inbördeskriget i juli 1936 vilket avbröt utbytet med de katalanska myndigheterna. I Italien fanns ett intresse för hans idéer i de modernistiska kretsarna och där skulle Le Corbusier fortsätta sina försök också en tid efter publicerandet av *La ville radieuse*. Han skulle likväl aldrig få förtroendet att realisera några

914. Inför utställningen av Plan Obus i Alger i februari 1933 skriver LC till sin mor att ”Målet är inte möjligt att nå, men ansträngningen kan ge idéer”. (Le but est inaccessible. Mais cet effort peut éléver les idées.) LC till modern (Marie Jeanneret), 12 feb 1933, FLC R2 (1), 183-184.

915. I Alger, liksom i fallet med projektet för huvudkontor för Nationernas förbund, skulle besvikelsen mynna ut i en bok: Le Corbusier, *Poésie sur Alger*. Paris: Falaize, 1950.

916. Återgiviet av LC själv. Se LC, *Sur les quatre routes*, 1941, s 141.

egna arbeten. För USA hade han inte gjort några specifika stadsbyggnadsförslag och där var det knappast gångbart med den starka statliga styrning som boken förespråkade. De försök att etablera samtal med myndigheter runt om i världen som Le Corbusier drev med sådan bredd de första åren under 1930-talet, mötte alltså på många sätt en försvårad situation när boken väl kom hösten 1935. Hans tankar gick inte längre att knyta till konkreta aktuella situationer på samma sätt som åren innan och den omfattande boken räckte inte för att återta hans tidigare initiativ.

En väsentlig faktor generellt var som antytt det politiska läget. Utrymmet för en allvarlig diskussion av de genomgripande stadsförändringar som Le Corbusier föreslog kom att minska ytterligare åren efter 1935. Detta var säkert en bidragande orsak till att det skulle dröja både med en nyutgåva av boken på franska och med en översättning till engelska. Boken hade på det sättet begränsade möjligheter att nå en spridning i utlandet; den var tryckt i relativt liten upplaga med text enbart på franska.

Även om *La ville radieuse* alltså inte fick någon större spridning i anslutning till att den publicerades kan man peka på hur flera av de tankar som Le Corbusier utvecklade i boken kom att få betydelse för det kommande stads- och bostadsbyggandet runt om i världen.⁹¹⁷ Man kan också framhålla hur boken utgjorde ett viktigt bidrag när det gällde den arkitekturteoretiska traditionen generellt. Kombinationen av olika slags material och dokument, av utförliga projektpresentationer på olika nivåer, det stora omfånget och collageartade upplägget, skapade en ny typ av bok. Det var en typ som på flera sätt kan tyckas lämpa sig väl för det moderna, globaliserade mediesamhälle vars livsmiljö boken behandlade.

Även om *La ville radieuse* alltså inte fick den offentliga betydelse som Le Corbusier uttryckt förhoppningar om så kom ändå ett flertal kulturpersoner att reagera på boken. Den franske konsthistorikern Henri Focillon, som föreläste med Le Corbusier i Venedig i juli 1934, kallade den ”Atlas”, eftersom han menade att den ”bar på ett rikt löfte om en värld”.⁹¹⁸ Poeten Paul Valéry

917. Notera exempelvis Kenneth Framptons syn på bokens betydelse, presenterad i det inledande avsnittet kring forskningen om Ville radieuse.

918. ”[C]et ouvrage auquel je donne le nom d’Atlas, puisqu’il porte la riche promesse d’un monde”. Henri Focillon till LC, [1935 ?]. Transkriberat i Pierre Saddy,

framhöll att han länge drömt om ett hus vars struktur och kvaliteter var de man finner hos en maskin, och att han fann ett svar på denna önskan i Le Corbusiers ”vackra” bok. ”Ni kan inte föreställa er med vilket intresse jag läste den”, skrev han.⁹¹⁹ Även Giedion hörde till dem som var berörda av boken, och tackade Le Corbusier för ”er magnifika La ville radieuse”.⁹²⁰ Bland annat kommenterade han uppskattande kontrasten mellan olika typer av sammanställt material:

Men det som framför allt beredde mig nöje var det träffsäkra valet av bilder och den självklara blandningen av nya fackuppgifter med vecko-tidningsaktig folklighet.⁹²¹

Anmärkningsvärt nog trodde Giedion i brevet att boken skulle kunna bli så framgångsrik att den konkurrerade med *L'Œuvre complète* (”De samlade verken”). I efterhand vet vi att det var en total felbedömning. *L'Œuvre complète* ges idag ut i ständiga nyutgåvor medan Ville radieuse kommit ut i två franska och en engelsk utgåva, vilka alla tre är ganska ovanliga såväl på bibliotek som hos arkitekter och arkitekturhistoriker.

För Le Corbusier själv verkar intrycket ha varit att reaktionerna på boken var kritiska. Ett knappt år efter att boken kom ut skrev han:

LA VILLE RADIEUSE kom ut förra hösten; en doktrin för att ordna städerna och landsbygden i maskinsamhället. Boken är resultatet av femton års arbete, den är späckad, den är som en överfylld matkällare.

Claude Malécot (eds), *Le Corbusier : le passé à réaction poétique*. Paris: Caisse Nationale des Monuments Historiques et des Sites, 1988, s 235.

919. ”Vous ne pouvez imaginer avec quel intérêt je l’ai lu”. Paul Valéry till LC, delvis återgivet utan datering i LC, *Le Corbusier, lui-même*, 1970, s 79-80.

920. ”Je vous remercie de votre magnifique Ville Radieuse.” Giedion till LC, 25 sept 1935, gta.

921. ”Vor allem aber machte mir die Zielsicherheit Vergnügen, mit der die Abbildung ausgewählt sind und selbstverständliche Mischung von fachlichen neuen Resultaten mit Magazinhafter Volkstümlichkeit.” Giedion till LC, 25 sept 1935, gta. Giedion växlar ibland mellan franska och tyska i sina brev till LC. Den sistnämnde hade kunskaper i tyska men det är oklart exakt hur goda de var. Det troliga är att han läste och även talade tyska. Det är samtidigt osäkert om han någon gång skrivit någonting mer omfattande på tyska.

Man har förebrått mig den. Men idag kan jag fortfarande inte inrätta någon elegant salong efter etikettsreglerna.⁹²²

Denna besvikelse skulle han uttrycka ännu starkare när han nästan trettio år senare publicerade den första nyutgåvan av boken. Den enorma ansträngningen med Ville radieuse, med de omfattande böckerna *La ville radieuse* (1935) och *Des canons, des munitions?* (1938) måste ha följts av en plågsamt kännbar besvikelse för Le Corbusier. Gensvaret som böckerna fick kan trots en del positiva recensioner ändå sägas ha varit marginellt. Likväl ledde arbetet fram till en av de mest utförliga, omfattande och visionära böcker om den moderna staden som någon arkitekt under 1900-talet publicerat. Att Le Corbusier hade en relation till båda dessa sidor av arbetet – såväl besvikelse som förståelse för bokens kvaliteter – framkommer i den kommentar han skrev som ett slags efterord till bokens andra utgåva, precis i slutet av sin karriär, 27 maj 1964:

Nåväl, Herr Corbu, grattis! Ni förutsåg de kommande fyrtio årens arbetsuppgifter för tjugo år sedan. Och man utsatte er rikligt och fullt för sparkar där bak!

Denna bok innehåller en imponerande mängd fullständiga och noggranna *stadspaner*, från detalj till helhet, från helhet till detalj.

Men man sa: Nej! Man behandlade er som en galning! Tack!⁹²³

922. ”LA VILLE RADIEUSE’ est parue l’automne dernier, doctrine d’équipement en villes et campagnes, de la civilisation machiniste. Ce livre est le fruit de quinze années de travaux ; il est touffu ; il est comme un cellier garni de nourritures. On me l’a reproché. Je ne puis pas aujourd’hui encore, aménager un beau salon, où l’étiquette soit reine.” Passagen finns publicerad i *Quand les cathédrales étaient blanches*, i en not till det förord som är daterat i juni 1936. Noten har uteslutits i en del senare utgåvor av boken, se LC, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937, s 9. Le Corbusier, *Quand les cathédrales étaient blanches, voyage au pays des timides*. 1937. Nyutgåva. Editions Gonthier, 1965, s 7-8.

923. ”Eh bien, Mr le Corbu, félicitations ! Vous avez posé les problèmes de 40 années de futur, il y a 20 années ! Et on vous a servi l’ample et totale ration de coups de pieds dans le derrière ! Ce livre contient une masse imposante de plans d’urbanisme complets, minutieux, allant du détail à l’ensemble, de l’ensemble au détail. On vous a dit: Non ! On vous a traité de fou ! Merci !” LC, *La ville radieuse*. 1935. Nytryck, 1964, s 347.

Avslutande kommentar

Att skriva den moderna staden

I en av de många publicerade texter som föregick *La ville radieuse*, och som tidigt 1934 presenterades som ett ”förhandsprov” på boken, skrev Le Corbusier: ”Det var 1922 som jag gick in i den dröm som jag sen aldrig lämnat: att leva i en stad för de moderna tiderna!”.⁹²⁴ Han hänvisar utan tvekan till arbetet med En samtidsstad för 3 miljoner invånare, som han presenterade på höstsalongen i Paris samma år. Det är bekant hur fascinationen för, och önskan att leva, ”det moderna livet” uttrycks tydligt i hans publicerade texter från och med *Après le cubisme* (1918). Intresset för det ”moderna livet” finns samtidigt närvarande redan tidigare, och då i förbindelsen med staden. Ett tankearbete kring livet i den moderna staden ligger följaktligen i linje med ett redan påbörjat engagemang.⁹²⁵ Arbetet med att finna konkreta former för det livet skulle han inte släppa. Efter att ha publicerat den tidiga visionen om den samtida mångmiljonstaden tillsammans med tillämpningsstudien för Paris – Plan Voisin – i *Urbanisme* 1925, fortsatte han sina praktiska och teoretiska studier i mötet med nya erfarenheter och frågeställningar. Det ledde till svåra

924. ”En 1922, j'avais commencé à entrer dans ce rêve dont je ne suis plus sorti : vivre, dans la ville des temps modernes !” Le Corbusier, ”V.R : 1ere partie”, *L'Homme réel*, 3 (mars 1934).

925. Det moderna livet ”la vie moderne” är ett huvudtema när LC inleder sitt skrivande med Amédée Ozenfant 1918. Den skriftserie som inleddes – och avslutades – med *Après le cubisme* (1918) kallade de för ”Les commentaires sur l'art et la vie moderne” (Kommentarer kring konsten och det moderna livet) och den presenterades med formuleringen ”Kommentarer studerar det moderna livet och definierar den moderna andan” (”Les ”COMMENTAIRES” étudient la vie moderne, définissent l'esprit moderne”). Hänvisningar till begreppet ”vie moderne” förekommer också i manuskriptet till *La construction des villes* (1910-) och LC nämner det i positiv betydelse i exempelvis ett brev till Auguste Perret 1914. LC & Ozenfant, *Après le cubisme*. 1918, försättsblad, s 1. LC till Perret, 3 juni 1914, FLC, E1 (11), 100. LC, *La construction des villes*, 1992, s 42, 135.

utmaningar. I texten från våren 1934 uttrycker han i ett citat som tidigare delvis anförts hur arbetet med den nya publikationen var ett slags frenetisk, men av övertygelse hoppfull, kamp för att ta sig an en sammansatt och väldig verklighet i våldsam förändring. Boken *La ville radiieuse* uttrycker i enlighet med vad han skriver:

det aktuella livets bultande, den accelererande och våldsamma utvecklingen av ett nytt fenomen: storstaden; den ackumulerade vantrivseln som exploderar; kriserna som avlöser varandra; återvändsgränderna; den modiga, optimistiska och sunda kampviljan; tron på en ny civilisation; övertygelsen att världen inte är gammal, utan tvärtemot ung och rörlig; det förestående uppväckandet av ett modernt medvetande; handlingens glädje inför det närstående igångsättandet av väldiga byggnadsprojekt; vissheten om återvändandet till djupgående humanistiska värden; möjligheten att nå fram till sann livsglädje.⁹²⁶

Det har demonstrerats i avhandlingen hur väl ett sådant citat svarar mot innehållet i *La ville radiieuse*, och mot själva arbetet med boken. I ett intensivt, rastlöst arbete med praktiska och konkreta arbetsuppgifter på olika nivåer strävade Le Corbusier efter att i bokform sammanfatta och redovisa sina visioner om den moderna stadens fantastiska möjligheter. Citatet är talande också genom själva källan – texten från 1934 – som illustrerar omfånget hos alla de disparata medier från vilka Le Corbusier sammanställde det material som till sist blev den färdiga boken. Det är bekant hur han etablerat den strategin redan långt tidigare, att publicera artiklar som sedan sammanfogades till böcker, men den här gången var omfattningen och komplexiteten hos materialet – som en kokande kittel av ritningar, teckningar, foton, planbeskrivningar, brev, manuskript, artiklar, tidskrifter, böcker – betydligt större. *La ville*

926. "Il exprime le martèlement de la vie présente; la croissance accélérée et violente d'un phénomène neuf : l'urbanisme; l'explosion des malaises accumulés, l'éclatement des crises ; les impasses ; une volonté d'action saine, courageuse et optimiste ; la foi dans les destinées d'une civilisation nouvelle ; la certitude que le monde n'est pas vieux, mais, au contraire, -jeune et agile ; le réveil imminent d'une conscience moderne ; la joie de l'action, le proche déclenchement des grands travaux ; la certitude d'une reprise des valeurs humaines profondes ; la possibilité d'atteindre aux joies essentielles." Le Corbusier, "V.R : 1ère partie", *L'Homme réel*, 2 (feb 1934).

radieuse var och förblev på det sättet exceptionell i Le Corbusiers skrivna produktion. Citatet ovan är som redan nämnts från den förhandspublicering av bokens första avdelning – ”Inledning” (préliminaires) – som ingick i tidskriften *L’Homme réel*, nummer 2 och 3 från februari respektive mars 1934. En sådan uppgift, av betydelse för en förståelse av hur boken kommit till, nämns egentligen inte i forskningslitteraturen. Få författare nämner tidskriften *L’Homme Réel* och ännu färre lämnar specifika litteraturhänvisningar till artiklar.⁹²⁷ Det finns ingen litteratur där det framgår att Le Corbusier här presenterar i princip hela första avdelningen av sin bok, inklusive en innehållsförteckning av samtliga avdelningar, så som den nästan färdiga boken såg ut i början av 1934. Skälet till detta är säkert att Le Corbusier gick fram längs så många olika vägar att det krävs ett stort arbete specifikt inriktat mot Ville radieuse för att klarlägga detaljerna kring hur teorin utarbetades och fogades samman. Le Corbusier arbetade länge också med andra böcker, men inte någon där han under så lång tid presenterade så många olika versioner, eller stadier, och revideringar av arbetet. Ett studium av *La ville radieuse*, dess tillkomsthistoria och dess struktur ger på det sättet en intressant inblick i Le Corbusiers arbete som teoretiker, och i vilken betydelse teorin och skrivandet hade för honom.

Teori

Genom bokens omfång, variation och rika sammansättning framträder kanske också tydligare än i andra böcker Le Corbusiers syn på förhållandet mellan teori och praktik. Ett exempel kan hämtas från själva inledningen till boken och arbetet med en ny stadsplan för Moskva. Av denna avhandling framgår hur Le Corbusier i princip från början av arbetet låter den specifika studien av Moskva leda till generella tankar om stadsplanering. Intrycket blir att

927. Jag har egentligen bara funnit ett arbete med fullständiga litteraturreferenser till *L’Homme réel*, nämligen i Mary McLeods grundliga avhandling. Hon presenterar fullständiga innehållsförteckningar för samtliga tre tidskrifter som Le Corbusier arbetade med på 1930-talet: *Plans, Prélude* och *L’Homme réel*: McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*, 1985, s 458-497.

uppgiften i sig i det här fallet relativt snart underordnas ett övergripande arbete med att utveckla och formulera en generell teori för moderna städer. Den praktiska situationen är förbunden med teoriutveckling, vilket också leder till att han omvärderar sin tidigare teoretiska modell: ”Denna skiss är överlägsen mina tidigare stadsbyggnadsstudier från 1922 och 1925 eftersom den med fullständig flexibilitet anpassar sig till all framtida utveckling”.⁹²⁸

Praktiken är intimt sammanbunden med teorin och Le Corbusier tycks sträva efter att låta det praktiska arbetet generera en teoretisk reflektion för att sen kunna tillämpa teorin på det praktiska arbetet. Där har en studie som den av Moskva en nyckelroll. Förutom att den ledde till en generell modell så bidrog också själva diskussionen till att stärka Le Corbusier i övertygelsen om värdet av en sådan teori. Han skriver om sovjeternas rapport att den var ”en smältdegel av röriga och motsägelsefulla idéer” och att den visade hur diskussionen ”måste genomlysas av teori innan byggandet börjar”.⁹²⁹

Samma syn på arbetet förmedlar han när han presenterar planscherna för Ville radieuse i den bok de kom att leda fram till. Han skriver att planerna är produkter av ”ren teori” och att de hjälpt honom ”fixera tingens själva princip”. Han beskriver det som att han vunnit visshet genom att gå på djupet med hjälp av teorin. Han har på det sättet nått fram till ”ett grundläggande postulat” som kan tillämpas på enskilda fall, och han berättar att ”dessa teser för ville radieuse” tillämpats på planerna för städer som Alger, Stockholm, Barcelona och Nemours.⁹³⁰

928. ”J’ai établi, comme clé de cette étude, un schéma organique d’une grande capitale, d’une importance équivalente à celle de Moscou. Ce schéma a comme avantage sur les précédentes études d’urbanisme que j’avais faites en 1922 et 1925, de répondre avec une entière souplesse à toute extension d’avenir. Un tel schéma constitue, en fait, un être vivant; il me paraît répondre au phénomène de la grande ville contemporaine et au phénomène inévitable de sa croissance.” LC, *Réponse à un questionnaire de Moscou* [stencil, 1930/1931], ur Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l’URSS*, 1987, s 314.

929. ”Ce rapport moscovite est d’ailleurs un creuset d’idées, pêle-mêle et contradictoires qui montrent combien le débat sur le logis et la ville, mérite d’être éclairé par la théorie avant que les travaux ne soient entrepris.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 145.

930. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 156.

Ett annat liknande exempel ur *La ville radieuse* kan hämtas från beskrivningen av projektet för Porte Maillot. Det var ett sammansatt arbete av strategisk karaktär som Le Corbusier berättar om på följande sätt:

Det blev här frågan om att tillämpa rigorösa teorier på en situation av mycket känsligt slag. Allt blir möjligt om man har en klar doktrin.⁹³¹

Le Corbusiers tilltro till teorin – som ger honom ”visshet” – är följaktligen stor. Ritningarna och beskrivningarna är enligt honom därefter tillräckliga för att fatta ett beslut om att bygga. Det har redan anförts hur han hävdar att ett arbete som visats i ritningar och siffror redan ”finns”. Bara de ”oförmögna” menar Le Corbusier, måste se någonting byggt för att känna sig säkra.⁹³² Det har också framgått i avhandlingen hur *La ville radieuse* innehåller exempel på hur Le Corbusier uttryckligt uppmanar läsaren att leva sig in i bilden, att i tanken röra sig runt i den föreslagna miljön – som i fallet med den nya stadsmiljön för Antwerpen.

Hur är det då möjligt att förstå det intresse för relationen mellan teori och praktik som genomsyrar *La ville radieuse* och som är utmärkande för Le Corbusiers verk i sin helhet? Som framgått hänvisar Le Corbusier till sitt tänkande med flera olika begrepp, såsom tes, doktrin, postulat, teori. Studerar man hans texter mer ingående finns ingen strikt systematik i användandet av de här begreppen utan de verkar reflektera ett och samma försök att nå fram till ett slags strategi och vägledande tankar för samtida arkitektur och stadsplanering. På samma sätt som Le Corbusier använder en mängd olika uttryck för att beteckna sina tankar om arkitekturen kan man föreställa sig att denna ”strategi” representerar många olika aspekter av hans arbete.

Tydligt med *La ville radieuse* (1935) är att Le Corbusier använder bokmediet och sitt skrivande för att både informera och övertyga dem som på olika sätt och olika nivåer i samhället beslutar om byggande. Den redan diskuterade dedikationen, ”Detta verk är tillägnat myndigheterna, Paris, maj 1933”, var inte uttryck för något nytt i Le Corbusiers skrivande, utan hade

931. ”C’était ici l’occasion d’appliquer des théories rigoureuses à un cas d’esprit délicat. Tout devient facile si l’on possède une doctrine claire.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 215.

932. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 93.

varit en del av hans teoretiska verksamhet från och med hans första publicerade text och hans första bokprojekt.⁹³³ Det är också bekant hur han tidigt arbetade med att gestalta texten – och böckerna – med tanke på hur budskapet skulle upplevas av mottagaren. Det har visats exempel på det i avhandlingen just i förhållande till Ville radieuse, och som ett av dem skulle man kunna återvända till Le Corbusiers brevledes diskussioner med Sigfried Giedion kring dokumenten från det fjärde CIAM-mötet (det blivande Aten-chartat). Där hänvisar han exempelvis till värdet av att *ta tillvara stilen* när man skriver. Han understryker att han *vet* hur publiken ser ut, ”var man måste tala, vem man måste vända sig till”. Han insisterar på den kommunikativa aspekten med orden: ”Vi måste till varje pris använda ett *explicit* språk. Förklara, göra begripligt, illustrera: *VARA LEVANDE!* ”.⁹³⁴ Därefter eliminerar han alla eventuella tveksamheter kring frågan om offentliggörande genom att ”i den Heliga sakens namn” *fordra* att mötets resolutioner publiceras.⁹³⁵ Le Corbusiers i många avseenden båda radikala och långsiktiga praktik var följaktligen *i behov av* att kommuniceras. Som ett bland många ytterligare exempel kan man här återvända till den bok som föregick *La ville radieuse* – Le Corbusiers första publicerade stadsbyggnadsteori – *Urbanisme* (1925). När han kommenterar den under föreläsningarna i Sydamerika 1929, hävdar

933. ”Cet ouvrage est dédié à l’autorité, Paris, mai 1933”. LC, *La ville radieuse*, 1935, s 3.

934. ”Si le Congrès devait conclure par les résolutions de Marseille, je tirerai mon chapeau et *m’en vais*. Mais, ne voyons pas étroit. Les ”jeunes”, c’est très beau, mais c’est poltron et peu original. Quelle rédaction froide, inopérant et sans effet possible. Écoutez Giedion: voici 10 années que je suis en face des événements. Je sais où est le trouble, où sont les inquiétudes, où sont les freins, où sont les bonnes volontés. Je sais où il faut porter, où il faut parler, à qui il faut s’adresser. [...] Il faut à tout prix parler un langage *explicite*. Expliquer, faire saisir, illustrer: *ETRE VIVANTS!* [...] Au nom de la *régularité* et au nom de la Sainte cause, je réclame que les résolutions soient publiées. La forme m’importe peu. Ce qu’il faut, c’est le fait. Et cela avec simplicité, conviction et courage.” LC till Giedion, 29 augusti 1933, gta. Brevet finns även transkriberat i Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 171-172 – dock saknas där vissa delar av det ovan återgivna citatet.

935. ”Au nom de la *régularité* et au nom de la Sainte cause, je réclame que les résolutions soient publiées.” LC till Giedion, 29 augusti 1933, gta. Brevet finns även transkriberat i Gerosa, *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*, 1978, s 171-172.

han bland annat att *det var nödvändigt* ”att skriva en bok på 300 sidor” för att ”motivera, förklara och rättfärdiga Plan ’Voisin’”.⁹³⁶

Samtidigt är det uppenbart från citaten ovan att det finns en aspekt som föregår, i alla fall delvis, presentationsarbetet och som handlar om att Le Corbusier själv försöker finna fram till ett slags ”teoretisk” förståelse av ett praktiskt problem eller situation. Den aspekten är naturligtvis svåranalyserad, men man kanske skulle kunna få en föreställning om något av den genom ytterligare en passage i de sydamerikanska föreläsningarna. Le Corbusier berättar om sin syn på arkitekturundervisning och vänder sig till en fiktiv student med uppgiften att göra ett skrivet arbete som på ett jämförande sätt analyserar olika städer. Det är en svår uppgift, menar han, men den tjänar till att lära studenten att man måste förstå vad man arbetar med, innan man börjar rita. Det är en ”utmärkt övning för att träna omdömet”.⁹³⁷

Ett sådant arbete med att förbättra bedömningsförmågan genom att formulera sig i olika frågor är uppenbarligen väsentligt för Le Corbusier. Samtidigt framgår inte tydligt vad det är för kriterier som styr bedömningen. I en text från mitten av 1920-talet, efter att ha publicerat de fyra *L’Esprit Nouveau*-baserade böckerna som förknippas med hans genombrott, beskriver han det som att Teorin (med stort t) ”befinner sig i hjärtat av den dagliga praktiken”. När han skall beskriva *hur* den befinner sig i praktiken så sker det med subjektivt förankrade bilder: ”likt en klarhet som plötsligt uppenbarar sig”, eller ”en växling som plötsligt anger en riktning”, eller ”en inventering” där man följer de goda riktlinjerna och gör sig av med de dåliga.⁹³⁸

936. ”Songez qu’il m’a fallu écrire un livre de 300 pages en 1925 pour motiver, expliquer et honorabiliser le Plan ’Voisin’ de Paris.” LC, *Précisions*, 1930, s 187.

937. ”Maintenant je te réclame un travail écrit. Tu rédigeras un rapport comparatif, analytique, des raisons d’être de villes comme Buenos-Ayres, La Plata, Mare del Plata, Avejanella. Tâches plutôt difficiles pour un étudiant. Mais tu comprendras ainsi qu’avant de dessiner, il faut toujours savoir ’de quoi il s’agit’, ’à quoi ça sert’, ’pour quoi c’est faire’. Excellent entraînement pour façonner le jugement.” LC, *Précisions*, 1930, s 227.

938. ”Après vingt années de pratique, je crois qu’au cœur de la pratique quotidienne, la THEORIE est comme une clarté qui jaillit soudain, comme un aiguillage qui dirige soudain, comme un inventaire où l’on met à l’actif des préceptes directeurs et au passif les scories dont notre cheminement s’encombre chaque jour. La Théorie

Noterbart och intressant hos citaten ovan är vidare, att även om teorin i väsentliga avseenden framstår som förankrad i det subjektiva, så saknar den inte pretentioner. Det är inte en privat syn på staden bland många andra. Det är tvärtom en syn som gör anspråk på att vara en ”doktrin” och som dessutom ”med fullständig flexibilitet anpassar sig till all framtida utveckling”. Om och om igen i *La ville radieuse* framgår direkt och indirekt att Le Corbusier där menar sig presentera en universell lösning, ett universellt svar på storstadens problem. Sådana pretentioner går att läsa in också i bokens själva titel. Det är inte den goda staden, den funktionella staden, den livskraftiga staden han skriver om – det är den *strålande staden* – staden som hänför långt bortom alla andra kategorier.

För att göra det möjligt att realisera denna strålande stad har Le Corbusier formulerat en doktrin, eller teori, som beskriver dess egenskaper – från de små detaljerna till de stora planstrukturerna. I förhållande till sådana riktlinjer kan man lyfta fram fler intressanta aspekter hos Le Corbusier, och som ansluter till exemplet ovan. Han strävar med enorm kraft efter att etablera en teori, och samtidigt hänvisar han till att verkligheten har företräde. Det formulerar han uttryckligt i exempelvis avsnittet ”Grafiskt uttryckt” i *La ville radieuse*, där han tänker sig att man idealt, eller ”teoretiskt”, kan förespråka en globalisering av samhället. Men det är ändå orealistiskt menar han, ett för stort – ”ett gigantiskt” – steg där det i verkligheten krävs övergångsstadier. Och så hävdar han att just själva frågan ”vad handlar det om?” alltid bör ersätta ”teorin” när det gäller verkligheten.⁹³⁹ Han framhåller också själv i flera sammanhang att han ser på sin teori som en levande och pågående undersökning som strävar efter att anpassa sig efter förutsättningarna. När han i citatet ovan talar om den skiss som ”anpassar sig till all framtida utveckling” skriver han också att han ser den som ett ”levande väsen” som svarar mot ”den stora

d'un praticien c'est une conclusion d'ordre pratique.” Le Corbusier, ”Histoire brève de nos tribulations”, *L'architecture d'aujourd'hui*, (1948).

939. ”Considérant ici le ’de quoi s’agit-il ?’ qui doit toujours replacer la ’théorie’ dans son cadre réel, nous nous référerons, encore et toujours, à des faits dominants : géographie, races, climats, et même, pour l’instant présent, à une qualification tyrannique des espèces : les langages.” LC, *La ville radieuse*, 1935, s 194.

samtidsstadens verklighet”.⁹⁴⁰ Samtidigt är det tydligt att det i Le Corbusiers teoretiska produktion finns en motsättning mellan att föreskriva och att lämna fritt för andra bedömningar än sin egen.

Som framgår tydligt av *La ville radieuse* och av den här avhandlingen så har Le Corbusiers teori drag av vision. Hans teoretiska arbete är inriktat mot att artikulera och detaljera visionen och att presentera den. Presentationen i sig är som framgått inte enbart saklig utan har också drag av att förmedla hans egen entusiasm inför de möjligheter han ser. Ett signifikativt exempel på detta, som lyfts fram tidigare, är hur Le Corbusier avslutar den första avdelningen av *La ville radieuse* med att klippa in ett foto av flygaren Dieudonné Coste. Det är svårt att förstå bilden på annat sätt än att den skall illustrera de två avslutande meningarna om ”nya ledare” som skall visa världen ”entusiasmens väg”. Fotografiet av en leende Dieudonné Coste som precis blivit först med att genomföra en flygning nonstop mellan Paris och New York förbinds här – om än indirekt – med Le Corbusiers stadsbyggnadsvision: också den ett djärvt och modernt företag som manifesterar de fantastiska förändringar som blivit möjliga för människan genom den nya tekniken. Det är inte första gången som Le Corbusier använder sig av det här sättet att närmast suggestivt försöka knyta positiva associationer till sina egna projekt. I ett exempel som detta blir det likväl tydligt hur Le Corbusiers arkitekturteori i vissa avseenden avlägsnat sig från den historiska traditionen. Att använda positivt laddade bilder för att uppvärdera helt andra produkter är något som närmar sig reklam. Costes prestation innebär inte i sig, per automatik, något stöd för Le Corbusiers Ville radieuse. Arkitekturteorin har naturligtvis alltid rymt ett element av att presentera egna arbeten och tankar på ett så övertygande sätt som möjligt, samtidigt har detta här förts över gränsen från teoretisk framställning till ren känslomässig laddning.

940. ”J’ai établi, comme clé de cette étude, un schéma organique d’une grande capitale, d’une importance équivalente à celle de Moscou. Ce schéma a comme avantage sur les précédentes études d’urbanisme que j’avais faites en 1922 et 1925, de répondre avec une entière souplesse à toute extension d’avenir. Un tel schéma constitue, en fait, un être vivant; il me paraît répondre au phénomène de la grande ville contemporaine et au phénomène inévitable de sa croissance.” LC, *Réponse à un questionnaire de Moscou* [stencil, 1930/1931], ur Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l’URSS*, 1987, s 314.

Det är också uppenbart i Le Corbusiers författarskap att det inte är den nyanserade diskussionen och problematiseringen som upptar den centrala platsen. Han är en visionär och det är presentationen av visionen som är hans huvudsakliga angelägenhet.

Även utifrån ett ytligt studium av Le Corbusiers skrifter framgår att skrivandet under i stort sett hela hans karriär var av stor betydelse för honom. Utöver resonemang kring olika explicita skäl han kan ha haft för att skapa en sådan bok som *La ville radieuse* kan man även tänka sig att det fanns andra skäl, som han varken explicit eller implicit haft någon möjlighet att redogöra för. I den delvis dolda process som har med skapandet att göra finns förbindelser mellan teori och praktik som inte låter sig analyseras, vare sig av honom själv, eller av forskningen.

Man kan också peka på hur flera av de aspekter som lyfts fram kring *La ville radieuse* kan återfinnas även i andra delar av Le Corbusiers verk. Samtidigt är den, genom sitt omfång och sin bredd, en publikation där viktiga delar av hans tänkande och arbete finns närvarande på ett särskilt rikt sätt.

Grönstrukturer

En ytterligare aspekt av *Ville radieuse* som det kan finnas skäl att kommentera är dess förhållande till det som idag kallas för hållbar stadsutveckling. Att granska Le Corbusiers teorier utifrån dess relation till hållbarhetsfrågor ingick tidigt som en del av avhandlingsprojektet.⁹⁴¹ Modernismen har inte sällan kritiserats för sin brist på beaktande av långsiktig hållbarhet i samhällsbyggnadsfrågor. Studerar man *Ville radieuse* – som Le Corbusiers mest

941. Forskningsrådet Formas bidrog 2004 med ett stöd till avhandlingen som delvis var förankrat i ett sådant perspektiv. En skandinavisk text som tangerar frågan om hållbarhet i relation till LC är Krustrups ”Da Kathedralerne var hvide” från 1997. Exempel på en internationell text som lyfter fram hållbarhetsaspekten i LC:s verk är James Dunnetts ”L’homme vert” från 2008. Han pekar bl a på hur LC förespråkade grönstrukturer, hur han försökte begränsa transporter och hur han vände sig mot samhällets ”slöseri” (”le grand gaspillage”). Mogens Krstrup, ”Da Kathedralerne var hvide” i Knud Hansen, *Hvad er fremskridt*. Hadsten: Mimer, 1997; James Dunnett, ”L’homme vert”, *The Architectural Review*, 1332 (2008).

detaljerade stadsbyggnadsmodell – kan man likväl där återfinna flera tankar som idag förknippas med hållbart stadsbyggande. Tydligast är naturligtvis grönstrukturerna. Trots att Le Corbusier strävar efter en extremt tät stad, och trots att han fullt ut bejakar den moderna transporttekniken, så bygger hans stadsbyggnadsidé på att städerna skall vara stora sammanhängande parker. Idén med pilotis och takterrasser, till exempel, framhålls flera gånger som ett sätt att öka, och inte förlora, grönytorna i samband med husbyggen i städerna. Det har framgått hur han för egen del först övertar och sen frångår benämningen den Gröna staden (Ville verte) – som han hämtade från det sovjetiska satellitstadprojektet. Likväl är hans Ville radieuse just en grön stad, och användandet av Den Gröna staden återkommer ibland i texterna, även om han valt en annan huvudbeteckning för sin egen stadsbyggnadsmodell.

Le Corbusiers Ville radieuse är en helt teknikbejakande stad – där finns inga tankar kring något återgående till naturen eller att teknikanvändningen i sig står i motsats till samhällsbygget. Att driva teknifieringen så långt som möjligt är något som bidragit till att göra Le Corbusiers stadsbyggnadsvisioner så extrema i mångas ögon. Samtidigt tänker han själv att denna extremgestaltning just är i harmoni med naturlagarna och naturen. Som framgått av avhandlingen är Le Corbusiers syn på masssamhällets industriproduktion och konsumtion idealistisk. Han skiljer på ”rik” konsumtion och ”steril” konsumtion. Den ”rika” konsumtionen är den som verkligen tillför livet någonting väsentligt, medan den ”sterila” är den som gäller överflödiga och onödiga objekt. Av *La ville radieuse* framgår att Le Corbusier vill använda teknik och industri till att frigöra människan, både kroppsligt och själsligen, genom att nå mindre arbetstid, ett bekvämt och behagligt boende och en rik fritid. Han är tydligt emot att ren kapitalförräntning och spekulation skall få styra – förstöra – stadsbyggandet. De här aspekterna är också knutna till vad han generellt såg som samhällets ”slöseri” (”gaspillage”) med sina resurser. Som framgått i flera sammanhang i avhandlingen anser han paradoxalt nog att just trädgårdsstäder är en typ av stadsbyggande som manifesterar ett sådant slöseri.

När det gäller fordonstrafik så är det uppenbart att Le Corbusier inte kände till problemen med föroreningar och buller på samma sätt som vi gör idag. Han har däremot upplevt problem med biltrafik i de traditionella stadsrummen – buller, trängsel och avgaser – och försöker hitta en stadsstruktur där fordonsflödet kan fungera på ett rationellt sätt. Även om lösningen som

han föreslår, med stora vägstrukturer i städernas centrum, är främmande för oss idag, så är hans målsättning med detta att främja effektivitet och minimera störningarna från trafiken.

Även om Le Corbusier överger namnet den Gröna staden för sin stadsmodell så använder han beteckningen ”verte” senare när han utvecklar sin syn på samhällets industrianläggningar. I januari 1940 fick han i uppdrag av den franske försvarsministern Raoul Dautry att rita en ammunitionsfabrik i Aubusson, en uppgift som ledde Le Corbusier att utveckla ett nytt industrikoncept som han kallade Den gröna fabriken – Usine verte. Han kom sedan att beskriva detta koncept i flera av sina följande publikationer: en fabrik som fungerar i enlighet med naturen och som därigenom blir både effektivare och en värdigare miljö för människan.⁹⁴²

När det gäller industriproduktionen och dess relation till naturliga system kan man lyfta fram ett karakteristiskt exempel från Le Corbusiers tidiga modernistiska teoribildning kring 1920. Han tänker sig då att en modern industritillverkad glasflaska är optimerad utifrån naturlagarna – har en perfekt form – på samma sätt som ett ägg. Om naturen hade kommit att frambringa glasflaskor så, tänker han sig, hade de blivit lika den moderna industritillverkade bruksglasflaskan.⁹⁴³ I beskrivningen av sina arkitektur- och stadsbyggnadsprojekt är det uppenbart att han betraktar dem på samma sätt, hans modell är på olika sätt naturen och naturens organiska växande.

I kärnan av den teori som ligger till grund för modernismens kritiserade storskaliga stadsmiljöer finns följaktligen idéer om dominerande grönstrukturer, meningsfull och måttfull industriproduktion och ett lyhört förhållande till naturen och naturliga processer. Detta förhållningssätt integrerar samtidigt storskalig stads- och samhällsbyggnad och ett radikalt bejakande av modern teknik och industri.

942. Se exempelvis Le Corbusier (ed), *Les trois établissements humains*. Denoël, 1945, s 176-190.

943. Se Le Corbusier, Amédée Ozenfant [sign A. Ozenfant et Ch.-E. Jeanneret], ”Le purisme”, *L’Esprit Nouveau*, 4 (1921); Linton, *Le Corbusiers maskin*. 2:a tryckn, 1999, s 54.

Arkitekturteorin

En ytterligare fråga gällande boken *La ville radieuse* är hur man skall betrakta den ur ett arkitekturhistoriskt och arkitekturteoretiskt perspektiv. Det har i avhandlingen framgått hur boken har egenskaper som skiljer sig från tidigare arkitekturteori. Det är också möjligt att se det som att Le Corbusier själv i och med boken tar ett nytt steg i undersökandet av arkitekturpublikationens möjligheter.

Det är bekant hur Le Corbusier redan i arbetet med *L'Esprit Nouveau*, vars första nummer gavs ut i Paris i oktober 1920, började arbeta med en collageartad framställning inspirerad av moderna media och reklam. De flesta av de artiklar han på det sättet publicerade i tidskriften blev kapitel i de böcker som ledde till hans internationella genombrott som arkitekturförfattare. När han 1935 gav ut *La ville radieuse* skulle han fortsätta arbetet med arkitekturpublikationen ännu längre. Precis som i fallet med exempelvis *Vers une architecture* (1923) och *Urbanisme* (1925) kom han att utgå från redan publicerade artiklar, men i *La ville radieuse* breddade han strategin och publicerade artikelsier från flera olika tidskrifter. Han kombinerade också artiklarna med andra typer av dokument från andra sammanhang. Dessutom förenade han dessa mer teoretiska block med en serie mer eller mindre utförliga projektpresentationer.

Betraktar man *La ville radieuse* i sådana avseenden ligger det nära till hands att tänka på Rem Koolhaas bok *S, M, L, XL* (1995). Båda böckerna utgör en sammanställning av disparata texter och projekt samt behandlar arkitekturen i relation till moderniseringens och det moderna samhällets krafter. Sammanställningen är collageartad där övergripande analyser presenteras parallellt med iakttagelser på detaljnivå; reklam, tidningsklipp och lösryckta citat uppträder vid sidan av bearbetade texter. Också den byggda miljön lyfts fram över hela skalan från översiktlig planering ner till detaljnivå. De är dessutom båda två omfattande, rika böcker.

Jämförelsen mellan Le Corbusier och Koolhaas skall inte utvecklas vidare här.⁹⁴⁴ Man kan likväl konstatera att exemplet med den mycket omfattande

944. För författarens vidare utveckling av relationen mellan LC och Koolhaas, se Linton, "LC vs OMA" (2004); Linton, "Paris : Bad romance", *Arche*, 34-35 (2011).

och collageartade arkitekturboken – där *La ville radieuse* utgör en ofrånkomlig referens – och som Koolhaas lyfte fram på ett delvis nytt och framgångsrikt sätt med sin 1346 sidor tjocka bok från 1995, har fått efterföljare. Bland svenska exempel kan till exempelvis både *Handbok för framtidens arkitektur [Just White]* (2001) och Gert Wingårdhs dubbelvolym *Trettio års arkitektur genom fyra decennier* (2007) och *Crucial words* (2008), i någon mening räknas dit, om än på lite olika sätt.⁹⁴⁵

En lika relevant kommentar skulle kunna vända sig bakåt i tiden. Ett verk med en central plats i arkitekturteorin, och som uppmärksammats för det sätt på vilket den hanterar media, är Andrea Palladios *I quattro libri dell'architettura* (1570). Boken bygger på samspelet mellan ord och bild och Hanno-Walter Kruft – som i princip ägnar ett kapitel åt boken i sitt monumentala verk om arkitekturteorins historia – menar att den tillsammans med *Hypnerotomachia Polifili* (1499) är den ”vackrast gjorda boken” under hela renässansen.⁹⁴⁶ Kruft lyfter också fram hur ett av bokens karaktärsdrag är författarens självförtroende.⁹⁴⁷ En annan historiker, Christoph Jobs, menar att boken etablerade en standard ”som blev styrande för alla framtida handböcker i arkitektur”.⁹⁴⁸ Palladiospecialisten Howard Burns pekar ut som nyskap-

945. Wingårdhs båda böcker är tryckta olika år – men båda gjordes till utställningen av hans arkitektur vid uppmärksammandet av att kontoret existerat i 30 år. De är båda utformade på samma sätt och det är uppenbart att de är tänkta att fungera tillsammans. Även om Mikael Nanfeldt ansvarade för den tjockaste av de båda volymerna hade Wingårdh del i arbetet med båda. Precis som *S, M, L, XL* utgör de alltså en enhet där ett påfallande inslag är ett slags ordbok (*Crucial words*). Katja Grillner (ed), *Just white : White arkitekter : Handbok för framtidens arkitektur*. Göteborg: White arkitekter, 2001; Mikael Nanfeldt (ed), *Gert Wingårdh : trettio års arkitektur genom fyra decennier*. Göteborg: Röhsska museet, 2007; Gert Wingårdh & Rasmus Waern (eds), *Crucial words: conditions for contemporary architecture*. Basel: Birkhäuser, 2008.

946. ”[T]he most beautifully produced book of the Renaissance”. Kruft, *A history of architectural theory from Vitruvius to the present*, 1994, s 88.

947. Kruft, *A history of architectural theory from Vitruvius to the present*, 1994, s 88.

948. ”As far as the layout, presentation and logical consistency of their argumentation are concerned, Andrea Palladio’s *Quattro libri* created a set of norms that became binding for all future manuals on architecture”. Christoph Jobst, ”Andrea

ande just det faktum att Palladio använder sina egna arkitekturprojekt – och då inte idealprojekt som tidigare Sebastiano Serlio – för att i boken illustrera sina tankar om arkitekturen.⁹⁴⁹

Om man relaterar *Quattro libri* till *La ville radieuse* kan man konstatera att båda böckerna är teoretiska framställningar som innehåller, eller stöder sig på, en sektion av konkreta arkitekturprojekt. I Le Corbusiers stora produktion av böcker är det den enda boken som är uppbyggd på det sättet. De flesta av hans böcker innehåller visserligen egna arbeten, men kombinationen av dels en omfattande teoretisk del, och dels en del med ett större antal projekt som presenteras vart och ett för sig, är unik för *La ville radieuse*.

Det är knappast troligt att Le Corbusier på något sätt förhållit sig till Andrea Palladios bok, eller att han ens tänkt kring en sådan jämförelse. Utifrån det som i avhandlingen framkommit om *La ville radieuse* så är den resultatet av en utsatt arbetsprocess där nya förutsättningar, nytt material och nya tankar under tidsmässigt knappa omständigheter gång på gång omdisponerats för att slutligen fixeras i en form utan allt för mycket eftertanke eller prövning. Trots detta är det inte ointressant att beakta förbindelsen med Palladios arbete. Det verkar exempelvis signifikativt att om Palladios traktat handlar om bostaden – med villor som konkreta exempel – så handlar Le Corbusiers traktat om hur man kan bygga staden.

Avslutning

Föreliggande avhandling utgör en arkitekturhistorisk undersökning av Ville radieuse, en detaljstudie av hur verket kommit till och hur det förhåller sig till Le Corbusiers övriga arbeten. Avhandlingen är inte skriven i första hand för

Palladio (1508-1580) : I quattro libri dell'architettura", i *Architectural theory, from the renaissance to the present, 89 essays on 117 treatises*. Thierry Nebois (ed). Köln: Taschen, 2003, s 112.

949. Howard Burns, Carlo Olmo, Edoardo Piccoli, "Cinquecento anni di Palladio", *Il Giornale dell'architettura*, 56 (nov 2007). Intervjun med Burns av Olmo och Piccoli finns även översatt till svenska av Mats Leffler och undertecknad: Howard Burns, Carlo Olmo, Edoardo Piccoli, "Femhundra år av Palladio", *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 24-25 (2008).

att explicit diskutera eller bidra till de positiva och negativa omdömen med vilka hans teorier ofta lyfts fram. Att så många uppskattande och kritiska kommentarer förekommer i det offentliga samtalet visar likafullt på relevansen av att vetenskapligt behandla hans praktiska och teoretiska bidrag, inte minst eftersom hans verk så tydligt har en förbindelse till skapandet av modernismens storskaliga stadsrum. Trots denna uppenbara relation är det samtidigt en grannliga uppgift att exakt precisera på vilket sätt hans teorier påverkat utformningen av den samtida livsmiljön.

Efter den ovan presenterade studien av *La ville radieuse* skulle man återigen kunna peka på hur den modernism i arkitektur och stadsbyggnad som Le Corbusier för fram utgör en genomgripande förvandling av människans livsmiljö på ett helt oprövat sätt. Det är tveklöst problematiskt att en arkitekt med Le Corbusiers långtgående anspråk på att ha något väsentligt att säga om den byggda miljön presenterar genomgripande stadsplanevisioner utan att föra ett mer ingående och nyanserat resonemang kring problem och risker med så avgörande förändringar av de mänskliga livsrummen och deras karaktär. Skall man på ett djupare plan förstå något om modernismens kritiserade samhällsbyggnadsprojekt måste man samtidigt poängtera att ingen teori någonsin kan befria arkitekter, stadsplanerare, politiker och offentliga aktörer från skyldigheten att tänka självständigt.

Le Corbusiers teori behandlar problem som världen i många avseenden fortfarande står inför: miljonstäderna, de urbana landskapen, de nya transportsystemen, globaliseringen, den moderna teknikens inverkan på arkitekturen. Även om hans idéer hör till en tidigare period av moderniseringen av samhället och idag delvis är daterade så är de fortfarande förbundna med skapandet av den mänskliga livsmiljön i vår tid. Alla brister till trots har hans bidrag kvar sin aktualitet som det första stora försöket av en framstående arkitekt att formulera en omfattande teori om den moderna världens stadsbyggande.

Engelsk sammanfattning och källor

Summary

This thesis regards the theory of Ville radieuse of the French-Swiss architect Le Corbusier (1887-1965). The theory was developed during the 1930s and the book where he presented the theory – *La ville radieuse* from 1935 – was the most extensive book ever published by Le Corbusier. From then on, the theory of Ville radieuse became influential in urban planning around the world. In spite of this, the theory – and the book – have received relatively little attention from researchers. Publications like *La construction des villes* (1910-), *Vers une architecture* (1923), *Le Modulor* (1955), *Le poème de l'angle droit* (1955) and *Le voyage d'Orient* (1966) have been discussed more thoroughly by the international research community up to this point.

The thesis deals with the theory of Ville radieuse, but in doing so it also touches on questions related to the history of modern urban design, as well as the history of architectural theory and Le Corbusier's writings in general. It also touches upon questions of sustainable city design.

This thesis aims at a thorough description and analysis of the theory of Ville radieuse, its background, development and presentation in the book *La ville radieuse*. It examines its subject matter by way of a thorough reading of Le Corbusier's theoretical works and examining how ideas and thoughts evolve around the concept of Ville radieuse in the 1930s. It follows Le Corbusier's writings from the book *Précisions*, published 1930, to the small publication *Le lyrisme des temps nouveaux et l'urbanisme* from 1939. It also examines Le Corbusier's contributions to the reviews *Plans*, *Prélude* and *L'Homme réel*. It describes in detail how Le Corbusier's plans for the book *La ville radieuse* constantly changed, and how they developed in relation to ongoing new experiences in theory and practice. An important part of the thesis consists of a detailed description and analysis of the book itself; progressing chapter by chapter, identifying central thoughts and making connec-

tions to other Le Corbusier writings. Another part of the thesis deals with efforts published after *La ville radieuse*, and describes how they relate to Ville radieuse. The thesis identifies the next (and final) development of Le Corbusier's urban theory as the concepts of the Four Roads and the Three Human Establishments. It discusses the roots of this development of the theory of Ville radieuse, but it does not push the analysis of those final concepts further.

The thesis provides new material regarding the creation of one of the fundamental books on urban theory in the twentieth century and discusses its influence on architects. It puts forward how Le Corbusier, through his theory, searches for ways to get attention and to get opportunities to build, rather than striving to analyse and discuss his own ideas with the sole pretention of understanding a modern phenomena. To get recognition for his thoughts, Le Corbusier efficiently uses his prior experiences and achievements as a foundation, and the result is in part a new kind of publication, large, rich and dense. In spite of this, the book did not receive as much attention as his other writings – not compared to books like *Vers une architecture* (1923) or *Le Modulor* (1955) – and Le Corbusier was to remain disillusioned by the lack of interest from architects and from those in power in society.

Källförteckning

Avsikten har varit att klassificera och ordna materialet på ett så översiktligt och användbart sätt som möjligt. Jag har föreställt mig att läsaren har lättare att få en överblick över Le Corbusiers skrivande genom att ordna det kronologiskt och skilja på artiklar och publikationer. Referenserna är endast anförda en gång och jag har givit Le Corbusier företräde som författare, även när han inte kommer först i alfabetisk ordning bland flera. När det gäller otryckta källor har jag där anført stencilavhandlingar som bara existerar i ett, eller ett fåtal, exemplar. Akademiska uppsatser med viss spridning står nämnda under övrig litteratur. När det gäller brev så är de normalt sett inte upptagna som otryckt källa om jag i noterna anført var de finns publicerade. De brev som är upptagna under otryckt källa är ordnade med varje korrespondens för sig, först därefter i kronologisk ordning.

Artiklar av Le Corbusier i kronologisk ordning

1910-tal

”En Orient, quelques impressions (Suite 1)”, [sign Ch.-E. Jeanneret.], *Feuille d’Avis de La Chaux-de-Fonds*, 3 aug 1911.

”Une industrie d’art au canton de Neuchâtel, la médaille et le décor de la montre”, [sign Ch.-E. Jeanneret], *Pages d’art*, 3 (1917).

1920-tal

”Trois rappels à MM. les architectes [premier rappel: le volume]”, [sign Le Corbusier-Saugnier], *L’Esprit Nouveau*, 1 (1920).

”Trois rappels à MM. les architectes [troisième rappel: le plan]”, [sign Le Corbusier-Saugnier], *L’Esprit Nouveau*, 4 (1921).

”Le purisme”, Le Corbusier, Amédée Ozenfant [sign A. Ozenfant et Ch.-E. Jeanneret], *L’Esprit Nouveau*, 4 (1921).

”Variétés, Tœpffer, Précurseur du cinéma”, Le Corbusier e/o Amédée Ozenfant [sign De Fayet], *L’Esprit Nouveau*, 11-12 (1921).

”Architecture I, La leçon de Rome”, [sign Le Corbusier-Saugnier], *L’Esprit nouveau*, 14 (1922).

- ”Les Usines Fiat du Lingotto à Turin”, [sign XXX.], *L'Esprit Nouveau*, 19 (1923).
- ”På Akropolis” & ”Konstantinopel. Moskéerna”. 1926. Sv övers. i [*ur ett pågående samtal*] *om arkitektur*. Claes Caldenby & Fredrik Nilsson (eds). Stockholm: Arkus, 2002.

1930-tal

- ”Voyages d’artistes, Prologue à l’Amérique”, *L'Intransigeant*, 4 feb 1930.
- ”Le problème de la ’maison minimum’”, Le Corbusier, P. Jeanneret, *Extrait de "L'architecture vivante", Troisième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1930.
- ”Analyse des éléments fondamentaux du problème de la ’maison minimum’”, Le Corbusier, Pierre Jeanneret, i *Die Wohnung für das existenzminimum*, 1930. 3:e uppl, 1933. Nytryck. Nendeln, Kraus reprint, 1979.
- ”Invite à l’action”, *Plans*, 1 (1931).
- ”Menace sur Paris”, *Plans*, 2 (1931).
- ”Vivre! (Respirer)”, *Plans*, 3 (1931).
- ”Standards: Loi et unité”, [sign L. C.], *Plans*, 3 (1931).
- ”Ordre, Il est juste temps”, *Plans*, 4 (1931).
- ”Vivre! (Habiter)”, *Plans*, 4 (1931).
- ”Mort de la rue”, *Plans*, 5 (1931).
- ”La guerre ? Mieux vaut construire”, *Plans*, 6 (1931).
- ”Descartes est-il américain?”, *Plans*, 7 (1931).
- ”Retours ... ou l’enseignement du voyage – Coupe en travers, Espagne. Maroc. Algérie. Territoire du Sud.”, *Plans*, 8 (1931).
- ”L’élément biologique: la cellule de 14m² par habitant”, *Plans*, 9 (1931).
- ”Décisions”, *Plans*, 10 (1931).
- ”Défense de l’architecture”. 1931. Utg på franska. *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933).
- ”Till arkitekturens försvar”. 1931. Sv övers. i *Le Corbusier och Stockholm*, Karin Winter (ed). Stockholm: Arkitekturmuseet, 1987.
 - ”Till arkitekturens försvar”. 1931. Sv övers. i *Mama*, 7 (1994).
- ”Le parcellement du sol des villes (Die Bodenaufteilung der Städte)”, i *Rationelle Bauungsweisen, Ergebnisse des 3. Internationalen Kongresses für Neues Bauen (Brüssel, November 1930)*. Bourgeois, Victor m fl (eds). Frankfurt am Main: Engler & Schlosser, 1931. Faksimil. Nendeln: Kraus reprint, 1979.
- ”Spectacle de la vie moderne”, *Plans*, 13 (1932).
- ”1937’ Proposition de programme pour l’exposition d’art décoratif projetée pour 1937”, Le Corbusier, Pierre Jeanneret, i *Extrait de "L'architecture vivante", Cinquième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1932.

- ”Plan d’aménagement de la ville d’Alger 1931-1932”, Le Corbusier, Pierre Jeanneret, i *Extrait de "L'architecture vivante", Cinquième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1932.
- ”Professeurs de prévisions”, *Prélude*, 1 (1933).
- ”Un nouvel état de stratification”, *Prélude*, 3 (1933).
- ”Bolche’... ou la notion du grand”, *Prélude*, 4 (1933).
- ”Rome”, *Prélude*, 4 (1933).
- ”La Fortune se saisit aux cheveux... Une occasion: 1937”, *Prélude*, 5 (1933).
- ”Le quatrième Congrès Internationale d’Architecture moderne pose l’une des plus troublantes questions de l’époque : La mobilisation de la propriété privée”, [Le Corbusier], *Prélude*, 7 (1933).
- ”Une ville de 500.000 habitants entièrement neuve peut être construit sur les bords de l’Escaut : Urbanisation de la Rive Gauche de l’Escaut, à Anvers”, Le Corbusier & Pierre Jeanneret, *Extrait de "L'architecture vivante", Sixième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1933
- ”Les 5 points d’une architecture nouvelle, conséquence des techniques modernes”, [Le Corbusier, Pierre Jeanneret], *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992.
- ”A la recherche d’une doctrine d’urbanisme pour l’équipement de la civilisation machiniste 1922-1933”, [Le Corbusier], *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933), faksimil (1992).
- ”Air – son – lumière”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933).
- ”Concevoir d’abord, construire ensuite”, *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992.
- ”Discours d’Athènes”, *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992.
- ”Le Pavillon Suisse à la Cité Universitaire”, *Extrait de "L'architecture vivante", Sixième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1933.
- ”Lettre à un maire”, i Le Corbusier, P. Jeanneret, *Extrait de "L'architecture vivante", Sixième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1933.
- ”Lettre a un maire”, *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992.
- ”Programme, dénouement de crise, enthousiasme”, *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992.
- ”L’immeuble ’Clarté’ à Genève”, Le Corbusier, Pierre Jeanneret, *La maison de verre, immeubles "clarté". L'art en Suisse*, 4/5 (1933).
- ”Mesures d’ensemble”, *L'Homme réel*, 1 (1934)
- ”V.R : 1ère partie”, *L'Homme réel*, 2 (1934)
- ”V.R : 1ere partie”, *L'Homme réel*, 3 (1934).

- ”Les graphiques expriment ...”, *Prélude*, 10 (1934).
- ”Quand les cathédrales étaient blanches”, *Prélude*, 13 (1934).
- ”1933-1934, réorganisation agraire, la ’Ferme radieuse’, le ’Village radieux’”, *Prélude*, 14 (nov - dec 1934).
- ”1933. Stockholm. Planering av stadsdelarna Norrmalm och Södermalm”. 1935. i *Le Corbusier och Stockholm*, Karin Winter (ed). Stockholm: Arkitekturmuseet, 1987.
- ”Arkitektur, maleri og skulptur”. 1936. Dansk övers. *Arkitekten* (Köpenhamn), (1957).
- ”Quand les cathédrales étaient blanches”, *Prélude*, 16 (1936).

1940-tal

- ”Arkitekturen och den matematiska andan”. 1948. Sv övers. i *Om arkitekturens matematik - en studie av Le Corbusiers Modulor*. Johan Linton. Ex arb. Göteborg: Chalmers, 1996.
- ”Histoire brève de nos tribulations”, *L’architecture d’aujourd’hui*, (1948).
- ”Unité”, *L’architecture d’aujourd’hui*, (1948).
- ”Hélène de Mandrot”, *The architectural review*, 105 (1949).

Publikationer av Le Corbusier i kronologisk ordning

1910-tal

Étude sur le mouvement d'art décoratif en Allemagne. [sign Ch-E. Jeanneret], La Chaux-de-Fonds, 1912.

Un mouvement d'art à la Chaux-de-Fonds, à propos de la Nouvelle Section de l'École d'Art. [Le Corbusier], La Chaux-de-Fonds, 1914.

Après le cubisme. [sign. Ozenfant et Jeanneret], Paris: Édition des commentaires, 1918

1920-tal

Recherche des principes fondamentaux d'urbanisme moderne. [Le Corbusier]. Brochure. [1922]. (Bibliothèque de la Ville à La Chaux-de-Fonds, LC/109/891.)

Vers une architecture. [sign Le Corbusier-Saugnier]. Paris: Éditions Crès, 1923.

- *Kohti uutta arkkitehtuuria*. 1923. Finsk övers. Helsinki: Avain, 2004.

- *Mot en arkitektur*. 1923. Norsk övers. Oslo: Spartacus, 2004.

Urbanisme. Paris: Crès, 1925.

Extrait de "L'architecture vivante", Première série. Le Corbusier, P. Jeanneret. Paris: Éditions Albert Morancé, 1927.

Pour bâtir: standardiser et tayloriser. Supplément au Bulletin du Redressement français, 1928.

Requête de MM. Le Corbusier et P. Jeanneret à M. le Président du Conseil de la Société des Nations. 1928. Revid nyutg. Paris, 1931.

Une maison – un palais, "à la recherche d'une unité architecturale". Paris: Éditions Crès, 1928.

Vers le Paris de l'époque machiniste. Supplément au Bulletin du Redressement français, 1928.

Mundaneum. Paul Otlet, Le Corbusier. Publ n° 128 de l'Union des Associations Internationales. Bryssel: Palais Mondial, 1928.

Extrait de "L'architecture vivante", Deuxième série. Le Corbusier, P. Jeanneret. Paris: Éditions Albert Morancé, 1929.

1930-tal

Extrait de "L'architecture vivante" : Troisième série. Le Corbusier, P. Jeanneret. Paris: Éditions Albert Morancé, 1930.

- Ihr gesamtes Werk von 1910-1929.* Le Corbusier & Pierre Jeanneret. Oskar Stonorov & Willy Boesiger (eds). Zürich: Girsberger, 1930.
- Précisions sur un état présent de l'architecture et de l'urbanisme. Paris: Crès, 1930.
- Extrait de "L'architecture vivante", Quatrième série.* Le Corbusier, P. Jeanneret. Paris: Éditions Albert Morancé, 1931.
- Salubra, Claviers de Coleurs. Basel: Salubra, [1931].
- Extrait de "L'architecture vivante", Cinquième série.* Le Corbusier, P. Jeanneret. Paris: Éditions Albert Morancé, 1932
- 1937, Expo. int. de l'habitation Paris. [Le Corbusier]. Paris, [1932].
- Extrait de "L'architecture vivante", Sixième série.* Le Corbusier, P. Jeanneret. Paris: Éditions Albert Morancé, 1933.
- Croisade ou le Crépuscule des Académies.* Paris: Éditions Crès, 1933.
- La maison de verre, immeubles "clarté". L'art en Suisse, 4/5 (avril-mai 1933).
- Œuvre complète de 1929-1934.* Le Corbusier & Pierre Jeanneret. Willy Boesiger (ed). Zürich: Girsberger, 1935.
- Aircraft.* 1935. Faksimil m bifogad text på fr. Paris: Éditions Adam Biro, 1987.
- La ville radieuse, Éléments d'une doctrine d'urbanisme pour l'équipement de la civilisation machiniste.* Paris: Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui, 1935.
- *La Ville Radieuse, Éléments d'une doctrine d'urbanisme pour l'équipement de la civilisation machiniste.* 1935. Nytryck. Paris: Éditions Vincent, Fréal & Cie, 1964.
- *The radiant city.* 1935. Reviderat nytryck. 1964. Eng övers. London: Faber and Faber, 1967.
- Extrait de "L'encyclopédie de l'architecture", Septième série.* Le Corbusier, P. Jeanneret. Paris: Éditions Albert Morancé, 1936.
- Quand les cathédrales étaient blanches, voyage au pays des timides.* Paris: Plon, 1937.
- *Quand les cathédrales étaient blanches, voyage au pays des timides.* 1937. Nyutgåva. Editions Gonthier, 1965.
- Des canons, des munitions? Merci ! Des logis... s.v.p.* Paris: Éditions de l'architecture d'aujourd'hui, 1938.
- L'îlot insalubre N°6.* [Le Corbusier, Pierre Jeanneret]. Paris, 1938.
- Œuvre complète 1934-1938.* Le Corbusier & Pierre Jeanneret, Zürich: Girsberger, 1939.
- Le lyrisme des temps nouveaux et l'urbanisme.* Specialnummer. *Le Point*, 20 (1939).

1940-tal

Sur les quatre routes. Paris: Gallimard, 1941.

Destin de Paris. Paris: Editions Fernand Sorlot, 1941.

La maison des hommes. François de Pierrefeu & Le Corbusier, Paris: Librairie Plon, 1942.

- *Menneskenes bolig*. 1942. Dansk övers. København: Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1945.

- *Vår bostad*. 1945. Sv övers. Stockholm: Bokförlaget Prisma, 1962.

La Charte d'Athènes avec un discours liminaire de Jean Giraudoux. Le groupe CIAM-France [Le Corbusier], Paris: Plon, 1943.

- *La Charte d'Athènes : Avec un discours liminaire de Jean Giraudoux*. 1943. Ny utg. Paris: Éditions de Minuit, 1957.

- ”Charta von Aten”, Texte und dokumente : Kritische Neuausgabe : Herausgeben von Thilo Hilpert. 1943. Tysk övers. 1984. 2:a uppl. Braunschweig: Vieweg, 1988.

Les trois établissements humains. Le Corbusier (ed), Denoël, 1945.

Propos d'urbanisme. Paris: Éditions Bourrelly, 1946.

Manière de penser l'urbanisme. Editions de l'architecture d'aujourd'hui, [1946].

- *Manière de penser l'urbanisme*. 1946. Ny förändrad utg. Paris, Gonthier: 1963.

- *Den nya staden, planer, analyser, visioner*. 1946. Sv. övers. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1969.

1950-tal

Poésie sur Alger. Paris: Falaize, 1950.

Modulor 2, 1955, (La parole est aux usagers), suite de “Le Modulor”, “1948”. Paris: Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui, 1955.

Le poème de l'angle droit. 1955. Utgåva i bokform. Paris: Connivences, 1989.

Les plans de Paris 1956-1922. Paris: Editions de Minuit, 1956.

Arkitektur, Maleri, Skulptur, Gobeliner. [Le Corbusier], Esbjørn Hiort (ed). København: Kunstindustrimuseet, 1958.

Arkitektur, målningar, skulpturer, gobelänger, teckningar. [Le Corbusier]. Stockholm: Moderna Museet, 1958.

La deuxième collection Salubra. Basel: Salubra, [1959].

1960-tal och postumt

Textes et planches. Paris: Vincent Fréal, 1960.

Le voyage d'Orient. Jean Petit (ed). Éditions Forces Vives, 1966.

Les maternelles vous parlent. Paris: Éditions Gonthier, 1968.

Le Corbusier, lui-même. Jean Petit (ed). Genève: Éditions Rousseau, 1970.

Sketchbooks, Volume 1, 1914-1948. Françoise de Francieux (ed). 4 vols, 1981-1982.

Vol 1. London: Thames and Hudson, 1981.

The Le Corbusier Archive, Appartement de Beistegui, Cité universitaire—Pavillon Suisse, La ville radieuse, and other buildings and projects, 1930. H. Allen Brooks (ed). 32 vols, 1982–1984. Vol 8. New York: Garland, 1982.

L'Iliade, dessins. Mogens Krstrup (ed). Köpenhamn: Borgen, 1986.

- *L'Iliade*. Mogens Krstrup (ed). 1986. it övers. Milano: Abitare Segesta, 2000.

La construction des villes. Charles-Edouard Jeanneret, Le Corbusier. Marc E. Albert Emery (ed). L'age d'homme, 1992.

- *La construction des villes* : [Charles-Edouard Jeannerets erstes städtebauliches traktat von 1910/11]. Christoph Schnoor (ed). Zürich: gta, 2008.

"Espagne". Carnets. Juan José Lahuerta (ed). 3 vols. Milano: Electa, 2001.

Le Corbusier, Lettres à ses maîtres, I Auguste Perret. Marie-Jeanne Dumont (ed).

Paris: Éditions du Linteau, 2002.

Choix de lettres, Sélection, introduction et notes par Jean Jenger. Jean Jenger (ed).

Basel: Birkhäuser, 2002.

Övrig litteratur i alfabetisk ordning

- ”Arkitekten är ej blott estet, även etiker. Le Corbusier utvecklar sitt program”, *Svenska Dagbladet*, 27 jan 1933.
- ”Comptes-rendus des séances”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933).
- ”Constatations du IVe congrès”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933).
- ”Corbusier med i tävlan om Norrmalms stadsplan, kommer hit för studier på platsen”, *Svenska Dagbladet*, 26 jan 1933.
- ”Directives pour l’exposition: ’La ville fonctionnelle’”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933).
- ”La position de Le Corbusier et Jeanneret dans l’évolution architecturale d’aujourd’hui”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992.
- ”Le séjour du congrès en Grèce (29 juillet – 10 août)”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933).
- ”Les seize pages de Le Corbusier”. *Plans*, 1 (jan 1931).
- ”Plans, revue mensuelle”, *Plans*, 1 (jan 1931), (på insidan av främre pärmen).
- ”Questionnaire pour les auteurs de l’analyse des plans de villes”, *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933).
- ”Staden betalar 750 kr för Corbusiers plan”, *Svenska Dagbladet*, 24 april 1942.
- ”Underbar färg på himlen, Corbusiers första ord i Stockholm”, *Aftonbladet*, 27 jan 1933.
- [Sign Kenneth], ”Perukstockarna skola ej få sista ordet!”, *Nya Dagligt Allehanda*, 27 jan 1933.
- Actualité de la Charte d’Athènes, deuxième colloque sur la crise de l’environnement et de l’habitat*. Strasbourg: Institut d’urbanisme et d’aménagement régional, [1977].
- Ciro Luigi Anzivino, Ezio Godoli, *Ginevra 1927: Il concorso per il palazzo della Società delle nazioni e il caso Le Corbusier*. Calenzano: Modulo editrice, 1979.
- Thordis Arrhenius, *The fragile monument : on conservation and modernity*. Arch D diss. Stockholm: KTH, 2003.
- *The fragile monument – On conservation and modernity*. London: Artifice, 2012.
- Mardges Bacon, ”USA”, i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987.

- *Le Corbusier in America : travels in the land of the timid*. Cambridge, Mass: The MIT Press, 2001.
- Jean Badovici, "Une ville de 500.000 habitants entièrement neuve peut être construite sur les bords de l'Escaut : Urbanisation de la Rive Gauche de l'Escaut, à Anvers", *Extrait de "L'architecture vivante", Sixième série*. Paris: Éditions Albert Morancé, 1933.
- Rémy Baudouin, "Pierrefeu (François de)", i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987.
- "Winter (Pierre)", i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987.
- Tim Benton, "Recherche patiente, Les villas de Le Corbusier", i Jacques Lucan (ed), *Le Corbusier, une encyclopédie*. Paris: Centre Pompidou, 1987.
- Bosse Bergman & Anders Gullberg, "I skönhetens, folklivets och framkomlighetens tjänst : Tage William-Olsson en sårbar i kampen om Stockholms framtid", i Eva Rudberg (ed), *Tage William-Olsson : stridbar planerare och visionär arkitekt*. Stockholm: Stockholmia, 2004.
- Ben van Berkel, Caroline Bos, *Move*. 3 vols. Amsterdam: UN Studio & Goose Press, 1999.
- Viveca Bosson, "Ett brev från Paris", *Arkitekten, SAR:s medlemsblad*, 4 (1967).
- "Le Corbusier – maleren som blev arkitekt", i *Le Corbusier, maler og arkitekt, painter and architect*. Thomas Birket-Smith, Peter Mandal Hansen, & Gilbert Hansen (eds). Aalborg: Fonden Arkitekturtidskrift B, 1995.
- "Møde med Le Corbusier", i *Le Corbusier, maler og arkitekt, painter and architect*. Thomas Birket-Smith, Peter Mandal Hansen, & Gilbert Hansen (eds). Aalborg: Fonden Arkitekturtidskrift B, 1995.
- "Sluta då upp att kalla Le Corbusier för funktionalist!", *Paletten*, 3 (1974).
- M. Christine Boyer, *Le Corbusier, Homme de lettre*. New York: Princeton Architectural Press, 2011.
- Darlene Brady, *Le Corbusier: an annotated bibliography*. New York: Garland, 1985.
- Armand Brulhart, "Villereuse et rive droite, Le Corbusier Urbaniste", i *Le Corbusier à Genève 1922-1932, projets et réalisations*. Isabelle Charollais, André Ducret (eds). Lausanne: Editions Payot, 1987.
- Armand Brulhart, Pierre Jéquier "Folio 4, Tableau synoptique, Le Corbusier à Genève 1922-1932", i *Le Corbusier à Genève 1922-1932, projets et réalisations*. Isabelle Charollais, André Ducret (eds). Lausanne: Editions Payot, 1987.
- Howard Burns, Carlo Olmo, Edoardo Piccoli, "Cinquecento anni di Palladio", *Il Giornale dell'architettura*, 56 (nov 2007).
- "Femhundra år av Palladio". Övers fr italienska. *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 24-25 (2008).

- C.I.A.M., *International Congresses for Modern Architecture, Congrès Internationaux d'Architecture Moderne, 1-2*. Nytryck. Nendeln: Kraus Reprint, 1979.
- Claes Caldenby (ed), *1900-talets svenska arkitektur. Att bygga ett land*. Stockholm: Arkitekturmuseet, 1998.
- Gianni Calzà, Giovanni Denti, Andrea Savio (eds), *Le Corbusier in Italia*. Milano: clup, 1988.
- Françoise Choay, *La règle et le modèle : Sur la théorie de l'architecture et de l'urbanisme*. 1980. Ny revid uppl. Paris: Seuil, 1996.
- Giorgio Ciucci, "A Roma con Bottai", *Rassegna*, 3 (1980).
- "Una mancata committenza a Le Corbusier", i *Metafisica costruita, Le città di fondazione degli anni trenta dall'Italia all'Oltremare*. Renato Besana, Carlo Fabrizio Carli, Leonardo Devoti, Luigi Prisco (eds). Milano: Touring Club Italiano, 2002.
- Jean-Louis Cohen, "Politique, Droite-gauche: 'invite à l'action'", i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987.
- "Sulle tracce di Hénard", *Casabella*, 531-532 (1987).
- *Le Corbusier et la mystique de l'URSS, Théories et projets pour Moscou, 1928-1936*. Bruxelles: Pierre Mardaga, 1987.
- Cornelis van Eesteren, "Le but des congrès", *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933).
- Elias Cornell, "Ordens Le Corbusier - Hur ska han tolkas?", *Arkitektur*, 10 (1966)
- Brigitte de Cosmi, Pierre-Alain Croset, "I clienti di Le Corbusier", *Rassegna*, 3 (1980).
- Catherine Courtiau, "Otlet (Paul)", i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987.
- Rudolf Cronstedt, "Hågkomster av Le Corbusier", *Arkitektur* [notisavdelningen], 12 (1965).
- William J. R. Curtis, "Ideas of structure and the structure of ideas: Le Corbusier's Pavillon Suisse, 1930-1931", *Journal of the Society of architectural historians*, 4 (1981).
- Deyan Sudjic, *The 100 mile city*. London: André Deutsch, 1992.
- Paola Di Biagi (ed), *La Carta d'Atene, manifesto e frammento dell'urbanistica moderna*. Roma: Officina Edizioni, 1998.
- Hans van Dijk, "An anonymous architect-hero is something to be : *S,M,L,XL*, treatise on the undecidable", *Archis*, 7 (1996).
- Mathilde Dion & Gilles Ragot. 1987. Ny revid uppl. *Le Corbusier en France, projets et réalisations*. Paris: Le Moniteur, 1997.

- Philippe Duboy, *Charles Edouard Jeanneret à la Bibliothèque Nationale Paris, 1915*. 1985. Ny revid tryckn. Paris: Ecole d'architecture de Paris-Belleville, odat, opag.
- James Dunnett, "L'homme vert", *The Architectural Review*, 1332 (2008).
- Entretiens. L'art et la réalité, l'art et l'Etat*. Paris: Société des Nations, Institut international de coopération intellectuelle, 1935.
- Norma Evenson, *Chandigarh*. Ph D diss. Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1966.
- *Le Corbusier: The machine and the grand design*. London: Studio Vista, [1969].
- Valeria Farinati, "Introduzione", i *H VEN LC, Hôpital de Venise Le Corbusier 1963-70, inventario analitico degli atti nuovo ospedale*. Valeria Farinati (ed). Venezia: IUAV, 1999.
- Robert Fishman, "From the Radiant City to Vichy: Le Corbusier's Plans and Politics, 1928-1942", i *The open hand, essays on Le Corbusier*, ed. Walden, Russel. Cambridge, Boston: The MIT Press, 1977.
- Adrian Forty, *Words and Buildings : A Vocabulary of Modern Architecture*. London: Thames & Hudson, 2000.
- Kenneth Frampton, "Editor's introduction : The rise and fall of the radiant city: Le Corbusier 1928-1960", *Oppositions*, 19/20 (1980).
- *Modern architecture, a critical history*. 1980. 3:e utökade uppl, 1992. Nytryck. London : Thames and Hudson, 1994.
- Pier Giorgio Gerosa, "La déclaration du 4ème CIAM", i *Actualité de la Charte d'Athènes, deuxième colloque sur la crise de l'environnement et de l'habitat*. Strasbourg: Institut d'urbanisme et d'aménagement régional, [1977].
- *Le Corbusier – Urbanisme et mobilité*. Zürich: gta, 1978.
- Giuliano Gresleri & Dario Matteoni, *La città mondiale : Andersen, Hébrard, Otlet, Le Corbusier*. Venezia: Marsilio Editori, 1982.
- Katja Grillner (ed), *Just white : White arkitekter : Handbok för framtidens arkitektur*. Göteborg: White arkitekter, 2001.
- Zaha Hadid, "[Une réponse architecturale]", i *Corbu vu par*, Hubert Tonka (ed). Liège: Mardaga, 1987.
- Thilo Hilpert, *Die funktionelle Stadt, Le Corbusiers Stadtvision – Bedingungen, Motive, Hintergründe*. Braunschweig: Vieweg, 1978.
- J.L., "Bibliographie, Croisade par Le Corbusier", *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L'architecture d'aujourd'hui, 1992.
- Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*. 1961. Ny utg. New York: Vintage Books, odat.

- Christoph Jobst, "Andrea Palladio (1508-1580) : I quattro libri dell'architettura", i *Architectural theory, from the renaissance to the present, 89 essays on 117 treatises*. Thierry Nebois (ed). Köln: Taschen, 2003.
- Gotthard Johansson, "Le Corbusiers Stockholmsdröm, Funktionalismens fader deltagare i Norrmalmstävlan", *Svenska Dagbladet*, 23 dec 1933.
- "Norrmalmstävlingen", i *Samfundet S:t Eriks årsbok 1934*. Gösta Selling (ed). Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1934
- "Le Corbusiers utopi köpes av staden?" *Svenska Dagbladet*, 13 april 1942.
- Ragnar Josephson, *Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800*. Diss. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1918.
- Rem Koolhaas, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*. New York: Oxford University Press, 1978.
- "La Ville radieuse", i *Sulle traccie di Le Corbusier*. Carlo Palazzolo, Riccardo Vio (eds). Venedig: Arsenale, 1989.
- Rem Koolhaas & Bruce Mau, *Small, Medium, Large, Extra-Large – Office for Metropolitan Architecture*. Jennifer Sigler (ed). Rotterdam: 010 Publishers, 1995.
- Rem Koolhaas, *Content, Triumph of Realization*. Rem Koolhaas, Brendan McGetrick, Simon Brown, Jon Link (eds). Köln: Taschen, 2004.
- Spiro Kostof, *The city shaped : urban patterns and meanings through history*. 1991. Häftad uppl, 1999. Ny tryckn. London: Thames & Hudson, 2009.
- Hanno-Walter Kruft, *A history of architectural theory from Vitruvius to the present*. 1985. 3:e korrigerade tryckn, 1991. Delvis korrigerad eng övers. New York: Princeton architectural press, 1994.
- Mogens Krustup, "Pyramiden och rotunden" [särtryck], *Dansk Udsyn*, 2-3 (1973).
- "Pyramiden och rotundan", Sv övers. *Arche*, 40-41 (2012).
- "Le Corbusier et Homère", i *Le Corbusier et la Méditerranée*, Varoujan Arzoumanian, Patrick Bardou (eds). Marseille: Editions Parenthèses, 1987.
- *Porte émail, Le Corbusier, Palais de l'assemblée de Chandigarh*. Köpenhamn: Arkitektens Forlag, 1991.
- "Da Kathedralerne var hvide" i Knud Hansen, *Hvad er fremskridt*. Hadsten: Mimer, 1997.
- Mogens Krustup, Esbjørn Hiort (eds), *Le Corbusier som billedkunstner*. Köpenhamn: Statens museum för konst, 1987.
- Juan José Lahuerta (ed), *Le Corbusier y España*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 1997.
- Mimita Lamberti, "Le Corbusier e l'Italia (1932-1936)", *Annali della scuola normale superiore di Pisa*, Ser 3, Vol 2, 2 (1972).
- Philippe Lamour, *Le Cadran solaire*. Paris: Éditions Robert Laffont, 1980.

- J. Le Braz, ”La respiration exacte”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992.
- R. Lhote, ”Des maisons de verre”, *L’architecture d’aujourd’hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L’architecture d’aujourd’hui, 1992.
- Göran Lindahl, ”Tessinarnas stad och bilarnas”, *Arkitektur*, 2 (1993).
- Björn Linn, *Storgårdskvarteret: ett bebyggelsemönsters bakgrund och karaktär*. Arch D diss. Statens institut för byggnadsforskning, 1974.
- ”Arkitekturforskningens historia: Två huvudlinjer”, i Björn Linn, Jan Ahlin, Gunilla Enhörning, *Arkitekturforskning med betydelse för konst och gestaltning – inventering och kommentarer*. 1998. 2:a tryckn. Chalmers, 2000.
- Johan Linton, *Om arkitekturens matematik - en studie av Le Corbusiers Modulor*. Ex arb. Göteborg: Chalmers, 1996.
- *Le Corbusiers maskin – industriella spår i ett arkitekturtänkande*. Lic avh. 1999. 2:a revid tryckn. Göteborg: Chalmers, 1999.
 - *Le Corbusier : I tjurens tecken, teckningar och grafik*. Johan Linton (ed). Halmstad: Mjällby Konstgård, 2000.
 - ”Mellan arkitektur och måleri : Något om Le Corbusier i Norden och *Le Poème de l’angle droit*”, i Johan Linton (ed), *Le Corbusier : I tjurens tecken, teckningar och grafik*. Halmstad: Mjällby Konstgård, 2000.
 - ”Arkitekturens hemvist, Le Corbusier och horisonten”, *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 10 (2004).
 - ”LC vs OMA”, *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 8-9 (2004).
 - ”Le Corbusier and Alfred Chapuis. Writings on watchmaking and mechanics”, *Massilia 2004. Annuaire d’études corbuséennes* (2004).
 - ”Le Corbusiers följeslagare : en arkitekt och litteraturen”, *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 13 (2005).
 - ”Urbanisation à Stockholm”, i *Le Corbusier Plans : 1933-1936*. DVD [digitalt medium]. Vol 6 (16). Tokyo: Echelle-1, 2005.
 - ”Institutionen och ensamheten : Le Corbusiers arkitektutbildning”, *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 28-29 (2009).
 - ”Arkitektur och psyke : Mellan tanken och verkligheten”, i *I kulturen : En vänbok till Per Magnus Johansson*. Mats Leffler, Johan Linton, Johan Ståhlberg (eds). Göteborg: Freudianska föreningen, 2010.
 - ”Le Corbusier”, i *Arkitekturteoriernas historia*. Claes Caldenby, Erik Nygaard (eds). Stockholm: Formas, 2011.
 - ”Paris : Bad romance”, *Arche*, 34-35 (2011).
 - ”Guide för rörelse i sekvenser av mentala kvantifieringar”, *Arche*, 38-39 (2012).
 - ”Mogens Krustrup (1921–2011)”, *Arche*, 40-41 (2012).

- "Ordens horisont : Le Corbusier, Italien och resan till Orienten 1911", *Arche*, 40-41 (2012).
- "Le Corbusier's plan for the urbanization of Stockholm", i *Le Corbusier's secret laboratory : From painting to architecture*. Jean-Louis Cohen, Staffan Ahrenberg (eds). Ostfildern: Hatje Cantz, 2013.
- Logis et loisirs, 5e Congrès CIAM, Paris 1937*. Boulogne-sur-Seine: Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui, 1938.
- Jacques Lucan (ed), *Le Corbusier, une encyclopédie*. Paris: Centre Pompidou, 1987.
- *Le Corbusier : enciclopedia*. Jacques Lucan (ed). Milano: Electa, 1988.
- Nils-Ole Lund, *Teoridannelser i arkitekturen : arkitekter og ideer fra 40'rne til i dag*. Köpenhamn: Arkitektens Forlag, 1970.
- Winy Maas, Jacob van Rijs, Richard Koek (eds), *FARMAX: excursions on density*. Rotterdam: 010 Publishers, 1998.
- Fernando Marzá (ed), *Le Corbusier i Barcelona*. Barcelona: Fundació Caixa de Catalunya, 1988.
- Camille Mauclair, *La crise du "panbétonnisme intégral" : L'architecture va-t-elle mourir ?* Paris: Nouvelle revue critique, 1933.
- Mary McLeod, "Bibliography: *Plans*, 1-13 (1931-1932); *Plans* (bi-monthly), 1-8 (1932); *Bulletin des Groupes Plans*, 1-4 (1933)", *Oppositions*, 19/20 (1980).
- "La ferme radieuse, le village radieux", i *Le Corbusier et la nature. Rencontres des 14-15 juin 1991*. Paris: Fondation Le Corbusier, 1991.
- Thomas McQuillan, *Edouard among the machines : a discussion of Le Corbusier's technological agenda*. Ph D diss. Oslo: AHO, 2006.
- Eric Paul Mumford, *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000.
- Johan Mårtelius, "Hotet mot Paris", i *Le Corbusier och Stockholm*. Karin Winter (ed). Stockholm: Arkitekturmuseet, 1987.
- Mikael Nanfeldt (ed), *Gert Wingårdh : trettio års arkitektur genom fyra decennier*. Göteborg: Röhsska museet, 2007.
- Jordi Oliveras i Samitier, "Barcelone: Le Corbusier et le GATEPAC", i *Le Corbusier, une encyclopédie*, Jacques Lucan (ed), Paris: Centre Pompidou, 1987.
- "Le plan Macià de Barcelone" *Le Corbusier et la Méditerranée*. Varoujan Arzoumanian, Patrick Bardou (eds). Marseille: Editions Parenthèses, 1987.
- "Viatge de 1928, viatge de 1931, CIRPAC, Barcelona 1932", i *Le Corbusier i Barcelona*. Fernando Marzá (ed). Barcelona: Fundació Caixa de Catalunya, 1988.
- Amédée Ozenfant, *Mémoires 1886-1962*. Paris: Seghers, 1968.
- François de Pierrefeu, *Le Corbusier et Pierre Jeanneret*. Paris: Éditions Crès, 1932.

- Maurizio di Paolo (ed), *Archivio Bottoni, Le Corbusier, "Urbanismo", Milano 1934*. Milano: Mazzotta, 1983;
- Frithjof Reppen. "Les travaux du congrès à bord, liste des participants du IV C. I. A. M.", *Texnika Xponika, Annales Techniques*, 44-45-46 (1933).
- Martin Riehl, *Vers une architecture, Das moderne Bauprogramm des Le Corbusier*. Ph D diss, Eichstätt Universität, 1988. Utökad uppl. München: scaneg, 1992.
- Alfred Roth, *Begegnungen mit Pionieren, Le Corbusier, Piet Mondrian, Adolf Loos, Josef Hoffmann, Auguste Perret, Henry van de Velde*. Basel: Birkhäuser, 1973.
- Arthur Rüegg (ed), *Polychromie architecturale, Le Corbusiers Farbenklaviaturen von 1931 und 1959*. 3 vols. Basel: Birkhäuser, 1997.
- Pierre Saddy, Claude Malécot (eds), *Le Corbusier : le passé à réaction poétique*. Paris: Caisse Nationale des Monuments Historiques et des Sites, 1988.
- Christoph Schnoor, *La construction des villes, Charles-Edouard Jeannerets erstes städtebauliches traktat von 1910/11*. Arch D diss, presenterad 2002. Berlin: Technischen Universität Berlin, 2003;
- Mary Patricia May Sekler, "Le Corbusier, Ruskin, the Tree, and the Open hand", i *The Open hand : Essays on Le Corbusier*. Russel Walden (ed). Cambridge, Boston: The MIT Press, 1977.
- Catherine de Smet, "La Ville radieuse ressemble-t-elle à la Ville radieuse ? La forme du livre comme métaphore urbanie : l'exemple des *Plans Le Corbusier de Paris, 1956-1922*", *Les cahiers de la recherche architecturale et urbaine*, 13-14 (2003);
- *Vers une architecture du livre: Le Corbusier: édition et mise en pages 1912-1965*. Baden: Lars Müller Publishers, 2007.
- Martin Steinmann (ed), *CIAM dokumente 1928-1939*. Zürich: gta, 1979.
- Christian Sumi, *Immeuble Clarté Genf 1932 von Le Corbusier & Pierre Jeanneret*. Zürich: gta/Ammann Verlag, 1989.
- Anthony Sutcliffe, "A Vision of Utopia: Optimistic Foundations of Le Corbusier's *Doctrine d'urbanisme*", i *The open hand, essays on Le Corbusier*, ed. Walden, Russel. Cambridge, Boston: The MIT Press, 1977.
- Werner Szambien, *Symétrie, goût, caractère. Théorie et terminologie de l'architecture à l'âge classique 1550-1800*. Paris: Picard, 1986.
- Marida Talamona, "Italie: Stratégies pour une séduction, 1927-1940", i *Le Corbusier, une encyclopédie*. Jacques Lucan (ed). Paris: Centre Pompidou, 1987.
- *L'Italie de Le Corbusier*. Marida Talamona (ed.). Paris: Éditions de la Villette, 2010.
- Carl Birger Troedsson, *Two standpoints towards modern architecture, Wright and Le Corbusier*. Chalmers tekniska högskolas handlingar Nr 113. Göteborg: Gumperts förlag, 1951.

- Danilo Udovicki-Selb, "Le Corbusier and the Paris exhibition of 1937", *Journal of the Society of architectural historians*, 1 (1997).
- Pierre Vago, "Le Corbusier et l'architecture d'aujourd'hui", *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: L'architecture d'aujourd'hui, 1992.
- Jean-Claude Vigato, "Académisme", i Jacques Lucan (ed), *Le Corbusier, une encyclopédie*. Paris: Centre Pompidou, 1987.
- "Croisade", i Jacques Lucan (ed), *Le Corbusier, une encyclopédie*. Paris: Centre Pompidou, 1987.
- Adolf Max Vogt, *Le Corbusier, the noble savage, toward an archaeology of modernism*. 1996. Eng övers. Cambridge Mass.: MIT Press, 1998.
- Randall J van Vynckt (ed), *International dictionary of architects and architecture*. 2 vols. Detroit: St James Press, 1993.
- Gert Wingårdh & Rasmus Waern (eds), *Crucial words: conditions for contemporary architecture*. Basel: Birkhäuser, 2008.
- Karin Winter (ed), *Le Corbusier och Stockholm*. Stockholm: Arkitekturmuseet, 1987;
- Pierre Winter, "Le Corbusier et Jeanneret sont des biologistes", *L'architecture d'aujourd'hui*, 10 (1933). Faksimil. Paris: *L'architecture d'aujourd'hui*, 1992.
- "Le Corbusier, Biologiste, Sociologue", i *Œuvre complète 1934-1938*. Le Corbusier & Pierre Jeanneret. Zürich: Girsberger, 1939.
- "Le point de vue du biologiste", i *Architecture et urbanisme*. Le Corbusier m fl, Collection Comœdia-Charpentier. Paris: Les publications techniques, 1942.
- Ivan Zaknic, *Le Corbusier, Pavillon Suisse, The biography of a building : Biographie d'un bâtiment*. Basel: Birkhäuser, 2004
- Margareta Zetterström (ed), *Le Corbusier, konstnären och arkitekten*. Stockholm: Kulturhuset, 1993.

Opublicerade källor

Manuskript, anteckningar, broschyrer, ritningar

”Je prends Venise parce qu’elle offre le monumental et le pittoresque.” [Le Corbusier]. FLC, B2 (20), 233.

”Ce que le public ignore au sujet du Projet de Palais des Nations de Le Corbusier et P. Jeanneret”. [Le Corbusier & Pierre Jeanneret]. [1928], AGG.

Handskriven anteckning daterad 16 dec 1928. [Le Corbusier]. FLC, B2 (12), 50.

”La ville verte. (Résumé des matériaux)”. Daterad 1930. [Le Corbusier], [manuskript], FLC, H3 (6), 40-51.

”Commentaires relatifs à Moscou et à la Ville Verte”. [Le Corbusier], [manuskript], FLC A3 (1).

”[F]ut un regroupement partiel (dans le sens de l’examen des problèmes d’économie générales)”. Informationsblad för *Plans* och *Prélude*, AFLC, A2 (19), 46.

Odaterad handskriven anteckning. [Le Corbusier]. FLC, B2 (12), 49.

”La ville radieuse ou Le despote”. [Le Corbusier]. FLC, B2 (4), 1-5.

”Pour L’architecture d’aujourd’hui”. Daterad 4 april 1935. [Le Corbusier]. FLC, A3 (1), 102-103 .

”Bulletin de souscription”. ”La ville radieuse, Le Corbusier, Éditions de l’Architecture d’Aujourd’hui”. Beställningsblankett tillsammans med en kort presentationstext av Julius Posener: ”Le Corbusier, écrivain”. [1935]. AGG.

Imprimerie Bibliophile Aimé Jourde, faktura utställd på LC och daterad 31 aug 1935. FLC, B2 (7), 37.

A Jeanne Walter. Daterad 13 sept 1935. [Le Corbusier]. [stencil]. AFLC, A3 (1), 108.

Rudolf Cronstedt, *Le Corbusier i Stockholm den 26 - 31 januari 1933*. [stencil] (26 feb 1983). FLC, E1 (17), 129.

Ritningar FLC 13296, FLC 13297, FLC 13298, FLC 13299, FLC 13300, FLC 13304, FLC 13306.

Korrespondens

LC till Auguste Perret, 3 juni 1914, FLC, E1 (11), 100.

LC till Hans Grisberger, 29 aug 1929, FLC, B1 (5), 29.

LC till modern (Marie Jeanneret), 26 mars 1930, FLC, R2 (1), 78.
LC till modern (Marie Jeanneret), 10 mars 1931, FLC, R2 (1), 111.
LC till modern (Marie Jeanneret), 12 feb 1933, FLC, R2 (1), 183-184.
LC till modern (Marie Jeanneret), 29 mars 1933, FLC, R2 (1), 187.

LC till Abramovitch Efross, 8 april 1930, AFLC, U2 (9), 162.

Légation de Suède till LC, 28 april 1930, AFLC, C3 (5), 130.

LC till Georg Knutsson Kjellberg [otydligt skrivet], 10 juni 1930, AFLC, C3 (5), 321.

Karl Moser till LC, 2 okt 1930, AGG.

Sigfried Giedion till LC, 5 nov 1930, AGG (fotostatkopier).
Sigfried Giedion till LC, 29 mars 1933, gta.
Sigfried Giedion till LC, 4 juli 1933, AGG (fotostatkopier).
LC till Sigfried Giedeon, 29 aug 1933, gta.
Sigfried Giedeon till LC, 2 sept 1933, gta.
Sigfried Giedeon till LC, 4 sept 1933, gta.
Sigfried Giedeon till LC, 19 april 1934, gta.
LC till Sigfried Giedeon, 15 nov 1934, gta.
Sigfried Giedeon till LC, 14 jan 1935, gta.
LC till Sigfried Giedeon, 11 feb 1935, gta.
LC till Sigfried Giedeon, 14 feb 1935, gta.
Sigfried Giedeon till LC, 8 juli 1935, gta.
LC till Sigfried Giedeon, 12 juli 1935, gta.
Sigfried Giedeon till LC, 25 sept 1935, gta.

LC till Pierre Winter, 19 mars 1932, AFLC, A2 (3), 43.

LC till Tage William-Olsson, 1933 odat. Tage William-Olssons privata arkiv.
LC till Tage William-Olsson, 15 jan 1934. Tage William-Olssons privata arkiv.

LC till René Gas (Editions Crès), 3 maj 1934, AFLC, B2 (7), 3.
LC till René Gas (Editions Crès), 25 juni 1934, AFLC, B2 (7), 4.
LC till René Gas (Editions Crès), 3 aug 1934, AFLC, B2 (7), 5.
LC till René Gas (Editions Crès), 29 jan 1935, AFLC, B2 (7), 16.

LC till Philippe Lamour, 3 maj 1934, AFLC, B2 (7), 1.

LC till Philippe Lamour, 30 okt 1934, AFLC, B2 (7), 8.

LC till Giuseppe Volpi di Misurata, 25 sept 1934, AFLC, U3 (17), 76;

LC till Jean Picard, 30 okt 1934, AFLC, B2 (7), 9

LC till Alberto Magrini, 6 dec 1934, AFLC, B2 (7), 12;

LC till Jospe Lluís Sert, 6 dec 1934, AFLC, B2 (7), 13;

LC till Editions Albert Morencé, 20 dec 1934, AFLC, B2 (7), 14;

The Studio (W. Gaunt) till LC, 16 jan 1935, FLC B3 (14), 1.

LC till *The Studio*, 6 jan 1936, FLC B3 (14), 46.

The Studio till LC, 24 jan 1936, FLC B3 (14), 47.

LC till André Bloc (Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui), 18 feb 1935, AFLC, B2 (7), 19.

André Bloc till LC, 27 feb 1935, AFLC, B2 (7), 21.

LC till André Bloc, 1 mars 1935, AFLC, B2 (7), 24.

André Bloc till LC, 4 mars 1935, AFLC, B2 (7), 25.

André Bloc till LC, 12 mars 1935, AFLC, B2 (7), 26.

LC till André Bloc, 14 mars 1935, AFLC, B2 (7), 27.

André Bloc till LC, 15 mars 1935, AFLC, B2 (7), 28.

Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui (André Bloc) till LC, 10 juli 1935, AFLC, B2 (7), 37.

Éditions de l'Architecture d'Aujourd'hui (André Bloc) till LC, 27 sept 1935, AFLC, B2 (7), 41.

LC till André Bloc, 17 sept 1937, AFLC, B1 (4), 110.

LC till André Bloc, 13 okt 1938, AFLC B1 (4) 113.

LC till Huib Hoste, 13 maj 1935, AFLC, B2 (7), 34.

LC till Oxenaar & Percevault, 17 juni 1935, AFLC, B2 (7), 35.

Opublicerade akademiska arbeten och översättningar

Jonny Aspen, *Le Corbusiers urbana revolusjon – En analyse av bymessig og arkitektonisk modernisering*. Oslo: Institutt for kulturstudier, Universitetet i Oslo, 1993.

- Daphne Becket-Chary, *A study of the (sic) Le Corbusier's Poème de l'angle droit*. Ph M thesis. Stencil. Cambridge University, 1990.
- Alex Gerber. *L'Algérie de Le Corbusier, les voyages de 1931*. Ph D diss. Lausanne: Ecole polytechnique Fédérale de Lausanne, 1993.
- [Le Corbusier], *Aten-erklæringen*. 1943. Dansk övers, stencil. København: Dansk Byplanlaboratorium, 1985. Översättning av Ernst Kristoffersen och förord av Vibeke Dalgas. Bara själva punkterna utan kommentarer har översatts. LC:s namn står inte på titelsidan men det anges att översättningen är gjord utifrån "Le Corbusier's udgave fra 1942 [sic]".
- Le Corbusier, *Vers une architecture*. 1923. Utdrag i dansk övers. Birgitte Ramsgård & Allan de Waal (eds). stencil. Köpenhamn: Kunstakademiets arkitektskola, 1969.
- Mary Caroline McLeod, *Urbanism and utopia, Le Corbusier from regional syndicalism to Vichy*. Ph D diss, Princeton University, 1985.
- Richard Allen Moore, *Le Corbusier and the "mécanique spirituelle" : an investigation into Le Corbusier's architectural symbolism and its background in Beaux-Arts "dessin"*. Ph D diss. University of Maryland, 1979.
- Thor Rögnvaldsson, *Filosoffen Le Corbusier*. Arch lic. Köpenhamn: Kunstakademiets Arkitektskole, 1988.
- Geoffrey Simmins, *New lamps for old: tradition and innovation in Le Corbusier's Vers une architecture*. Ph D diss. Stencil. University of Toronto, 1987.
- Catherine de Smet, *Le livre comme synthèse des arts. Édition et design graphique chez Le Corbusier 1945-1965*. Ph D diss, Paris: École des hautes études, 2002
- James M. Splawn, *Under the oak tree: The mythical intentionality in Le Corbusier's 'Le Poème De L'Angle Droit'*. Arch M thesis. McGill University, 1990.
- Nancy Monroe Stephenson, *Analysis and annotation of Le Corbusier's Le Poème de l'angle droit*. Ph D diss. Georgia State University, 1981.
- Danilo Udovicki-Selb, *The elusive faces of modernity: The invention of the 1937 Paris Exhibition and the Temps Nouveaux Pavilion*. Ph D diss. MIT, 1995.